ՓՐՈՖ. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1957 – 1985

Խմբագրեց եւ ծանօթագրեց
Դոկտ. ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՈՒՌԼԹՀԷՄ
1994

Փրոֆ. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ
(1910-1991)

ԱՅՍ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեանը իր կեանքի վերջին տարիներուն, ընդառաջ երթալով մասնաւորապէս Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ իր գործակիցներու փափաքին, լծուեցաւ իր ազգային հասարակական գործունէութեան յուշերը գրառելու աշխատանքին՝ սկսելով հայրենական այցելութիւններէն:

Ան չէր ուզած կրկնել սխալը ՌԱԿ-ի շարք մը ակնառու գործիչներու, որոնք կեանքէն հեռացան առանց իրենց յուշերը թուղթին տալու՝ ի դժգոհութիւն իրենց գործակիցներուն եւ յափսոսանք մեր վերջին մէկ դարու պատմութիւնը ուսումնասիրողներու:

Բայց պատահեցաւ որ Փրոֆեսորն ալ 1991-ի Դեկտեմբերին, իր այնքան սիրած ու պաշտած Հայաստանի անկախու-թեան Միացեալ Նահանգներու կողմէ ճանաչման օրը, յատկանշա-կան զուգադիպութեամբ մը կեանքին հրաժեշտ տայ հայրենիքէն հեռու, Միացեալ Նահանգներու Մեսեչուսէց նահանգի Ուոթըր-թաուն քաղաքին մէջ, առանց իրագործելու ամբողջական յուշագ-րութիւն մը տալու իր յանձնառութիւնը, թողլով գէթ հայրենական այցելութիւններու օրագրային հապճեպ ու հակիրճ նօթագրութիւններու յարաբերական ընդլայնումով կազմուած հետագայ էջերը:

Ներկայ օրագրութիւնը, ինչպէս կը պարզուի, վերարտադրուած է Լիբանանի մէջ, այն օրերուն՝ երբ քաղաքացիական պատերազմը իր հերթական սաստկացումը կ'ապրէր:

Հայու ճակատագիր: Մեր հին մատենագիրները իրենց ձեռագիր մատեաններուն մէջ տեղ-տեղ կ'աւելցնէին ազգային կարեւոր իրադարձութիւններու, բայց մանաւանդ օտար յարձակումներու եւ արհաւիրքներու, հայրենիքի աւերածութեան եւ իրենց դժնդակ պայմաններուն մասին յիշատակարաններ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ Փրոֆեսորը, պոռթկալու համար իր ցաւը ի տես իր սիրելի երկրորդ հայրենիքին՝ Լիբանանի աւերածութեան, լիբանանցիներու մահացութեան եւ Լիբանանի հայկական շէն գաղութին տկարացման:

Օրագրութեան առաջին մասը նախնական խմբագրումի ենթարկած է նախապէս Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի եւ ներկա-

յիս Երեւանի «Ազգ» օրաթերթի պատասխանատու խմբագիր Յակոբ Աւետիքեանը, որ մէկն է Փրոֆեսորը յուշագրութեան մղող գլխաւոր անձերէն:

Մենք մեր հերթին խմբագրած ենք մնացեալ մեծ մասը ձեռագիր չորս տետրերու մէջ պարփակուած այս օրագրութեան, անկէ դուրս ձգելով կրկնաբանութիւններ, ինչպէս նաեւ զուտ անձնական եւ, Փրոֆեսորին իսկ բառերով, «անկարեւոր այցելութիւններու յիշատակումներ»:

Օրագրութեան մէջ հարազատօրէն պահած ենք առաջին ակնարկով անկարեւոր թուացող արձանագրութիւններ, որոնք ժամանակի մտայնութեանց, Հայաստանի բարքերուն եւ կարգերուն վկայութիւնն են:

Խմբագրումի ժամանակ մեր դիմագրաւած հիմնական դժուարութիւնը եղած է պատասխանի մը որոնումը այն հարցադրումին, թէ հա՞րկ է հարազատօրէն հրատարակութեան տալ Փրոֆեսորին ակնարկութիւնները, գնահատումները եւ դատումները ազգային դէմքերու մասին, որոնք տակաւին կ'ապրին ու կը գործեն, յաճախ գտնուելով պատասխանատու դիրքի վրայ: Ապա նաեւ՝ օրագրութիւնը անեղծօրէն հրատարակելու համար արդեօք սպասե՞լ մինչեւ որ իրենց մահկանացուն կնքեն հոն նշուած դերակատարները:

Որքան ալ դժուար, եզրակացութիւնը եղաւ՝ հրատարակել օրագրութիւնը այնպէս ինչպէս որ է, առանց յաւելեալ յապաղումի, միայն կարգ մը անուններու սղումով, մանաւանդ որ օրագրողը ինք՝ Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեան, ըրած պիտի ըլլար զայն արդէն՝ եթէ տրուէր իրեն աւելի երկար ապրիլ: Վերջին հաշուով, այդ վկայութիւնները բացայայտումն են իր ազգային գործիչի եւ հայ անհատի նկարագրի գիծերուն, եւ այս օրագրութիւնն ալ հանրային չարիքի դէմ պայքարի եւ հանրային թերութիւններ սրբագրելու, ազգային կեանքի մէջ արդարութեան եւ կատարելութեան ձգտելու, մեր ժողովուրդին բուն շահերը հետապնդելու կերպ մըն է. բաներ՝ որոնց ուխտեալ զինուորագրեալն էր ան:

Օրագրութեան տետրերէն մէկուն մէջ, առանձին թուղթի մը վրայ, Փրոֆեսորը ունի իր մանր ձեռագիրով հատուած մը, զոր վերտառած է «Բ. Թ.ի նկարագրի կարգ մը գիծերը», եւ ուր կը նշէ՝

«– Նուիրում եւ անանձնական ծառայութիւն, առանց բարոյական ու նիւթական հարստացումի ակնկալութեան.

«– Ստեղծագործի մը երկունքը տեսիլք մը, երազ մըն է. ապա երազը ծրագրի վերածել է. ծրագիրը իրականացնելու համար հաւատք ունենալ է, եւ վերջապէս հետապնդել, յամառօրէն հետապնդել է.

«- Բիւրեղացած գաղափարներու տէր ու քարոզիչ.

«- Համարձակ ու յանդուգն բանակցող, խորհրդակցող, վիճող եւ իր համոզումն ու տեսակէտը պաշտպանող.

«- Ազգասիրութիւնը, հայասիրութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը էութեան անբաժանելի մասնիկներ. կեանքի նպատակ՝ ծառայել ազգին ամբողջական նուիրումով.

«- Նախաձեռնութեան ոգի, որուն շնորհիւ կեանքի կոչուած են «Անի» եւ «Շիրակ» ամսագրերը, «Զարթօնք» օրաթերթը, Թէքէեան Մշակութային Միութիւնը, եւլն.»:

Ասոնց վրայ աւելցուցէք նաեւ միտքի խորաթափանցու-թիւն, նուրբ կենցաղագիտութիւն, դիւանագիտական շնորհք եւ կազմակերպչական կարողութիւն, ու կ'ունենաք հիմնական ուրուանկարը ազգային ղեկավարին, որ կը կոչուէր Բարունակ Թովմասեան, եւ որ ցուրտ պատերազմի ամենափորձանաւոր օրերէն մինչեւ 1982 գլխաւորեց Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը՝ առանց ընկրկելու իր կեանքին իսկ սպառնացող վտանգներու առջեւ:

Օրագրութիւնը արժէքաւոր վկայութիւնն է երեք տասնամեակներու վրայ տարածուած ժամանակահատուածի մը, որ ըսփիւռք-հայրենիք կապերու, ազգային եւ հայրենական իրադարձութիւններու, դէպքերու եւ դէմքերու ուրուագծումը կը կատարէ:

Ան, միաժամանակ, փառաւորումն է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան եւ իր ղեկավարին գործունէութեան, ազգային առողջ եւ անշահախնդիր ուղղութեան, իրապաշտ ոգիին:

Օրագրութեան աւարտին, նպատակայարմար գտանք իբրեւ յաւելուած տալ վաւերագրեր, որոնք լոյս կը սփռեն կարգ մը հարցերու վրայ եւ կը նպաստեն անոնց աւելի ամբողջականօրէն ընկալման:

Նոյնպէս, յարմար դատեցինք ամփոփել Փրոֆեսորին կենսագրական գիծերը, օգտուելով 1982-ին Պէյրութի մէջ, Լիբանան, իր ազգային-հասարակական եւ դաստիարակչական գործունէութեան յիսնամեայ յոբելեանին առիթով հրատարակուած գրքոյկէն, ուր զետեղուած են նաեւ քանի մը նմոյշներ իր հրապարակագրութենէն ու հրապարակախօսութենէն:

Վ.Ղ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Այսօր, Հինգշաբթի, 9 Փետրուար 1984, երբ կը սկսիմ ընդհանուր տետրակի մը մէջ փոխադրել ճամբորդութեանս ընթացքին գրպանի փոքր տետրերու մէջ արձանագրած օրագիրս, շաբաթ մըն է արդէն որ բանտարկուած կը մնանք մեր տան մէջ: Կրակմար է: Անցեալ շաբաթավերջէն ու մանաւանդ Ուրբաթ, 3 Փետրուարէն ի վեր սաստիկ կռիւներ վերսկսած են ամբողջ Պէյրութի մէջ ու լեռներու վրայ[1]: Մէկ կողմէն քրիստոնեայ պետական բանակը եւ Փաղանգաւոր Ուժերը[2], միւս կողմէն Ուալիտ Ճումպլաթին[3] տիւրզիները[4] լեռներուն վրայ անխնայ կը հարուածեն զիրար հեռահար թնդանօթներով. մանաւանդ Ալէյ, Պհամտուն եւ Համմանա կը ռմբակոծուին ուժգնօրէն: Իսկ Պէյրութի հարաւ-արեւմուտքը կը գործեն իսլամները, առաւելաբար շիիթ[5] յարանուանութենէն, որ տէր է արդէն ուժեղ, կազմակերպուած ու լաւ զինուած միլիսներու: Իրրեւ առաջնորդ անոնք ունին իրաւաբան մը՝ Նեպիհ Պըրրի[6]: Նախկին պետը՝ Հիւսէյն Հիւսէյնի[7], լաւ մարդ է թէեւ, բայց ոչ նոյնքան զարգացած: Եռօրեայ սաստիկ կռիւներէ ետք, երբ Պաապտան[8] հրահանգեց օրինական բանակին Պէյրութի հարաւային արուարձանին վրայ յարձակիլ ու գրաւել շիիթներուն դիրքերը, «Ամալ»[9] շարժումին պետ Պըրրին կոչ ըրաւ բանակի իսլամ զինուորներուն որ չկռուին իրենց «եղբայրներուն ու ծնողաց» դէմ: Իսլամ բանակայինները անսացին կոչին եւ իրենց հրամանատարներով շուրջ 5500 հոգի անցան արեւմտեան Պէյրութ, որուն փաստական տէրը «Ամալ»ի ռազմիկներն են, որոշ օժանդակութեամբը սիւննի[10] իսլամներու ոչ մեծաթիւ ուժերու:

Իսկ այժմ, արեւմտեան Պէյրութի մէջ որոշ չափով խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն հաստատելու ճիգ կը թափեն «Ամալ»ի ղեկավարները: Ներկայիս անոնք կոչ ըրած են որ ներքին ապահովութեան ուժերն ու ոստիկանութիւնը ստանձնեն հսկողութիւնը ներքին կարգ ու կանոնին: Հրա-

հանգ տրուած է «Ամալ»ի եւ դաշնակից ուժերուն, որ հեռանան մայրաքաղաքին արեւմտեան շրջանի փողոցներէն եւ երթան միանալ Պէյրութը իրարմէ անջատող սահմանագիծին վրայ կռուող իրենց զինակիցներուն:

Յարաբերական խաղաղութիւն մը տիրելէն առաջ, կատաղի կռիւներու առաջին օրերը լուրջ վտանգներ անցուցինք: Բլուրի մը վրայ գտնուող ծովահայեաց մեր 12 յարկանի շէնքը ենթակայ դարձեր էր ռումբերու զարկին: Մեր շէնքէն հազիւ 40 մեթր անդին պայթած ռումբ մը հրդեհ պատճառեց, իսկ մեր դիմացի ճամբուն վրայ ինկած երկրորդ մը քանդեց ուրիշ տուն մը, որ կորսուեցաւ փոշիի հսկայ ամպի մը մէջ: Բախտաւոր ենք, մենք զերծ մնացինք:

Շաբաթէ մը ի վեր լոյս տեսնելէ դադրած էին այս կողմի թերթերը: Միայն այս առաւօտ լոյս տեսաւ L'Orient Le Jour-ը[11], որ տուեր էր պատկերը զինուորական ու քաղաքական դժնդակ կացութեան:

Տակաւին երէկ, աշխարհի հզօրագոյն մարտանաւը՝ ամերիկեան «Նիւ Ճըրզի»ն, 10 ժամ շարունակ ռմբակոծեց Պէյրութի հարաւ-արեւելքը գտնուող բարձունքները՝ իր 550 ֆիլօ կշռող ռումբերով: Ֆալուղա, Համմանա, Պհամտուն, Ալէյ եւ միւս գիւղերը մեծ աւերներ կան, ու զոհեր, զոհեր: Միաժամանակ, ամերիկեան նաւատորմի միւս փոքր միաւորները, շուրջ 1000 թնդանօթներով ռմբակոծեցին միեւնոյն դիրքերը, ուղղակի Նախագահ Ռանըլտ Ռեկընին[12] հրահանգով, ի պաշտպանութիւն Նախագահ Ամին Ժեմայէլի[13] դիրքերուն, արգիլելու համար որ տիւրզիները ռմբակոծեն արեւելեան Պէյրութն ու բանակային դիրքերը:

... Սաստիկ ռմբակոծումներուն պատճառով թուլցած են ջիղերը Անժէլին, ամէն մէկ ձայն կը ցնցէ զինք: Ականջները բամպակ է թխմած, սակայն դարձեալ կը լսէ ահաւոր դղրդիւնները: Կը բացատրեմ իրեն, որ նաւերն են որ կը ռմբակոծեն հեռուէն:

– Օրինակ,– կ'ըսեմ իրեն,– երբ կը տեսնես նաւուն վրայ յանկարծակի փայլատակում մը եւ քիչ ետք կը լսես որոտը, թնդանօթներն են որ կը հարուածեն այդպէս: Իսկ երկվայրկեաններ ետք, երբ ռումբը կը պայթի լեռներուն վրայ, այս անգամ՝ ինկող ռումբի ձայնն է որ կը հասնի մեզի:

Եւ Անժէլը կը սկսի դիտել թնդանօթներուն արձակած լոյսերն ու իսկոյն ձեռքերով կը փակէ ականջները:

...Պէյրութի օդակայանէն ամերիկացի նաւազներուն

հեռացումը[14] իսկապէս որ շատ վատ անդրադարձ ունեցաւ արեւմտեան երկիրներուն եւ անոնց հանրային կարծիքին վրայ։ Առաջին՝ իտալացիք եւ ֆրանսացիք, որոնք մաս կը կազմեն Միջազգային Խաղաղապահպան Ուժերուն, Պէյրութի մէջ, մնացին միանակ եւ քննադատեցին ամերիկեան միակողմանի որոշումը, որուն սուսիկ-փուսիկ հետեւեր էին նաեւ անգլիական միաւորները։ Իրենք՝ ամերիկեան զօրքերը, մաս առ մաս կը փոխադրուին մեր տան պատշգամէն երեւցող մարտանաւերուն վրայ։

Երկրորդ հակազդեցութիւնը եկաւ արաբական «չափաւորական» կոչուած երկիրներէն, որոնք կ'ըսեն, թէ Ամերիկան խոստմնադրուժ եղաւ եւ յուսախաբ ըրաւ Նախագահ Ժեմայէլը. հետեւաբար, անվստահելի դաշնակից մըն է ան։

Երրորդ՝ մեծապէս աւելցած են քննադատութիւնները նոյնիսկ Մ. Նահանգներու մէջ՝ Նախագահ Ռեկընի նկատմամբ, Լիբանանի մէջ վարած իր խարխափող քաղաքականութեան համար։

Քիչ առաջ, երբ B.B.C. ռատիոկայանին մեկնաբանը՝ Պարպարա Ալթունեան, հարց կու տար մի քանի քաղաքագէտներու թէ ի՞նչպէս կը բացատրէին այս եղելոյթը, Middle East Economic Digest-ի խմբագիրը կու տար ամենէն հետաքրքրական պատասխանը, ըսելով թէ Մ. Նահանգները սխալած էր, որովհետեւ չէր ճանչնար Լիբանանը։ 1976-ին, կ'ըսէր ան, Փաղանգաւորները հրաւիրեցին Սուրիան, որ զիրենք փրկեց պաղեստինեան-իսլամական-յառաջդիմական ճակատին կողմէ զինուորական անփառունակ պարտութենէ մը։ Իսկ հետագային անոնք Սուրիոյ դէմ ելան, եւ ներկայիս Դամասկոս տիւրզիներն ու շիիթները կը պաշտպանէ Փաղանգաւոր քրիստոնեաներու դէմ։ Կասկած չկայ որ ամերիկեան նաւազներուն հեռանալը Լիբանանէն մեծ յաղթանակ մըն է Սուրիոյ համար։ Ամերիկացի ժողովուրդին թէ ղեկավարութեան համար մղձաւանջ մըն է որ Սուրիան գործիք մըն է սովետներուն ձեռքը։ Սակայն իրականութենէ հեռու է, կ'ըսէ, այս վարկածը։ Նախ անոր համար, որ Սուրիան 18 ամիսէ ի վեր հանդարտ նստած՝ իրատես եւ հեռատես քաղաքականութիւն մը կը վարէր, ի վերջոյ ապահով յաղթանակ մը տանելու համար Ամերիկայի նկատմամբ, անշուշտ միշտ օգնելով շիիթներուն ու տիւրզիներուն, սակայն առանց ուղղակի միջամտութեան։ Իսկ ինչ կը վերաբերի սովետներուն, կը շարունակէր ան, այս վերջինները բոլորովին դուրս մնացին կռիւի

դաշտէն։ Ճիշդ է, շարունակեցին զէնիֆ ծախել Սուրիոյ, եւ ճիշդ է նաեւ որ Խ. Միութիւնը շարունակեց դաշնակիցը մնալ Դամասկոսի, սակայն Հաֆէզ Ասատի[15] Սուրիան բնաւ գործիֆ չէ անոր ձեռքին մէջ։ Ինչպէս որ Սուրիան յուսախաբ եղաւ Լիբանանի քրիստոնեաներէն, նոյնը պիտի ըլլայ նաեւ Ամերիկան։ Լիբանանը պէտք է որ ունենայ կառավարութիւն մը, որ բարեկամ պէտք է որ մնայ Սուրիոյ, այլապէս... գոյութիւն չ'ունենար։

...Ինչ որ է սակայն. անցնինք մեր գործին։ Որքան ալ ինծի համար տաժանագին, օրագրիս արտագրումը ծոցատետրէս մեծ տետրակ՝ սփոփանքը կու տայ մոռնալու դուրսի աղմուկն ու կացութիւնը։

Ա. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

20 Օգոստոս - 20 Սեպտեմբեր 1957

Երեքշաբթի, 20 Օգոստոս

Պէյրութէն մեկնեցայ Պոլիս, ուր հասայ երեկոյեան ժամը 6-ին: Յաջորդ օր, Չորեքշաբթի, կէսօրուան 1.30-ին հասայ Վիեննա: Պանդոկ: Մինչեւ երեկոյ վազվզեցի ճամբորդական գործերուս ետեւէն: Վաղը կը մեկնիմ Մոսկուա, հոնկէ Երեւան հասնելու համար: Գիշերը բապարէ գացի, «Մուլէն Ռուժ», ապա՝ «Քազինօ Օրիանթալ», ուր մնացինք մինչեւ առաւօտ: Առտու կանուխ եկայ հիւրանոց, բաղնիք առի եւ ուղղակի օդակայան: Հոնկէ հեռագրեցի Մոսկուա՝ Հայաստանի մշտական ներկայացուցիչին, իմացնելով երեկոյեան հասնիլս:

Հասանք Պուտափեշտ, ուր ժամ մը մնալէ ետք օդանաւը իջաւ Լվովի օդակայանը: Անձրեւ եւ ցուրտ: Կէսօրուան ճաշէն ետք թռիչքը շարունակելով հասանք Քիեւ, ուր եղանակը շատ տաք էր: Երեկոյեան 8-ին ժամանեցինք Մոսկուա: Դժբախտաբար, ո՛չ մէկ դիմաւորող, ո՛չ մէկ ծանօթ դէմք այս հսկայ քաղաքին մէջ: «Ինթուրիսթ»ի օրիորդին բացատրեցի կացութիւնս, ազնիւ գտնուեցաւ զիս տանելու եւ տեղաւորելու «Սավոյ» պանդոկը:

Ուրբաթ, 23 Օգոստոս

Նախաճաշէն ետք դժուարութեամբ կրցայ հեռաձայնել ՀՍԽՀ-ի մնայուն ներկայացուցիչին գրասենեակը: Գլխաւորը՝ Սուրէն Մելքումեան, «տեղում չէր», իսկ տեղակալը՝ Աղաբեկով, բոլորովին անտեղեակ էր ժամանումէս:

Կէսօրին գտայ Մելքումեանը: Գացի գրասենեակը, որ կը գտնուի Լազարեան Ճեմարանի հին շէնքերէն մէկուն մէջ: Դռնապանը պատերազմի հերոսի նշաններ ունի կուրծքին. հայրենադարձ է: Մելքումեանին քարտուղարուհին ռուս է: Ինք՝ Մոսկուայի մօտ Խ. Հայաստանի մշտական ներկայա-

ցուցիչը, կարճահասակ, գիրուկ, ոչ այնքան համակրելի, խոշոր քիթով մարդ մը: Օժտուած է պետական պաշտօնեայի մը յատկանիշներով: Ստացեր էր հեռագիրս, սակայն որո՛ւն հոգը: Ոչինչ: Անտեղեակ էր այցելութեանս պատճառներէն, առաքելութենէս եւ կուսակցական հանգամանքէս: Հեռաձայնով խօսեցաւ Երեւան, Սարգիս Գասպարեանին՝ Եկեղեցական Գործերու Խորհուրդի նախագահ, որ Հրաչեայ Գրիգորեանին պաշտօնը ստանձնած է: Գասպարեանը կ'երեւի հանգամանքիս մասին ծանօթութիւններ տուաւ: Անկէ ետք փոխուեցաւ վերաբերումը. աւելի բարեացակամ ու սիրալիր դարձաւ:

Կէսօրէ ետք ինքնաշարժը ղրկեց եւ գացինք Մոսկուայի երկրագործական մնայուն ցուցահանդէսը դիտելու: Շրջեցայ հայկական տաղաւարը: Հին ու Նոր Երեւաններու հակադիր ցուցադրութիւնը տպաւորիչ էր, մանրակերտներու եւ նկարներու սքանչելի համադրում մը կար:

Գիշերը գացի «Արարատ» հայկական ճաշարանը: Հայեր էին նուագողները – քամանչա, դուդուկ, դհոլ, քանոն... հայկական ճաշ ու նուագ: Փորձեցի խամաճիկներու թատրոնը իյնալ, տեղ չկար: Մաքուր, ընդարձակ պարտէզի մը մէջ էր, ուր կային երեք այլ թատրոններ, սինեմա մը եւ երկու համերգասրահ: Բայց տեղ՝ չկար ու չկար: Արդէն ուշ էր, պէտք էր պանդոկ վերադառնալ: Վերջին պահուն յաջողեցայ ներկայացումի մը վերջին մասը դիտել:

Շաբաթ, 24 Օգոստոս

Այսօր զիս գտաւ Պարգեւ Հայր Սուրբը, Մոսկուայի մէջ Վազգէն Վեհափառին ներկայացուցիչը: Երեկոյեան զիս տարաւ Կարմիր Հրապարակ: Հսկայ, խիստ տպաւորիչ իր շէնքերով, եկեղեցիներով, մանաւանդ Լենինի դամբարանով: Ռուսական եկեղեցիները իրենց սոխաձեւ գմբէթներով տիրապետող էին սակայն:

Գացի Մելքումեանին. խնդրեր էի որ նախապէս Պէյրութի սովետական դեսպանատան մէջ աշխատող եւ ինծի ծանօթ Եուշկով երիտասարդը կամ Վիկտոր Խանկուլովը գտնէր անպայման: Այո, այո, անպայման...: Չէի գիտեր որ առատ խոստում կու տար՝ ո՛չ մէկը կատարելու համար: Եկաւ յայտնեց որ չէր գտած զիրենք: Խոստացաւ դարձեալ փորձել: Ժամը եղաւ երեկոյեան 6: Ժամէ մը կը մեկնիմ Երեւան...:

Եղանակը վատ է. անընդհատ կ'անձրեւէ: Տրամադրութիւնս ալ համապատասխան է օդին:

Մելֆումեանը ինքնաշարժը դարձեալ դրկեր էր պանդոկ։ Վարիչը՝ Պողոսեան, հետը առեր էր եղբայրը՝ Ռոպերթ, որ մոթոսիքլի ախոյեան է եղեր. մրցումի եկեր է Մոսկուա։ Օդակայան զիրենք դժուարութեամբ ճաշի պահեցի։ Հայկականութեամբ տոգորուած լաւ տղաներ էին։ Զիս օդանաւ տեղաւորելէ ետք վերադարձան։

Մոսկուայի մէջ հայրենիքի մթնոլորտին վարժուելու համար չէր, անշուշտ, որ ամենէն աւելի «Արարատ» ճաշարանը կը փնտռէի, կ'այցելէի։ Հայկական այդ նուագին ու էֆին պարգեւած հաճոյքը երկար ատեն պիտի մնայ իմ մէջ՝ իբրեւ հակադրութիւն դուրսի ամպամած օդին։ Իսկ հիմա, օդանաւին մէջ, կարծես Հայաստան ըլլայ։ Հայ է օդանաւին ամբողջ անձնակազմը։ Հիւրասիրող օրիորդը, գիրուկ ու կարճ, եւ ճամբորդները՝ բոլորն ալ հայ, բացի չորս ռուսերէ, որոնք հետաքրքրութեամբ կը հետեւին այն ուշադիր վերաբերումին ու հարցումներու տարափին, որոնց ենթակայ եմ Երեւան վերադարձող ամէն տարիքի ազգակիցներէս։ Մօտս նստած է ճարտարապետ Գառնիկ Թորամանեանը, որ հօրը համբաւին հասնելու փառասիրութիւնը ունի։ 36 տարեկան է. ճակատը եւ մասամբ ճաղատ գլուխը միակտուր ամբողջութիւն մը կը կազմեն. հայկական քիթ ու յօնքեր։ Ծնած է Անի, երբ իր հայրը մեր քարերը կը պաշտէր հոն...։ Կար Յակոբ Գրիգորեան անունով ճարտարագէտ մըն ալ՝ պահածոյ մսեղէնի պատրաստութեան գծով։ Կար Յովհաննիսեան անուն խանդավառ երիտասարդ մը եւս, որ թատրոնի կը ծառայէ եղեր։

Կիրակի, 25 Օգոստոս

Առտուան 9-ին հասայ Երեւան յուզուած ու ցնցուած։ Յուզուած էի օդանաւէն տեսնելով կապոյտը Սեւանին եւ ցնցուած էի ի տես Արարատի արեւոտ գագաթին։ Տարիներով Սեւան ու Արարատ երգած եւ երազած էի. ահաւասիկ արժանի կ'ըլլայի տեսնելու զանոնք։

Ս. Էջմիածինէն դիմաւորելու եկած էր Հայկ Առաքելեանը, ԱՕՔՍ-էն (Արտասահմանեան Երկիրներու Հետ Բարեկամութեան Ընկերակցութիւն)՝ Մանուէլ Բալոյեանը, ինչպէս նաեւ Եկեղեցական Գործերու Խորհուրդի նախագահ Սարգիս Գասպարեանը, լրիկ այլ ուշիմ աչքերով երիտասարդ մը։

Այսօր Կիրակի է, Վազգէն Վեհափառը կը պատարագէ

եւ Գալուստ Կիւլպէնկեանին հոգեհանգիստը տեղի պիտի ունենայ։ Ներկայ պիտի ըլլան Սբր Սիտնի Քէյնը եւ ֆրանսահայ ակադեմիկոս ճարտարապետ Իւթիւճեանը, որոնք եկած են Մայր Տաճարի եւ յարակից բաժիններու վերանորոգութեանց համար Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան կատարելիք յատկացումներուն չափն ու ձեւը ճշդելու։ Ստիպուած եմ զրկուիլ, մէջտեղ չերեւալու համար...։

Բապլոյեանին հետ շրջան մը կ'ընեմք Երեւանի փողոցներուն մէջ, կը բարձրանամք Քանաքեռ, որ արդէն Երեւանի մաս կը կազմէ։ Իմքնաշարժով կ'անցնիմք կարեւոր բոլոր փողոցներէն։ Անկասկած որ շինարարութիւնը ցայտուն յատկանիշն է քաղաքին։ Կը դիտեմք Հրազդան գետին վրայ կառուցուած նոր կամուրջը, Գոց Շուկան, եւայլն։

Ժամ մը ետք Գասպարեանը եւ Առաքելեանը եկան զիս տանելու Վեհին մօտ։ Վեհափառը ճաշի պահեց, եւ գլուխ գլխի խօսեցանք մինչեւ կէս գիշերը անց։ Ձայնասփիւռէն լսեցինք իր այդ օրուան քարոզը՝ Գ. Կիւլպէնկեանին մահուան 3-րդ տարելիցին առթիւ հոգեհանգստեան պատարագին արտասանուած։

Մեր խորհրդակցութեան քանի մը ցայտուն կէտերը.–

ա.– Վեհը այժմ արտասահմանի հայկական կեանքով նուազ հետաքրքրուած է քան առաջ, որովհետեւ կլանուած է իր գործերով, որոնց փարած է մեծ հաւատքով եւ վճռակամութեամբ։ Յաջողութենէ յաջողութիւն կ'ընթանան իր ձեռնարկները։ Խօսեցաւ Էջմիածնի վանքէն ներս տիրող մթնոլորտին մասին, թէ նախ քան իր գալը տիրապետող ոգին անշահախնդիր չէր, մարդիկ հաւատք չունէին իրենց կատարած գործին հանդէպ։ Այդպիսիները՝ աշակերտ, ուսուցիչ թէ աշխատող, դուրս հանած է։ Հիմա իւրաքանչիւր աշակերտ կը կարծէ թէ ինք է աշխարհի լաւագոյն հայը։

– Ես նկարագրով վճռական մարդ չէի,– կ'ըսէր Վեհափառը,– սակայն երբ մարդ դէմ յանդիման գայ նեղ կացութեան, ինքնաբերաբար կը դառնայ վճռական։ Գիշեր մը մօտս կանչեցի վարդապետ մը, առի վեղարը, ըսի թէ կը դադրի վարդապետ ըլլալէ եւ զինք վանքէն վտարեցի։ Ես եմ տէրն ու տնօրինողը Ս. Էջմիածնի մէջ։ Պետութիւնը ո՛չ մէկ ատեն միջամուխ եղած է մեր ներքին գործերուն։ Հոգեւոր զարթօնքը մեծապէս զգալի է։ Ամէն կողմէ ուխտաւորներ կու գան ու կը պնդեն թէ անպայման զիս կ'ուզեն տեսնել։

Իսկապէս, Վեհը շատ խանդավառ է Ս. Էջմիածնի վե-

ռելֆով։ Սակայն, միւս կողմէ, կը խորհի թէ բանի որ Սփիւռքի մէջ մեր եկեղեցական գործերուն կը միջամտեն օտար պետութիւններ, ի՛նչ կրնայ ընել, բացի թող տալէ որ ներկայ ընթացքը շարունակուի՝ մինչեւ որ նոր բաղաքականութիւն մը, աւելի նպաստաւոր, երեւան գայ։

Այս արտայայտութիւնը մեծապէս յուսալքեց զիս։ Անշուշտ, բացատրելի էր, բանի որ անցեալ տարուան իր անդրանիկ արտասահման ճամբորդութիւնը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսի ընտրութեան նախագահելու համար՝ եղաւ շատ անփառունակ։ Իր Պէյրութ ժամանումը դիմաւորուեցաւ՝ Լիբանանի թէ ամբողջ Սփիւռքի մէջ անզուգական մնալու սահմանուած արքայական ընդունելութեամբ մը. օդակայանէն մինչեւ Անթիլիաս հայ եւ տեղացի հսկայ բազմութիւն մը, հարիւր հազարներով ժողովուրդ ծափահարեց զինք ամբողջ ճամբուն երկայնքին։ Յետոյ, սակայն, ճիշդ հակառակը պատահեցաւ։ Զյաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ, որ հաշտարար ու համերաշխ մթնոլորտի մէջ, կողմերու համաձայնութեամբ նոր գահակալ մը ընտրուի։ Շատ յուսախաբ վերադարձաւ։ Մանաւանդ որ նոր էր որ Կաթողիկոս դարձեր էր։ Ամէն պարագայի, բացատրեցի իրեն, թէ ճիշդ չէր իր մտածումը, եւ թէ խոշոր պատասխանատուութիւն ունինք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ մեր ժողովուրդին առջեւ։ Ճիգ, աշխատանք եւ կազմակերպուած գործ պէտք է կատարել, որպէսզի դէպքերուն ընթացքը նպաստաւոր ըլլայ, եւ ոչ թէ սպասենք որ դէպքերը իրենք տնօրինեն մեր ճակատագիրը։ «Աշխատինք որ յաջողիք Ձեր առաքելութեան մէջ», ըսաւ։

Բ.– Մեր ներքին հողերու հարցը կարգադրելու խնդիրը կը հետաքրքրէ զինք։ Խանդավառ է որ ամէն կողմէ խումբ առ խումբ ներկայացուցիչներ կը դիմեն իրեն՝ խնդրելով որ գլուխ հանէ խնդիրը։ (Ի՞նչ միամտութիւն թէ՛ դիմողներուն եւ թէ դիմումներով խանդավառուողին կողմէ...)։ Վարչապետ Պուլկանինին տրուած յուշագրի մը մասին խօսեցաւ։ Ուզեցի տեսնել եւ պատճէնը ունենալ։ Ղարաբաղցի 70 ուսանողներ այցելած են իրեն եւ պահանջած որ Ղարաբաղը Խ. Հայաստանին կցուի... Վեհին հաղորդած են թէ Ղարաբաղի այլ եւ այլ շրջաններուն մէջ հաւաքներ կազմակերպուած եւ պահանջ ներկայացուած է պատկան իշխանութեանց մօտ՝ նոյն նպատակով։ Այս ուղղութեամբ հետաքրքրական ծանօթութիւններ տուաւ։

Հայր Գնել Ճէրէճեանը Ս. Էջմիածին է։ Իրմէ խուսա-

փելու համար նեղութիւններ կը կրեմ...: Գաղտնի եկած եմ Հայաստան:

Երկուշաբթի, 26 Օգոստոս

Առտուն, Հայկ Առաբելեանը, Մայր Աթոռի դիւանապետը, եկած է պանդոկ, մինչ ես տակաւին բնացած էի: Ժամը 11-ին վերադարձաւ: Եկաւ նաեւ Մանուէլ Բապլոյեանը ԱՕԲՍ-էն: Զիս տարին Արզնի, բուժիչ ջուրերու առողջարանը, Երեւանէն 25 քլմ. հեռու ձորի մը մէջ, գեղեցիկ ու կանանչ անտառներով զարդարուած բուժարանը: Հոս, արդիական մեթոտներով կը կատարուին բուժումները: Աշխատողները ընդհանրապէս բժշկուհիներ են: Հանքային տաք ջուրի բաղնիքները կը բուժեն ստամոքսի, սիրտի եւ ջղային հիւանդութիւններ: Կ'օգտագործուին գլխաւոր երեք աղբիւրներ, մէկը ստամոքսի, միւսը սիրտի եւ երրորդը ընդհանուր դարմանումի համար: Կան նաեւ ջուրի այլ ակեր:

Երբ որ ներս մտանք, խումբ մը գործաւորներ նորոգութիւններ կ'ընէին: Հարցուցի թէ ցայտաղբիւրին ջուրէն կարելի՞ է խմել, մաքո՞ւր է:

– Անշուշտ, շատ լաւ է,– ըսին:

– Երեւանի ջուրէ՞ն ալ լաւ,– հարցուցի:

– Դուն երեւի աշխարհ շրջած մարդ ես, Երեւանի ջուրին նման ուրիշ տեղ տեսե՞ր ես...:

Ուրախացայ իրենց ազգային հպարտութեան:

Ներկայիս 300 անձեր կը բուժուին առողջարանին մէջ: Նոյնիսկ կու գան Վլատիվոսթոքէն, Էսթոնիայէն եւ Խ. Միութեան միւս հեռաւոր անկիւններէն: Բլուրին վրայ կ'երեւի նոր բարձրացող մասնաշէնք մը ալ, որ երբ ամբողջանայ՝ պիտի կարենայ բաւարարել 250 անձերու: Բժշկուհիներէն մէկը կը գանգատի որ հանգստացողներէն միայն մէկ-հինգերորդը հայեր են, իսկ մնացեալը կու գան դուրսէն: Այսուհանդերձ, բոլոր աշխատողներն ալ հայ են եւ պատերուն վրայ գրութիւններն ալ հայերէն են, անշուշտ կողքին ունենալով նաեւ ռուսերէնը:

Արզնիէն վերադարձի ճամբուն վրայ, Երեւանի մուտքին, հանդիպեցանք կենդանաբանական պարտէզը: Հայ տիկին մը բացատրութիւններ կու տար կենդանիներուն մասին: Հետաքրքրական էր: Թռչուններու բաժնին մէջ կանգ առի հայկական կռունկին առջեւ, զոր չէի տեսած:

Ժամը 6-ին պանդոկ հասանք: Ճաշէն ետք գացի Մար-

տիրոս եղբօրս (*իսկութեան մէջ հօրեղբօրորդին, զոր Փրոֆեսորը եղբայր կը կոչէ –Վ.Ղ.*) տունը: Ընտանիքին անդամները, բացի Մարտիրոսէն ու Հայկուհիէն, որոնք օդափոխութեան գացեր էին, հոն էին: Շուտով կը վերադառնան:

Այս առաւօտ պանդոկին առջեւ հանդիպեցայ Գեղամ Սեւանին եւ Հայր Գնէլին: Պատուիրեցի որ գաղտնի պահեն այցելութիւնս: Իբր թէ այլ անունով գալով պիտի թաքցնէի հոս ներկայութիւնս:

Երեքշաբթի, 27 Օգոստոս

Լեցուն օր մը: Ժամը 10-ին այցելեցի Մշակոյթի (կուլտուրայի) Նախարար՝ վանեցի Անդրանիկ Շահինեանին:

– Հայրս,– ըսաւ ան,– 77 տարեկան է ու հիւանդ. սակայն եթէ առիթ տրուի իրեն Վանի համար պատերազմի երթալու՝ անպայման կ'երիտասարդանայ ու կ'երթայ...:

– Հաշիւ պահանջելու եկեր եմ,– ըսի:

– Խոստումներուս մէկ մասը յարգած եմ: Օրինակ՝ ռատիօն աւելի շատ կը զբաղի արտասահմանի հայերով: Ընդարձակ տեղեկագիր մը տուած եմ եւ խօսած առ որ անկ է: Անպայման պէտք է որ տեսնես Կենտկոմի Առաջին Քարտուղար ընկ. Սուրէն Թովմասեանը:

Գացի Էջմիածին: Վեհը զիս ճաշի պահեց եւ մինչեւ ժամը 7.30 խորհրդակցեցանք: Կարգ մը թղթակցութիւններ տուաւ որ կարդամ: Ոգեւորուած է ու ոգեւորիչ բացատրութիւններով ալ պատմեց իր այցը Վրաստան: Յայտնեց թէ Վրաստանի կառավարութիւնը սկիզբը դժուարութիւն յարուցեր է եւ չէ արտօնած իր այցը: Հսկողութեան եւ պաշտպանութեան տակ նախ այցելեր է Ռոստով, ուր շատ խանդավառ ու համաժողովրդային ընդունելութեան արժանացեր է թէ՛ հայերու եւ թէ՛ տեղացիներուն կողմէ: Այդ փառահեղ ընդունելութիւնը իր դրական անդրադարձը ունեցեր է Թիֆլիսի մէջ: Վրաց Պատրիարքը ստիպուած՝ հրաւիրեր է Վազգէն Վեհափառը, ստանալով նաեւ վրաց կառավարութեան արտօնութիւնը: Թիֆլիսի հայութեան խանդավառութիւնը կարելի էր բաղդատել պէյրութեան ընդունելութեան հետ միայն, որոշ համեմատութիւններով: Վեհը անշուշտ վրաց Պատրիարքին հիւրը եղեր է, ինք ալ մօտ 166 հոգիի համար սարքեր է ճաշկերոյթ մը, որուն ծախսերը ամբողջութեամբ հոգալու համար երեք հայեր, մէկը միւսէն անտեղեակ, խնդրանք ներկայացուցեր են իրեն:

Վրացիները շատ ճոխ ու լաւ կ'ապրին, տնտեսական լաւ վիճակ ունեցողներուն թիւը մեծ է հոն, որովհետեւ սովետական օրէնքի խստութիւններէն խուսափելու ձեւեր գտած են: Գրեթէ ազատ առուտուր կ'ընեն, կը շահին: Երիտասարդները իրենց կուրծքին կը կրեն Ստալինի[16] զարդակոճակը: Խոզի մը կոճակը Խ տառը (այսինքն Խրուշչեւ[17]) գրեր են ու ձգեր որ քաղաքին մէջ շրջի: Լավրենտի Բերիայինի[18] սպանութեան առթիւ փորձ եղեր է նոյնիսկ գրաւելու ռատիոկայանը. զօրքը ստիպուած կրակեր է ու ցրուեր երիտասարդները:

Վեհին հանդէպ համակրական ցոյցեր անցեր են ամէն համեմատութիւն: Տիրող մթնոլորտէն օգտուելով, տեղւոյն հայերը իրենց ազգային զգացումները բուռն կերպով արտայայտելու միջոցի կամ առիթի վերածեր են Վեհին այցելութիւնը: Իր բնակած պանդոկին հրապարակը հաւաքուած հազարաւոր հայեր ստիպեր են Վեհը որ դուրս գայ պատշգամ, եւ հոն թնդացուցեր են բարձրագոչ աղաղակներ՝ «Մեր պետը», «Մեր թագաւորը» եւայլն, ծափահարութիւն, գոռումգոչում...

Ներքին գոհունակութեամբ կը պատմէ Վեհը...:

Շատ այցելուներ կու գան Ս. Էջմիածին ուխտի, մանաւանդ հեռաւոր գիւղերէն: Օր մը, գիւղացի ուխտաւոր մը կը պահանջէ անպայման տեսնել Վեհափառը: Կը բացատրեն իրեն թէ Վեհը յոգնած է եւ չի կրնար ընդունիլ: Գիւղացին կը բարկանայ թէ ինքը կարող է տեսնել Խրուշչեւն ու Պուլկանինը[19], ուրեմն ինչո՞ւ չկարենայ տեսնել նաեւ Վեհափառը: «Օ՛հ, կը պատասխանեն հետը եղող ուրիշ գիւղացիներ, ատոնք ո՞վ են որ... Վեհափառը մեր թագաւորն է»...:

Վեհին հետ մեր զրոյցը տեղի կ'ունենար մտերմական սրտբաց մթնոլորտի մը մէջ: Անցեալ տարի արդէն ծանօթացեր էինք մօտէն, Պէյրութ այցելութեան եւ ապա՝ մինչեւ Գահիրէ իրեն ուղեկցելուս ընթացքին[20]:

Գաղութներուն մէջ հայկականութիւնը, մեր ազգային լինելութիւնը պահելու համար մեր տարած ջանքերը կը գնահատէ իրենց բուն արժէքով: ՌԱԿ-ի ուղեգիծը կը նկատէ ամենէն խոհեմը, առողջը, հեռատեսը: «Արտասահմանի մէջ, կ'ըսէ, հայապահպանման կառոյցը կանգնած է երեք հաստատ սիւներու վրայ. ա) Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ իր Ս. Էջմիածինով, բ) Հ.Բ.Ը.Մ.ը՝ համազգային մեր մեծ կազմակերպութիւնը, որուն գործունէութիւնը դուրս եկած է բարե-

սիրական նեղ ծիրէն՝ ընդգրկելով ազգապահպանման բուն աշխատանքները, եւ գ) ՌԱԿ-ը, որ վերոյիշեալ զոյգ հաստատութիւններուն պաշտպան-պահակն է եւ նոյն ատեն քաղաքական ուղիղ առաջնորդը մեր ժողովուրդին»: Ու կ'աւելցնէ. «Զորրորդ սիւն մը չեմ տեսներ ես, որ ազգապահպանումի կառոյցը աւելի եւս զօրանայ»: Այսպիսով՝ ազգային, մշակութային եւ հայրենիքի նկատմամբ դիրքաւորումի նոյնութիւն կայ մեր տեսակէտներուն միջեւ:

Հ.Բ.Ը.Մ.-ի հետ իր ունեցած թղթակցութեանց թղթածրարը տուաւ, որ կարդամ յատկապէս Անթիլիասի մօտ կատարուած միջամտութեանց բաժինը:

Ալեք Մանուկեանը գրած է Վազգէն Վեհափառին, թէ կը փափաքի փորձել հասկացողութեան եզրեր առաջարկել Անթիլիասի գահակալ Զարեհ Կաթողիկոսին: Վեհափառը համաձայն գտնուած է, եւ Ալեք Մանուկեանը նամակ գրած ու ժխտական պատասխան ստացած է Զարեհ Ա.էն: Հ.Բ.Ը.Մ.-ի նախագահը ուզած է դարձեալ գրել, սակայն Պր. Գրիգոր Կիրակոսեանը, ընդհանուր տնօրէնը Հ.Բ.Ը.Մ.-ի, հաղորդեր է Վազգէն Վեհափառին, թէ Պոլսոյ Պատրիարքը՝ Գարեգին Արք. Խաչատուրեան, թելադրեր է Պր. Մանուկեանին որ սպասէ, քանի որ ինք անձամբ պիտի տանի նման աշխատանք: Եւ իսկապէս, Գարեգին Պատրիարքը գրած է Հալէպ՝ Տէր Ղազարեանին (Հ.Յ.Դ.ի գործակից մօտիկ անձնաւորութիւն մը, որ կը զբաղի ազգային-եկեղեցական հարցերով, որոշ հեղինակութեամբ) եւ Պէյրութ՝ Յակոբ Տէր Մելքոնեանին (դաշնակ շարքային անձնաւորութիւն մը՝ սակայն չափաւորական, որ նոյնպէս կը զբաղի ազգային-եկեղեցական հարցերով. դարձեալ իր սերունդէն): Սակայն այս երկու անձերէն ալ բան դուրս չէ եկած:

Այլ թղթածրարէ մը կը պարզուի որ Գարեգին Պատրիարքը, ինչպէս ծանօթ այլ անձնաւորութիւններ, գրած է Վազգէն Վեհափառին, որ կարգալոյծ ընէ կամ պատժէ Եղիշէ Սրբազանը: (Երուսաղէմի պատրիարքական տագնապի բուռն շրջանն է: Մեր դարաւոր վանքին շահերը զոհ կ'երթան Եղիշէ-Տիրան աթոռամոլութեան, ամօթ բերելով նաեւ մեր եկեղեցականութեան անունին): Չեմ գիտեր ինչո՞ւ, Տիրան Սրբազանը գրած է Վեհին, խնդրելով որ նման քայլ մը չառնէ առայժմ: Հետեւաբար Վեհը սպասողական վիճակի մէջ է[21]:

Ուրիշ թղթածրար մը ամբողջովին յատկացուած է Վեհին գրած զոյգ յուշագրերուն Խ. Միութեան Վարչապետ Պուլկանինին. երկուքն ալ կը կրեն 12 Մայիս 1956 թուականը: Հոն

խնդրանք ներկայացուած է՝ ա) նիւթական ու բարոյական դիւրութիւններ ընծայել Ս. Էջմիածնի զարգացման համար, նոր շինարարութեանց, նորոգութեանց, հոգեւոր զարգացման, վանքին շրջապատը բարեզարդելու, եւայլն. բ) Արտօնութիւն՝ Հոգեւոր Ճեմարանի զարգացման համար եւ օժանդակութիւններ. գ) Արտօնութիւն՝ արտասահմանի եկեղեցականները տարին կամ երկու-երեք տարին անգամ մը ընդհանուր ժողովի հրաւիրելու, անոնց մուտքի վիզա ապահովելու, եւայլն: Առաջին յուշագիրը կը յիշեցնէ նաեւ Ստալինի տուած խոստումները հանգուցեալ Գէորգ Զ. Կաթողիկոս Զէօրեքեանին՝ ա) Վանքին մէջ Մանթաշեանին շինած մեծ վեհարանին վերայանձնումը: Անոր շինարարութիւնը հազիւ աւարտած՝ կը սկսի Ա. Աշխարհամարտը, եւ որովհետեւ Էջմիածինը թրքական սահմանին այնքան մօտիկ է, ցարական իշխանութիւնները շէնքը զօրանոցի կը վերածեն: Ինչ որ կը մնար նոյն ձեւով՝ մինչեւ Բ. Աշխարհամարտը: Եւ ահա, 40 տարի իբրեւ զօրանոց գործածուելէ ետք այդ ամրակուռ շէնքը, ի վերջոյ, ներքնապէս փլատակի վերածուած կը յանձնուի Մայր Աթոռին: Կը յանձնուի նաեւ անկէ քիչ մը անդին գտնուող եւ զինուորներուն կողմէ կառուցուած՝ կարծեմ սպաներու գործածութեան յատուկ ուրիշ շէնք մը, որ սակայն նախապէս չէր պատկաներ Ս. Աթոռին: Խոստացուած էր նաեւ նոր հողաշերտ մը՝ քիչ մը անդին: բ) Վանքին սահմանները աւելի ընդարձակել՝ ընդգրկելով Ներսէսի անտառն ու լիճը, ինչ որ չէր յաջողած:

Երկրորդ յուշագիրը կը վերաբերէր ներքին հողերու: Վեհափառը կը խոստանայ անոր պատճէնը յանձնել ինծի:

Վազգէն Կաթողիկոսը զիս առաջնորդեց Մայր Տաճար՝ նորոգուած եւ բարեզարդուած իր ճիգերով: Մանրամասն բացատրեց: Իշման Սեղանը նորոգուած է հրապուրիչ տեսքով: Եկեղեցւոյ սալայատակը՝ առաջնակարգ գունաւոր մարմար: Մասնաւոր հոգածութիւն ցոյց կու տայ Գանձարանին հանդէպ, ուր պատմական-եկեղեցական իրեր կը ցուցադրուին, Տաճարին յատակը:

Գիշերը Սողոմոն Տարօնցին հրաւիրեցի սենեակս ճաշի: Խօսեցանք ընկերային-եկեղեցական հարցերու շուրջ, սփիւռք-հայրենիք խնդիրներու մասին: Հայկ Առաքելեանը միշտ պոչս էր: Տարօնցին լաւ տպաւորութիւն թողուց վրաս:

Շորեքշաբթի, 28 Օգոստոս

Առաւօտուն Վեհէն խնդրեցի որ փոխանակ Գեղարդ

այցելելու՝ երթամ տեսնելու Կիւմուշի ջրաելեկտրակայանը, որ Սեւանի, Արզնիի եւ Քանաքեռի հետ կը հանդիսանայ չորս ելեկտրակայաններէն մէկը՝ 224,000 ֆիլովաթ կարողութեամբ: Գացինք: Հրազդանի ձորին մէջ այցելեցի նաեւ Բջնի հիանալի գիւղն ու համանուն վանքը:

Գիշերը գացի Վարպետին՝ Աւետիք Իսահակեան: Առաքելեանը միշտ հետս էր: Հաճելի զուգադիպութեամբ մը հոն գտանք նաեւ Հրաչեայ Քոչարը: Խօսեցայ արտասահմանի հայ գաղութներուն մասին, յետոյ՝ ներքին եւ արտաքին հողերու այրող հարցին շուրջ: Յայտնօրէն՝ Վարպետին սիրտին կը խօսէր ըսածներս: Դառնալով Քոչարին ըսաւ. «Հրաչեայ, տես թէ ի՞նչ է ասում Փրոֆեսորը»: Թելադրեց որ դուրսէն այդ հողերու պահանջը դնենք եւ պահենք զանոնք հետապնդելու մեր վճռակամութիւնը:

– Վարպետ, ատիկա մեր պարտականութիւնն է եւ կըրնանք ընել առանց դժուարութեան,– պատասխանեցի:– Սակայն որպէսզի դրական արդիւնքի հասնելու յոյսը ունենանք, անհրաժեշտ է որ դուք հոս, մայր հայրենիքի մէջ, հարցը դնէք. մանաւանդ մեր պետութիւնը պէտք է որ ծրագիրներ մշակէ այդ ուղղութեամբ եւ մեզ առաջնորդէ անուղղակի կամ խորհրդապահական կերպով, որպէսզի ներդաշնակուի աշխատանքը: Դուք պէտք է որ առաջնորդութիւն տաք միշտ: Մենք դուրսէն գաղութներու մէջ սահմանափակ միջոցներ ունինք. ի վերջոյ կերպով մը «գաղթականներ» ենք, քաղաքացիները այլազան երկիրներու: Դուք հայկական պետութիւնն էք, կ'ապրիք իբրեւ մէկ հանրապետութիւնը հզօր Խ. Միութեան: Ձեր պետական մարդոց կը մնայ համոզել Մոսկուայի կեդրոնական իշխանութիւնը թէ արդարութիւնը մեր կողմն է: Այդ աշխատանքին ընթացքին կրնաք իրաւացիօրէն գործածել սփիւռքի դիրքը, այն՝ թէ որքան խանդավառութիւն եւ երախտագիտութիւն պիտի ստեղծէ այդպիսի քայլ մը արտասահմանի մէջ»:

Դարձեալ՝ «Լսի՛ր, Հրաչեայ», լսուեցաւ Վարպետին ձայնը, մինչ Քոչարը ջերմօրէն կը պաշտպանէր պետական տեսակէտը, անշուշտ հակառակ իր համոզումներուն, թէ միջմիութենական հարցերը, ինչպէս բարի դրացնութեան պարագան, խի՛ստ փափուկ են, եւ ներկայ պայմաններու տակ որեւէ բան չկայ ընելիք մեր կողմէ, բացի՝ սպասելէ, յուսալէ:

Հիմա, 1984-ին, երբ կ'ընդօրինակեմ վերի միտքերը, կը յիշեմ թէ ընդամէնը երեք տարի յետոյ, երբ Հրաչեայ Քոչարը

հիւր էր Պէյրութի մեր տունը եւ իրեն հարցուցի Վարպետենց տունը իր տուած պատասխաններուն մասին, անայլայլ յարեց, թէ եկեր էի ուրիշի մը ընկերակցութեամբ (Հայկ Առաքելեան), եւ թէ ինքզ չէր կրնար ուրիշ ձեւով վարուիլ: Արդէն իմացեր էի որ Քոչարը մեղադրանքի ենթարկուեր էր համալսարանին մէջ ուսանողական ցոյցերու առթիւ, միեւնոյն հարցով...:

Հինգշաբթի, 29 Օգոստոս

Մշակոյթի Նախարար Անդրանիկ Շահինեանը հեռախօսով յայտնեց թէ կէսօրուան ժամը 12-ին պիտի գար զիս Սուրէն Թովմասեանին մօտ առաջնորդելու:

Ուշիմ, ուժեղ անհատականութեամբ, արթուն միտքով համակրելի մարդ է Կենտկոմի Ա. Քարտուղար Ս. Թովմասեանը, իսկական զանգեզուրցի՝ Գորիսէն: Առաջին հանդիպումը տեւեց հինգուկէս ժամ: Ինքզ պատմեց իրենց կատարած ու դեռ կատարելիք գործերուն մասին, ես երկարօրէն անդրադարձայ իմ առաքելութեան տուն տուող խնդիրներուն:

Պարզեցի այն պայմանները, որոնց տակ ստիպուած էինք գործել արտասահմանի մէջ - նեղ ու նեղացուցիչ, խիստ սահմանափակ միջոցներ, մեր վրայ կասկածով նայող եւ դժուարութիւններ տուող պետական մարդիկ ու պաշտօնէութիւն: Այս պայմաններուն տակ է որ յառաջ կը տանինք հայապահպանումի եւ սփիւռքի հայութիւնը Խ. Հայաստանի շուրջ բոլորելու գործը:

- Դուք պատրաստ էք բարոյապէս օգնելու մեզի. անշուշտ՝ շատ զգոյշ եւ խորհրդապահական միջոցներով: Այլապէս՝ օգտակար ըլլալէ աւելի վնասակար կ'ըլլաք մեզի, հասկնալի պատճառներով: Մենք ընդհանրապէս կ'ապրինք դրամատիրական երկիրներու մէջ, որոնցմէ ոմանց իշխանութիւնները թշնամական դիրքորոշում ունին Խ. Միութեան հանդէպ: Բաց աստի, դաշնակները յաճախ մեզ կը մատնեն ու կ'ամբաստանեն իբրեւ համայնավար գործակալ կամ ուղեկից, խոշոր դժուարութիւններ յարուցանելով մեր գործունէութեան ծաւալումին առջեւ,- ըսի:

Ուշադրութեամբ հետեւեցաւ, սուր ու խորունկ աչքերը յառած մտիկ ըրաւ, գլխու շարժումով հաւանութիւն տալով:

Նախ հարցուց թէ ո՞ւր ծնած եմ, արդեօք որեւէ ազգականութիւն չկա՞յ մեր միջեւ: Ըսի թէ Պրուսայի շրջանէն,

հայկական գիւղէ մը, որուն բնակիչները կը կարծուի թէ Անիի անկումէն ետք գաղթած եւ հաստատուած են հոն, բարձր լեռներով շրջապատուած ձորերու մէջ, մինչ ինք Գորիսէն է, Հայաստանի սիրտէն։

Վերեւի ընդհանուր նախաբանէն ետք, համառօտ կերպով պարզեցի աշխարհացրիւ հայագաղութներուն վիճակը, իւրաքանչիւրին կարիքները, ՌԱԿ-ի եւ համակիր խոշոր զանգուածին կատարած հայրենասիրական գործը, դիմագրաւած դժուարութիւնները, եւայլն։

Հարցերը, զորս ներկայացուցի, եւ որոնց պատասխանեց՝ հետեւեալներն էին.

ա. ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ։ Միշտ օրակարգի վրայ է, ըսաւ, ներգաղթը։ Մասնաւոր ծրագիրներ ունինք ճարտարարուեստի նոր ճիւղեր ստեղծելու կամ եղածները զարգացնելու, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ մեծ ծաւալով հայրենակիցներ ընդունիլ։ Մինչ այդ՝ առանձին ընտանիքներ միշտ ալ կրնանք ընդունիլ։

բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏ, ԱՐՏԱՔԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՀՈՂԵՐ։ Ո՞ր հայը պիտի չփափաքէր մեր պատմական հողերուն վերստին տիրանալ։ Սակայն իրատես պէտք է որ ըլլանք եւ սխալ քայլեր չառնենք։ Մանաւանդ ներքին հողերու պարագային շատ զգուշութիւն պէտք է բանեցնել. շատ փափուկ հարց է։ Մենք համայնավարներ ենք, ըսաւ, եւ Վրաստանին կամ Ատրպէյճանին մաս կազմած հողերը մերն ալ են...։

Այստեղ հակադրուեցայ իրեն եւ ըսի թէ զոհողութիւնը միշտ մեր կողմէ եղած է, եւ մեր դրացիները ոչինչ ըրած են այս ուղղութեամբ, հակառակ մեր պահանջներուն արդարութեան։ Համբերող եւ հեռատես ըլլալ թելադրեց...։

գ. ՍՓԻՒՌՔԻ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԻՋԵՒ ԿԱՊԵՐՈՒ ԶՕՐԱՑՈՒՄ։ Նկատի ունենալով սփիւռքի կարեւորութիւնը, թելադրեցի մշակութային յարաբերութեանց կամ կապի մարմին մը ստեղծել։ ԱՕՔՍ-ը, որ Խ. Միութեան մէջ կայ եւ որուն մէկ ճիւղն ալ Հայաստան հաստատուած է, գոհացում չի կրնար տալ մեր պէտքերուն, տուեալ երկրի բոլոր բաղաքացիներուն հետ յարաբերելով։ Անոր ծրագիրէն դուրս մնացած բազմաթիւ գործեր ունինք կարգի դրուելիք։ Այդպիսի մարմնի մը պարտականութիւնները կրնան ըլլալ, ի միջի այլոց՝

1. Թերթ եւ գրականութիւն ղրկել հոն ուր հնարաւոր է:

2. Արուեստագէտներ, գրողներ, գիտնականներ, ներկայացուցչական դէմքեր ուղարկել սփիւռք:

3. Ուսումնասիրել մեր գաղութները:

4. Դպրոցներու, մշակութային միութիւններու օգնել:

5. Դասախօսներ ղրկել:

6. Դասագիրք պատրաստել:

7. Եկեղեցական պայքարին մէջ բարոյական աջակցութիւն բերել:

8. Էջմիածնի կաթողիկոսին ամէն տեսակ աջակցութիւն ընծայել:

Հինգուկէս ժամ տեւած մեր խօսակցութենէն խիստ գոհ մնաց: Ըսաւ թէ վերստին պէտք է որ հանդիպինք: Մինչ այդ, խնդրեց որ ամփոփագիր մը տամ այս նիւթերուն մասին, որոնք նոր էին ու դժուար՝ մէկ անգամէն լուծում գտնել անոնց:

Ուրբաթ, 30 Օգոստոս

Վեհափառին գացի: Շատ ուրախացաւ: Խնդրեց որ յաճախ այցելեմ եւ զինք տեղեակ պահեմ գործունէութենէս: Սակայն չկրցանք զրոյցը շարունակել, որովհետեւ Ս. Գասպարեանը եկաւ եւ զիս իր սենեակը տարաւ: Ան ալ շատ գոհ մնաց Ս. Թովմասեանին հետ տեսակցութեանս մասին: Վերը մոռցայ ըսելու որ Ա. Շահինեանը ներկայ էր մեր զրոյցին եւ իր հերթին տեղեակ պահեր էր Գասպարեանը:

Գասպարեանը խնդրեց որ Վեհէն նիւթական օժանդակութիւն ուզեմ.

– Միջոցներ ունի,– ըսաւ,– կրնայ ընել...:

Հետաքրքրական էր ինծի համար հաստատել, որ զիս միջնորդ կ'ընեն մէկ կողմէն Վեհին մօտ, միւս կողմէ՝ Թովմասեանին, կարգ մը հարցեր լուծելու համար: Խնդրեց նաեւ որ կարգադրեմ որ Թովմասեանին հետ յաջորդ հանդիպումներէս մէկուն ինքը եւ Մ. Բալլոյեանն ալ ներկայ գտնուին: Հաղորդեց որ Գ. Կիւլպէնկեանին 400,000 տոլարի փոխանցումի հարցը պետականօրէն կարգադրուած է եւ թէ պետութեան կողմէ ստացագիրը ինք պէտք է որ տայ, իբրեւ Եկեղեցական Գործերու Խորհուրդի նախագահ:

Մոռցայ նաեւ յիշելու, թէ երէկ, Թովմասեանէն բաժնուելու պահուն երբ հարցուց եւ իմացաւ որ «Երեւան» հիւ-

բանոց կը մնամ, հրահանգեց որ գոյքերս փոխադրեն Հրազդանի ափը, բլուրին վրայ, պետական հիւրերու յատուկ տաչայի (առանձնատան) մը մէջ: Իսկապէս ընդարձակ տաչա մըն էր, բազմաթիւ սենեակներով, սրահներով: Մասնաւոր խոհարար մը կար տրամադրութեանս տակ, եւ ինքնաշարժ մը՝ վարորդով: Խոշոր պարտէզին մէջ՝ լողաւազան մը: Համեստութեանս դէմ նկատեցի այսքան մեծ պատիւը: Ա. Շահինեանը, Ս. Գասպարեանը, Մ. Բապլոյեանը եւ ուրիշներ կ'ուզեն մօտս ճաշի գալ յաճախ: Ամէն առտու խոհարարը ճաշացուցակ կը խնդրէ հարցնելով թէ քանի՞ հիւր պիտի ունենամ...:

«Զարթօնք»ի խմբագիրներէն Գրիգոր Պեքերեճեանը ներգաղթեր էր, չանսալով մեր խորհուրդներուն: Երեւանի մէջ զինք ամբաստաներ էին իբրեւ... անգլիական գործակալ՝ իմ անձնական հովանաւորութեան տակ: Խեղճ տղայ, շուրջ 9 ամիս զինք պահեր էին բանտի ապառողջ պայմաններուն տակ. առողջութիւնը կորսնցուցեր էր. գաւազանով կը քալէր: Բողոքեցի Թովմասեանին: Պատասխանեց թէ շատ գէշ օրեր էին, անմեղներ շատ եղան որ զոհուեցան այդպէս: Խօսեցայ Գրիգորին, երկար ժամանակ յատկացուցի բարոյական կորովը բարձրացնելու: Ամէն օր քովս պիտի գաս ճաշելու, ըսի: Ինքնաշարժը իրեն կը ղրկէի յաճախ: Կու գար, ճաշասեղանին շուրջ մօտս կը նստէր, պետական դէմքերէն աւելի վեր: Կ'արժէր տեսնել իր հպարտութիւնը: Թովմասեանին խօսեցայ իր գործը բարելաւելու մասին: Խոստացաւ եւ ըրաւ:

Շաբաթ, 31 Օգոստոս

Առտուն 10.30-ին Հայկ Առաքելեանը եկաւ. միասին գացինք Գառնի եւ Գեղարդ: Ճամբան, հեռուէն տեսանք Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ թառած բարձունքի մը վրայ: Միայն ոտքով կամ ձիով կարելի է բարձրանալ հոն: Մեր պապերուն ինքնապաշտպանական բնազդը...:

Գառնին սիրուն գիւղ մըն է, առատ, ջուրով: Սակայն տուներն ու փողոցները շատ անխնամ են: Տակաւին պեղումներ կը կատարուին Ազատ գետի եզերքին գտնուող փլատակներուն մէջ, ուր հեթանոսական մեհեանին մէկ մասը կանգուն է դեռ:

Գեղարդի ճամբան ալ շատ վատ է: Վանահայրէն իմացայ որ անցեալ Կիրակի ուխտաւորներու նուէրներէն գոյացած է շուրջ 9000 ռուբլի: Մեծ գումար է: Այսօր ալ, հակառակ Կիրակի չըլլալուն, մեծ թիւով ուխտաւորներ կային, մեծ

մասամբ երիտասարդներ Արարատեան դաշտավայրէն, Արտաշատէն եւ Նոյնիսկ Պաֆուէն:

Կիրակի, 1 Սեպտեմբեր

Այս առաւօտ Առաքելեանին հետ Աշտարակ գացինք: Կանանչ պարտէզներու մէջ թաղուած գեղեցիկ գիւղաքաղաք մըն է, Օշականէն անդին: Ապա վերադարձանք Էջմիածին՝ պատարագին ներկայ ըլլալու: Երգչախումբին ղեկավարը մեր նախկին ընկերներէն Հրանդ Գէորգեանն է: Իրեն հանդիպեր էի արդէն: Դարձեալ վեհարան եկաւ զիս տեսնելու եւ խօսելու: Վեհարան եկաւ նաեւ Լեւոն Վարդանեանը, «Զարթօնք»ի առաջին փոքրիկ գրաշարը, որ շատ կապուած էր ինծի եւ ընտանիքիս: Յաճախ կու գար մօրս մօտ: Երեւան, անընդհատ զիս կը հետապնդէր. պարզապէս տեսնելու եւ հին օրերու մասին խօսելու:

Կէսօրին Վեհափառին մօտ ճաշի մնացին նաեւ Գնէլ Վարդապետն ու Դամասկոսէն Ժիրայր Պոյաճեանը տիկնոջ հետ: Եթէ կանխաւ տեղեակ ըլլայի թէ Վեհին հետ առանձին պիտի չկարենայի ըլլալ, չէի յետաձգեր Բիւրական՝ Վիկտոր Համբարձումեանին հետ ունեցած ժամադրութիւնս:

Գիշերը ներկայ եղայ Յակոբ Պարոնեանի «Պաղտասար Աղբար»ին: Ուղղակի վայելք էր:

Երկուշաբթի, 2 Սեպտեմբեր

Առաւօտեան, Նախարար Ա. Շահինեանին գրասենեակը գացի եւ պատրաստած յուշագիրս մեքենագրել տուի իր քարտուղարուհիին: Ես կարդացի, ան մեքենագրեց իրենց ուղղագրութեամբ: Շահինեանը ինձմէ վերցուց որ յանձնէ Թովմասեանին, որմէ ժամադրութիւն պիտի առնէ կրկին հանդիպելու համար:

Կէսօրէ ետք, Մ. Բալոյեանին ու Ս. Գասպարեանին հետ գացինք Բիւրական՝ Վիկտոր Համբարձումեանին արդէն հռչակաւոր աստղադիտարանը տեսնելու: Երիտասարդ գիտնական Լեւոն Միրզոյեանը պտտցուց, տուաւ բացատրութիւններ մեծ խանդավառութեամբ: Խումբ մը երիտասարդներ արդիական գործիքներով ուսումնասիրութիւն կը կատարեն Համբարձումեանին հսկողութեան տակ:

Միրզոյեանը յայտնեց թէ Վ. Համբարձումեանը թէեւ շատ զբաղած է, սակայն կ'ուզէ տեսնել զիս: Գացի մօտ 15 վայրկեանի համար, զիս պահեց աւելի քան մէկ ժամ, ո՛չ թէ

իր գործին մասին խօսելու, այլ աւելի զիս լսելու։ Արդարեւ, յայտնի էր որ սփիւռքահայ կեանքով շատ էր հետաքրքրուած, բազմաթիւ հարցումներ ըրաւ մեր կեանքին, դպրոցներուն, ակումբներուն մասին։ Ուշադրութեամբ եւ գոհունակութեամբ հետեւեցաւ պատասխաններուս։ Մեկնելէս առաջ, երբ դիտել տուի թէ իր սուղ ժամանակէն խլեցի, «Ոչ,- ըսաւ,- կրնամ ամէն օր աշխատիլ, սակայն ամէն ատեն քեզի նման սփիւռքին ծառայող գործիչի մը հետ չեմ կրնար հանդիպիլ»։ Դարձեալ հանդիպելու հրաւիրեց։ Հրաշալի տպաւորութեամբ հրաժեշտ առի իրմէ։

Գիշերը Մարտիրոս եղբօրս գացի։ Այսօր վերադարձեր էր եւ ամէն կողմ զիս փնտռեր։ Հաւաքուեցաւ ամբողջ ընտանիքը եւ գիշերը ստիպեցին որ իրենց մնամ։

Երեքշաբթի, 3 Սեպտեմբեր

Մատենադարան այցելութիւնս եղաւ խիստ տպաւորիչ։ Պալատ մը անզուգական՝ ամբողջ աշխարհի մէջ։ Հոն ուղղակի կը գուրգուրան մեր հոգեւոր գանձերուն վրայ։ Հին ձեռագիրներ պահուած են մաքուր պահարանի մէջ, հեռու խոնաւութենէ։ Ընթերցարանին մէջ Գասպար Գասպարեանը, որ հոն կ'աշխատէր, եկաւ համբուրեց զիս։ Յետոյ եկաւ Ճորճ Թիւթիւնճեանը, մէկը մեր երիտասարդ մտաւորականներէն, որ հայրենիք ներգաղթեր էր։ Խոստացայ կրկին հանդիպիլ իրենց։

Ժամը 1-ին, Ա. Շահինեանը եկաւ զիս առաջնորդելու Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ Շմաւոն Առուշանեանին մօտ։

Ընկերային, պարզ ու խանդավառ մարդ մըն է Նախագահը։ Դիւրաւ «այո» ըսող է. ո՛չ մէկ տարակարծութիւն։ Հիւրասիրեց պտուղով ու քոնեակով։ Մեծ գնահատանք յայտնեց մեր կատարած գործին հանդէպ։ Խոստացաւ աջակցիլ կարելիի սահմաններուն մէջ։ Միակ տարակարծութիւնը ծագեցաւ՝ երբ հարցը դրի ներքին հողերուն։ Յայտնեցի իրեն, թէ հանգուցեալ Դերենիկ Դեմիրճեանը լուր ղրկած էր մեզի, խնդրելով որ դիմում կատարենք դուրսէն եւ քաջալերենք հայրենի մտաւորականները, որոնք իրենց մտածումներուն սեւեռակէտը դարձուցած են հարցը, սակայն չեն կրնար ազատօրէն գործել այդ ուղղութեամբ։ Ըսի թէ անհրաժեշտ է որ պետական մեր պաշտօնատարներն ալ զբաղին եւ յարմարագոյն կերպը գտնեն հարցը վեր առնելու։ Կարեւոր էր

հանրային կարծիքի մշակումը Ատրպէյճանի մէջ մանաւանդ:

Անշուշտ համոզիչ չէին Առուշանեանին տուած բացատրութիւնները թէ, օրինակ, Նախիջեւանը ժայռոտ երկիր է, փոքր է, հայութիւնը հոն քիչ թիւ կը կազմէ, ազերիները մեծամասնութիւն են, իսկ Ղարաբաղը Հայաստանէն բաժնուած է ատրպէյճանական հողաշերտով, եւայլն: Առարկեցի, անշուշտ, ըսելով թէ կարելի է կարգադրել, եթէ բարի կամեցողութիւն ըլլայ դրացի երկիրներուն կողմէ, եւ մեր կողմէ ալ զգուշաւոր բայց յարատեւ աշխատանք տարուի:

Իր կողմէ, Ա. Շահինեանը, անշուշտ հաճելի թուելու համար Առուշանեանին, կասկած յայտնեց թէ Հայաստանի մէջ հանրային պահանջ կայ ի նպաստ ներքին հողերը մայր հայրենիքին միացնելու: Բոլորովին ջրեցի, ընդդիմացայ իր այդ արտայայտութեան: Ըսի թէ շատ կարեւոր է որ Ատրպէյճանը մեզի վերադարձնէ Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը, իսկ Վրաստանը՝ Ախալքալաքը:

Ըսի արդէն որ ճոխ էր սեղանը. քոնեակ, հանքային ջուր, պտուղներ: Ամենէն աւելի խմողը Նախագահն էր, յետոյ՝ ես: Շահինեանը եւ Նախագահին տեղակալը,- լոակեաց, միջահասակ, գիրուկ մարդ մը,- կը խմէին շատ քիչ:

Մեր հանդիպումը տեւեց 4-5 ժամ: Հաճելի եւ օգտակար էր:

Գիշերը թատրոն գացինք: Շիրվանզադէին «Նամուս»ն էր: Հոյակապ էր: Երիտասարդ դերակատարները ուղղակի կ'ապրէին բեմին վրայ:

Չորեքշաբթի, 4 Սեպտեմբեր

Առտու Գոց Շուկան եւ Իւնիվերմակը (հանրախանութ) դիտելու գացինք: Բաւական առատութիւն կար եւ շատ էին յաճախորդները: Ապա վերադարձայ տաչա, լողացի ջրաւազանին մէջ:

Ժամը 3-ին Ա. Շահինեանին հետ գացի Ս. Թովմասեանին: Իրեն հետ էին այս անգամ երկու տեղակալները՝ Սարգիսով եւ Մարգարեան: Սուրճ, քոնեաք: Զրոյցը շարունակուեցաւ մինչեւ ժամը 6:

Ի միջի այլոց խօսեցայ նաեւ Վահէ-Վահեանին գիրքը[22] հրատարակելու անհրաժեշտութեան մասին: Խոստացան եւ ըսին թէ 1959-ին կարելի պիտի ըլլայ հրատարակել, բարձր սակով եւ Պէյրութ վճարելի: Ուշ է, ըսի: Վերադարձին Շահինեանը այս մասին յայտնեց թէ հարցը իր իրաւասութեան

մէջ կ'իյնայ, եւ թէ ինչ կրնայ կարգադրել որ աւելի շուտ լոյս տեսնէ եւ պատուագինն ալ ինչ կ'որոշէ: Սակայն, աւելցուց, գումարին դուրս փոխանցումը իր գործը չէ եւ շատ դժուար է: Յայտնօրէն, Թովմասեանին տուած խոստումը ազատութիւն տուած էր Շահինեանին՝ այսպէս արտայայտուելու:

Ս. Թովմասեանը կարդացած էր յուշագիրս եւ զայն մեր զրոյցին հարազատ գտած: Դարձեալ խօսեցայ Ս. Էջմիածնի կարեւորութեան շուրջ եւ կրկնութեան գնով բացատրեցի թէ սփիւռքի համար Մայր Աթոռն ու անոր գահակալը ո՛չ միայն կրօնական, այլեւ ազգային ու նոյնիսկ պետական նշանակութիւն ունին, ինչպէս եղած է դարերու ընթացքին, պետականութեան բացակայութեան: Համաձայն գտնուեցաւ: Թելադրեցի որ Կաթողիկոսը աւելի շատ զբաղի արտասահմանով: Նպաստ ալ կրնանք ստանալ իրմէ, մանաւանդ որ Անթիլիասի ու Երուսաղէմի անտեղի պայքարները մեծածախս են: Ա. Շահինեանը առաջարկեց որ Կաթողիկոսը Կիլպէնկեանի նպաստին մէկ-չորրորդը արտասահմանին տայ: Թովմասեանը պատասխանեց Շահինեանին, թէ Կիլպէնկեան կտակը տառացիօրէն պէտք է որ յարգուի, եւ Կաթողիկոսը իրաւունք չունի նոյնիսկ անոր մէկ մասը ուրիշ նպատակի տրամադրելու:

Իմ կողմէ թելադրեցի որ Հնդկաստանի նախկին մեր գաղութի հարուստ հայերու կտակներու հարցը հետապնդուի. անոնք եկեղեցիի եւ դպրոցներու կտակուած էին: Պետական միջոցներով կարելի է միայն հետապնդել, որպէսզի գէթ մաս մը փրկուի:

«Թող Վեհափառը դիմում ներկայացնի՝ մենք կը զբաղուենք», ըսաւ Ս. Թովմասեանը:

Ինչ կը վերաբերի մեր եկեղեցական պայքարներուն, ո՛չ մէկ կարգադրութիւն եղած էր: Առաջին հանդիպումին արտայայտածները գաղափարներ էին միայն, որոնց իրագործումը երկար ժամանակի կը կարօտէր, եւ, բաց աստի, մինչեւ որ Հայաստան մնայուն ներկայացուցիչ մը ունենայ Պէյրութի մէջ, կարելի չէ այս եւ այլ հարցերը կարգադրել:

– Այդ ներկայացուցիչը կարեւոր է, որպէսզի մնայուն կերպով տեղեակ մնաք հարցերէն,– ըսի:

Սակայն յոյս Մոսկուայի հանդիպումներուն վրայ դրած եմ:

Դարձեալ հանդիպելու խոստումով հրաժեշտ առի Ս. Թովմասեանէն: Բաժնուելու պահուն յիշեցուց որ Շաբաթ գիշեր Առուշանեանին մօտ հրաւիրուած ենք ընթրիքի:

Այս առաւօտ, Ա. Շահինեանին գրասենեակին առջեւ հանդիպեցայ Պոզապալեան ֆոյրերուն, որոնք կը սպասէին ներս մտնելու։ Ներս առի Մարին եւ ժամադրութիւն մը դասաւորեցի, որպէսզի Շահինեանը զբաղի իր հարցով։

Գիշերը, Վեհափառին գացի։ Տեղեակ պահեցի զինք մեր հանդիպումներէն։ Երկար խորհրդակցեցանք։ Վեհը կը կրկնէր թէ շատ-շատ ուրախ է ինծի հանդէպ ցոյց տրուած հոգածութեան եւ կարեւորութեան համար։ «Միմիայն ՌԱԿ-ի ղեկավար մը արժանի է այս պատիւին», ըսաւ։ Պատասխանեցի թէ պատիւը կուսակցութեան ուղեգիծը պատրաստողներուն եւ հաւատարմօրէն այդ ուղեգիծին հետեւողներուն կ'երթար։ «Բայց ներկայացուցիչին անձնաւորութիւնն ալ իր դերը կը խաղայ», յարեց։

Վեհափառին թելադրեցի որ ուսումնասիրէ թէ Հ.Բ.Ը.Մ.-ի մօտ Հայաստանի ի նպաստ պահ դրուած գումարները ի՛նչպէս կարելի է օգտագործել Խաղ Սրբազանին կարիքներուն համար։ Անթիլիասի վանքէն վտարուած՝ ան կ'ապրի դուրսը, Պէյրութի մէջ, մեր կողմէ վարձուած պարզ տունի մը մէջ։ Նմանապէս, պէտք է այլ աղբիւրներ ալ գտնել մեր պայքարը շարունակելու համար, այլապէս երկար չենք կրնար դիմանալ։ Արդէն մեր ունեւորները, որոնք եկեղեցական պայքարի ղեկավարութեան մէջ առած ենք, խիստ կը գանգատին, յոգնութեան նշաններ ցոյց կու տան ու կը խուսափին ծախսերուն մասնակցելէ։

Վեհը նուրբ աշխատցուած ափսէ մը տուաւ իբրեւ յիշատակ։

Հինգշաբթի, 5 Սեպտեմբեր

Ա. Շահինեանը առաւօտեան զիս տարաւ Փոլիթեքնիք (Բազմարուեստից) Հիմնարկ, Պետական Համալսարան, Բժշկական Հիմնարկ, Երաժշտանոց եւ Գեղարուեստա-թատերական Հիմնարկ։ Ծանօթացայ տնօրէններուն, դրուածքին եւ ուսանողութեան ու դասախօսներու թիւին։

Կէսօրէ ետք, Գասպար Գասպարեանը զիս տարաւ Վահէ-Վահեանին քրոջ՝ Վերժինենց տունը։ Վերժինը հոն չէր։ Գասպարը պատմեց թէ որքան անարդար եղեր էին իրեն հանդէպ։ Խոստացայ իր հարցը Ա. Շահինեանին ներկայացնել։

Այցելեցինք նաեւ Ընկ. Պաղտասար Տարաֆճեանին եւ Տոքթ. Ալթունեանին։ Այս վերջինին տունը շատ լաւ էր, ինք ալ՝ գոհ։ Բայց Պաղտասարը՝ ոչ այնքան։

Գիշերը Մարտիրոս եղբօրս գացի, հոնկէ ալ՝ Ռեբեկա մօրաքրոջս:

Հ. Առաքելեանն ու վարիչս՝ Ազատ, խնդրեցին որ յաջորդ օր Թիֆլիս երթանք, ֆութպոլի մրցումի:

Ուրբաթ, 6 Սեպտեմբեր

Առտու կանուխ պատրաստուեցայ Թիֆլիս մեկնելու, սակայն Առաքելեանն ու Ազատը չեկան մինչեւ ժամը 9.30:

Ս. Գասպարեանին եւ ԱՕՔՍ-էն Յակոբեանին հետ գացի Սեւան: Շատ հաճելի էր պտոյտը: Համով իշխանաձուկ կերանք: Թերակղզիին վրայ գողտրիկ երկու եկեղեցիները բաւական լաւ վիճակի մէջ են: Սեւանին մակերեսը, սակայն, 6-7 մեթր իջեր է, թերակղզին շուտով ամբողջութեամբ կը միանայ ցամաքին: Մեղք, մեղք է Սեւանին: Մտահոգիչ է պարագան: 100 մեթր բարձրութենէ մը ջուրը կը թափի երկու թիւրպիններու վրայ, արտադրելով 34,000 քիլովաթ ելեկտրականութիւն:

Երեկոյեան, Վազգէն Վեհափառը զիս հրաւիրեց Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի նիստին մասնակցելու: Վեհը միայն երեք աշխարհականներ ներգրաւած է Խորհուրդին մէջ՝ Փրոֆ. Արարատ Ղարիպեան՝ լեզուագէտ, հեղինակաւոր դէմք մը, նախկին դաշնակցական, Փրոֆ. Բարկէն Առաքելեան՝ դարձեալ մեծ մտաւորական մը, իսկ երրորդը՝ ռումանահայ մը, որ միայն մտիկ ըրաւ:

Վեհը զիս ներկայացուց ժողովականներուն, բարձր գնահատականով, որմէ ետք ես պարզեցի մեր վիճակը, խօսքս աւելի կեդրոնացնելով Անթիլիասի կաթողիկոսարանի ներկայ հերձուածով ստեղծուած երկփեղկումին վրայ: Անդրադարձայ ստեղծուած տագնապին եւ շեշտեցի թէ իրենց պարտականութիւնն էր նեցուկ կանգնիլ մեզի, որ զուրկ ենք նիւթական միջոցներէ եւ քաղաքական թէ այլ տեսակի նեցուկէ: Հակառակ այս բոլորին, կը դիմադրենք ու կը պայքարինք, սակայն ի վիճակի չենք երկար շարունակելու:

Ուշադրութեամբ լսեցին: Փրոֆ. Առաքելեանը առաջարկեց որ Վեհափառը Խրուշչեւին ներկայանայ՝ առկախ հարցերը լուծելու: Նման առաջարկ ըրաւ նաեւ Փրոֆ. Ա. Ղարիպեանը:

Ռումանահայը ձայնակցեցաւ միւսներուն: Շատ հաճելի, մտերմիկ հանդիպում էր:

Վերադարձայ Ա. Ղարիպեանին հետ: Իրեն խօսեցայ

Հայկական Դատի, հողերու մասին: Շատ զգոյշ դիրք բռնելու խորհուրդ տուաւ, այլապէս Խ. Հայաստանին կը վերագրեն արտասահմանի շարժումները եւ վնաս կը հասնի հայրենիքին: Բացատրեցի իրեն թէ մեր արդար իրաւունքն է, եւ ամէ՛ն հայու, հայրենի հողին վրայ թէ դուրսը, այրող ձգտումն է հայրենի հողերուն վերադարձը, եւ թէ այդ ուղղութեամբ աշխատանք տանիլը իւրաքանչիւրիս պարտականութիւնն է:

Իրեն չըսի թէ այս մասին Կաթողիկոսն ու միւսները համաձայն գտնուեր էին հետս, սակայն կարծեմ Ղարիպեանին արտայայտած միտքերը իր անկեղծ մտածումը չէին:

Այս առիթով իմացայ որ Բ. Աշխարհամարտէն ետք առաջարկուեր է, մեր կառավարութեան կողմէ, կցել Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը, ապա մեծ ծաւալի ներգաղթ կազմակերպել: Լավրենտի Բերիան այս մասին Ստալինէն խնդրեր է Պաղիրովին[23] հարցնել: Այս վերջինը երկու օր ժամանակ խնդրեր է ու Բերիային դրդումով հակառակեր է Հայաստանի դիմումին: Փոխարէնը խոստացեր են Հայաստանէն 100 հազար ատրպէյճանցի փոխադրել իրենց երկիրը: Եւ իրաւ ալ, 1946-ին կատարեր են իրենց խոստումը եւ հայոց ներգաղթը կազմակերպուեր է:

Շաբաթ, 7 Սեպտեմբեր

Կէսօրէ առաջ, ելեկտրամեքենաշինական գործարան այցելեցինք: Հիանալի է արդիական ճարտարարուեստի զարգացումը մեր երկրին մէջ: Ապա այցելեցինք գինիի գործարանը, ուր համտեսելու սրահին մէջ սեղաններու շուրջ նստանք ու փորձեցինք մեր պատուական գինիները, նաեւ զրուցեցինք:

Գիշերը, մասնաւոր ճաշկերոյթ՝ Նախագահ Առուշանեանին մօտ: Երեկոյեան ժամը 8-էն մինչեւ առտուան 2-ը: Ամերիկայէն գրող Կարապետ Սիտալն ալ ներկայ էր. կար նաեւ ուրիշ մը, որուն անունը չեմ յիշեր: Բացի Նախագահէն՝ ներկայ էին Ս. Թովմասեանը իր երկու տեղակալներով, Վարչապետ Անտոն Քոչինեանը եւ նախարարներ: Ձիս նստեցուցին Նախագահին ու Վարչապետին միջեւ, Ս. Թովմասեանին դիմացը: Սեղանը առատ էր: Խմիչքը՝ նմանապէս. բաժակաճառերը կը յաջորդէին իրարու: Ա. Քարտուղարը ըսաւ թէ հայը անցեալին առիթ չէր ունեցած իր շինարար ձիրքերը ցուցադրելու, որովհետեւ վստահ չէր որ իրեն կը մնար շինածը: Հիմա աւելի քան վստահ է: Ուրեմն՝ շինարարութիւն ամէն

մարզի մէջ։ Հայը իր հողին վրայ է այժմ եւ գիտէ թէ ո՛չ ոք կը համարձակի իրմէ կողոպտել կամ բանդել զանոնք...։

Կիրակի, 8 Սեպտեմբեր

Գասպարեանը եւ Առաքելեանը զիս տարին Արտաշատի շրջան։ Այցելեցինք մեր պատմական Դուինի աւերակները, ուր պեղումներ կը կատարուին ի յայտ բերելու համար մեր ոգեկան գանձերը։ Տաճարներու, պալատներու մնացորդներ, ամէն կողմ՝ աշխատցուած քարեր...։ Ժողովուրդը անընդհատ ուխտի կու գայ. անհամար մոմեր են վառեր քարերու վրայ։ Անհաւատալի կը թուի մեր ժողովուրդին զարթօնքը ամէն գետնի վրայ։

Կոլխոզի նախագահ Գուրգէն Պապաջանեանը շատ հոգածու էր։ Կէսօրին, փառաւոր ճաշէ մը ետք գացինք Խոր-Վիրապ, Արարատի ափին, Արարատի դիմաց։ Փշաքելեր կային Հայաստանի այս մասին եւ այն՝ գրաւեալ մասին միջեւ...։

Գիշերը գացի Մարտիրոս եղբօրս։ Բոլորը հաւաքուեր էին արդէն։ Մնացի իրենց մօտ։

Երկուշաբթի, 9 Սեպտեմբեր

Ցերեկը ժամը 10-ին այցելութիւն տուի Վարչապետ Ա. Քոչինեանին։ Ցայտնեց թէ շատ լաւ գիտէր իմ մասին, թէ կը գնահատէր հայրենասիրական աշխատանքս, այնպէս որ՝ ուրախացեր էր որ իրեն պիտի այցելէի զրոյց ունենալու հետը։

– 1945-ին Նախիջեւանն ու Ղարաբաղը Հայաստանի միացնելու հարց չկար,– ըսաւ Քոչինեանը։– Ես, թիւ 1-էն (Թովմասեան) եւ թիւ 2-էն (Սարգիսով) աւելի լաւ գիտեմ։ Երբ մենք ներգաղթ կազմակերպելու հարցը դրինք, Ատրպէյճանն ալ յայտնեց թէ գործող ձեռքերու կարիքը ունի եւ ուստի կ'ուզէ Հայաստան գտնուող ազերիները փոխադրել։ Շատ սիրով ընդունեցինք, մանաւանդ որ մեր սահմանին վրայ ատրպէյճանցիներու բազմաթիւ գիւղեր կային եւ անոնց ներկայութիւնը նպատակայարմար չէր մեր երկրին շահերուն համար։ Շուրջ 20 հազար հոգի տարին, թէեւ անոնց մեծ մասը հետագային փախչելով ետ եկաւ, եւ մենք զիրենք տեղաւորեցինք այլ շրջաններ։ Ժողովրդական առած մը կ'ըսէ. «Ամէն պտուղ իր հասուննալուն ժամը ունի»։ Ներքին հողերու ժամը դեռ չէ հնչած, գալուն՝ աշխատանք տանելու է։

Խոստացաւ զբաղիլ հայաշատ գաղութներու խորհրդային դեսպանատուններու մէջ հայ երիտասարդ դիւանա-

գէտներ ունենալու հարցով, այդ մասին թելադրութիւնս տեղին եւ յարմար գտնելով։ Նշեց թէ յարմար թեկնածուներ ընտրելու աշխատանք կը տանին արդէն։

Ըսաւ նաեւ թէ Ս. Թովմասեանը իմացեր էր վերադարձիս Մոսկուայի մէջ ընկերակցող մը ունենալու խնդրանքս, հոն պետական պաշտօնատարներու հետ շփումներ հաստատելու համար։ Խոստացաւ յարմար անձ մը որոշել։ Սակայն, առարկեց, պէտք էր յետաձգել ճամբորդութիւնս. պէտք էր անպայման տեսնել Դիլիջանը, Կիրովականը, Լենինականը։ Ինծի կը մնար յետաձգել վերադարձի թուականս։

Քոչինեանին մօտէն շուտ ելայ, որովհետեւ մականուանակիցիս հետ ժամադրուած էի 1-ին։ Երբ գրասենեակը հասանք, նոյն սիրալիրութեամբ դիմաւորեց զիս։ «Մեր զրոյցէն ետք մտածեցի անձամբ ընկերակցիլ ձեզ,- ըսաւ,- մինչեւ Մոսկուա։ Սակայն, սովետական կարգերու հաստատման 40-ամեակի տօնակատարութեան պատրաստութիւնները կը պահանջեն որ մնամ»։

Իրեն դարձեալ յիշեցուցի նախապէս ըրած խնդրանքս՝ որ պետական սակով եւ օտար դրամանիշով վճարուին սփիւռքահայ գրողներու Հայաստան հրատարակուող գործերը, սկսելով Վահէ-Վահեանէն։ Խոստացաւ այս մասին անպայման խօսիլ Մոսկուա։

Ս. Թովմասեանը համաձայն գտնուեցաւ ՌԱԿ-ի այն տեսակէտին, որ մեզի կը վերապահենք Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող կարգ մը երեւոյթները քննադատելու իրաւունքը, մանաւանդ սփիւռքին առնչուած հարցերու շուրջ։

Ազատը ղրկեցի վերին Արտաշատ՝ Լիա մօրաքոյրս բերելու, որպէսզի տեսնուինք ընտանեկան շրջանակին մէջ։

Երեքշաբթի, 10 Սեպտեմբեր

Թանգարան այցելեցի։ Իրերը մեծ խնամքով դասաւորուած են։ Հանդիպեցայ Առաքել Պատրիկին։ Շատ ուրախացանք։ Իրեն հետ պաշտօնավարեր էի Մելգոնեանի մէջ։ Ան մեր «Տերվիշապետ»ն էր։

Գիշերը Ռեբեկա մօրաքրոջս հաւաքուեցանք։ Ամբողջ գերդաստանը զաւակներով ու թոռներով հոն էր։ Լիա մօրաքոյրս բաժականաւոր արտասանեց։

Չորեքշաբթի, 11 Սեպտեմբեր

Կէսօրէ ետք Ս. Գասպարեանին հետ գացինք ֆութպո-

լի մրցում դիտելու։ Վերադարձի ճամբուն վրայ Գր. Պեբերեճեանին հանդիպեցանք, տունը չէր։ Գիշերը գտաւ զիս։

Հինգշաբթի, 12 Սեպտեմբեր

Առտու կանուխ, Ս. Գասպարեանին հետ մեկնեցանք Սեւան, Դիլիջան, Կիրովական, ապա՝ Լենինական։ Բոլոր քաղաքներուն մէջ ալ շինարարութեան թափը մեծ է։

Լենինական հասանք երեկոյեան ժամը 6-ին։ Գիշերը գացինք թատրոն՝ Կամօ Տէր Պետրոսեանին կեանքը դիտելու։ Գլխաւոր հերոսի դերին մէջ հոյակապ էր Ժան Էլոյեանը։ Հեղինակը Արարատ Բարսեղեանն էր։ Եկաւ մեր օթեակը եւ լայն բացատրութիւններ տուաւ։ Ներկայացումէն ետք գացինք պանդոկ։ Եկան նաեւ Էլոյեանն ու Բարսեղեանը։ Իրապէս հաճելի երեկոյ մը Էլոյեանին ասմունքով։

Ս. Գասպարեանը իմացեր է որ Նախագահ Առուշանեանը Լենինական կը գտնուի։ Եկեր է շրջանը բնական այցելութեան։

Ուրբաթ, 13 Սեպտեմբեր

Առտու, նախաճաշի գացինք Քաղկոմի քարտուղար Աւոյեանին տունը։ Առուշանեանը մեկներ էր շրջանները, բայց իմացեր էր որ Լենինական կը գտնուիմ։ Կարգադրեր էր մինչեւ ժամը 4 զիս պտտցնել, որմէ ետք իրեն պիտի հանդիպէինք ճաշի։

Այցելեցինք հիւսուածեղէնի ու բամպակի գործարանը։ 9600 բանուոր, հսկայ ճարտարարուեստ, բամպակէն մինչեւ կտաւ եւ գունաւորում իրենք կ'ընեն։ Միւս գործարանը՝ գուլպայ, շապիկ, գիշերանոց, ներքնազգեստ կ'արտադրեն։ Այցելեցինք նաեւ միսի կոմպինատը։ Կովը ելեկտրական գործիքներով կը մորթեն, կը քերթեն, ապա երշիկի կը վերածեն ու կը փաթեթաւորեն։ Մեքենաներ, մեքենաներ, մեքենաներ։

Իմ փափաքով գացինք նաեւ Արփաչայի (Ախուրեան) եզերքը։ Վահրամ Պահլաւունիին շինած վանքը՝ Մարմարավանք, իր երկու եկեղեցիներով կը գտնուի ձորին մէջ։ Խրիմեան Հայրիկը Վահրամ իշխանին դամբարանը շինել տուած է։

Արփաչայը Խ. Հայաստանի սահմանն է թրքական Հանրապետութեան հետ։ Ափին հանդիպեցանք թուրքերու, որ հօտը կ'արածեցնէին։ Անշուշտ արգիլուած գօտի է, բայց ոչ՝ պետական մարդոց եւ անոնց հիւրերուն համար։

Ուշացանք ճաշի. շատ ժամանակ կորսնցուցինք սահ-

մանին վրայ, դիմացի թուրքերը դիտելով: Գէշ զգացի: Թէեւ փորձառութեամբ գիտեմ որ հայաստանցիք ժամադրութեան մէջ ճշդապահ չեն, սակայն գիտեմ նաեւ թէ կուսակցական ղեկավարները ընդհակառակը՝ շատ ճշդապահ են: Ու պատկերացնել որ Լենինականի կուսակցական եւ այլ բոլոր կարեւոր դէմքերը մեզ կը սպասեն Նախագահ Առուշանեանին գլխաւորութեամբ: Ինչ որ է: Շուրջ 30 հոգի՝ կուսակցական բարտուղարներ, պետական պաշտօնատարներ եւ Նախագահը սեղանին շուրջ նստեր էին երբ որ մտանք: Բոլորը՝ վանեցիներ, մշեցիներ, կարսեցիներ: Լուքֆիկ Քոչարեանը, իբրեւ Լենինականի քաղաքապետ, կը ղեկավարէր սեղանը: Բաժակաճառեր, սփիւռքի մասին հարցումներ, մաղթանքներ շարունակուեցան մինչեւ գիշերուան ժամը 10: Կարծես այդ բոլորը չէր բաւեր՝ գլուխները տաքցած պնդեցին որ մեզ ճամբու դնեն դէպի Երեւան: Թախանձագին խնդրեցի որ չգան, բայց 4 կամ 5 մեքենաներով ընկերակցեցան մինչեւ 30 քիլոմէթր Լենինականէն դուրս: Հոն, ճաշարանի մը մէջ դարձեալ ողջերթի բաժակներ: Անկրկնելի երեւոյթ էր, խիստ տպաւորիչ:

Շաբաթ, 14 Սեպտեմբեր

Այսօր Ս. Թովմասեանը եւ Ա. Քոչինեանը շրջանները գացեր էին, լուր ձգելով թէ վերադարձին պիտի տեսնուինք:

Կէսօրէ ետք, Վազգէն Վեհափառին գացի հրաժեշտ առնելու եւ մեզի ընծայուելիք նեցուկին շուրջ կարգադրութիւն ընելու: Պէքերեեանը հետս էր:

Գիշերը Սարգիս Գասպարեանը ճաշի հրաւիրեցի: Խօսեցանք մինչեւ ժամը 11, որմէ ետք Ս. Թովմասեանին գացի շնորհակալութիւն յայտնելու եւ հրաժեշտ առնելու: Ան յայտնեց թէ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան գլխաւոր վարիչ (նախարար չկար տակաւին) Նիկողոս Գասպարեանը պիտի ընկերանար ինծի մինչեւ Մոսկուա:

Կիրակի, 15 Սեպտեմբեր

Երեւանի օդակայանը զիս ճամբու դնելու եկած էին Մ. Բալոյեանը եւ Ս. Գասպարեանը՝ իրենց տեղակալներով: Նաեւ՝ Մարտիրոս եղբայրս, Գր. Պէքերեեանը եւ ուրիշներ:

Ընկերակիցս ազնիւ, լռակեաց մարդ մըն է:

Սուխում իջանք, յետոյ՝ Ռոստով, ապա՝ Խարքով, եւ երեկոյեան ժամը 7-ին հասանք Մոսկուա:

Երկուշաբթի, 16 Սեպտեմբեր

Մինչեւ կէսօր՝ հանգիստ, առաջնակարգ պանդոկի մէջ: Վաղը ժամը 12-ին ժամադրութիւն Տանիէլ Սոլոտին մօտ, որ Խորհրդային Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մօտ Միջին Արեւելքի բաժանմունքի պետն է, եղած է Պէյրութի մօտ դեսպան, եւ ուրեմն՝ ծանօթ ինծի:

Երեքշաբթի, 17 Սեպտեմբեր

Հանդիպումը տեւեց 3 ժամ: Ես մեր հարցերուն շուրջ խօսեցայ մէկ ժամ քառորդ: Սոլոտը պատասխանեց... քարոզով - միացեալ ճակատ կազմել հայրենասէր կազմակերպութիւններու եւ արաբ յառաջդիմականներու հետ: Ուղղակի պատասխանեցի թէ իր ըսածները նորութիւն չեն, բայց մենք պէտք չունինք քարոզի:

Իրեն խօսեցայ նաեւ մեր ներքին հողերուն մասին: Ըսաւ թէ դժուար է այդ հարցին արծարծումը ներկայիս:

- Ալեքսանդրապոլի ամօթալի դաշնագիրը,- ըսաւ,- խանգարիչ ազդակ մըն է, եւ թուրքերը կրնան աղմուկ բարձրացնել: Մեզի համար ներքին նուրբ հարց մըն է, եւ կրնանք Ատրպէյճանի հետ բարեկամաբար կարգադրել զայն՝ երբ ժամանակը հասուննայ: Ես իմ անձնական տեսակէտս է որ կը յայտնեմ. հարցը կարեւոր է ու պէտք է բարձրագոյն մակարդակով այդ ուղղութեամբ աշխատիլ, զայն ներկայացնելով Կեդրոնական Կոմիտէին՝ Մոսկուա:

Հարց տուի իրեն թէ ո՞վ կրնայ մեր դիմումը ներկայացնել վերի մարմնին եւ մեզի յայտնել թէ ի՞նչ ուղի կայ մեզի համար այս խնդիրը յաջող կերպով լուծելու: Անորոշ պատասխան տուաւ:

Նոյնպէս անդրադարձայ մեր եկեղեցական հարցին: Քաջատեղեակ էր մեր պայքարի փուլերուն, Սուրիոյ թէ Լիբանանի եկեղեցական ու քաղաքական գործիչներու անուններուն: Ըսի թէ Խադ Սրբազանը զօրացուցիչներու ներարկման պէտք ունի: Այժմ առիւծ է դարձած, սակայն որքա՞ն պիտի դիմանայ:

Ն. Գասպարեանը որեւէ տոմս չէր կրցած ճարել գիշերուան ներկայացման համար: Ստիպուած՝ կրկես գացինք կարգ մը հատուածներ դիտելու:

Չորեքշաբթի, 18 Սեպտեմբեր

Ըստ Ն. Գասպարեանին, Սոլոտը պատասխանատու իշ-

խանութեան փոխանցած է մեր զրոյցին բովանդակութիւնը:

Լենինի դամբարանին առջեւ երկար պոչ մը կար: Ժամերով կը սպասեն հանդարտութեամբ, լուռ ու մունջ: Իրրեւ մասնաւոր հիւրեր մենք ուղղակի ներս մտանք, սանդուխներէն վար իջանք եւ դիտեցինք Լենինի եւ Ստալինի զմբոսուած մարմինները, կողք-կողքի պառկած: Կարծես ողջ ըլլային:

Շատ տպաւորիչ է դամբարանը: Շինութիւնը պարզ է, բայց հրապուրիչ բան մը ունի:

Գիշերը Ատրպէյճանի variety show հանդէսին ներկայ եղանք: Լաւ մենակատարներ կային: 30 հոգինոց խումբին մէջ բաւական թիւով հայեր ալ կային:

Վաղը կէսօրէ ետք ժամադրուած ենք Փուժունիին հետ: Ան նախագահն է Եկեղեցական Գերագոյն Խորհուրդին, այսինքը՝ Ս. Գասպարեանին պետն է: Հեռաձայնեց եւ ըսաւ թէ իմացեր էր ժամանումս, եւ թէ ուշացեր եմ իրեն հանդիպելու, ուրախ պիտի ըլլար զիս տեսնելով:

Հինգշաբթի, 19 Սեպտեմբեր

Առտուն սնտուկներս տարինք Արտաքին Գործոց Նախարարութեան բաժինը՝ հոնկէ ղրկուելու համար Պէյրութ, խորհրդային դեսպանատան հասցէով: Մեծ բանակութեամբ գիրք եւ գրականութիւն հաւաքուեր էր: Առաւել՝ հայերէն գրամեքենայ մը՝ Ս. Թովմասեանին կարգադրութեամբ:

Ժամը 11-ին գացի, միշտ Ն. Գասպարեանին հետ, Փուժունիին հետ հանդիպման: Կլորիկ դէմքով, ժպտուն, համակրելի, խելացի նայուածքով բարի մարդ մը՝ որ ժպիտով դիմաւորեց զիս: Իսկոյն կանչեց Հայ Եկեղեցւոյ գործերով զբաղող բաժնի պետը, որ նոթագրէ մեր տեսակցութիւնը:

Շուրջ մէկ ժամ խօսեցայ մեր եկեղեցական կացութեան մասին՝ Անթիլիասի Կաթողիկոսութիւն, Ս. Էջմիածին եւ Երուսաղէմի պայքար. բացատրեցի մեր դժուարութիւնները, քաղաքական ու պետական պատասխանատուներու կողմէ մեր նկատմամբ առնուած քայլերը, ամէն տեղ, եւ յստակացուցի թէ մեր ուժերէն շատ վեր էր այդ բոլոր արգելքները յաղթահարել: Անշուշտ, Ն. Գասպարեանը խօսքերս կը թարգմանէր ռուսերէնի:

Վերջաւորութեան հարցուցի թէ որեւէ հարցում ունէ՞ր: «Գրեթէ ոչ,- ըսաւ,- այնքան պարզ ու տրամաբանական կերպով ներկայացուցիք»: Ի յաւելումն նախաբանիս, շեշտե-

ցի թէ օտար պետութիւններ, ինչպէս նաեւ կաթոլիկ կղերականութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Կարտինալ Աղաճանեանի, յստակ դիրք բռնած են, ի նպաստ Անթիլիասի հերձուածին. անոնք Հ.Յ.Դ.-ի հետ ուղղակի գործակցութեան մէջ են եւ իրենց նեցուկը չեն խնայեր ամէն տեսակէտով՝ քաղաքական, բարոյական թէ նիւթական, ինչ որ մեր հակառակորդները կը դնէ շատ նպաստաւոր դիրքերու վրայ:

Միւս կողմէ, անդրադարձայ Վազգէն Կաթողիկոսին յոյժ կարեւորութեան:

- Մեր եկեղեցին,- ըսի,- բախտաւոր է որ 1955-ին իր Գերագոյն Աթոռին վրայ ունեցաւ իրեն պէս երիտասարդ, խելացի, հեռատես ու նուիրեալ անձնաւորութիւն մը: Բովանդակ սփիւռքի տարածքին շատ մեծ համակրանք ու սէր կայ իրեն հանդէպ: Բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ ամէն օժանդակութիւն տրուի իրեն պետութեան կողմէ, որպէսզի կարենայ ազգանուէր իր գործը գլուխ հանել եւ մեր եկեղեցւոյ միջոցով օգտակար ծառայութիւններ մատուցել ամբողջ հայութեան, հայրենիքի մէջ թէ անկէ դուրս, յատկապէս սփիւռքին: Ցայտնեցի թէ այս մասին խօսած եմ նաեւ Ս. Թովմասեանին հետ, որ համաձայն է ինծի եւ համոզուած՝ թէ Վազգէն Ա. կրնայ, ունի՛ կարողութիւնն ու կորովը արժեւորելու իր նոր պաշտօնը:

- Մենք ալ կը համակրինք ու կը գնահատենք զինքիրբեւ խաղաղասէր եւ նուիրեալ ազգային-եկեղեցական պետ,- ըսաւ,- եւ անպայման կ'ընծայենք մեր օժանդակութիւնը իրեն:

Նոյն խոստումը ըրած էր նաեւ Ս. Թովմասեանը:

Փուժունիէն բաժնուեցանք գոհ եւ ուրախ: Տեսակցութիւնը խիստ գոհացուցիչ էր: Հետերնիս վար իջաւ իր բաժնի վարիչը՝ մեզ ճանապարհ դնելու: Իրեն ալ բացատրեցի որ իր պատասխանատուութիւնը պէտք է որ նկատէ ընթացք տալ մեր խնդրանքներուն, եւ թէ եթէ ինք հետապնդէ՝ մենք ապահով պիտի ըլլանք որ վերին մարմինները բարեացակամ մօտեցումով ընթացք պիտի տան: Անշուշտ՝ խոստացաւ:

Կէսօրէ ետք Քրեմլին այցելեցինք. թանգարանը: Անհամար հարստութիւն, իսկական գանձարան մը: Հոս ալ հայոց պատմութիւն: 1659-ին Պարսկաստանի հայ հարուստ վաճառականներ թանկարժէք գահ մը կը նուիրեն ցարին: Ամբողջովին ադամանդներով, զմրուխտներով եւ թանկարժէք այլ քարերով պատուած գահ մըն է, որ ատենին արժեր է 25 հազար ոսկի ռուբլի: Հպարտութեամբ կ'ուզէր կուրծքս,

լսելով թէ ինչպէս առաջնորդները օտար այցելուներուն կը բացատրէին թէ հայոց նուիրած այդ գահը լաւագոյնն էր իր տեսակին մէջ՝ հոն հաւաքուածներէն:

Կարելի չեղաւ «Պոլշոյ»ի ներկայացումը դիտել: Վերջին պահուն, հունգարական 300 հոգինոց բազմութիւն մը խաղաղութեան ի նպաստ ցոյց մը կատարելէ ետք Մոսկուա, գրաւեր էր թատրոնին բոլոր աթոռները:

Գացինք «Արարատ» ճաշարան: Դարձեալ ճոխ սեղան: Հայկական նուագախումբը իր ոգեւորութեան գագաթնակէտին էր: Խարբովէն 22-ամեայ հայ երիտասարդ մը՝ Էրիք Ֆաստոսեան, մազերը մինչեւ ծոծրակը, արուեստագէտի տեսքով, բարձրացաւ ուղղակի սեղանին վրայ ու խնդրեց նուագախումբէն ընկերակցիլ իրեն: Երգեց սքանչելի ձայնով, արուեստի ըմբռնումով, անշուշտ ռուսերէն: Հայերէն ուրկէ՛ գիտնար խեղճը: Հոգին սակայն կ'այրէր: Ան ալ ինծի նման կը նախընտրէր հայկականութեան կարօտը «Արարատ» ճաշարանին մթնոլորտէն առնել: Իր սեղանակիցն էր Սահրատեան անունով Հայաստանէն երիտասարդ մը, որ խօսքերս կը թարգմանէր Էրիքին, որ ռատիօ-ինճինիր մըն էր եւ լաւ գործ ունէր Խարբովի մէջ: «Բայց հոգիս ու մարմինս Հայաստանի մէջ են», կ'ըսէր Էրիքը: Խոստացաւ հայերէն սորվիլ անպայման:

Վերջին գիշերս էր Մոսկուայի մէջ: Երբ նուագախումբը «Անուշ» օփերայէն հատուած մը կը նուագէր, քիչ անդին, սեղանին մօտ նստած 70-նոց մէկը, այծի մօրուքով, արցունքները կը սրբէր: Ուզեցի մօտենալ իրեն, բայց հրաժարեցայ...:

Ուրբաթ, 20 Սեպտեմբեր

Օդանաւ առի Մոսկուայէն դէպի Փրակա: Առաջին կարգի մէջ տեղաւորուեցայ: Զորս աթոռ կար դէմ դիմաց, մէջտեղը՝ երկար սեղան մը: Քիչ վերջ, դիմացի աթոռներուն վրայ տեղաւորուեցան երիտասարդ երկու սիրունիկ կանայք: Կարծեմ ընկերվարական երկիրներու մօտ խորհրդային դեսպանատուններէն մէկուն աշխատակցուհիներն էին: Գիտէին անգլերէն: Ուրեմն՝ կերուխում եւ հաճելի զրոյց պիտի ունենայինք: Այդ պահուն անոնցմէ մէկը ցոյց տուաւ մեր հանդիպակաց բաժինը, ուր նստած էր Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Էրնեսթ Պեվինը[24], որ Մոսկուայէն կը վերադառնար պաշտօնական այցելութենէ մը ետք: Անմիջապէս գացի մօտը: Հայկական Դատի շուրջ հարցուցի Անգլիոյ դիրքին մասին, ըսի թէ անցեալին անգլիացիք մեզ

շատ յուսախաբ ըրած են, դաւանանած իրենց «փոքր դաշնակից»ին, մանաւանդ Ա. Աշխարհամարտէն ետք:

Պր. Պեվինը պատասխանեց, թէ այս օրերուն իրենց օրակարգերուն վրայ չէ դրուած մեր հարցը: Տուաւ բացատրութիւններ, ապա դիպուկ կերպով հարց տուաւ, թէ ես, իբրեւ հայ կուսակցութեան մը պատասխանատուներէն մէկը, երբ Մոսկուա էի, ինչո՞ւ Անաստաս Միկոյեանին չըրի այդ հարցումները, չէ՞ որ ան բարձր դիրքի վրայ է եւ ազդեցիկ: Պատասխանեցի թէ չէի ճանչնար զինք, սակայն կրնայի թերեւս տեսնուիլ հետը՝ եթէ փոքրիկ յոյս մը ունենայի թէ օգտակար կրնար ըլլալ: Սակայն, շարունակեցի, իրենք, Մոսկուայի պետական մարդիկն ալ ներկայ պայմանները անյարմար կը նկատեն մեր հարցը վեր առնելու համար: ՌԱԿ-ը, իբրեւ իրապաշտ ու գործնապաշտ կուսակցութիւն, շա՛տ լաւ կ'ըմբռնէ թէ որեւէ պետութիւն պիտի չուզէր «մոռցուած» հարց մը արծարծել կամ խօսիլ 20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութեան մասին, որուն ենթարկուած է մեր ազգը: Սակայն մենք սփիւռքի մէջ պարտականութիւնն ունինք յիշեցնելու աշխարհին, թէ չենք մոռնար: Մենք բաղաքական ասպարէզի վրայ միշտ աշխատանք պիտի տանինք եւ մեր նոր սերունդը այս ուղղութեամբ դաստիարակենք, որ օր մը թուրքը անպայման հատուցում կատարէ:

* * *

Երբ կը մտածեմ առաջին ուղեւորութեանս մասին, սրտի ճմլում մը կ'ունենամ: Փրոֆ. Սարգիսեան կեղծանունով այցելած էի հայրենիք եւ նեղ կացութեան մատնուած՝ ի տես Հայաստան ներգաղթած բազմաթիւ հին ընկերներու եւ ծանօթներու: Չեմ մոռնար մանաւանդ Թորոսին պարագան: Երբ դեռ «Երեւան» պանդոկն էի առաջին բանի մը օրերուն, Թորոսը հանդիպեցաւ ինծի ու ըսաւ.

– Ի՞նչպէս էք, ընկեր Բարունակ:

– Կը սխալիս, ես չեմ. անունս Սարգիս է...:

Արդէն շուտով տարածուած էր լուրը թէ Հայաստան կը գտնուիմ եւ ստիպուած բացայայտեր էի ինքնութիւնս:

Փրոֆ. եւ տիկին Թովմասեանները Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետ, Ֆարլովի Վարի։

Բ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

27 ՀՈԿՏ. - 3 ԴԵԿՏ. 1960

1960 Հոկտեմբեր 6-8 Փարիզի մէջ գումարուեցաւ Հ.Բ.Ը. Միութեան Ընդհանուր Ժողովը, մասնակցութեամբ բոլոր շրջաններէն եկած ղեկավարներու: Երուանդ Տեմիրճեանին հետ կը ներկայացնէի Բարեգործականի Պէյրութի շրջանակը, ինքʼ իբրեւ ատենապետ Շրջանակային Յանձնաժողովի, իսկ եսʼ ատենադպիր: Ծրագրուած էր որ Փարիզէն Չեխոսլովաքիա՝ Փրակա անցնէի, Թադէոսեան Առեւտրական Ընկերութեան գործերով: Ճամբորդութեանս նախօրեակին եւ ընթացքին շատ գայթակղեցուցիչ էր Փարիզէն Երեւան անցնելու գաղափարը: Փրակայէն Պէյրութ վերադառնալէ մէկ-երկու օր առաջ, փոքր վարանումէ մը ետք, հեռաձայնեցի Երեւան՝ Նախագահ Շ. Առուշանեանին: Այնքան ջերմ դիմաւորեց զանգս եւ պնդեց որ անպայման անցնիմ Երեւան: Առարկեցի թէ վիզա չունիմ: «Դա հեշտ է, վաղն իսկ կը հրահանգեմ որ մեր դեսպանատունը վիզա տայ», ըսաւ: Կասկածեցայ անշուշտ, որ այդքան արագ պիտի կարենար կարգադրել: Բայց մեծ եղաւ զոհունակութիւնս, երբ 25 Հոկտեմբերին հեռաձայնեցին դեսպանատունէն՝ թէ վիզան պատրաստ էր:

Հինգշաբթի, 27 Հոկտեմբեր

Ձմեռը կանուխ եկած է Մոսկուա. օդային ճամբորդութիւնները անակնկալներով լեցուն են: Ամէն կողմ ձիւնով ծածկուած է, մաքուր ու ճերմակ: Ձիւնը կը տեղայ հանդարտօրէն. կարծես բնաւ կարիք չունի անապարելու, այնքան լեցուն է պաշարը, եւ իր հոգն անգամ չէ թէ մեզի պէս տաք կլիմաներէն եկողներ ի՛նչպէս կրնան դիմաւորել այս եղանակը:

Օդանաւէն գրասենեակ առաջնորդող օրիորդին կ'ըսեմ

թէ շատ ցուրտ է։ «Օ՜հ ո՛չ, պարոն, զերոյէն միայն տաս աստիճան վար է», կը պատասխանէ շատ հանդարտ ու բնական շեշտով, մինչ ես կը սկսիմ աւելի մսիլ։

Օդակայանի գրասենեակէն կը յաջողիմ Հայաստանի ներկայացուցչութեան կեդրոնատեղին հաղորդակցութիւն հաստատել Զաւէն Զերչեանին հետ, որ վերջերս տեղակալ նշանակուած է Մելբուռնեանին։ Զինք կը ճանչնայի Պէյրութէն, ուր եկեր էր 1946-47, իբրեւ ներգաղթի կազմակերպիչներէն մէկը։ Պատրաստակամութեամբ դասաւորեց օդակայանէն պանդոկ փոխադրութիւնս։

Մէկուկէս ժամէն հասանք Մոսկուա։ Ցիւն ու մշուշ, մշուշ ու ձիւն։

Hotel National-ը Քրեմլինի դիմաց եւ Կարմիր Հրապարակին մօտիկ՝ շքեղ պանդոկ մըն է։ Շատ հանգստաւէտ յարկաբաժին մը վերապահուած էր ինծի։ Խիստ յոգնած էի։ Երէկ գիշեր Փրակայի օդակայանէն ետ դարձեր էինք, իմանալէ ետք թէ Մոսկուայի օդակայանը եղանակին պատճառով փակ էր։ Ի դէպ, Փրակայի օդակայանը Յովհաննէս Աղպաշեանին հանդիպեցայ, Մոսկուայէն կը վերադառնար։ Այս օրերուն շատ յարգուած ղեկավար է Աղպաշը ռուս համայնավարներուն մօտ։ Ինք զգուշացուցեր էր զիս օդակայաններու այս վիճակէն։

Երեկոյեան հեռաձայնեցի Վազգէն Վեհափառին ներկայացուցիչ Պարգեւ Վարդապետին։ Առտու պիտի գայ մօտս, ես ալ պիտի երթամ Զերչեանը տեսնելու՝ դէպի Երեւան ճամբորդութիւնս կարգադրելու համար։

Ընթրիքէն ետք քաշուեցայ սենեակս ու պատշգամէն դիտեցի Քրեմլինի համալիրը, բարձր աշտարակները, պարիսպները։ Կը մտածէի՝ Քրեմլինի ներկայ տէրերը այս պարիսպներուն ետեւէն որքան բան փոխեցին մարդկութեան եւ ազգութիւններու կեանքին մէջ, բոլորովին նոր բովանդակութիւն մը տալով պատմութեան։ Որքա՜ն արագ կը փոխուի աշխարհը։

Ուրբաթ, 28 Հոկտեմբեր

Առտուն ժամը 9.30-ին եկաւ Հայր Պարգեւը։ Հեռաձայնեցինք Էջմիածին։ Վեհը Երեւան գացեր էր։ Այս օրերուն Ռուս Եկեղեցւոյ Պատրիարք Ալեքսին իր հիւրն է։ Գացինք Հայաստանի ներկայացուցչութիւն, Լազարեան Ճեմարանի շէնքը։ Մելբուռնեանը՝ բուն պետը, զիս ընդունեցաւ շատ սիրալիր, շատ աւելի՝ քան 1957-ին։ Ազնիւ ու հանոյակատար՝ հարցուց

թէ գո՞հ էի պանդոկէն, եւայլն։ Այս վերաբերումին պատճառը բացատրելի եղաւ բիչ ետք, երբ հաղորդեց որ Նախագահ Շ. Առուշանեանը երկու անգամ հարցուցեր էր իմ մասին եւ անհամբեր զիս կը սպասէր Երեւան։ Յայտնեցի թէ յաջորդ օրն իսկ կ'ուզէի հասնիլ Երեւան։

Եթէ եղանակը արտօնէ, Կիրակի 9-ին կը հասնիմ։

Շաբաթ, 29 Հոկտեմբեր

Ուշ արթնցայ։ Հայր Պարգեւին հետ ժամը 11-ին գացինք Մոսկուայի հայոց գերեզմանատունը, ընդարձակ անտառի մը մէջ, ուր կայ փոքրիկ մատուռ մը՝ Լազարեան ընտանիքին կողմէ շինուած, իրենք ալ հոն թաղուած։

Մօտ ժամ մը մնացինք։ Շուրջ 15 հայ ընտանիքներ եկան իրենց հարազատ ննջեցեալներուն այցելութեան, շիրիմներուն վրայ դիզուած ձիւնը մաքրելու։ Մեր հերթին այցելեցինք պատմական դէմքերու գերեզմաններ, բայց սաստիկ ցուրտը եւ սառած գետինը չարտօնեցին աւելի երկար շարունակել։ Հոնկէ գացինք պատմութեան թանգարան, ուր հայ գործիչներու նկարներ եւ յիշատակարաններ դասաւորուած էին այլոց շարքին։

Ճաշէն ետք, Հայր Պարգեւը գնաց իր եկեղեցական գործերով զբաղելու, իսկ ես հանգիստ ըրի, առտուան առաջին ժամերուն սկսող ճամբորդութեան դիմանալու համար։ Մանաւանդ որ այս երեկոյեան, Մոսկուայի Բարեկամութեան դահլիճին մէջ հանդէս մը կայ Աւ. Իսահակեանին ծննդեան 85-ամեակին նուիրուած, Գերմանիայէն եկած հիւրերու ներկայութեան։

... Սրահը լեցուն էր ծայրէ ծայր, եւ դուրսը տոմսի պահանջ կար։ Բեմին վրայ նստած էին 12 հոգի, որոնցմէ 4-ը՝ հայ, օրուան բանախօսը՝ Գուրգէն Բորեան, Մելքումեանը, Զերչեանը եւ... ես։ Հանդէսին գեղարուեստական մասը բաղկացած էր երաժշտութենէ, պարէ եւ ասմունքէ։ Ռուս բանաստեղծուհի մը Վարպետին բանաստեղծութիւնները ռուսերէնով կ'արտասանէր։

Ուշ գիշերին, Զերչեանին հետ մեկնեցանք օդակայան։

Կիրակի, 30 Հոկտեմբեր

Ցուրտը ոսկորներուս մէջ՝ առաւօտեան ժամը 2-ին թռիչք առինք Մոսկուայէն եւ 8.30-ին հասանք արեւաշող Երեւան։ Սքանչելի եղանակ, ճիշդ գարուն-աշուն։ Շաբաթներէ

ի վեր առաջին անգամ ըլլալով կը վայելէի արեւը։ Օդակայան դիմաւորող չկար։ Մելքումեանը կամ Զերչեանը թերացեր էին տեղեակ պահելու ժամանումս, մինչ Նախագահ Առուշանեանը երկու անգամ հետաքրքրուեր էր ինձմով, ըստ Մելքումեանին, որ այնքան ալ մեծ զբաղումներ չունի Մոսկուայի մէջ...։

Ուղղուեցայ «Արմենիա» հիւրանոց, ուր սենեակի տագնապ կար։ Օրը Կիրակի ըլլալուն, գոց էին պաշտօնական բոլոր գրասենեակները։ Կարելի չեղաւ նաեւ Շ. Առուշանեանը գտնել։ Գիշերն ամբողջ ճամբորդած ըլլալով, ինքզինքս սպառած կը զգայի։ Ի վերջոյ կարելի եղաւ Մ. Բապլոյեանը գտնել տունը։ Եկաւ։ Ըսի թէ Վեհափառին հիւրն եմ։ Կարգադրեց որ սենեակ մը տրամադրեն։ Անյարմար բան մըն էր։ Կարծեմ զոհ գացի համեստութեանս, Բապլոյեանին չըսելով որ Նախագահ Առուշանեանին հիւրն էի։

Գացի Մարտիրոս եղբօրս տունը։ Անակնկալի եկան։ Կէսօրին խաշ կերանք։ Ապա Շարամին՝ Մարտիրոսին տղուն հետ վերադարձանք պանդոկ։ Քիչ մը հանգիստ, ապա փոքր պտոյտ մը, որուն ընթացքին հանդիպեցայ Գրիգոր Կիւլեանին եւ Վրոյր Դարբինեանին, երկուքն ալ մեր տղոցմէ։

Երկուշաբթի, 31 Հոկտեմբեր

Առաւօտուն, գացի Սարգիս Գասպարեանին գրասենեակը, Գր. Պեքերեճեանը միասին։ Շատ ուրախացաւ։ Անմիջապէս գրաւոր հրահանգ տուաւ «Արմենիա»ի տնօրէնութեան որ լիւքս սենեակ մը տրամադրեն՝ իբրեւ Վեհափառին հիւրը։ Իրեն ալ չըսի թէ Նախագահին հիւրն էի։

Հեռախօսով ժամադրուեցայ Նախագահին հետ. վաղը առաւօտ ժամը 10-ին իր մօտ եմ, անկէ՝ Էջմիածին։

Գացի նաեւ ԱՕՔՍ-ի գրասենեակը, Մ. Բապլոյեանին մօտ։ Ապա գտայ Նիկողոս Գասպարեանը՝ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան իր գրասենեակը։ Խնդրեցի իրմէ որ գտնէ Պետրոս Պետրոսեանը՝ Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան հայ աշխատողը, որ մօտ էր ինծի, եւ որ արձակուրդով Երեւան կը գտնուէր։

Ժամը 4.30-ին եղայ Ս. Գասպարեանին մօտ, որ Վեհին կողմէ տուաւ 1000 ռուբլի՝ ծախսերս հոգալու։

Պետրոսեանը հեռաձայնեց իրիկունը 7-ին։ Ճաշի հրաւիրեցի։ Եկաւ։ Մնացինք մինչեւ ուշ գիշեր։ Պարզեցի ծրագիրս եւ ըսի թէ իմ աշխատանքին արդիւնաւորման համար անհրաժեշտ էր որ ինծի բացատրէր թէ ի՞նչպէս կարելի էր յաջող-

ցնել համագործակցութեան հարցը, ինք՝ որ այնքան ծանօթ էր պետական կարգուսարքին: Խոստացաւ հետաքրքրուիլ եւ վաղը առաւօտեան իմաց տալ ինծի:

Երեքշաբթի, 1 Նոյեմբեր

Իրաւ ալ, այս առտու, Պետրոսեանը հեռախօսեց Մարտիրոս Մելքումեանին գրասենեակէն եւ ըսաւ թէ խօսեր էր իր պետին հետ, սակայն չտուաւ անոր անունը: Ապա յայտնեց թէ յաջորդ առաւօտ դարձեալ պիտի հանդիպէր ինծի: Փոխանցեց նաեւ բարեւները Մ. Մելքումեանին, զոր կը ճանչնայի: Պէյրութի եւ ապա Դամասկոսի դեսպանատան աշխատող եղած էր. բարի մարդ է, պարզ եւ անկեղծ:

Ս. Գասպարեանին հետ գացի Նախագահ Առուշանեանին: Շատ ջերմ ընդունելութիւն մը ըրաւ: Աւելի քան ժամ մը պահեց մօտը, հակառակ իր ժամանակը չխլելու ցանկութեանս: Նոյն առաւօտ Պետրոսեանին ըրած թելադրութեան վրայ՝ խօսք չբացի մեր գործերուն մասին, մանաւանդ որ Գասպարեանն ալ ներկայ էր, ինչպէս նաեւ քարտուղարուհին:

Երկու օրէ ի վեր կ'աշխատիմ Խ. Հայաստանի 40-ամեակի տօնակատարութեան հրաւիրուած արտասահմանեան անուններու ցանկը տեսնել, որպէսզի եթէ Համբարձումի Պէրպէրեանին հրաւէր չէ գացած, անպայման ուղարկեն: ՌԱԿ-ի կողմէ զինք նշանակեր էինք իբրեւ ներկայացուցիչ: Վաղը ժամը 10-ին պիտի տեսնեմ Մշակոյթի Նախարար Ա. Շահինեանը, նոյն նպատակով:

Վեհափառին գացի Ս. Գասպարեանի տեղակալ՝ վանեցի Յովհաննիսեանին հետ: Ճաշեցինք եւ խօսեցանք ընդհանուր հարցերու շուրջ, բանի առանձին չէինք: Վաղը Վեհը պիտի գայ Երեւան, եթէ ազատ ըլլամ՝ պիտի հանդիպինք:

Չորեքշաբթի, 2 Նոյեմբեր

Առտուն ժամը 10-ին Յակոբ Խանեեանին գացի, Ա. Շահինեանին հետ ժամադրութիւնս յետաձգելով վաղուան: Սիրալիր հանդիպում, ջերմ խօսքեր, բայց պարզ էր որ գործնական ո՛չ մէկ գործակցութիւն իրմէ. իր մարզէն դուրս էր եւ իր կարելիութիւններէն վեր: Սրտի հիւանդութիւն ունեցեր էր, ինչ որ մեծ ցաւ պատճառեց ինծի: Լաւ մարդ է, մշակուած միտք ունի: Վանեցի է ծագումով, լաւ ազգասէր, հայրը Արմենական Կուսակցութեան հիմնադիրներէն եղած է: Խօսակցութեան ընթացքին տունէն հեռաձայնեցին թէ տիկինը՝ Տաթեւիկ Սազանդարեան, անհանգիստ է եւ բժիշկի կարիք ունի:

Ժամը 11-ին մօտս եկան Պ. Պետրոսեանը եւ Մ. Մելֆումեանը: Զիս ճաշի տարին Սեւան: Խօսակցութեան ընթացքին եզրակացուցինք որ գլխաւոր պետին հետ հանդիպում ունենամ. միակ միջոցն էր գործ կարգադրելու: Ո՛չ ոքի միջամտութեան պէտք էր դիմել: Պէտք է որ անձնապէս հեռաձայնեմ մականունակիցիս եւ վստահ եմ թէ սիրով պիտի ընդունի զիս: Սակայն ան՝ թիւ 1ը՝ Ս. Թովմասեան, հոն չէ. Մոսկուա մեկնած է: Պէտք է սպասել:

Այսօր կէսօրէ ետք, Վերապատուելի Տիգրան Խրլոբեանին տղան՝ Գէորգը, գիտական թեզը պիտի պաշտպանէ: Հրաւիրեր էր զիս ներկայ գտնուելու: Սիլվա Կապուտիկեանենց ըլլալով՝ չկրցայ: Սակայն երեկոյեան, այդ առթիւ տրուած խնճոյքին ներկայ եղայ: Հրաւիրուածներուն մէջ էր նաեւ Փրոֆ. Աշոտ Աբրահամեանը, որ ներկայ գտնուած էր Պէյրութ, Թէքէեան Մշակութային Միութեան կազմակերպած՝ Վարդանանքի 1500-ամեակի փառաւոր հանդիսութեան:

Հինգշաբթի, 3 Նոյեմբեր

Գացի ԱՕՔՍ-ի նախագահ Տիկին Բերսաբէ Գրիգորեանին, որուն մօտ էր նաեւ տեղակալ Մանուէլ Բապլոյեանը: Գեղեցիկ կին եղած է ու տակաւին կը պահէ գեղեցկութիւնը: Մտերմիկ զրոյց ունեցանք: Հետաքրքրուած է սփիւռքի տարածքին մեր ունեցած գործունէութեամբ: Խելացի կին է:

Իր աշխատակիցներէն Մարտիրոսեանին հետ Մատենադարան գացի: Իսկական պալատ մըն է, հրաշալի ճարտարապետական կառոյց մը, որ բարձունքի մը վրայէն կը տիրապետէ Ստալինի լայն ու երկար պողոտային: Մեր դարաւոր պատմութեան մէջ առաջին անգամն է որ հայ թանկագին հոգեւոր գանձերը, նշանաւոր ձեռագրերը կը պատսպարուին իրենց արժէքին համապատասխան պալատի մը մէջ:

Ճարտարապետ Պապեանին հետ Երեւանի մէջ պտտելով, ամէն կողմ նշմարեցի շինարարութիւն, նոր թաղեր, բազմայարկ շէնքեր՝ բնակարանային կարիքներու գոհացում տալու համար: Քաղաքին տեսքի գեղագիտական պայմանները բծախնդրութեամբ կը յարգեն:

Հիացումով, յուզումով դիտեցի Սասունցի Դաւիթի հոյակապ արձանը, Քոչարին տաղանդաւոր գործը, որ ատենին աղմուկ բարձրացուցած էր իբր ազգայնական մտածում պարունակող: Ձիուն սմբակին մօտ կայ բաժակ մը, ուրկէ ջուրը կը յորդի, խորհրդանշելով ժողովուրդի համբերութիւնը:

Ուրբաթ, 4 Նոյեմբեր

Ա. Շահինեանին մօտ։ Սիրալիր եւ անկեղծ ընդունելութիւն։ Նուիրեց իր նոր գիրքը՝ «Վերածնուած Ժողովրդի Կուլտուրան»։

Շաբաթ, 5 Նոյեմբեր

Գէշ պաղառութիւն մը, հարբուխ ունիմ այսօր։ «Արշակ Բ.» օփերան տեսանք։ Վայելք էր Գոհար Գասպարեանին, Տաթեւիկ Սազանդարեանին, Աւագ Պետրոսեանին երգեցողութիւնը։

Պանդոկ վերադարձիս, առաջին անգամ ըլլալով գացի «Արմենիա» ճաշարանը, ուր յատկանշական երկու դէպքեր պատահեցան։

Խճողուած էր ճաշարանը, եւ ես տեղ գրաւեցի հեռաւոր մէկ անկիւնը։ Չորս երիտասարդներ, կերած-խմած, կը պատրաստուէին մեկնիլ։ Անոնցմէ մէկը հազիւ 20-22 տարեկան, անջատուելով միւսներէն, շատ համարձակ կերպով մօտեցաւ ինծի եւ սարսափելի հայհոյանքներ, լուտանքներ ըրաւ Խ. Միութեան եւ Համայնավար Կուսակցութեան հասցէին։ Քիչ անդին, սեղանի մը շուրջ, չորս ռուսեր նստած էին։ Ըսաւ թէ եթէ գնդացիր մը ըլլար ձեռքը՝ զանոնք տեղնուտեղը կը «սատկեցնէր»։ Ու պիտի շարունակէր լուտանքները, երբ ընկերները, շատ քաղաքավար կերպով ներողութիւն խնդրելէ ետք ինձմէ՝ որ իրենց ընկերը անհանգստացուցեր էր զիս, թեւերէն բռնե-լով քաշեցին-տարին դուրս։ Մինչ այդ, երիտասարդներէն մէկը յայտնեց, թէ բանտէն նոր էր դուրս եկեր, շատ խմած էր, թէ ներող ըլլամ, եւայլն։

Ընթրիքս նոր էի վերջացուցեր եւ կը պատրաստուէի սենեակս բարձրանալ, երբ դրան առջեւ երիտասարդ մը դիմացս ելաւ եւ քաղաքավարօրէն խնդրեց որ իրենց սեղանը պատուեմ։ Ձիրենք նշմարեր էի մտնելու ատեն, եւ իրենցմէ մէկը ինծի ակնարկելով բաներ մը ըսեր էր ընկերներուն։ Միացայ իրենց։ Ֆիլմ արտադրող արուեստագէտներու խումբ մըն էր։ Անոնցմէ մէկը՝ Գէորգ Տօնենց անունով, հայերէն չէր գիտեր եւ ամչնալով ռուսերէն կը խօսէր։ Տեղ մը զինք ներկայացուցեր էին ինծի, բայց չեմ գիտեր՝ ուր։ Ուրիշ մը՝ Դաւթեան մականունով, երգած էր «Առաջին Սիրոյ Երգը» ֆիլմին մէջ։ Աղուոր երիտասարդ մը՝ Տօնենց, խաղացած է Կամոյի դերը ուրիշ ֆիլմի մը մէջ։

Դաւթեանը բաժակ բարձրացնելով առաջարկեց սփիւռքի դժուարին պայմաններուն մէջ հայը հայ պահելու նուիրուած հանրային գործիչին, այսինքն՝ իմ կենացը խմել: Դիմացը նստող գեղադէմ երիտասարդը ընդմիջեց եւ ըսաւ. «Ընկերներ, սփիւռքի մէջ հայը հայ պահելը աւելի հեշտ է քան այստեղ. մենք ռուսանալու վտանգին ենթակայ ենք»...: Նախիջեւան ծնած, լաւ զգացումներով եւ մտածումներով հայ երիտասարդ մըն էր: Բացատրեց թէ հայութիւնը բոլորովին անհետանալու վրայ է Նախիջեւան, թէ մեր փոքր հայրենիքին կարեւոր տարածքներէն Նախիջեւանը կը թրքանայ...:

Անակնկալի եկայ զարմացած[25]: Այս նիւթին շուրջ խօսեցանք երկար...:

Կիրակի, 6 Նոյեմբեր

Վեհափառը հրաւիրեր էր որ ներկայ ըլլամ պատարագին եւ ապա մնամ ճաշի, իր մօտ: Հարբուխս սաստկացեր էր. հեռաձայնով հաղորդեցի որ նախընտրելի էր անկողին մնալս: Ամբողջ ցերեկը հանգիստ՝ որպէսզի կարենամ գիշերը ներկայ գտնուիլ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 43-րդ տարեդարձի հանդիսաւոր նիստին:

Գիշերը՝ Օփերայի շքեղ սրահն ենք: Բոլոր մեծամեծները բեմին վրայ են – Ս. Թովմասեան, Առուշանեան, Ա. Քոչինեան, Զարոբեան եւ ուրիշներ՝ շուրջ եօթը հոգի: Բ. Քարտուղար Զարոբեանը կարդաց 45 վայրկեաննոց զեկուցում, որմէ ետք՝ գեղարուեստական սքանչելի յայտագիր:

Երկուշաբթի, 7 Նոյեմբեր

43-րդ տարեդարձին առթիւ այսօր մեծ շքերթ տեղի ունեցաւ Լենինի Հրապարակին վրայ: Երեք օր արձակուրդ: Ժողովուրդը կերուխումի մէջ է: Գինովները կը վխտան փողոցներուն մէջ:

Գիշերը Գուրգէն Եկարեանին հետ ներկայ եղանք երգի-պարի համոյթի նոր յայտագրին: Բոլորովին նոր ծրագիր, որ շատ գրաւեց զիս: Համերգէն ետք՝ Թաթուլ Ալթունեանին, Գր. Պեքերեճեանին եւ ուրիշներու հետ՝ Գ. Եկարեանենց տունը, ճոխ սեղանի շուրջ:

Չորեքշաբթի, 9 Նոյեմբեր

Գրող Կարապետ Սիտալը եւ աղջիկը եկած են Ամերիկայէն: Իրենց հանդիպեցայ համակրելի Բերսաբէ Գրիգորեա-

նին գրասենեակը: Տիկինը շատ կը յարգէ Սիտալը՝ իր գաղափարական ուղղութեան համար, բան թէ գրական արժանիքներուն:

Գիշերը, ընթրիք՝ Բերսաբէենց տունը. ներկայ էին նաեւ Սիտալներն ու Տէր եւ Տիկ. Վարդան Աճեմեանները: Սիտալին կինը վանեցի է եւ ազգականը մեր Լեւոն Աճեմեանին: Ներկայ էր նաեւ համակրելի ասմունքող Ժան Էլոյեանը:

Հինգշաբթի, 10 Նոյեմբեր

Հնչակեան ղեկավար Յարութիւն Ճերեճեանը տիկնոջ հետ եկեր է Պէյրութէն: Ուզեցի տեսնել զինք՝ լուրեր առնելու համար Պէյրութէն:

Երէկ գիշեր, երգի-պարի համոյթի համերգին, բեմին ետեւը հանդիպեցանք Արաքսի Մինասեանին եւ Աստղիկ Քամալեանին հետ: Ողջագուրուեցանք. երկրորդը սակայն աւելի անկեղծ եւ անշահախնդիր էր: Ներկայացուցին նաեւ Յովհաննէս Պատալեանը, որ հեռախօսի թիւս առաւ: Ա. Մինասեանը այսօր առտու պանդոկ եկեր էր ամուսնոյն հետ:

Յարութիւն Ճերեճեանը (Կուժունի) առաջնորդեցի Բերսաբէին գրասենեակը, ապա՝ Ս. Գասպարեանին մօտ: Կուժունին պատմեց թէ Պէյրութի մէջ հայրենասէր երիտասարդ մը՝ Բիւզանդ Մելքոնեան, ոճրագործներու գնդակին զոհ գացեր է: Շատ ցաւեցանք:

Վեհափառին վարորդը՝ նոյնպէս Վազգէն անունով, եկաւ զիս տանելու Բերսաբէին գրասենեակէն: Եօթը աբեղաներ իրենց աւարտաճառերը ներկայացուցին: Խորապէս ուրախացայ որ Վազգէն Կաթողիկոսը պատրաստուած կղերականներ կ'ուզէ հասցնել: Արքուն Հատիտեանին պարտականութիւն տուի թղթակցութիւն մը պատրաստելու «Զարթօնք»ին:

Կէսօրին, Վեհափառին նախագահութեամբ, ամբողջ ուսուցչական եւ աշակերտական կազմով հերիսա կերանք: Յիշատակելի օր մը՝ իսկապէս: Իսկ գիշերը՝ Աստղիկենց տունը կերուխում: Հոն էր նաեւ Յովհ. Պատալեանը:

Ուրբաթ, 11 Նոյեմբեր

Անհանգստութեան պատճառով Ս. Թովմասեանը տակաւին անկարող է իր պաշտօնատեղին իջնելու, իսկ Բ. Գրիգորեանը չկրցաւ պատասխան տալ թէ Համբարձումի Պէրպէրեանին ու Միհրան Տէր Ստեփանեանին հրաւէր ղրկուա՞ծ է 40-ամեակի հանդիսութեանց մասնակցելու: Նոյնպէս, հակառակ

պնդումներուս, կարելի չեղաւ պարզել թէ Յարութիւն Կուժունին հրաւիրելու որոշում տրուա՞ծ է, թէ ոչ։

Այցելեցինք ելեկտրական լամբերու գործարանը, ուր 2000 բանուորներ, մեծաւ մասամբ երիտասարդ աղջիկներ, կ'աշխատին։ Հում նիւթէն մինչեւ լամբերու մէջ resistance wire իրենք կ'արտադրեն։ Հետս էր նաեւ Յ. Կուժունին, որ *ա լա* Հնչակեան՝ այսինքն չափազանցուած արտայայտութիւններով փառաբանեց գործարանին... «համաշխարհային բարձրագոյն» մակարդակը։ Այնինչ, եթէ հետը չըլլայի Հայաստանի մէջ, վիճակը խղճալի պիտի ըլլար. ո՛չ ոք կը զբաղի իրմով...։

Գիշերը, «Քառս»ը դիտեցինք։ Իսկապէս որ Շիրվանզադէին այս գործը կարդալով նոյն բաւարարութիւնը չէի ստացած։ Դժբախտաբար, սակայն, չկրցայ շնորհաւորել բեմադրիչ Վ. Աճեմեանը, դուրսը զերոյէն վար 3 ըլլալուն։ Բեմին մուտքը շէնքին դուրսէն էր։

Վերադարձիս ընթրեցինք Կուժունիին հետ, կէս գիշերին, ու դեռ մինչեւ փոքր ժամերը *բանաստա* խաղացինք։

Շաբաթ, 12 Նոյեմբեր

Առտու, համալսարան այցելեցինք։ Նախագահը, որուն հոս *Ռեկտոր* կ'ըսեն, Գագիկ Դաւթեան կը կոչուի։ Սքանչելի հայ մը է։ Իմանալով որ մասնագիտութեամբ բնագիտութեան դասախօս եմ, առաւելաբար նոյն մարզի մասնագէտները հրաւիրեր էր։ Մեր հետ էր նաեւ պրազիլահայ գաղութի հայրենասէր դէմքերէն Գառնիկ Պազարեանը՝ ընտանիքով։

Ուշագրաւ էր երիտասարդ դասախօս Ղազարեանին պարագան։ Ծնած ու մեծցած էր ծառայելու իր հայրենիքին։ Հոս ալ ամուսնացեր էր եւ լաւ ընտանիք կազմեր։ Իրեն հետ այցելեցի բնագիտութեան գիտաշխատանոցները. լաւ սարքաւորումներ, արդիական մեքենաներ եւ բարձր որակով գիտական փորձեր։

Երէկ ալ, լամբերու գործարանը հանդիպեր էի խիստ համակրելի, ժպտուն աղջկան մը, որ Սիպերիայէն եկեր էր։ Հայերէն կը սորվէր խանդավառութեամբ եւ գրեթէ անսխալ կը խօսէր։ Տնօրէնին քարտուղարուհին էր։ Հայու արիւնը կ'եռար մէջը։

Գիշերը, Գր. Պեքերեճեանը եկաւ։ Ընթրեցինք եւ ճատրակ խաղցանք։

Կիրակի, 13 Նոյեմբեր

Հ. Առաքելեանը զիս տարաւ Էջմիածին՝ պատարագի: Հոգեկան մեծ վայելք մըն էր: Հոյակապ էր երգչախումբը: Ճաշեցինք Վեհափառին հետ, յետոյ՝ զրոյց, ապա՝ պանդոկ:

Գիշերը, դիտեցինք «Պաղտասար Աղբար»ը: Հոյակապ էր Հրաչեայ Ներսէսեանին խաղը: Բեմին անկիւնը կծկտած՝ դէմքին ծամածռութիւնները պիտի չմոռնամ բնաւ:

Երկուշաբթի, 14 Նոյեմբեր

Միասնիկեանի անուան գրադարանը այցելեցինք: Տնօրէնը՝ Արազի Թիրաբեան, կորովի երիտասարդ մըն է: Տեղակալը զիս պտտցուց՝ տալով լայն տեղեկութիւններ: Հոն կ'աշխատին նաեւ մեր ընկերներէն Պաղտասար Տարաբճեանն ու Ճորճ Թիւթիւնճեանը: Պաղտասարը հետս դուրս եկաւ, քալեցինք ու խօսեցանք: Նոյն անհամբեր ու սուր քննադատութիւններու մարդը: Հայ լեզուի մաքրութեան բնաւ հոգ չեն տանիր, անհոգ են, ըսաւ: Բացատրեցի թէ ժամանակաւոր երեւոյթ է եւ թէ անպայման կը զբաղին լրջօրէն: Խօսեցաւ նաեւ հողային հարցի մասին, կրքոտ՝ ինչպէս միշտ:

Գիշերը վայելեցինք սիմֆոնիկ համերգ մը:

Մինչ այդ՝ կէսօրին, հաւաքուեր էինք ճաշի սեղանին շուրջ՝ Վ. Աճեմեանին եւ անանման Գուրգէն Մահարիին (Աճեմեան) հետ: Ներկայ էր նաեւ Կ. Սիտալը: Յետոյ մեզի միացաւ նաեւ Կուժունին: Մահարիին ընկերակցութիւնը խիստ հաճելի է. սրամիտ, խելացի, ընկերային: Շատ ջերմ վերաբերում՝ անձիս հանդէպ: Ճաշէն ետք եկաւ սենեակս եւ ուղղակի ըսաւ.

– Դուն ՌԱԿ-ի պետն ես. ուրեմն՝ իմ պետն ես, քանի որ ես Արմենական Կուսակցութեան անդամ ծնած եմ, քանի որ հայրս՝ Գրիգոր Աճեմեանը հիմնադիրներէն է:

Ոչ-փաղաքշական արտայայտութիւններ ունեցաւ տիրող իրաւակարգին հանդէպ: Բանտարկութիւններն ու աքսորները փճացուցած են առողջութիւնը: Մեկնեցաւ՝ վաղը կէսօրին հանդիպելու խոստումով: Ճաշի սեղանը խանդավառողը ինք էր, ուրախութեան ալիքներ կը ստեղծէր: Մարդամօտ եւ անմիջական, շուտով մտերմութիւն ստեղծուեցաւ մեր միջեւ: Սեղանին վրայ իրերայաջորդ կենացներ՝ վանեցիներուն հաստէին: Նախ՝ կենացը Աղասի Խանճեան հէք երիտասարդին, որ չկրցաւ շարունակել Հայաստանի գլխաւոր պետի իր պաշտօնը՝ Բերիային ազնուագոյն զոհերէն մէկը ըլլալուն: Աճեմեան ու Խանճեան գերդաստաններէն ետք խմեցինք «կենդանի կենացը» Մկրտիչ Փորթուգալեանին, Խրիմեան Հայրիկին, Փանոս

Թերլեմեզեանին եւ միւսներուն: Սիտալը միշտ համաձայն էր մեզի հետ եւ խանդավառութեամբ խմեց: Լայնամիտ եւ առողջ մտածող է. սփիւռքի ազգային խնդիրներու մէջ մեր ուղղութեան հետեւող է: Վաղը ինք ալ պիտի աշխատի որ Յ. Կուժունիին հրաւէր տրուի Խ. Հայաստանի տարեդարձի հանդիսութեան: Ես ալ պիտի շարունակեմ հետապնդել Համբարձումի Պէրպէրեանին եւ Կուժունիին պարագաները: Տարօրինակ է որ տակաւին ո՛չ մէկ արդիւնքի հասած ենք այս ուղղութեամբ:

Երեքշաբթի, 15 Նոյեմբեր

Զարենցի անուան դպրոցը այցելեցինք: Հակառակ ժամադրութեան, տնօրէնը՝ Հասրաթեան, ներկայ չէր:

Յաւալի լուր մը՝ ինծի համար. Ս. Թովմասեանը եւ Շ. Առուշանեանը այս առտու ժամը 6-ին մեկներ էին Մոսկուա: Երկար եղաւ արդէն բացակայութիւնս տուն էն, եւ ո՛չ մէկ լուր ունիմ Անժէլէն: Հոկտեմբեր 6-էն ի վեր դուրս կը գտնուիմ Պէյրութէն:

Գացի Նիկողոս Գասպարեանին մօտ: Հոնկէ հեռաձայնեցի Մելքումեանին եւ հարցուցի Պ. Պետրոսեանին մասին: Հազիւ սենեակ վերադարձած՝ Պետրոսեանը հեռաձայնեց, յայտնելու համար թէ կէսօրուան 2-ին մօտս պիտի ըլլայ: Եկաւ ճիշդ ժամուն, ինչպէս միշտ: Ան պիտի վերադառնար Պէյրութ: Ապահովցուց թէ անմիջապէս պիտի այցելէր մերիններուն՝ լուրերս փոխանցելու եւ իրենց մասին ալ զիս տեղեակ պահելու համար: Ուստի խնդրեց որ երկարաձգեմ կեցութիւնս, ներկայ ըլլամ Նոյեմբեր 29-ի տօնակատարութեան: Բացատրեցի թէ ինչո՛ւ կարեւոր է որ Յարութիւն Ճերեճեանը հրաւէր ստանայ ու մնայ, մանաւանդ որ Վահէ-Վահեանը չի կրնար գալ, Համբարձումի Պէրպէրեանն ու Միհրան Տէր Ստեփանեանը հրաւէր չունին, կասկածելի էր Անդրանիկ Անդրէասեանին եւ Էտմոն Կոտալազեանին (Երուանդ Ազատեան) գալը, իմ ալ մեկնելու պարագային՝ միմիայն համայնավար ներկայացուցիչներ արտասահմանէն պիտի մասնակցած ըլլային: Այս պարագան լրջօրէն կը դժուարացնէ մեր գործը:

– Դուն հոն մեր հետ ես եւ կը հասկնաս տարողութիւնը,– ըսի:

Դարձեալ խոստացաւ իր կարելին ընել եւ հանդիպիլ Ճերեճեանին:

Չորեքշաբթի, 16 Նոյեմբեր

Յովհաննէս Թումանեանի տուն թանգարանը գացինք։ Կինը եւ աղջիկը հոն էին։ Կար ուրիշ երիտասարդ կին մը ալ, որ կ'ասմունքէր Թումանեանին բանաստեղծութիւնները եւ կը պատմէր անոր կեանքէն դրուագներ։ Բանաստեղծին ձեռագիրները տեսանք. շատ նմանութիւն ունի Վահան Թէքէեանի ձեռագրին։

Կէսօրուան 12-ին վերադարձայ սենեակս, ուր ժամադրութիւն ունէի Գուրգէն Մահարիին հետ։ Խիստ մտերմիկ ու երկար զրոյց ունեցանք։ Յուզումով պատմեց իր աֆսորի կեանքէն, որ լաւագոյն 17 տարիները խլած էր իրմէ։ Յուշերը օր մը պիտի հրատարակուին անպայման։ Մինչեւ 1920 թուականն ընդգրկող յուշերու վերջին գիրքը մոռցած էր բերելու, խոստացաւ բերել անպայման։ Վաղը գիշեր Գրողներու Միութեան հաւաքոյթին պիտի խօսի 40-ամեակին մասին։ Հոն պիտի հանդիպինք։ Փափաքեցայ որ հետը այցելեմ Մարտիրոս Սարեանին։ Հեռաձայնով պայմանաւորուեցաւ։

Գիշերը, գացի Օլիմպիադայի եզրափակիչ համերգին, այսինքն՝ գեղարուեստական ինքնագործ եւ ժողովրդային ստեղծագործութիւններու մրցանակներու եզրափակիչ հանդիսութեան։

Հիւրանոց վերադարձիս, ճաշարանին մէջ դիմաւորուեցայ Վարդան Աճեմեանին կողմէ, որ հետը ունէր երիտասարդ համակրելի դերասան Աշոտը, որ պատմեց թէ կէսօրին իմ սեղանէս աթոռ մը առեր է առանց գիտնալու թէ ո՞վ էի. յետոյ հարցուցեր է մատուցողին եւ իմացեր որ կարեւոր անձնաւորութիւն մըն եմ, հետեւաբար շատ անյարմար զգացած է զիս անհանգստացնելուն համար եւ հիմա առիթն է որ ներողութիւն խնդրէ։ Կենցաղագէտ ու կրթուած վարմունք։

Աշոտը լսած է թէ դաշնակները սփիւռքի մէջ օգտակար գործ կը կատարեն։ Առ հասարակ, Հայաստանի մտաւորականները, գրողներն ու դասախօսները շատ մակերեսային գաղափար եւ վերաբերում ունին այս հարցերուն շուրջ։ Բոլորովին անտեղեակ են արտասահմանի հայ կեանքէն, իրականութենէն։ Անշուշտ ջանացի բացատրել մեր կեանքի բարդ հարցերը, հոսանքներու միջեւ ծայր տուած բուռն պայքարները՝ Մայր Հայրենիքի հետ ու դէմ մղուող։ Լարուած հետաքրքրութեամբ կը լսէին, բայց իրենց համար դժուար է ըմբռնել թէ հայ կազմակերպութիւններ ի՞նչպէս կրնան իրարու դէմ պայքարիլ եւ տարակարծիք ըլլալ Հայաստանի հանդէպ կեցուածքի շուրջ։ Զէ՞ որ հայ ենք, մէկ հայրենիք ունինք...։

Միւս կողմէ՝ իրենց գանգատը թէ Մոսկուա 150,000 հայեր կան, սակայն ո՛չ դպրոց ունին եւ ո՛չ ալ եկեղեցի, իսկապէս որ շատ մտահոգիչ երեւոյթ է: Այդ հայերը ռուսանալու վտանգին ենթակայ են, եւ ո՛չ մէկ աշխատանք կը տարուի զանոնք հայ պահելու համար: Մինչդեռ Վրաստանը յարգանք կը պարտադրէ Մոսկուային: Վրացիները կը մերժեն ռուսերէն խօսիլ պաշտօնական հանդիպումներու ընթացքին: Օրինակ, վրաց Ա. Քարտուղարը Մոսկուայի մէջ պետական մարդոց հետ իր ազգային լեզուով թարգմանի օգնութեամբ կը խօսի, հակառակ որ շատ լաւ ռուսերէն գիտէ...: Այս գծով վրացիները կը փափաքին հայոց հետ ճակատ կազմել Կովկասի ռուսացման դէմ...:

Թեր ու դէմ խօսեցանք այս նիւթին մասին, մինչ ֆոնեակի գաւաթները կը լեցուէին ու կը պարպուէին:

Հինգշաբթի, 17 Նոյեմբեր

Այցելեցի Գիտութիւններու Ակադեմիայի փառաւոր շէնքը: Նախագահը՝ Վ. Համբարձումեան, Մոսկուա կը գըտնուէր: Իր տեղակալը՝ Նագուշ Յարութիւնեան, ընդունեցաւ զիս եւ լայն բացատրութիւններ տուաւ յատկապէս բնագիտական աշխատանքներուն շուրջ: Ինք ալ բնագէտ է:

Ասկէ տարիներ առաջ, ո՛վ կրնար երազել որ օր մը պետականութիւն պիտի ունենանք, համախումբ հայութիւն մը՝ Մայր Հայրենիքի մէկ փոքր հողաշերտին վրայ. պիտի ունենանք ակադեմիա եւ այսպիսի փառաւոր պալատ:

– Վիկտոր Համբարձումեանը քանի մը օրէն կու գայ նորէն ինծի այցելելու,– ըսաւ Նագուշը, զիս պտտցնելէ ետք ամէն կողմ:

Գիշերը, Գրողներու Միութեան հանդէսը հետաքրքրական էր, բայց շատ երկար: Սիլվան լսելէ ետք մեկնեցայ: Վահան Թէքէեանէն մէջբերում ըրաւ:

Ուրբաթ, 18 Նոյեմբեր

Առտու, Մարտիրոս եղբայրս եկաւ ու մնաց ամբողջ օրը հետս:

Եկաւ Վարդուհի(?) անուն երիտասարդ կին մը, որ ուզեց առանձին խօսիլ: Մարտիրոսը դուրս ղրկեցի պահ մը:

Վարդուհին պատմեց թէ ժամանակին Եղիշէ Պատրիարքին հետ բարեկամ է եղեր ու անոր ընկերացեր է մինչեւ Մոսկուա, թէ կ'ուզէ նուէր ղրկել անոր...: Կը կասկածիմ

ըսածներուն վրայ. գուցէ մասնաւոր ղրկուած է մօտս, որ հետը գործ ունենամ կամ ինձմէ օգտուի:

Ըսի իրեն թէ ես հաւատարիմ եմ կնոջս...: «Կարելի չէ», ըսաւ: Կերպով մը ճամբու դրի զինք: Հասցէն ու հեռաձայնի թիւը տուաւ ու մեկնեցաւ: Մարտիրոսը զինք ճանչցաւ, մայրը մեր գիւղէն է եղեր:

Շահումեանի շրջանի մետաբսի գործարանը գացինք:

– Մենք գիւղը խոզակէն մետաբս կը պատրաստէինք,– ըսաւ Մարտիրոսը, ու աւելցուց,– ա՜խ, Բարունակ, գիւղացի էինք, գիւղացի. թուրքերն ալ չունէին ասանկ գործարան:

2,500 գործաւոր օրական 25,000 մեթր մետաբս կ'արտադրեն:

Շաբաթ, 19 Նոյեմբեր

Առտու բոնեակի գործարանը գացի: Փառաւոր մարդ է վարպետը՝ Ուստա Մարգար: Լաւ մասնագէտ ու լաւ մարդ:

Գրիչիս մելանը հատաւ. միակ յոյսս Վեհափառն է. վաղը պիտի երթամ իրեն:

Գիշերը, Լիսիցեանին համերգին գացի:

Կիրակի, 20 Նոյեմբեր

Ս. Էջմիածնի մէջ հոգեպարար պատարագ: Երգեցողութիւնը սքանչելի է, խիստ տպաւորիչ: Նմանապէս՝ Մայր Տաճարը իր բարձր գմբէթով, Իջման Սեղանը: Խորունկ մտածումներու նիւթ են ասոնք՝ մեր պապերուն ձգած հոգեկան ժառանգութեան մասին, անոնց խելացի ու հեռատես գործունէութեան մասին, որ հայ ժողովուրդին գոյատեւումը յաւիտենապէս ապահովող այսպիսի կոռուաններ թողուցած են մեզի:

Վազգէն Վեհափառը անցնող շաբաթ երեք անգամ մարդ ղրկած է մօտս, մտահոգուելով որ մի գուցէ հիւանդ եմ, բանի որ գրեթէ միշտ կապ կը պահեմ հետը: Ուրախացաւ զիս տեսնելով:

Կէսօրուան ճաշին սեղանակից էին նաեւ Ղազարոսեան եղբայրները Միլանոյէն: Մայր Աթոռի բարերարներ են անոնք, մանաւանդ փոքր եղբայրը: Օշականի եկեղեցիին վերանորոգման համար 10,000 տոլար տուած են ու դեռ պիտի տան: «Արմենիա» հիւրանոցին մէջ տեղ չեն գտած, ուստի Վեհին վիլլան կը բնակին:

Փակագիծի մէջ ըսեմ նաեւ թէ մեծ եղբայրը ատենին Մուսոլինիին[26] բուռն հիացող մըն էր, կը գնահատէր անոր

ֆաշական շարժումը։ Պատերազմի շրջանին, երբ «Զարթօնք»ի մէջ Մուսոլինիին անձին կամ գաղափարախօսութեան քննադատութիւն ըլլար եւ կամ հեգնական տոմսակ գրուէր, շատ կը ջղայնանար ան ու կը նեղուէր։ Իտալացիներու՝ Հիւսիսային Ափրիկէն գրաւելու յաւակնութեան օրերուն Պէյրութ կը գըտնուէր։ Համարձակութիւն ունեցաւ մինչեւ խմբագրատուն գալու եւ սպառնալիքներով լեցուն արտայայտութիւններ ընելու։ Մուսոլինիին անփառունակ վախճանէն ետք ջերմաստիճանը իջաւ, եկաւ մօտս չքմեղանքներ ընելու։ Հետզհետէ հայրենասէր դարձաւ եւ սկսաւ հետեւիլ փոքր եղբօրը օրինակին։

Շորեքշաբթի, 23 Նոյեմբեր

Երէկ, «Ալմաստ» օփերան դիտեցի. իսկ այսօր, ներկայ եղայ սիմֆոնիկ նուագախումբի համերգին – Պեթհովէն, Վակնէր, Սպենդիարեան...։ Նուագավարն էր Ալեքսանտր Մելիք-Փաշայեանը։ Փոքր երեւոյթ չէ մեզի նման փոքրիկ ազգի մը համար։ Մահուան ճիրաններէն փրկուելէ անմիջապէս ետք, այսքա՜ն արագ վերելք։

Առաւօտուն, Մ. Մելքումեանը եկաւ եւ երկար զրոյց ունեցանք մեր գործին շուրջ։ Ըսաւ թէ ամէն ինչ կ'ընէ որ յաջողիք, եւ օգնութեան գործը լաւ ընթացքի մէջ է։ Հաղորդեց թէ Մոսկուայէն անձ մը պիտի գայ յատկապէս հետս տեսակցելու համար, լսելու զիս։ Գաղութներու մէջ ՌԱԿ-ի ազդեցութեան շուրջ տեղեկութիւններ առաւ, որպէսզի տեղեկացնէ առ որ անկ է։ Յայտնեց նաեւ թէ Յ. Ճերեճեանին հրաւէրի հարցը դասաւորուած է։ Վերջապէս յաջողեցանք։ Մինչդեռ Յարութիւնը հետաքրքրուած չունի, ես է որ, ո՛չ թէ իր անձին՝ այլ մեր ընդհանուր գործին համար կարեւոր նկատելով իր ներկայութիւնը 40-ամեակին, սրբագրել տուի զինք հրաւիրած չըլլալնուն սխալը։

Առաքել Պատրիկին հետ Մարտիրոս Սարեանին այցելութեան գացինք։ Հետաքրքրական ու համակրելի ծերուկ մըն է մեր անուանի նկարիչը։

Հինգշաբթի, 24 Նոյեմբեր

Սենեակ մնացի։ Հարբուխս սաստկացած է. զգոյշ պէտք է ըլլալ։ Մարտիրոս եղբայրս եկաւ։ Մելքումեան Մարտիրոսն ալ եկաւ հաղորդելու թէ Մոսկուայէն գալիք անձը այս գիշեր ուշ ատեն կը հասնի եւ վաղը կը ժամադրուինք։

Շաբաթ, 26 Նոյեմբեր

Առաւօտեան 10-ին, Մելբուրնեանը եկաւ հիւրին հետ։ Ներկայացուց՝ Պօղոս Գէորգեան։ (Չեմ գիտեր թէ ա՞յս է իր իսկական անունը, կամ իսկապէ՞ս Մոսկուայէն կու գար հետս տեսնուելու...)։ Գեղադէմ, բարձրահասակ երիտասարդ մըն է։ Անշուշտ՝ զարգացած է, եւ բացի հայերէնէ ու ռուսերէնէ՝ նաեւ լաւ անգլերէն գիտէ։

Խրիմեան Հայրիկի շիրիմին առջեւ, Ս. Էջմիածին, 1960։

Խօսակցութիւնը սկսաւ ընդհանուր եզրերով։ Սփիւռքի պայմաններուն, ազգային ծիրէն ներս մեր եւ միւս կուսակցութիւններուն գործունէութեան, գաղութներու հոգեւորիմացական կացութեան մասին։ «Սորվիլ կ'ուզեմ», ըսաւ, հնչակեաններու եւ մանաւանդ Հ.Յ.Դ.-ի մասին տեղեկութիւններ ուզեց։

Կերպով մը յուսախաբ եղայ, բանի որ կ'ակնկալէի որ իմ ներկայացուցած հարցով եկած ըլլար եւ լիազօրուած՝ գոհացում տալու։ Բայց թերեւս ես է որ անիրապաշտ եմ որ կ'ակնկալեմ անմիջական ու վճռական որոշումներ։

Զրոյցի մէջ էինք, երբ Նախագահ Առուշանեանին կողմէ հեռաձայն եկաւ. ճաշի կը հրաւիրէր զիս եւ միւս հիւրերը։ Ըսուեցաւ նաեւ թէ առանձին ժամադրութիւն մը առեր էին Ս. Թովմասեանէն ինծի համար։

Հիւրերուն մեկնելէն ետք, հեռագիր մը ստացայ Պէյրութէն. տունէն խիստ ստիպողաբար կը կանչէին զիս որ վերադառնամ։ Արդեօք ի՞նչ պատահած է։ Երկու ամիսէ աւելի է որ տունէն հեռացած եմ եւ ո՛չ մէկ լուր ունիմ Անժէլէն։

Կիրակի, 27 Նոյեմբեր

Առուշանեանին ճաշկերոյթը ընդհանուր էր։ Ես բաժակ առաջարկեցի որ խաղաղութիւն տիրէ աշխարհին ու մեր երկրին, որպէսզի հայ ժողովուրդը իր ստեղծագործ ու շինարար աշխատանքը շարունակէ յարաճուն թափով։ Յ. Ճերեճեանը լաւ խմած էր, ձաբոտեց։

Ճաշէն ետք երբ բոլորը մեկնեցան եւ առանձին մնացինք Նախագահին հետ, երկարօրէն խօսեցայ մեր ծրագիրներուն, տեսակէտներուն եւ մեր կարելիութեանց սահմանափակութեան շուրջ։

Համաձայն գտնուեցաւ յայտնած գաղափարներուս եւ ծրագիրներուս, խոստացաւ Ս. Թովմասեանին հետ խորհրդակցիլ եւ կրկին հանդիպիլ երեքով։

Յայտնեցի թէ հայրենի ժողովուրդը իր բոլոր ղեկավարներէն ամենէն աւելի զինք է որ կը սիրէ, գնահատելով իր պարզութիւնը, ծառայասիրութիւնը հանդէպ հայրենիքին ու ժողովուրդին։ Եւ իրա՛ւ ալ այդպէս է։ Յուզուեցաւ։ Յայտնեցի նաեւ թէ մտաւորական խաւերու մէջ տարածուող լուրեր կը հասնին ականջիս թէ պետական ու կուսակցական բարձր մակարդակներու վրայ ղեկավարներու փոփոխութիւններ կ'ակնկալուին։ Հարց տուի թէ արդեօք Ս. Թովմասեանը պիտի կարենա՞յ պահել իր պաշտօնը։ Զժխտեց ըսածներս, եւ ըսաւ թէ հոգ պէտք չէի ընել, թէ ինչ որ պիտի ըլլար՝ աւելի լաւը, շատ աւելի լաւը պիտի ըլլար։

Այս առաւօտ, այցելեր էի նաեւ Վազգէն Կաթողիկոսին՝ հրաժեշտ առնելու, բանի որ մեկնելու կարգադրութիւններ կ'ընեմ։ Վեհին հետ ընդհանուր վերաբաղ ըրինք կացութեան։ 1961-ի Սեպտեմբերին «Ազգային Ընդհանուր Ժողով» պիտի գումարուի Անթիլիասի մէջ։ Անշուշտ Վեհին պատմեցի նաեւ Պօղոս Գէորգեանին այցելութեան եւ Նախագահ Առուշանեանին հետ ունեցած խօսակցութիւններուս մասին։

Վեհը այսօր շատ խանդավառ չէր երեւեր իր նախկին խոստումով. կ'երեւի թէ դժուարութիւններ ունի յաջողցնելու։

Երկուշաբթի, 28 Նոյեմբեր

Առտուն եկան Պ. Գէորգեանը եւ Մ. Մելքումեանը։ Ընդհանուր տեսութիւններ միայն։ Զայրոյթս չզսպեցի, ըսի.

– Ամբողջ ամիս մը հոս եմ, եկած եմ ՌԱԿ-ի կողմէ որոշակի առաջարկներով բանակցելու ձեր մեծերուն հետ,

բանի որ կ'ըսէք թէ իբր լրջօրէն կը հետաքրքրուիք արտասահմանի հայ գաղութներով եւ փաստեր ալ ունիք թէ ճիշդ են ձեր ըսածները: Ուրեմն, բերած եմ առաջարկներ՝ որ գործնական քայլեր առնէք, սփիւռքի մէջ արդիւնաւոր դարձնելու ձեր եւ մեր գործը, սփիւռքը աւելի լայն կերպով կապենք մայր հայրենիքին, ի շահ մեր ժողովուրդին, անոր պետականութեան ու հայ դատին: Այսուհանդերձ, հասկնալի է որ վերին ղեկավարութեան փոփոխութեան հարցը սեղանի վրայ դրուած է եւ, հետեւաբար, մեծերուն համար աւելի կարեւոր է իրենց աթոռները պահելու մտահոգութիւնը: Սակայն, այդ աթոռներու նոր տէրերը սփիւռքի հանդէպ պիտի չունենան ձեր որդեգրած ուղղութիւնը փոխելու իրաւասութիւնը:

– Ոչ,– պատասխանեցին,– այդ կեցուածքը անփոփոխ է. ձեր ուզածները անպայման կ'ըլլան:

– Անպայման բառը իր իմաստը կորսնցուցած է ձեր մօտ,– պատասխանեցի:

Գացի Բերսաբէ Գրիգորեանին: Ամէն կողմէ կը պնդէին որ տօնակատարութեան մնամ: Յայտնեցի որոշումս. վաղը կը թռչիմ Թիֆլիս, հոնկէ Մոսկուա եւ տունդարձ: Բերսաբէէն խնդրեցի որ միջոց ստեղծէր հեռախօսով Պէյրութ խօսելու: Կապի Նախարար Մինասեանին միջոցով կարելի դարձաւ անմիջապէս ունենալ գիծը, որ այլապէս անկարելի կը թուէր: Զարմանքս եւ յուզումս մեծ էր: Հայկն էր՝ աներձագս, որ հեռախօսին մէջէն ուղղակի կը պոռար թէ Անժէլը շատ անհանգիստ եղեր է, բայց հիմա վտանգը անցած է: Հեռագիրը առնելուս՝ կարծեր էի թէ քոյրս՝ Մարիամն էր հիւանդը, մինչդեռ սիրելի Անժէլս էր հիւանդը: Որքան թեթեւացում զգացի որ այժմ վտանգը հեռացեր է: Տրամադրութիւնս բոլորովին քայքայուած էր վերջին օրերուն, եւ նոյնիսկ Առուշանեանին հետ մեր մտերմիկ զրոյցին չէի կրնար կեդրոնանալ:

Ու մինչ ես կը շարունակէի խօսիլ աներձագիս հետ, Տիկին Բերսաբէին միւս հեռախօսը կրկին հնչեց: Դարձեալ ցնցիչ լուր մը. 40-ամեակի տօնակատարութիւնը յետաձգուած է անորոշ ժամանակով, գուցէ 1961 Յունուարին: Ահաւոր լուր՝ ազգային տեսակէտով: Նիքիթա Խրուշչովը յայտներ է թէ այժմ չի կրնար Հայաստան այցելել, եւ հրահանգեր է որ յետաձգեն տօնակատարութիւնը: Այս ի՜նչ տեսակ անկախութեան տօնակատարութիւն է, որ երկու անգամ կը յետաձգուի դուրսէն, հրահանգով:

Ամէն պարագայի, անձնապէս դժգոհելու պատճառ չու-

նիմ. ա՛լ ոչ ոք պիտի փորձէ ստիպել որ մնամ: Պէյրութէն հասած Յարութիւն Մատէեանը, Գառնիկ Ադդարեանն ու Գեղամ Սեւանը իրար անցեր էին մեկնումի որոշումս իմանալով...:

Գացի Մարտիրոս եղբօրս տունը. անակնկալի եկան, շատ տխրեցան:

Պանդոկ վերադարձիս, իմացայ որ Գ. Մահարին եկեր էր ու երկար սպասեր: Եկան Լեւոնը, Գրիգորը եւ Գ. Եկարեանը: Զորսով ճաշեցինք: Գրիգորը գիշերը սենեակս պառկեցաւ: Ճատրակ խաղացինք:

40-ամեակի տօնակատարութեան յետաձգումը ուրիշ փաստ մըն է որ Ս. Թովմասեանն իսկապէս պիտի փոխարինուի ուրիշով մը: Եթէ նման փորձանքի մը հանդիպած չըլլար, անպայման պիտի ուզէր զիս տեսնել ու երկար խօսիլ:

Մինչեւ առաւօտ չկրցայ քնանալ: Ժամը 4.30-ը զարկաւ: Սաստիկ ձիւն կը տեղայ: Սակայն օդակայանը կ'աշխատի: Պիտի կարենամ մեկնիլ:

Երեքշաբթի, 29 Նոյեմբեր

Այսօր տօնն է Հայաստանի խորհրդայնացումին: Առաւօտեան ժամը 5-ին արթնցուցին զիս ըստ իմ պատուէրին: Հազիւ քնացեր էի: Հերթապահէն խնդրեցի հեռաձայնել օդակայան եւ իմանալ թռիչքին մասին: Պատասխանը վատ էր: Գուցէ ժամը 12-ին հնարաւոր ըլլար թռիչքը: Քիչ մը երկնցայ: Գրիգորը հեռաձայնին գլուխն էր: Ցոյս յայտնեցին որ ժամը 3-ին պիտի կարենայինք մեկնիլ: Ժամը 4-ին թռիչք առինք:

Թիֆլիս բոլորովին պայծառ էր եղանակը: Ո՛չ միայն ղեկավարները, կարծէք բնութիւնն ալ աչառութիւն կ'ընէ վրացիներուն: Առանց դիմաւորողի սպասելու՝ հետաքրքրուեցայ թէ անմիջապէս Մոսկուա մեկնող օդանաւ կա՞յ: Ցայտնեցին թէ TU-104 մը անմիջապէս կը մեկնի: Պայուսակս դնել տուի ու բարձրացայ օդանաւ:

Երկու ժամ քառորդէն հասանք Մոսկուա: Ներկայացայ Intourist-ի գրասենեակը: Դիմաւորող չկար: Ցետոյ պարզուեցաւ որ ես սխալ օդանաւ առեր եմ եւ իջեր ուրիշ օդակայան: Մոսկուա ո՛չ ձիւն եւ ոչ ալ անձրեւ: Գացի Hotel Savoy, ուր մնացեր էի երեք տարի առաջ: Սոսկալի անօթի եւ անքուն էի: Ընթրեցի եւ մտայ անկողին:

Չորեքշաբթի, 30 Նոյեմբեր

Հանգիստ քուն՝ մինչեւ առտուան 10: Նախաճաշէն ան-

միջապէս ետք Intourist-էն օրիորդի մը հետ գացի Անժէլին նուէրներ գնելու։ Որքան ուրախ եղայ որ գտայ մուշտակէ գեղեցիկ վերարկու մը եւ երկու վզնոցներ։

Երեկոյեան, տրամադրութիւնս վատթարացաւ, երբ ըսին թէ Ուրբաթ օրուան օդանաւին մէջ կարելի չէր եղած տեղ ապահովել։ Խնդրեցի որ անպայման ապահովեն։ Կ'ուզէի Վիեննայէն Գահիրէ երթալ, հոնկէ հեռաձայնել Պէյրութ՝ Անժէլէն լուր առնելու։ Անընդհատ կը մտածեմ իր մասին, համոզուած՝ որ բացակայութիւնս մեծ տառապանք պատճառած է իրեն։

Գիշերը, սիմֆոնիք համերգի ներկայ եղայ Զայքոմսքի սրահը։ Թաւջութակի աշխարհահռչակ վարպետ Ռասթրոփովիչն էր նուագողը։ Ծայրէ ծայր լեցուն սրահը խանդավառ գնահատեց զինք։

Հինգշաբթի, 1 Դեկտեմբեր

Ժամը 9-ին արթնցայ։ Ձիւնի մեծ փաթիլներ հանդարտօրէն վար կը սահէին երկինքէն։ Մտահոգութիւնս աւելցաւ։ Ե՞րբ, ի՞նչպէս պիտի կարենամ մեկնիլ։ Գրասենեակի աղջիկը՝ Մարկարէթ, զիս դիմաւորեց ուրախ լուրով։ Վաղը կըրնամ մեկնիլ։ Եկան Հայր Եղիշէ Սարգիսեանն ու Պարգեւը, եւ Վազգէն Վեհափառին կողմէ վճարեցին տոմսակին գինը՝ 800 ռուբլի։ Պիտի նախընտրէի Ա. կարգով երթալ։

Ուրբաթ, 2 Դեկտեմբեր

Առտու կանուխ հասայ օդակայան, ձեւակերպութիւնները ըրի եւ մտայ օդանաւ։ Որքան մեծ եղաւ ուրախութիւնս, որ Պետրոս Պետրոսեանն ալ հոն էր ընտանեօք։ Միասին պիտի ճամբորդէինք, նախ դէպի Գահիրէ, յետոյ՝ Պէյրութ։

Կէսօրէ ետք ժամը 4.30-ին հասանք Գահիրէ։ Անմիջապէս գացի Համբարձումի Գարայեանին եւ տեղեկացայ ահաւոր իրողութեան մասին։ Ի՜նչ հրէշային, գազանային արարք. Ճ.Լ. դաշունահարեր է Անժէլը, պահանջելով որ զարդեղէնները յանձնէ իրեն։ Դաշոյնի 11 հարուած՝ գլխուն, կուրծքին, նոյնիսկ շիշով հարուածներ գլխուն...

Շաբաթ, 3 Դեկտեմբեր

Ժամը 3-ին Պէյրութ հասանք Պետրոսեանին հետ, օդակայան եկեր էին մտերիմները եւ ՌԱԿ-ի ղեկավար կազմը։ Անշուշտ Անժէլը չկար։ Իսկոյն գացի մօտը։ Խեղճ աղջիկ, որ-

քա՛ն տառապեր էր, հոգեպէս ու ֆիզիքապէս ընկճուեր: Փառք Աստուծոյ, մահուան ճիրաններէն փրկուեր էր: Աստուած զինք պահեր էր ինծի համար:

Գ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
24 ՍԵՊՏ. - (?) ՀՈԿՏ. 1969

Դժբախտաբար շատ թերի են օրագրութեանս այս էջերը, ոչ-ամբողջական: Մինչդեռ շատ կարեւոր հանդիպումներ ու տեսակցութիւններ ունեցած եմ:

Ինծի կը թուի թէ 1960-էն մինչեւ 1969 պէտք է որ նոյնպէս այցելած ըլլամ մայր հայրենիք: Բայց ոչինչ գտայ գրառումներուս մէջ: Գուցէ իսկապէս չեմ այցելած[27]:

Ուրեմն առաջին այցելութեանս հիւրն էի Առաջին Քարտուղար Ս. Թովմասեանին, երկրորդին՝ Նախագահ Առուշանեանին: Իսկ այս երրորդ այցելութեանս՝ Վեհափառ Հայրապետին, Միւռոնօրհնէքի առիթով, այս անգամ Անժէլին ու մօրը հետ:

Չորեքշաբթի, 24 Սեպտեմբեր

Մեծ բարեբախտութիւն է որ Պէյրութ-Երեւան օդային ուղիղ գիծ հաստատուած է: Ի վերջոյ փրկուած ենք Պէյրութ-Եւրոպա-Մոսկուա եւ ապա միայն Երեւան կատարուող տաժանելի ճամբորդութիւններէն:

«Աէրոֆլոթ»ի ԻԼ-18 օդանաւը Պէյրութէն թռիչք առաւ ժամը 11-ին, եւ իսկոյն, առաջին անգամ ըլլալով, հայ օրիորդի մը ձայնը լսուեցաւ: Ան մաքուր հայերէնով եւ ինքնավստահ տեղեկութիւններ կու տար թռիչքին մասին, նշելով նաեւ անունը հայկական անձնակազմի հրամանատարին: Շատ յուզիչ էր: Օդանաւին ճամբորդներն ալ արդէն գերազանցապէս հայ երիտասարդ-երիտասարդուհիներ էին, որոնք խանդավառ՝ պիտի հասնէին մայր հայրենիք:

Շատ հանգիստ ճամբորդութենէ մը ետք հասանք Երեւան: Դիմաւորելու եկեր էր Մայր Աթոռի դիւանի օգնական

բարտուղարը, ազգականներու եւ հարազատներու շարանի մը կողքին։

«Արմենիա» պանդոկը տեղ չկար, իբր թէ։ Գացինք Մարտիրոս եղբօրս տունը ճաշեցինք եւ հոն ալ գիշերեցինք։ Մեծ է Մարտիրոսին շինած տունը, պարտէզով ու բոլոր յարմարութիւններով, սակայն արտաքնոցը... պարտէզին մէկ հեռաւոր անկիւնը։ Գիւղացի ենք վերջապէս։

Հինգշաբթի, 25 Սեպտեմբեր

Հեռաձայնեցի Եկեղեցական Գործերու Խորհուրդի նախագահ Կարլէն Դալլաբեանին, որ կարգադրեց մեզի տրամադրել երկու սենեակ՝ «Արմենիա»էն, մէկը Անժէլին եւ մօրը, միւսը ինծի եւ Ընկ. Հրաչ Սեդրակեանին համար։

Ուրբաթ, 26 Սեպտեմբեր

Առտու, անքուն գիշերէ մը ետք յոգնած ու ջղային, հեռաձայնեցի Մարտիրոս Մելքումեանին՝ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համազասպեանի տեղակալին։ Անմիջապէս կարգադրեց որ առանձին լիւքս յարկաբաժին մը տան ինծի եւ Անժէլին, ինչ որ նախանձը շարժեց Պէյրութէն եկած մեծահարուստ կարգ մը տիկիններու, որոնք կը խորհէին թէ բանի որ հարուստ են, ուրեմն իրենց ալ պէտք էր նման յարկաբաժիններ տալ։

Ժամը 4-ին Մելքումեանը եկաւ հաղորդելու թէ Վ. Համազասպեանը զիս կը սպասէր իր գրասենեակը։ Պատասխանեցի որ չեմ կրնար երթալ մօտը՝ եթէ նոյնիսկ Աստուած իջնէ երկինքէն. երկու գիշեր տառապեր էի։

Գիշերը Ալ. Յարութիւնեանին «Սայաթ Նովա» օփերան դիտեցինք. Վ. Համազասպեանը տոմսակ ղրկեր էր։ Շատ հաճելի էր։ Հոն էին նաեւ Տէր եւ Տիկ. Համազասպեանները։

Շաբաթ, 27 Սեպտեմբեր

Այս երեկոյեան, Տիկ. Քնարիկ Տուրեանը՝ կինը մեր յայտնի խմբավարին, մեզ տարաւ միջնադարեան եկեղեցական երաժշտութեան համերգի. նշանաւոր Լիսիցեան քոյրերն ու իրենց եղբայրն էին բեմին վրայ։ Հոյակապ կատարողութիւն, նաեւ՝ հետաքրքրական նորութիւն խորհրդային կեանքի համար։

Գիշերը, համերգէն ետք, ճաշի հրաւիրեցի մեծ խումբ մը. Տէր եւ Տիկ. Տուրեանները, Թորգոմ Մանուկեան եւ Վաչէ

Յովսէփեան սրբազանները, Գէորգ Կարպիսեան Վարդապետը, Տէր եւ Տիկ. Գէորգ Խրլոբեանները, Վահէ-Վահեանը, Փարիզէն Տէր եւ Տիկ. Բիւզանդ եւ Անգինէ Թոփալեանները եւ ուրիշ հիւրեր: Հրաչը չկրցայ գտնել. չեմ գիտեր՝ ո՞ւր էր: Պիտի գային նաեւ Եղիշէ Պատրիարքն ու Շահէ Սրբազանն ալ, բայց չեկան. ո՛վ գիտէ թէ ո՞ւր կը թափառէին: Յետոյ ըսին թէ իրր չեն գտած ճաշարանին տեղը...:

Շաբաթ, 4 Հոկտեմբեր

Պարգեւ Ֆիլեանը, որ Առողջապահական Նախարարութեան մէջ կարեւոր պաշտօն մը ունի, մեզ հրաւիրեց Սեւանայ լիճի ճաշարաններէն «Աղթամար»: Մեզի հետ էին նաեւ Հրաչ Սեդրակեանը եւ Տիգրան Սմսարեանը: Հոն էին նաեւ, իմ հրաւէրով, Ալիս Օտեան-Գասպարեանն ու ամուսինը: Մեզի սեղանակից եղան Պարգեւին Սեւանի բարեկամը՝ Հայկ, որ կարծեմ դատախազն էր շրջանին, եւ եղբայրը՝ Գագիկ, որ բժիշկ էր:

Յիշատակելի օր մըն էր, վայելք մը՝ մանաւանդ դատախազ Հայկին եկեղեցական երգեցողութիւնը: Իսկ Պարգեւը անուն ձեռք բերեր է արդէն իբրեւ սրամիտ եւ կարող թամադա: Շատ լաւ կառավարեց սեղանը, հաճելի ու սրամիտ զրոյցներով, բաժակաճառերով:

Մեր ճաշկերոյթին ընթացքին երկու անգամ հեռախօսին մօտ հրաւիրեցին Հայկը: Յետոյ իմացայ որ տեղէ մը հարցուփորձ կ'ընեն եղեր թէ ովքե՞ր են Պարգեւին հիւրերը, ուրկէ՞ եկած եւ ի՞նչ կ'ընեն:

Կիրակի, 5 Հոկտեմբեր

Այսօր մեծ տօն է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ համար, ամբողջ աշխարհի հայութեան համար: Այսօրուան օրհնուած միւռոնը կը բաժնուի Հայաստանի եւ սփիւռքի բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, ըստ աւանդութեան, եւ եօթը տարին անգամ մը եփող միւռոնին մէջ նախորդ եօթնամեակէն պահուած փոքր մասի մը խառնուելով՝ մեզ ու մեր եկեղեցին կը կապէ հին-հին դարերուն:

Անձրեւը կը շարունակուէր առտուընէ ի վեր: Եղիշէ Պատրիարքը խնդրեց որ Վեհափառը հրաժարի պատարագելէ: Յոգնեցուցիչ էր իրեն համար, մանաւանդ դուրսը: Եւ պատարագը տեղի ունեցաւ Տաճարին մէջ: Մինչ այդ՝ դադրեցաւ անձրեւը եւ միւռոնօրհնէքը տեղի ունեցաւ դուրսը, ըստ նախօրօք եղած կարգադրութեան: Հոգեպարար երգեցողութեան

ու երգչախումբին վրայ կարեւոր յաւելում մըն էր Գոհար Գասպարեանին ներկայութիւնը, Լուսինէին հետ։ Ի դէպ, Լուսինէն Վեհափառին գիւտն է. բացառիկ եւ անմման է ան մանաւանդ Մայր Տաճարին մէջ։ Ուղղակի կը վերանայ. ջերմեռանդ հաւատացեալ մըն է։

Խորիմաստ տեսարան է. շքեղ զգեստաւորումով 24 եպիսկոպոսներ եւ գրեթէ կրկնակի թիւով վարդապետներ կը ծառայեն միւռոնօրհնութեան։ Հաւատացեալներու բազմութիւնը քսան հազարի կը հասնի, լեցուցած ամբողջ վանքը եւ շրջակայքի պարտէզները։ Հակառակ անձրեւին, հաւատացեալներու բազմութիւնը տեղէն չի շարժիր։ Աշխարհի հինգ ցամաքամասերէն եկած են նաեւ աւելի քան 1500 հաւատացեալներ, որոնց պատճառով է արդէն, որ պանդոկներուն մէջ արտակարգ խճողում կար։ Կարեւոր եկեղեցականներէն բացակայ են Տիրան Արք. Ներսոյեանը եւ Սիոն Արք. Մանուկեանը։ Տակաւին ուրիշ երեք հատ ալ հիւանդ են՝ Սուրէն, Տիրայր եւ Շաւարշ եպիսկոպոսները։

Երեկոյեան, հանդիսաւոր եւ բազմանդամ ճաշկերոյթ՝ «Սասուն» ճաշարանին մէջ։

Օգտուելով առիթէն, ինծի կը մօտենայ Վահան Եպս. Տէրեանը եւ կը յայտնէ իր դժգոհութիւնները Վեհափառէն։ Անհաւասարակշիռ մարդ է Վահան Եպս., սակայն բաւական պատրաստուած՝ եկեղեցական ու հայագիտական ուսմանց մէջ։ Կու տայ ցանկը այն եկեղեցականներուն, որոնք 1959-1970-ի միջեւ հեռացած են եկեղեցական կեանքէ եւ այժմ կարեւոր դիրքեր կը գրաւեն այլ ասպարէզներու մէջ.

ա. Հայրիկ Վրդ. Աւետիսեան՝ Շիրակի թեմէն - ներկայիս դասախօս Պետական Համալսարանին մէջ.

բ. Մեսրոպ Վրդ. Այնթապլեան - Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող.

գ. Եղիշէ Վրդ. Սարգսեան - Մատենադարանի մէջ գիտաշխատող.

դ. Խորէն Վրդ. Պալեան - Համալսարանի դասախօս, ամուսինը Լ. Զաքարեանին.

ե. Գրիգոր Վրդ. Եղիայեան - Ակադեմիայի աւագ գիտաշխատող.

զ. Եղիշէ Վրդ. Գարայեան - Ֆրանսա մեկնած.

է. Յակոբ Վրդ. Մարենեան եւ 19 սարկաւագներ...։

Երկուշաբթի, 6 Հոկտեմբեր

Ընկերներ Երուանդ Նիկողոսեանը՝ Լոնտոնէն, Սմսարեան Տիգրանը՝ Ամերիկայէն եւ Հրաչ Սեդրակեանն ու ես՝ Պէյրութէն, գացինք Վազգէն Վեհափառին մօտ խորհրդակցելու: Զանազան նիւթերու կարգին արծարծեցինք հետեւեալ հարցերը.

ա) Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդ Թորգոմ Սրբազանին եւ շրջանակին եկեղեցական-թեմական գործունէութեան հարցերը. նոյնպէս՝ անոնց յարաբերութիւնը Երուսաղէմի վանքին հետ:

բ) Նիւ Եորքի եւ շրջանի եկեղեցական գործերուն մէջ տիրող հոգեբանութիւնն ու գործելակերպը դժգոհութիւն կը պատճառեն մեզի: Ընդհանրապէս անգոհացուցիչ է էջմիածնական եկեղեցիներու միջեւ համագործակցութիւնը, նոյնպէս՝ անոնց կապը Մայր Աթոռին հետ: Էջմիածնական թեմերու միջեւ սիրալիր ու սերտ գործակցութիւնը անհրաժեշտութիւն է մեր ճակատին համար եւ նոյնինքն Ս. Էջմիածնի դերը զօրացնելու տեսակէտէն:

Վեհը խոստացաւ խօսիլ Թորգոմ եւ Շահէ սրբազաններուն հետ, տեղին գտնելով մեր դիտողութիւնները: «Բացարձակ անհրաժեշտութիւն է որ,- ըսաւ,- համերաշխութիւն եւ միասնականութիւն տիրէ էջմիածնական բոլոր թեմերու միջեւ, ամբողջ սփիւռքի տարածքին»:

գ) Լոնտոնի ազգային-եկեղեցական իշխանութիւնները ուղիղ ճամբու մէջ պահելու համար ներկայացուցինք ծրագիր մը: Վեհը խոստացաւ Հնդկաստանէն Լոնտոն փոխադրուած ազդեցիկ Փիթըր Ալեքսիին եւ Կրեկըրիին հետ խօսիլ, որպէսզի շեղումներ չարձանագրեն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Նախորդ էջերը ընդօրինակելու աշխատանքիս մէջ, կարիքը զգացի փակագիծ մը բանալու եւ տիրող բաղաքական կացութեան մասին մի քանի նշումներ ընելու:

9 տարիներէ ի վեր շարունակուող բաղաքացիական կռիւները յառաջիկայ Ապրիլ 16-ին կը թեւակոխեն իրենց 10-րդ տարին:

Նոր բախումները սաստկացան Փետրուարի սկիզբը, մէկ կողմէ բրիստոնեայ Փաղանգաւորներու, Լիբանանեան Ուժերու[28] եւ բանակին, իսկ միւս կողմէ՝ շիիթ «Ամալ»ի միլիսներուն եւ Ուալիտ Ճումպլաթին ղեկավարութեան տակ կռուող տիւրզի զինեալներուն միջեւ: Այս երկու դաշնա-

կիցները լեռներուն եւ հարաւային արուարձանին մէջ ջախ-ջախիչ յաղթանակ մը տարին առաջիններուն դէմ, գրաւեցին յիշեալ շրջանները եւ հոնկէ վտարեցին Փաղանգաւորները, որոնցմէ կարեւոր թիւով զինեալներ ինկան, իսկ մնացածը փախաւ: Այս սաստիկ կռիւներուն գլխաւոր առիթը հանդի-սացաւ իսրայէլեան բանակին յանկարծակի հեռանալը Շուֆի եւ յարակից շրջաններէն, մինչեւ Սայտա: Գոյացած պարապու-թիւնը լեցնելու կռիւն էր փաստօրէն: Իսրայէլը ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգնեց տիւրզիներուն որ «դաս» մը տան Փաղանգաւորներուն, զանոնք թողելով իրենց բախտին:

Նախագահ Ամին Ժեմայէլի կառավարութիւնը բանա-կին հրահանգեց դիմադրել, սակայն նախ Շուֆի եւ ապա Ալէ-յի շրջանը բանակին 4-րդ զօրախումբը կազմալուծուեցաւ, իս-լամները միացան տիւրզիներուն եւ կամ շիիթ «Ամալ»ին: Կազմալուծուեցաւ Պէյրութի 6-րդ զօրախումբը, երբ Նեպիհ Պըրրին իսլամ եւ յատկապէս շիիթ բանակայիններուն կոչ ըրաւ չկռուելու իրենց ֆոյրերուն եւ եղբայրներուն դէմ: Ինչ կը վերաբերի Համմանայի զօրագունդին, ան երբեք ենթակայ չէր արդէն Նախագահ Ամին Ժեմայէլին: Հետեւաբար տիւր-զիները անարգել գրաւեցին Ալէյ-Պհամտուն գիծը եւ յառա-ջացան մինչեւ Սուֆ էլ Ղարպ, ուր հանդիպեցան բանակին մի-ացեալ մասին ուժեղ դիմադրութեան:

Հիմա, շիիթները մեծ ուժ դարձած են, եւ իրենց ղեկա-վարը՝ Ն. Պըրրի, անառարկելի հեղինակութիւն մըն է:

Պէտք է յիշել նաեւ, թէ Ճումպլաթի ուժերուն մեծ օգ-նութիւն ցոյց տուաւ սուրիական բանակը, որ արդէն կը գտնուէր Պհամտունէն անդին՝ Պեֆաայի դաշտը:

Իսլամներու շոնդալից այս յաղթանակը պատճառ դարձաւ որ Մ. Նահանգները իր ուժերը ֆաշէ Պէյրութի օդա-կայանի շրջանէն, ձեւով մը յիշեցնելով Վիէթնամի ամօթալի պարտութիւնը: Ամերիկան շոայլ խոստումներ տուեր էր Ամին Ժեմայէլին եւ իր ճնշումին տակ էր որ սիոնական պետութեան հետ կնքուեր էր համաձայնութիւն մը անցեալ Մայիսի 17-ին[29]:

Այս կացութեան դիմաց, Նախագահ Ժեմայէլը պաշտօ-նական այցելութիւն մը տուաւ Սուրիոյ ուշիմ ու խորամանկ նախագահ Հաֆէզ Ասատին, որ զինք ընդունեց գրկաբաց, փա-ռաւոր ընդունելութեամբ մը, թնդանօթի 21 հարուածներով:

Վերադարձին արդէն յայտնի էր թէ 17 Մայիսի համա-ձայնագրին ճակատագիրը որոշուած էր:

Ուրեմն, ժընեւի մէջ գումարուեցաւ ժողով մը Լիբանանի կոռուող ուժերու եւ քաղաքական գլխաւոր հոսանքներու ներկայացուցիչներուն միջեւ: Քրիստոնեայ ճակատը կը ներկայացնէին նախկին Նախագահ՝ «ծեր աղուէս» Քամիլ Շամունը[30] եւ Քաղանգաւորներու հիմնադիրն ու հայրը այժմու Նախագահին՝ Փիէր Ժեմայէլ[31], Իսլամներու կողմէ՝ նախկին Վարչապետ Սաէպ Սալամը[32], շիիթներու կողմէ՝ Ատէլ Օսէյրանը[33]: Այս չորսն ալ՝ 80 տարեկանի շուրջ: Ասոնց դիմաց՝ նախկին Նախագահ Սուլէյման Ֆրանժիէ[34], նախկին Վարչապետ Ռաշիտ Քարամէ[35] եւ երեք երիտասարդներ՝ Նախագահ Ժեմայէլ, Ուալիտ Ճումպլաթ եւ Նապիհ Պըրրի:

Այսուհանդերձ, կարծէք նախապատրաստական այս հանդիպումը չդադրեցուց կռիւները, որոնք շարունակուեցան նոյն սաստկութեամբ:

Գոյացաւ նոր համաժողով մը, այս անգամ Լոզանի «Պօ Ռիվաժ» պանդոկին մէջ: Այս անունը շատ տխուր յիշատակներ կ'արթնցնէ մեր մէջ. հոն է որ 1923-ին մեր հզօ՛ր «դաշնակիցները» թաղեցին Հայկական Դատը[36], Իսմէթ Ինէօնիւին[37] պնդումին վրայ:

Վերադառնալով «Պօ Ռիվաժ»ի համաժողովին, այսօր 8-րդ օրն է արդէն, մինչդեռ կարծեմ 2 օրէն կրնային վերջացնել...: Պըրրին եւ Ճումպլաթը կարեւոր զիջումներ կը պահանջեն, մինչ Լիբանանեան Ուժերու հրամանատար Ֆետի Ֆրէմ, նախկին օգնականը հանգուցեալ Նախագահ Պեշիր Ժեմայէլին[38], կը մերժէ որեւէ զիջում եւ իր հերթին կը պահանջէ *federative* Լիբանան մը, որպէսզի քրիստոնեաները կարենան պահպանել իրենց բոլոր իրաւունքները: Այս մէկը անշուշտ կը մերժուի յատկապէս Պըրրիէն, որուն համայնքը մէկ միլիոն կը հաշուէ երեքուկէս միլիոնոց բնակչութեան մէջ եւ շատ արագ ալ կ'աճի: Այսպիսով, վէճերն ու վիճաբանութիւնները կը շարունակուին: Որքան երկարի՝ այնքան դժուար պիտի ըլլայ լուծումը:

Այս խորհրդաժողովին կը մասնակցին նաեւ Սուրիոյ տինամիք Արտաքին Գործոց Նախարարը՝ Ապտըլ Հալիմ Խաթտամ, Սէուտական Արաբիոյ իր պաշտօնակիցը՝ Սէուտ էլ Ֆայսալ, եւ սէուտցի-լիբանանցի մեծահարուստ գործի մարդ Ռաֆիք Հարիրին[39]:

Դէտի հանգամանքով ներկայ է նաեւ հայ երեսփոխան Սուրէն Խանամիրեանը, որ կ'ըսուի թէ տիրական դեր խաղցեր է երկու կողմերը իրարու մօտ բերելու տեսակէտէն: Օրինակ,

չեզոքացուցեր է Պրրի-Ճումպլաթ զոյգին այն պահանջը, որ Նախագահ Ժեմայէլը դատի տրուի՝ իբրեւ պատասխանատուն վերջին կոիւներուն:

Հաւանաբար այսօր վերջին օրը ըլլայ համաժողովին: Եթէ կարելի չըլլայ միջին լուծում մը գտնել եւ զինադադարը յարգել տալ, շատ մութ պիտի ըլլայ ապագան Լիբանանի:

Փրոֆեսորը Լիբանանի Նախագահ Սուլէյման Ֆրանժիէին եւ ՀԲԸՄ-ի Նախագահ Ալեք Մանուկեանին հետ, Պէյրութ, 1971:

Ժողովներուն ընթացքին թէ ֆուլիսներու ետին տիրականօրէն կը գործէ Խատտամը, եւ յայտնի է որ Սուրիան իր ամբողջ վարկը դրած է նժարին մէջ, այժմ երբ ջնջուած է 17 Մայիսի համաձայնագիրը: Սակայն տարակարծութիւնները այնքան մեծ են, որ կարծեմ թէ Խատտամը պիտի գոհանայ կողմերուն պարտադրելով հասարակաց հաղորդագրութիւն մը՝ որ կրնայ ըլլալ որձեւէգ: Սակայն կարեւորը կողմերու վերադարձն ետք տիրելիք վիճակն է:

Հինգշաբթի, 9 Հոկտեմբեր

Անտոն Քոչինեանը երկար տարիներ գրաւեր էր վարչապետի պաշտօնը Ս. Թովմասեանին իշխանութեան շրջանին, եւ միշտ մեծ ձգտում ունէր գրաւելու այդ աթոռը: Սակայն Թովմասեանին հեռանալէն ետք Մոսկուան զինք չբարձրացուց հոն՝ հակառակ իր եռանդուն աշխատանքներուն: Այլ՝ առաջին քարտուղարի աթոռին դրաւ պատուական, սքանչելի հայ-

բենասէր անձաւորութիւն մը՝ Եաբով Զարոբեան, որ մասնագիտութեամբ ելեկտրագէտ էր Ռուսաստանէն: Զոհաբերութեան ոգիով աշխատեցաւ ան: Յաջողցուց Ծիծեռնակաբերդի վրայ Մեծ Եղեռնի ամենատպաւորիչ յուշարձանը, որ մեծագոյնը եղաւ իր իրագործումներուն: Սակայն բանի մը տարի հազիւ դիմացաւ Ա. Քոչինեանին ստեղծած անշնչելի մթնոլորտին մէջ: Ի վերջոյ, Ա. Քոչինեանը հասաւ իր նպատակին եւ գրաւեց Խ. Հայաստանի առաջին դիրքը:

Իրեն հանդիպելու առիթ ունեցեր էի Հայաստան առաջին այցելութեանս, մինչ Զարոբեանին կարճատեւ իշխանութեան շրջանին Հայաստան չեմ եղած:

Այցելեցի Ա. Քոչինեանին, շնորհաւորեցի իր առաջին դիրք բարձրանալը եւ խորհրդակցութիւն ունեցայ հետը հետեւեալ նիւթերուն շուրջ.

1- Հայ սփիւռքի գործօն ուժերը, կազմակերպութիւնները. ՌԱԿ-ը իր լայն շրջանակով՝ ՀԲԸՄ, ԹՄՄ, մամուլ, կազմակերպական կառոյց. բոլոր գաղութներուն մէջ մեր տենդագին հայրենասիրական գործը:

2- Միացեալ ճակատ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու միջեւ: Համագաղութային կեդրոն մը ստեղծելու ծրագիր:

3- Սփիւռք-հայրենիք յարաբերութիւններու հարցը: Մեր ճիգն է արագօրէն աւելի ու աւելի զօրացնել արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող կապերը, որոնց համար՝ ա) անհրաժեշտ է զարկ տալ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի գործունէութեան ու զօրացնել զայն: Նոր միջոցառումներ. բ) մասնաւոր հայ յարմար գործիչ մը ուղարկել Պէյրութ, խորհրդային դեսպանատան մօտ աշխատելու եւ միայն հայկական հարցերով զբաղելու: Ան կրնար, օրինակ, անուանապէս թղթակից ըլլալ «Նովոսթի»ի կամ «ԹԱՍՍ»ի, սակայն իրականին մէջ զբաղէր հայ քաղաքական-մշակութային-մարզական եւ այլ կարգի խնդիրներով:

4- Տէր կանգնիլ արտասահմանի հայ գաղութներուն, յատկապէս Միջին Արեւելքի շրջաններուն մէջ, անշուշտ կարելի միջոցներով եւ Մոսկուայի յարմար դատած կերպով:

5- Օգնութիւն փութացնել արտասահման՝ ա) մտաւորականներ ղրկելով, դասախօսութեան շարքեր կազմակերպելով... բ) մեքենական սարքեր ուղարկել մամուլին, Փարիզի մէջ ոչ-համայնավար թերթ հրատարակելու աջակցիլ:

6- Ներքին ու արտաքին հողային հարցեր: Ի՞նչ միջո-

ցառումներ կը կատարուին հայրենիքի մէջ։ Դուրսը ի՞նչ պէտք է ընել։

7- Նոր ներգաղթի կազմակերպում։

Շաբաթ, 11 Հոկտեմբեր

Ամբողջ օրը Սիլվա Կապուտիկեանին հետ շրջեցայ գիւղեր ու քաղաքներ.- 300 տուն հաշուող Արզական գիւղը, Արտաշատ, Եղիվարդ, Բիւրական։ Ուր որ եղանք՝ սրտբաց ընդունելութեան արժանացանք։

* * *

Այս այցելութեանս ընթացքին արծարծեցի հետեւեալ հարցերը.-

Վարդգէս Համազասպեանին հետ՝

1- Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան 50-ամեակին առիթով սփիւռքահայ գործիչներու ուղարկելի հրաւէրներ։

2- Յարաբերութիւններու զօրացում։

3- Թէքէեան վարժարանին՝ դաշնամուր մը, շարժանկարի ժապաւէններ եւ աշխատանոցային սարքեր։

4- Սունդուկեան թատերախումբի կամ օփերային խումբի ուղարկում արտասահման։

5- Թերթերուն՝ տպագրական սարքեր։

6- «Արեւ»[40] օրաթերթին օգտակար ըլլալ լուրեր հաղորդելով եւ յօդուածներ ուղարկելով, ինչպէս է պարագան «Զարթօնք»ի[41], «Արարատ»ի[42] եւ «Կանչ»ի[43]։

7- Գերսամ Ահարոնեանին յօդուածներ եւ լուսանկարներ ուղարկել։

8- Խորհրդային Հայաստանի 50-ամեակին առիթով նիւթեր ուղարկել արտասահմանեան մամուլին։

Վազգէն Վեհափառին հետ՝

1- Համագաղութային կեդրոնի ստեղծում։

2- Փարիզի մէջ օրաթերթի հրատարակութիւն։

3- Փարիզի մէջ ՌԱԿ-ի կազմակերպում։

4- Լոնտոնի եւ Գահիրէի թեմերուն յանձնարարել որ սերտօրէն գործակցին հայրենասէր ճակատին հետ։ Լոնտոնի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ աւանդապահ մարմինը կազմել վստահելի անձնաւորութիւններէ։

5- «Արեւ» օրաթերթին օգնել։

6- Նպաստել «Արփա-Սեւան» ջրատարի շինութեան։

7- Անթիլիասի հետ զգուշաւորութեամբ բանակցիլ:

8- Գերսամին ուղարկել «Զարթօնք»ի համար նիւթեր եւ եօթլեզուեան ալպոմէն:

* * *

Ուրբաթ, 14 Նոյեմբեր 1969

Գործով Փրակա եմ: Հեռաձայնով կապ կը հաստատեմ Եկեղեցական Գործերու Պետական Խորհուրդի նախագահ նշանակուած Կարլէն Դալլաբեանին հետ:

ա- Ուրախութիւն կը յայտնէ որ յիշած եմ զինք եւ կ'ըսէ թէ շատ զգածուած է: Սովորական բան է Հայաստանի մէջ:

բ- Կը յայտնեմ թէ ՌԱԿ-ի համագումարի ընթացքին եկեղեցական հարցի քննարկման ժամանակ հաստատեցինք թէ շփոթութիւն մը կը տիրէ միտքերու մէջ: Դիտողութիւն եղաւ թէ մէկ կողմէ էջմիածինը ինքնագլուխ համերաշխութիւն կը փորձէ Անթիլիասի հետ, միւս կողմէ պետական մարդիկդ կողմնակից էք որ մեր դիրքերուն վրայ ամուր մնանք: Ի՞նչ պատճառ կայ որ Վեհափառը չխորհրդակցի հայրենասէր կազմակերպութիւններու եւ առաջին հերթին մեր հետ: Ուրիշ թեմերու մէջ ալ քայլեր կ'առնուին առանց մեր գիտակցութեան եւ ՌԱԿ-ի պատասխանատուներ կ'անտեսուին: Օրինակ, Լոնտոնի Թեմի կազմակերպման հարցին մէջ: Նոյնպէս՝ Լոս Անճելըս, ուր Ճոն Քիւրքճեանն ու Եղիշէ Վրդ. Սիմոնեանը կը զբաղին հարցերով, անտեսելով կազմակերպութիւններ: Հարկ է թելադրել Վեհափառին որ երկուութեանց եւ շփոթութիւններու առաջքը առնելու համար, գործին յաջողութեան համար, մեր հետ խորհրդակցի: Ատկէ միայն լաւ արդիւնքներ ձեռք կը ձգուին:

Դալլաբեանը համաձայն գտնուեցաւ եւ խոստացաւ Վեհափառին փոխանցել տեսակէտներս:

գ- Հարց տուի թէ Գէորգ Խրլոբեանը ե՞րբ կու գայ Պէյրութ. տեղեակ չէր:

դ- Յայտնեց թէ Անթիլիաս նամակով դիմած է Վազգէն Վեհափառին, որ հաշտութեան շուրջ բանակցութիւնները շուտով տեղի ունենան: Այս մասին Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան միջոցով ղրկած են երեք օրինակ նամակ մեր տեսակէտները ուղելու համար: Գոհ մնացի. այսպէս պէտք է որ ըլլայ, որովհետեւ Կիլիկեան Կաթողիկոսութիւնը ամենափոքր քայլ մը անգամ չի կրնար նետել առանց Դաշնակցութեան ղեկավարութեան գիտակցութեան ու հաւանութեան:

ե- Հաղորդեց թէ յառաջիկայ Երկուշաբթի, 17 Նոյեմբերին, Մոսկուա պիտի երթայ ու անկէ աւելի դիւրաւ կը յարաբերի հետս հեռաձայնով:

Վարդգէս Համազասպեանին հետ, հեռաձայնով՝

ա- Հարցուց թէ ո՞ւր են Կոմիտասեան փառատօնի առթիւ հրաւիրեալ հիւրերը: «Ո՞ւր են ղրկած վիզաներդ», պատասխանեցի:

բ- Լուսինէ Զաքարեանը հրաւիրած էինք, ի՞նչ ըրիք, հարցուցի: «Երբ կացութիւնը բարելաւուի՝ կու գայ», եղաւ պատասխանը:

Դ. ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

16 Ապրիլ-(?) Ապրիլ 1970

Հինգշաբթի, 16 Ապրիլ

Փրակայի մէջ անձնական գործերս աւարտելէ ետք, ժամը երեքին մեկնեցայ Մոսկուա: Բարեբախտաբար ինծի կ'ընկերանար Հայկ Մարտիրոսեանը, որուն հայրը ժամանակին Փրակայի համալսարանին մէջ հայերէն կը դասաւանդէր: Շատ բարի ու կարող հայրենասէր հայ մըն է. «Զարթօնք»ին կը թղթակցի: Իրենց տունը եղած եմ յաճախ: Հայկը Վազգէն Վեհափառին վստահելիի է. գնումներ կը կատարէ ու կ'ուղարկէ Էջմիածին:

Երբ օդանաւը մօտեցաւ, ուրախութիւնը ունեցայ Մոսկուան կրկին տեսնելու: Ինչո՞ւ այդ սէրը Մոսկուայի հանդէպ. արդեօք անոր համար որ մե՞ծ քաղաք է. մեծ՝ իր անցեալ ու ներկայ պատմութիւնով: Ան օր ըստ օրէ կը մեծնայ, կը տարածուի շքեղ շէնքերով, շուկաներով: Թէ՞ անոր համար որ աշխարհիս երկու ամենահզօր պետութիւններէն մէկուն մայրաքաղաքն է: Այս բոլորէն վեր, սակայն, Մոսկուան կը խօսի սրտիս ու մտքիս,- ինչպէս նաեւ ուրիշ հասարակական գործիչներու, որոնք անկեղծ սիրով կապուած են Հայաստանի,- որովհետեւ ան պաշտպանն է մեր թանկագին հայրենիքին. օրէ օր շինուող, ծաղկող, ուռճացող, զարգացող, աճող ժողովուրդի թիւով եւ հոյակապ իրագործումներով, տարածութեամբ փոքր բայց իրագործումներով մեծ Հայաստանին:

Այս առնչութեամբ հարց մը կը չարչարէ միտքս: Կ'ուզեմ անդրադառնալ: Մտածումիս նիւթն է թէ մեր հայրենիքի ղեկավարներէն ամենէն պատասխանատու բարձրագոյն աթոռներ գրաւողները, մանաւանդ իրենց պաշտօնին ու պատասխանատուութեան գիտակցելով՝ ամբողջովին կարելին կ'ընե՞ն լիովին օգտուելու Մոսկուայի բարեացակամութենէն. եւ նոյնպէս, կարգ մը պարագաներու տակ, այդ բարեացակամութիւնը պահելու եւ աւելի ամրապնդելու կը ջանա՞ն: Ես որոշ

կասկածներ ունիմ։ Թէեւ առաջին ակնարկով պիտի վարանէի վճիռ արձակել։ Կան նշաններ որ թոյլ չեն տար այդ հարցումին պատասխանել վճռական «այո»ով, բայց չունինք տուեալները, տեղեակ չենք տարուած աշխատանքին չափէն ու մանրամասնութիւններէն։

Այս ուղղութեամբ արտաշխարհի հայ կազմակերպութիւնները եւ մասնաւորապէս ՌԱԿ-ը միասնաբար կամ առանձինն ի՞նչ կրնան ընել. պէ՞տք է ջանալ թէ ոչ։ Ամէն բանէ առաջ կարեւոր է Մոսկուայի կեդրոնական կառավարութեան տալ ամբողջական եւ առարկայօրէն դիտուած իրական պատկերը սփիւռքի հայ գաղութներուն, առանց բացառութեան եւ կարելի մանրամասնութեամբ։

Նման տուեալներու վրայ յենելով պիտի տեսնուի թէ՝

ա- Կարեւոր թիւով ու որակով գաղութներ կան կարեւոր երկիրներու մէջ։

բ- Կարգ մը կարեւոր դիրքի տէր ազդեցիկ հայեր կը գտնուին գաղութներու մէջ կամ անոնց գլուխը։ Անոնք սերտ կապեր ունին տեղական ժողովուրդին հետ։

գ- Դարձեալ կարգ մը գաղութներու մէջ ազդեցիկ հայեր սերտ կապեր ունին բարեկամ քաղաքական կուսակցութիւններու ղեկավարներուն եւ կառավարութեան անդամներուն հետ։

դ- Արտասահմանի հայութեան մեծագոյն զանգուածը անկուսակցական է։ Բացի կոտորակէ մը՝ զանգուածը հայրենասէր է, կապուած է Խորհրդային Հայաստանի ու մանաւանդ Ս. Էջմիածնի։ Անոնց կապը հոգեկան է ու անքակտելի։ Անոնք պատրաստ են իրենց ուժին ու պայմաններուն ներած չափով զօրավիգ կանգնիլ հայրենիքին եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին։ Նոյն ատեն ամուր հաւատացողներ են թէ մեր ապահով գոյութեան համար անհրաժեշտ է մնալ Մոսկուայի ծիրին մէջ, որ անպարտելի պատուար մըն է մեր թշնամիներուն դէմ։ Նոյնպէս, Հայ Դատի ապագայ լուծման համար կրնանք վստահիլ միայն Մոսկուայի։ Շատ դառն ու լեղի դեղահատներ կլլեցինք մեր մօտիկ դրացի ռուս ժողովուրդը մոռնալով եւ հեռաւոր եւրոպական ու ամերիկեան ցամաքամասերու ազգերու վրայ դնելով մեր յոյսերը. ի՜նչ միամտութիւն...։

Մեր դատին լուծումը, թէեւ հեռու, օր մը պիտի գայ Մոսկուայէն։ Այսօրուան քաղաքական իրադրութեան մէջ խափուսիկ քաղաքական արտայայտութիւններէն պէտք չէ տար-

ուիլ. հեռատեսութեամբ եւ իրատեսութեամբ պէտք է մօտենալ հարցին։

Հոս կ'ուզեմ շեշտել թէ Մայր Աթոռի ու Մայր Հայաստանի հանդէպ սէր քարոզողը, անշահախնդրօրէն աշխատողը 1920-էն ի վեր եղած է ՌԱԿ-ը, ձեռք բերելով խոշոր արդիւնքներ՝ հակառակ իր դէմ շղթայազերծուած հալածանքին ու արգելքներուն։

Շաբաթ, 18 Ապրիլ

Կը հասնիմ Երեւան։

Կիրակի, 19 Ապրիլ

Կէսօրին Մարտիրոս Մելքումեանին հետ եղանք։

Երկուշաբթի, 20 Ապրիլ

Աւելի քան երկու ժամ խորհրդակցութիւն Վարդգէս Համազասպեանին եւ իր երկու տեղակալներուն հետ։ Նիւթերը՝

ա- Պարոյր Սեւակին եւ Լուսինէ Զաքարեանին այցելութեան կազմակերպումը։

բ- Սունդուկեան թատերախումբին շրջապտոյտը։

գ- Թէքէեան վարժարանին եւ կեդրոնին արդէն ուղարկած են երկու դաշնամուր։

դ- Գէորգ Խրլոբեանին այցելութեան կապակցութեամբ տակաւին վերջնական լուր մը չկայ։

ե- Համազասպեանին այցը գաղութներ շատ կարեւոր է։ Խոստացան թէ պիտի ըլլայ։

զ- Սուրիահայ վարժարաններուն դասագիրք եւ սարքեր հարկ է ուղարկել։ Պիտի ընեն։

է- Սահմանափակ թիւով ընտանիքներու ներգաղթ կազմակերպել։

Չորեքշաբթի, 22 Ապրիլ

Երկուքուկէս ժամ զրոյց Սարգիս Գասպարեանին հետ։

ա- Բարելաւել Էջմիածնի վիճակը։

բ- Պապին այցելութիւնը[45] լաւ առիթ է նպաստաւոր փրոփականտի համար։ Գաղութներուն համար կրնայ կարեւոր նշանակութիւն ունենալ։ Գերսամ Ահարոնեանը պիտի միանայ խումբին։ Հեռագրեցինք Գերսամին այս մասին. ուրախացաւ։

գ- Հրաւիրեցի որ Պէյրութ այցելէ, որպէսզի Անթիլիասի հետ բանակցութիւններու շուրջ յստակ եզրակացութեան մը յանգինք:

Հինգշաբթի, 23 Ապրիլ

Վազգէն Վեհափառը երեք շաբաթէն, Մայիս 8-12, պատմական ճամբորդութիւն մը պիտի ընէ, Հռոմի Պապին հրաւէրով Վատիկան այցի երթալով:

Էջմիածին գացի ու երկար, սիրալիր ու մտերմիկ զրոյց ունեցայ Վեհափառին հետ եկեղեցական պատրաստելու, թեմերու վիճակին, ազգային գործերու ղեկավարման շուրջ: Ցաւ յայտնեցի որ Ս. Էջմիածնէն հեռացած են կարեւոր թիւով եւ արժէքաւոր մտաւորական եկեղեցականներ, կարգաթող ըլլալով: Տուի քանի մը անուններ: Անուղղակի հասկցուցի թէ իր վերաբերումին հետեւանքով մեկնած են շատեր: Անոնցմէ ոմանք կրնային մեր ունեցած մեծ բացը յաջողութեամբ գոցել: Վեհափառը շատ զգայուն է իր դէմ եղած քննադատութիւններուն նկատմամբ, նոյնիսկ եթէ տեղին ըլլան անոնք:

Անցանք Պապին այցելութեան հարցին: Հաղորդեցի թէ Պէյրութ ՌԱԿ-ի ղեկավար մարմինը մասնաւոր կերպով քննած է հարցը, տեսնելու թէ ինչպէս կարելի է միջազգային հանրային կարծիքին առջեւ առաւելագոյնս պարզել Վեհափառին եւ Պապին հանդիպման կարեւորութիւնը:

Որոշած էինք թելադրել Վեհափառին որ հրաւիրէ ծանօթ լրագրող Տիգրան Թոսպաթը՝ մաս կազմելու իր շքախումբին եւ լուսանկարներով ու թղթակցութիւններով ողողելու եւրոպական ու ամերիկեան մամուլը, պատկերասփիւռը, եւլն.:

Վեհափառը տեղեկացուց թէ այդ պաշտօնը տրուած է մեր ընկերներէն Ճէք Անդրէասեանին, Անդրանիկ Անդրէասեանին եղբօրը: Ան ալ ունի յարմարութիւններ, բայց տարօրինակութիւններ ալ ունի. բացի այդ, Թոսպաթին չափ հաղորդական չէ:

Առաջարկեցի որ Գերսամ Ահարոնեանը իր շքախումբին մաս կազմէ: Սիրով ընդունեց, սակայն շեշտեց թէ պաշտօնական ցանկը Հռոմ ղրկուած է շատոնց եւ հաստատուած է անոնց կողմէ: Ամէն պարագայի, խոստացաւ բացառիկ կարգադրութիւն մը ընել: Կանչեցինք Հայկազուն Սրբազանը, Վեհափառը գրեց հեռագիրը եւ Սրբազանը ստորագրեց,

որպէսզի Գերսամը Միլանօ միանայ Վեհափառին։ Այսպիսով շքախումբը կը բաղկանայ կրօնական ու աշխարհական 14 անձնաւորութիւններէ՝ Ալեք Մանուկեան, Հայկ Գաւուքճեան, Տատուր Տատուրեան, Գերսամ Ահարոնեան, Եղիշէ Պատրիարք, Սերովբէ Սրբազան, եւլն.։

Կարլէն Դալլաքեանին պաշտօնը բարձրացած է։ Զինք տարած են Կեդրոնական Կոմիտէ, իբրեւ փրոփականտի բաժնի վարիչ։ Ուրեմն Սարգիս Գասպարեանը վերադարձած է իր նախկին պաշտօնին։ Վեհափառը գոհ էր Գասպարեանէն ալ. նմանապէս՝ ես։ Երկուքն ալ լաւ հայեր ու օգտակար գործիչներ են։

Վեհափառը Փարիզի մէջ օրաթերթ հրատարակելու մեր ծրագրին համաձայն է։ Որոշեցինք որ Գերսամը Հռոմի մէջ այս մասին խօսակցի Վեհափառին հետ եւ ի հարկին Փարիզ երթայ ուսումնասիրելու կարելիութիւնները։

Ալեք Մանուկեանը, Երուանդ Հիւսիսեանը, Վեհափառը եւ ես երկար ծրագիր մը պատրաստած էինք Լիւսըրն լիճի բլուրին վրայ, դրախտային բնութեան վայելքով, ՀԲԸՄ-ի Ընդհանուր Ժողովէն ետք շաբաթ մը Հիւսիսեանին հիւրը ըլլալով։ Գծած էինք թերթին պիւտճէն՝ 40,000 տոլար։ Վեհափառը, Երուանդ Հիւսիսեանն ու Ալեք Մանուկեանը պիտի գոյացնէին գումարը. ՌԱԿ-ին պիտի մնար տրամադրել յարմար ու կարող խմբագիր մը, որ կուսակցական բանավէճեր ունեցած չըլլար, քանի որ թերթը ՌԱԿ-ի կողմէ ղեկավարուելով հանդերձ, պիտի հրատարակուէր իբրեւ անկախ թերթ՝ Փարիզի Կաթողիկոսական Պատուիրակին հետ խորհրդակցաբար[46]։ Հիւսիսեանը շատ խանդավառ էր ծրագրով եւ շնորհաւորեր էր զիս որ կրցեր էի Վեհափառէն խոստում առնել։ Այդ շրջանին (*1960-ի առաջին կիսուն- ՎՂ.*) անհրաժեշտ էր թերթը, քանի որ քանի մը խառնակիչներ ՀԲԸՄ-ի Կեդրոնական Վարչական Ժողովը Փարիզէն Նիւ Եորք փոխադրելուն դէմ էին եւ աղտոտ պայքար մը բացած էին Ալեք Մանուկեանին դէմ։[47]

Իբրեւ ՌԱԿ-ի պատասխանատու ղեկավար, ինծի համար լուրջ մտահոգութիւն էր Փարիզի մէջ ՌԱԿ-ի կազմակերպուած մասնաճիւղ եւ մամուլ չունենալնիս։

Այս նիւթին շուրջ ուրիշ առիթով մը ալ էջմիածնի մէջ Վեհափառին, Եղիշէ Պատրիարքին ու Շահէ Արքեպիսկոպոսին հետ ժողով մը գումարած էի։ Վեհափառը վերահաստատած էր իր խոստումը, երբ խորամանկ Եղիշէ Պատրիարքը զինք կանխելով 15,000 տոլարով մասնակցիլ խոս-

տացած էր...: Վեհին նկատել տուեր էի թէ Պատրիարքին 15,000-ը անյարմար կացութեան կը մատնէ զինք՝ ստիպելով որ ինք աւելի գոյացնէ: «Բան մը կ'ընենք», ըսած էր:

Էջմիածնէն գացինք Կեդրոնական Կոմիտէի քարտուղար Ռոպերթ Խաչատրեանին քով: Ա. Քարտուղար Քոչինեանը Մոսկուա կը գտնուէր:

Խօսակցութեանս նիւթերն էին՝

1- Սփիւռք-հայրենիք կապերու զօրացում.

ա- Սարգիս Գասպարեանին այցը արտասահման.

բ- Համազասպեանին այցը արտասահման:

2- Ներքին եւ արտաքին հողերու պահանջատիրութիւն:

3- Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի խորհրդային դեսպանատուններուն մէջ աշխատող կարող հայ երիտասարդներ ղրկել յաղթահարելով դժուարութիւնները:

4- Համագաղութային կեդրոնի ստեղծման գծով ի՞նչ կրնայ ընել Հայաստանը:

5- Բաժանորդագրում «Արեւ» թերթին:

6- Խրլոբեանին Պէյրութ այցելութեան պարագան:

Ռոպերթ Խաչատրեանը երրորդ մարդն է Կենտկոմին մէջ. Քոչինեանը, ռուս մը եւ ինքը: Հայ մշակոյթը իւրացուցած, զարգացած ու քաղաքավար հայրենասէր մըն է: Ինչ որ ըսի, կանոնաւոր կերպով գրի առաւ, հաւանութիւն տուաւ, խոստացաւ որ կը պարզէ Կենտկոմի մէջ, որպէսզի ընթացք տան...:

Ուրբաթ, 24 Ապրիլ

Մեծ Եղեռնի նշումը՝ անջնջելի յիշատակ: Աւելի քան կէս միլիոն հայեր այցելեցին Ծիծեռնակաբերդ: Ամէն խաւէ մարդիկ յուզումով կը տողանցէին: Խիստ տպաւորիչ էր երիտասարդ գիտնականներու տողանցքը, մանաւանդ Սերգէյ Մերգելեանի անուան ելեկտրոնիկ հիմնարկի աշխատակիցներունը, որոնք կը կրէին Կոմիտաս Վարդապետին հսկայ նկարը: Թաց աչքերով հետեւեցայ: Սիլվան մօտս էր միշտ: Այս առթիւ ան ինծի ներկայացուց Լուբֆիկ Ղարիբջանեանը:

Ե. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

24 Նոյեմբեր - (?) Դեկտեմբեր 1970

Հայաստանի անկախութեան (կախեալ) 50-ամեակը նշելու տօնակատարութեանց ներկայ ըլլալու հրաւիրուած էինք: ՌԱԿ-ի ղեկավարներէն հետս էին Հայկաշէն Ուզունեանն ու Գերսամ Ահարոնեանը: Պրեժնեւը[48] Հայաստան պիտի այցելէր այդ առթիւ:

Երեքշաբթի, 24 Նոյեմբեր

Երեւանի օդակայանը Անժէլն ու զիս դիմաւորելու եկած էին պաշտօնապէս: Մարտիրոս Մելքումեանը մեզ առաջնորդեց պետական հիւրասրահ ապա տարաւ ու տեղաւորեց «Արմենիա»: Պայուսակները յետոյ բերուեցան պանդոկ:

Գիշերը Անժէլին հետ գացի Թովմասեաններուն տունը: Շատ տաքուկ ու ջերմ ընդունելութիւն: Մարտիրոսը կը ծերանայ, շուտ կը յուզուի, բայց շատ գոհ եւ ուրախ է որ հայրենիքի մէջ է:

- Բարունա՛կ,- կ'ըսէ, զաւակները ցոյց տալով,- ասոնք դժգոհ են. չեմ հասկնար: լաւ տուն ունիք, ընդարձակ պարտէզ. ամէն տեսակէտով ապահով, պետական խնամքի տակ. թուրքը չի կրնար ծուռ նայիլ: Գաղթականութիւն տեսած ենք, չարչարուած ենք:

Կէս գիշերին, երբ վերադարձանք, ես մտայ «Արմենիա»ի պարը, ուր տեսայ Պարոյր Սեւակը, Ստեփան Ալաճաճեանը, Գրիգոր Քեշիշեանը, Գերսամ Ահարոնեանը, Հայկաշէն եւ Մարի Ուզունեանները: Պարոյրը անմիջապէս ոտքի ելաւ, եկաւ գրկեց ու ջերմ համբուրեց, ուրախութիւն յայտնեց մեր հանդիպման համար: Մինչեւ առտուան ժամերը մնացինք: Շատ սրամիտ Պարոյրը գանգատեցաւ.

- Ընկեր Թովմասեան, մէկ մխիթարութիւն ունէի՝ որ հապէշի կը նմանիմ գոնէ: Ազգի մը մաս կազմած ըլլալու գոհունակութիւնս փճացաւ այս գիշեր, ահա թէ ինչպէս: Երբ

այս պարագան յայտնեցի Տիկին Մարիին, ըսաւ. «Բայց գիտե՞ս Պարոյր, հապէշ ազնուականներու սերունդը բեզմէ շատ աւելի գեղեցիկ է, տգեղ չէ բնաւ»: Ուղղակի հարուածէն բոլորովին այլայլեցայ, ներաշխարհս փոթորկեցաւ,- ու սկսաւ ծիծաղիլ:

Հինգշաբթի, 26 Նոյեմբեր

Ծաղկեպսակներու զետեղումը մաս կը կազմէ տօնակատարութեան: Բոլոր հրաւիրեալներս խումբով գացինք՝

- Լենինի արձանին մօտ, կրողը՝ Յարութիւն Մատէեան.

- Խորհրդային կարգերու հաստատման առթիւ զոհերու արձան.

- Մեծ Եղեռնի յուշարձան, Կուժունին ու ես կրեցինք խոշոր ծաղկեպսակը:

Հսկայ բազմութիւն մը՝ բաղկացած նաեւ պետական-կուսակցական ամբողջ կազմէն: Շատ յուզիչ էր. պատմական բացառիկ իրադարձութիւն: Ի՛նչ մեծ պատիւ ՌԱԿ-ի՝ իր ղեկավարին, նուաստիս միջոցով: Տխուր եւ ուրախ խոր ապրումներով բալեցի հպարտութեամբ՝ թէ իրաւ պետութիւն ունինք, զուտ հայկական, կոթնած մեր հզօր բարեկամ ռուս մեծ ժողովուրդին: Խորհրդային Միութեան շնորհիւ անվախօրէն կը կերտենք մեր պապերու երկրին մէկ փոքր մասին վրայ մեր փայլուն ապագան: Ծաղկում, զարգացում, նոր իրագործումներ ամէն գալուս:

Ապա գացինք Գրողներու Տուն: Առաջին բարտուղար բարի Եդուարդ Թոփճեանը դիմաւորեց մեզ ու զրոյց ունեցանք: Աննման Սեւակն ալ ներկայ էր:

Այնուհետեւ Էջմիածին, պաշտօնական նիստ: Խօսք առին Օննիկ Թոփուզեանը եւ Սարգիս Գասպարեանը: ՌԱԿ-ի կողմէ արտայայտուեցան Նուպար Պէրպէրեանն ու Ալեքսանտր Սարուխանը: Երկուքն ալ տեղին եւ պատշաճ կերպով ներկայացուցին օրուան իմաստը: Ապա՝ համերգ:

Ուրբաթ, 27 Նոյեմբեր

Գերսամին ու Հայկաշէնին հետ գացի Սարգիս Գասպարեանին գրասենեակը, ուր երկար խորհրդակցութիւն մը ունեցանք: Որոշ ակնկալութիւններ ներկայացուցինք: Գասպարեանը եթէ համոզուի պահանջի մը արդարացիութեան՝ կը պայքարի մինչեւ վերջ իշխանութիւնները համոզելու:

Այսօր պատմական մեծ օր է, որովհետեւ Խորհրդային Միութեան թիւ մէկ մարդը ժամանած է Երեւան: Գացինք

դիմաւորելու հազարներով: Մենք իբրեւ բացառիկ հիւր կըրցանք օդակայանի մուտքի ցանկապատին դրան մօտ գտնուիլ: Պրեժնեւը եկաւ ու մեր մօտէն անցնելով մտաւ շէնք:

Պատմական օր մը ըլլալու երկրորդ պատճառն այն էր, որ գիշերը Պարոյր Սեւակին հիւրն էինք: Հոն էին Գերսամը, Հայկաշէնը, Մարին, Սիլվա Կապուտիկեանը, Նախարար Ութմազեանը (դրացին Սեւակին), տաղանդաւոր ճարտարապետ Ճիմ Թորոսեանը: Պատուոյ տեղը Անժէլին ու ինծի տրուած էր: Շատ, շատ փափուկ սիրտ ունի Պարոյրը: Չեմ գիտեր ի՛նչ դիտողութիւն ըրաւ տիկնոջը, որ յուզուեցաւ: Արցունքի կաթիլ մը կախուեցաւ թարթիչէն:

– Պարո՛յր, շուտ ե՛լ տեղէդ եւ ներողութիւն խնդրէ Նելլիէն,– հրամայեցի:

Չեմ մոռնար թէ ինչպէս եկաւ, համբուրեց կինը եւ ներողութիւն խնդրեց: Մինչեւ ուշ ատեն կեր ու խում, խօսք ու ճառ ու երգ:

Շաբաթ, 28 Նոյեմբեր

Առտու, Սարգիս Գասպարեանին մօտ Ճակատի ժողով: Գերսամը, ես, Մատէեանը, Էլլէզեանը եւ Կուժունին: Մեր տեսակէտները ընդունելի էին բոլորին:

Ի պատիւ մեզի ճաշկերոյթ Վեհափառին կողմէ. փառաւոր ընդունելութիւն: Վեհը իր խօսքին մէջ մեծ գնահատանքով արտայայտուեցաւ ՌԱԿ-ի բեղուն գործունէութեան շուրջ:

Կէսօրէ ետք, այցելեցինք կարգ մը հին վանքեր. իսկ գիշերը, Ճիմ Թորոսեանին տունը ճաշի գացինք: Անմոռանալի Սեւակը իր քնքոյշ կնոջ հետ ներկայ էր: Խիստ քաղաքավար ու համակրելի Ճիմը սրամիտ ու կատակասէր վանեցի մըն է:

Կիրակի, 29 Նոյեմբեր

Պաշտօնական տողանցք, փայլուն կերպով կազմակերպուած, առտուան 10-էն մինչեւ 4: Անժէլն ու ես սենեակէն հետեւեցանք: Մեզի միացան Սիլվա Կապուտիկեանն ու Անահիտ Սահինեանը՝ սակաւախօս համակրելի կին մը, որ գնահատուած բանաստեղծ է:

Երեկոյեան, փառաւոր ճաշկերոյթ՝ ի պատիւ Պրեժնեւի: Հսկայ սրահները լեցուած էին բացառիկ հիւրերով, որոնց մէջ մենք ալ: Գլխաւոր սրահին մէջ 14 հանրապետութիւններու կուսակցական պետերը կային:

Հայ գրողները, յատկապէս Պարոյրը, անհամբեր էին

լսելու Պրեժնեւին խօսքը։ Ան գովեց հայ ժողովուրդը իր տաղանդին, աշխատասիրութեան, արձանագրած իրագործումներուն համար։ Ամենահետաքրքրականը՝ ըսաւ թէ իբրեւ խելացի ժողովուրդ, հայերը «իրենց ազգայնութիւնը հաշտեցուցած են միջազգայնութեան հետ՝ ամէն կերպով գոհացում տալու իրենց մտածումներուն եւ զգացումներուն, մնալով նոյն ատեն միջազգայնական»։ Կ՚արժէր ներկայ ըլլալ եւ դիտել Գէորգ Էմինը, անմման Պարոյրը, Սիլվան ու բոլորը, թէ ի՛նչ մեծ խանդավառութեամբ կը ծափահարէին։ Ճաշի աւարտին, երբ դուրս ելանք, Պարոյրին մէջ փարատած էր ամէն կասկած ու վախ. գրկեց զօրաւոր ու համբուրեց։

Փոքր խումբով որոշեցինք երթալ «Անի» պանդոկին պարը։ Էմինը թեւանցուկ ըրաւ զիս եւ ուզեց անպայման մեր հետ գալ։ Սիլվան կամացուկ մը զգացուց որ Պարոյրը չ՚ախորժիր անկէ։ Կերպով մը հեռացայ Էմինէն։

Հոյակապ տեսարան էր նորակերտ «Անի»ի պարէն պարզուածը, 14-րդ յարկի վրայ։ Երբ կը դիտէինք Երեւանի տարածուն լոյսերը, կարծես երազներու մէջ կ՚ապրէինք։

Սիլվան իր քերթուածներէն արտասանեց։ Պարոյրը ո՛չ մէկ բանաստեղծութիւն կը յիշէ իր հեղինակածներէն։ «Նայէ՛, իր գրածները բոլոր կը յիշէ. ես չեմ յիշեր. անձնասէր...», սկսաւ նախատական ձեւ առնել Պարոյրին խօսակցութիւնը։ Ամուր մը ոտքին կոխելով լռեցուցի։ Սիլվան պահեց պաղարիւնութիւնը։ Իրեն քնքոյշ խօսքեր ըրի։

Պաշտօնական ճաշկերոյթին, մեր սեղանին առաջին տեղը՝ դէպի հիւրերուն կողմը նայող, դրեր էին զիս, մօտս՝ Անժէլը, անոր մօտ՝ Իրանի պաշտօնական պետական հիւր Գագիկ Յովհաննէսեանը։ Դիմացս՝ դարձեալ Իրանի պաշտօնական ներկայացուցիչ հիւր ծերակուտական մը, որուն ընկերացեր էր հայ երեսփոխան Գագիկը։ Ծերակուտականը քիմիագիտութեան մեծ դասախօս մըն էր։ Այնքան խանդավառուեցաւ երգեցողութենէն ու պարերէն, որ իր բաժակաճառին մէջ ըսաւ մօտաւորապէս. «Մենք դրացի երկիրներ ենք, շատ հին է մեր պետական կեանքը, դժբախտաբար ձերը շատ նոր է դեռ։ Ականատես ըլլալով այս հաւաքոյթին մէջ փառաւոր ճաշին եւ աւելի կարեւոր՝ արուեստի բարձր մակարդակի իրագործումներուն, ուղղակի բարի նախանձս կը շարժի։ Համեստօրէն պիտի խնդրէի որ մեզի պարուսոյցներ ղրկէք, երաժշտութեան ուսուցիչներ ղրկէք, որ մենք ալ ջանանք հասնիլ ձեր մակարդակին»։

Ամբողջ սրահը ելեկտրականացաւ: Մտածել որ հին կայսրութիւն մը, քաղաքակրթութեան մէջ ոչ-զանցառելի բաժին ունեցող մեծ ժողովուրդ մը պիտի խնդրէ Հայաստանէն որ մարզէ զիրենք: Խորապէս տպաւորուեցայ: Հրաւիրեց զիս Թեհրան երթալ, երբ ըսի թէ որքան գնահատելի էր իր արտայայտութիւնը, մանաւանդ երբ ան կու գար մեծ գիտնականէ մը եւ ոչ թէ պարզ դիւանագէտէ:

Երկուշաբթի, 30 Նոյեմբեր

Պաշտօնական նիստ՝ օփերայի դահլիճը: Առտուան ժամը ճիշդ 10-ին սկսաւ նիստը: Բոլոր պաշտօնական հանդիպումներուն հաստատած եմ ճշդապահութիւնը. անոնցմէ դուրս՝ ո՛չ մէկ ճշդապահութիւն: Նիստը տեւեց մինչեւ ժամը 6.30: Բոլոր խորհրդային հանրապետութիւններու առաջին քարտուղարները ողջոյնի խօսք ըսին, բոլորն ալ գովեցին Պրեժնեւն ու Հայաստանը:

Երկու ժամ դադարէ ետք, աննման, անկրկնելի համերգ: Օհան Տուրեան համերգավարը ինքզինք գերազանցեց: 250-է աւելի էին երգիչներն ու նուագողները: Պրեժնեւը կանչել տուաւ Տուրեանը իր օթեակն ու շնորհաւորեց զինք:

Երեքշաբթի, 1 Դեկտեմբեր

Ժամը 12-ին Գերսամին հետ գացի Վեհափառին: Լաւ զրոյց մը հետաքրքրական նիւթերու շուրջ: Ապա՝ ճաշ:

Վերադարձին տեսանք Զանգուի բարձունքին կառուցուած մարզադաշտը, որ 70,000 հանդիսական կ'առնէ:

Դժբախտաբար այս թուականէն ետք օրագրութեանս սղագրութիւնը չեմ կատարած: Հոս յիշեմ յատկանշական դէպք մը:

Պարոյր Սեւակը դարձեալ ջղայնացեր էր եւ կը մերժէր պաշտօնական շքերթին մասնակցիլ: Եկաւ հաղորդելու որ վաղը իր գիւղը պիտի վերադառնայ, որպէսզի չմասնակցի:

- Իբրեւ Գրողներու Միութեան քարտուղար պարտաւոր ես, լաւ ձեւ չէ բացակայութիւնդ. այդպիսով վրէժ լուծած չես ըլլար,- ըսի ու երկար խօսելէ ետք, յիշեցուցի իր խոստումը՝ թէ զիս իր պետը կը նկատէ եւ չի կրնար առաջարկս մերժել:

- Մնա՞լ կը հրահանգես,- հարցուց:

- Այո,- ըսի վճռապէս:

– Ուրեմն կը մասնակցիմ:

Իրաւ ալ հպարտօրէն բալեց շբերթին, ապա եկաւ մօտս:

– Գոհ մնացի՞ր:

Համբուրեցի զինք:

* * *

ԾԱՆՕԹ.– 10 Դեկտեմբերին, Թովմասեանին ՌԱԿ կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուցած զեկուցումէն կը պարզուի թէ Պրեժնեւին ճառը գրուած է Մոսկուա բնակող եւ ՊԱԿ-ի կարեւոր պաշտօնեայ Լեւոն Օնիկեանին կողմէ, եւ թէ Ահարոնեանն ու ինք տեսակցած են Քոչինեանին հետ, որ մասնաւոր կերպով շեշտած է սփիւռքի մէջ այժմու ղեկավարներուն արժանաւոր յաջորդներ պատրաստելու անհրաժեշտութիւնը եւ նշած՝ թէ հայրենիքի մէջ յառաջ գացող շինարարական թափով կարելի պիտի ըլլայ տարեկան 50,000 հոգիի սահմանին մէջ ներգաղթ կազմակերպել:– Վ.Պ.

Զ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

25 Նոյեմբեր - 16 Դեկտեմբեր 1972

Շաբաթ, 25 Նոյեմբեր

Այս անգամ Հայաստան այցելութեանս պատճառը «Վերածնած Հայրենիք Հայոց» ֆիլմին ցուցադրութիւնն է: Վահէ Սուրեանը դժուարին պայմաններու տակ պատրաստեր էր զայն, բանի որ անցեալ տարի տօնական օրերուն արգիլած էին որ ազատօրէն նկարէ: Գաղտագողի յաջողցուցեր էր:

Սուրեանը, որուն օգներ էր Հայաստանէն սինեմարուեստի մէջ աշխատող Նիկողոս Օրտէնեանը, հետս էր:

«Թու 104» օդանաւը Պէյրութէն կը հեռանայ մօտենալու համար երկրագունդի ինծի համար ամենէն սիրուն ու սիրելի քաղաքին՝ Երեւանի, այնքան մօտիկ ու անբաժանելի սիրտէս ու միտքէս:

Վեցերորդ անգամն է որ երջանկութիւնը պիտի ունենամ տեսնելու օրըստօրէ զարգացող եւ շէնցող հայրենիքը:

Պահ մը կը վերյիշեմ առաջին այցելութիւնս եւ ջերմ ընդունելութիւնը, որուն արժանացուց զիս այն ատենուան Առաջին Քարտուղար Սուրէն Թովմասեանը: Այդ ատեն ան ըրած էր խոստումներ սփիւռքի հետ կապեր հաստատելու եւ սերտացնելու, հայութեան մէկ ու անբաժանելի ըլլալու գաղափարը զօրացնելու ուղղութեամբ: Նոյն ատեն շեշտած էր թէ հարկ է ըլլալ համբերող: Այսօր, 15 տարի ետք, երբ ակնարկ մը կը նետեմ այդ ժամանակահատուածին վրայ, այդ շրջանին արձանագրուած յաջողութիւններուն վրայ՝ սփիւռք-հայրենիք յարաբերութիւններու գծով, չեմ կրնար հիացումս չխորացընել իմաստուն ու հեռատես պետական մարդուն նկատմամբ:

Օդանաւը մեզ կը մօտեցնէ քաղաքամայր Երեւանին:

Ընկեր Վահէ Սուրեանը աւելի քան երկու տարի աշխատած է մեր հրաւէրով Պէյրութ եկած եւ սէնարիօն (բեմագիրը) պատրաստած ու ձայնագրած հայաստանցի Օրտէնեանին օգնութեամբ: Ֆիլմին բնօրինակը Ամերիկա պատրաստել տալէ

ետք, առաջին ցուցադրութիւնը կատարուեցաւ Պէյրութի Թէքէեան Մշակութային Միութեան սրահին մէջ, պաշտօնական անձնաւորութիւններու ներկայութեան: Խորհրդային դեսպան Ազիմովը, այդ իւզպէք գրագէտ դիւանագէտը, Անժէլին ու իմ մօտիկ բարեկամը, պատուական մարդն ու անկեղծ հայասէրը թելադրած էր որ ֆիլմը անձամբ տանիմ Հայաստան եւ համոզեմ Վեհափառն ու պետական մարդիկը որ նպաստեն աշխարհով մէկ անոր տարածման ու ցուցադրման:

Պատասխանած էի դեսպանին թէ ֆիլմը անմիջական պատճառ մը կրնայ ըլլալ, բայց ես ուրիշ մտածումներ ունիմ, որոնք ծրագրի պէտք է որ վերածուին եւ իրագործուին հայ պետութեան օժանդակութեամբ: Այս առթիւ ունեցած սրտբաց խորհրդակցութիւնս կ'ամփոփուի երկու գլուխներու տակ:

ա) Ի՞նչ միջոցառումներ որդեգրել սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի եւս զօրացնելու եւ մանաւանդ արդի գործնական միջոցներու օգտագործումով աւելի արդիւնաւորելու համար, որպէսզի կարգ մը խոցելի կէտերը վերանան եւ անկազմակերպ վիճակէն դուրս գանք:

բ) Արտասահմանի կարգ մը հայկական գաղութներու կրթական, մշակութային, եկեղեցական դիմագիծին պահպանման դէմ ցցուող վտանգներուն յաղթահարման համար պաշտպանութիւն պահանջել Մոսկուայէն:

Ազիմովը իր սկզբունքային համաձայնութիւնը յայտնելով առաջարկած էր որ վերադարձիս նստինք միասին եւ մտածենք ու ծրագրենք Պէյրութի մէջ ալ: Ուշադիր էր պարզած տեսակէտներուս եւ միշտ բարեացակամ:

Այս յոյժ կարեւոր նպատակներու իրագործման համար հաւատքով հետեւողական աշխատանք պէտք է որ տանի ՌԱԿ-ը: Այս մտորումները միշտ ունեցած եմ, սակայն միջազգային քաղաքական պայմանները թոյլատու չեն եղած զանոնք գործնականացնելու: Նա՛խ Խորհրդային Միութեան բռնած քաղաքական ուղին յոյս չէր ներշնչեր: Վերջին տասնամեակին մանաւանդ, Մոսկուան բացայայտօրէն հետամուտ էր վարդապետական սկզբունքային յաջողութիւններէ աւելի՝ պետական շահեր ձեռք բերելու: Այս պարագան ճիշդ ու գործնական կը նկատէինք: Ժամանակներուն հետ քայլ պահելը անհրաժեշտ է յառաջդիմելու համար: Մեր հետապնդելիք նպատակները կրնան ներդաշնակուիլ Մոսկուայի հետ՝ նոյնացնելով Հայաստանի եւ Մոսկուայի շահերը: Կարեւորը այն է որ Երեւանի պետական ու կուսակցական ղեկավարները գոր-

ծի լծուին, թիւ մէկէն սկսեալ, իրենց կարեւոր պարտականութիւնը նկատելով Մոսկուայի մօտ այս ուղղութեամբ գործօն աշխատանք տանիլ: Անցած է ժամանակը որ արտերկրի հայութիւնը բաւականանայ գեղեցիկ խօսքերով, խոստումներով՝ թէ հայկական կառավարութիւնը միշտ պատրաստ է սփիւռքի հոգերով զբաղելու, անոր օգնելու ամէն տեսակէտով...:

Դեսպան Ազիմովը նոյն տեսակէտին էր. համամիտ էր մեր պարզած գաղափարներուն. ան մինչեւ անգամ Մոսկուա տեղեկագրած էր մեր նախորդ հանդիպումներուն մասին եւ կը յուշէր թէ հոն ալ համամտութիւն նշմարած է: Ան ըսած էր.

– Քանի որ յաճախ այցելած ես Երեւան ու պարզած այս գաղափարները, եւ քանի որ կը խորհիս թէ պէտք եղածին պէս չեն շարժիր անոնք, կ'ըսեմ քեզի թէ ձեր թղթածրարը պատրաստ է Մոսկուայի մէջ: Աւելի ճիշդը, եթէ ուզես՝ պատրաստ եմ քեզ մասնաւոր նամակով մը ղրկելու Մոսկուա, որպէսզի գործը յաջողութեան ճամբան բռնէ:

– Շատ շնորհակալ եմ եւ շոյուած,– պատասխանած էի,– բայց ես սփիւռքի մէջ պարզ հասարակական գործիչ մըն եմ, որ մեր ժողովուրդին քարոզած է թէ Երեւանի կառավարութիւնը մեր ալ կառավարութիւնն է, ուրեմն ի՞նչպէս կրնամ Մոսկուա երթալ անոնց գլխուն վրայէն այս գործին համար, որ իրենցը պէտք է ըլլայ:

– Լաւագոյն կերպը իմ թելադրութիւնս է, թէեւ կը բաժնեմ քու վարանումդ եւ տրամաբանական պատճառաբանութիւնդ: Ուրեմն, յետ այսու այս նիւթին մասին չխօսիմք: Միշտ հանելի են հանդիպումները ձեր հետ. ուրիշ նիւթեր կ'արծարծենք այլեւս, որովհետեւ ես իմ բաժինս կատարած եմ ամբողջութեամբ այս ուղղութեամբ,– եղած էին դեսպանին վերջին խօսքերը:

Օդանաւը արդէն էջք կը կատարէ:

Կէս ժամ կը մնանք օդանաւին մէջ, որպէսզի դանդաղօրէն քննեն քոլերայի (ժանտախտի) դէմ պատուաստի վկայագիրները: Ամէն պարագայի, աւելի գէշ էր սպասումը սրահին մէջ: Մութ, ճնշող, ծուխով լեցուած փոքր սրահ մը: Սպասեցինք աւելի քան ժամ մը, մինչեւ որ պայուսակները մաքսատուն հասնին: Առաջին ելլողը ես եղայ: Դա՛րձեալ գէշ անակնկալ մը– մեզ դիմաւորող չկար:

Դեսպանին հարցուցած էի թէ կարիք կա՞ր ժամանու-

միս մասին հեռագրելու, ըսած էր թէ ինք մասնաւոր նամակով մը հաղորդած էր անհրաժեշտը: Էտիկ Գոճոյեանը, որ միշտ եռանդուն, համակրելի երիտասարդ մըն էր դեսպանատան մէջ աշխատող, արգիլած էր առանձին հեռագրել, ըսելով թէ դեսպանին հանդէպ անվստահութիւն կրնայ նկատուիլ:

Բարեբախտաբար Սուրեանը իր ընկերոջ՝ Օրտէնեանին լուր ըրած էր որ գար: Եւ բանի որ ան «Էրոֆլոթ»ի մէջ կ'աշխատէր, կրցաւ օգնել ինծի որ հեռաձայնեմ օդակայանէն, ինչ որ այլապէս կարելի պիտի չըլլար...: Տարօրինակ բայց իրաւ: Համազասպեանն ու տեղակալները տեղը չէին: Կենտկոմի քարտուղար Ռոպերթ Խաչատրեանը գտայ տունը եւ պարզեցի կացութիւնը: Զարմացաւ ու նեղացաւ: Անմիջապէս Անտրէ Մարտիրոսեանին հետ ուղարկեց իր ինքնաշարժը: «Արմենիա» լիւքս սենեակ չկար. այսինքն՝ հրահանգ չունէին մեզի տրամադրելու: Առժամեայ սենեակով մը գոհանալ հարկ էր:

Գիշերը Օրտէնեանենց տունը ընթրիք: Ճոխ սեղան էր պատրաստած: Սուրեանը երգեց ու պարեց: Օրտէնեանը սրտի ու մտքի տէր հայրենասէր մըն է: Առտուան 4-ին վերադարձանք պանդոկ: Եղիշէ Յակոբեանը ՀՄՄ-ի պետ Տիգրան Սարաֆեանին հետ պարէն դուրս կ'ելլէր: Երկուքին ալ գլուխը տաքցած էր...:

Կիրակի, 26 Նոյեմբեր

Անտրէ Մարտիրոսեանը եկաւ յայտնելու թէ Համազասպեանը զիս ճաշի կը հրաւիրէ: Մերժեցի:

Երեւանի 2750-ամեակին առիթով նոյնքան ցայտաղբիւր կառուցած էին «Արմենիա»ի մօտի պուրակին մէջ: Գեղեցիկ էր: Մտքով պեղեցի մեր պատմութիւնը, հիացայ ցայտաղբիւրներուն:

Երկուշաբթի, 27 Նոյեմբեր

Առտու Համազասպեանը պաշտօնեան ղրկած էր զիս Կոմիտէ տանելու: Ճամբու դրի, ըսելով որ Արտաքին Գործոց Նախարարութիւն պիտի երթամ նախ՝ գտնելու դեսպանին նամակին հետքը: Անօգուտ: Ո՛չ մէկ հետք:

Նախարար Ուդումեանը ներկայ չէր: Հոն էր հին ծանօթը՝ նախարարութեան ընդհանուր տնօրէն Նիկողոս Գասպարեանը, որ 1957-ին հետս Մոսկուա գացած էր: Սիրալիր ընդունեց, ցաւ յայտնեց որ բնաւ լուր չունէին ժամանումիս մասին:

Համազասպեանին գացի Օրտէնեանին ու Սուրեանին հետ միասին: Տեղակալ Անտրէն հոն էր: Միւս տեղակալ Վահագն Դաւթեանը Փարիզ կը մեկնէր Նոյեմբեր 29-ի տօնահանդէսին առթիւ բանախօսելու:

Մեր բերած ֆիլմին մասին տեղական թերթերը լայն արձագանգ տուած են Պէյրութի առաջին ցուցադրութեան առթիւ: Ուրեմն յաջողութեան ընթացքի մէջ կը մտնէ գործը: Խորհրդակցեցանք բոլոր հայկական գաղութներուն մէջ ֆիլմին տարածման միջոցառումներուն շուրջ: Պատասխանեցին թէ պետութիւնը օտար դրամանիշ չի կրնար տրամադրել գնելու եւ տարածելու համար ֆիլմը Հայաստանի մէջ: Ըսինք թէ քանի մը օրինակի համար Մոսկուայէն կրնան գտնել քանի մը հազար տոլար: Գալով արտասահմանի, Համազասպեանը նամակներով պիտի դիմէ ունեւոր հայերու, որ գնեն եւ ցուցադրեն իրենց երկիրներուն մէջ: Նոյնը պիտի ընէ Վազգէն Վեհափառը: Այս նպատակով որոշուեցաւ կազմել ցանկ մը: Նոյնպէս որոշուեցաւ յաջորդ օրը Կոմիտէի սրահին մէջ ցուցադրել ֆիլմը:

Երեկոյեան եղանք Վեհափառին մօտ:

Երեքշաբթի, 28 Նոյեմբեր

Առտու Մօրուս Հասրաթեանին հանդիպեցայ: «Արմենիա»ի դիմաց, Պատմութեան Թանգարանի տնօրէնն է ան: Շատ ուրախացաւ:

Ապա գացի Կոմիտէ, ֆիլմի ցուցադրութեան: Սրահը լեցուն էր ծայրէ ծայր: Ցնցիչ տպաւորութիւն մը թողուց ներկաներուն վրայ: «Աէրոֆլոթ»ի նախագահը ներկաներուն զգացումները արտայայտած եղաւ, երբ արցունքոտ աչքերով ոտքի ելաւ եւ ռուսերէնով պոռաց. «Ո՞ւր կ'երթաք, ընկերներ, այս կարգի հրաշալի իրագործումի մը ականատես եղաք, բախտաւոր էք: Ձեր յուզումէն կ'երեւի կը մոռնաք շնորհակալութեան եւ սրտի խօսք ըսելու հեղինակներուն», եւլն.:

Ներկաներուն մէջ էր Կենտկոմի բաժնի վարիչ Մանասէրեանի տեղակալ Ռուբէն Սահակեանը, պատմաբան, որ շատ լաւ տպաւորութիւն թողուց վրաս իր տեղին նկատողութիւններուն համար:

Համազասպեանը իր գրասենեակին մէջ, Սուրեանին, Անտրէին, Օրտէնեանին ու երաժշտահան Կոտումեանին ներկայութեան իր հիացումը յայտնեց, ըսելով թէ գրութիւնը, նկարներու եւ երաժշտութեան դասաւորումը բարձրարուեստ

ճաշակով ներդաշնակուած են: Ի՜նչ լաւ է մեղուներու թառումը ծաղիկներուն վրայ, որ կը խորհրդանշէ մեր ժողովուրդին մեղուի նման աշխատասիրութիւնը...:

Երեկոյեան ժամը 7-ին հանդիսաւոր նիստ Հայաստանի խորհրդայնացման 52-րդ տարեդարձին առիթով, Սպենդիարեանի անուան օփերայի հանդիսասրահին մէջ:

Նիստը բացուած յայտարարեց Երեւանի Քաղաքապետ Գրիգոր Հասրաթեանը, որ Անտոն Քոչինեանին ձախին էր նստած, իր մօտ՝ Փոխ-Նախագահ Տկն. Ստեփանեանը, Յովհաննէս Պաղտասարեանը, եւլն.: Աջին՝ քարտուղարներ Տէր Ղազարեան, Ռոպերթ Խաչատրեան, նոր անդամ Կարէն Դեմիրճեան, եւլն.: Ամբողջ բեմը լեցուած էր պետական մարդոցմով, որոնց մէջ էր նաեւ Վարդգէս Համազասպեանը:

Փոխ-Վարչապետ Յարութիւնեանին 35 վայրկեաններոց ճառէն ետք, պաշտօնական նիստը փակուած յայտարարուեցաւ:

Դադարէն ետք, գեղարուեստական բաժին: Եուկոսլավիայէն եկած էր սերպիական պարախումբը:

Նիստէն կը բացակայէր Մոսկուա գտնուող Նախագահ Նագուշ Յարութիւնեանը:

Համազասպեանին ու Մարտիրոսեանին հետ քալելով վերադարձայ «Արմենիա»: Մինչեւ ուշ գիշեր կեր ու խում: Վարդգէսին համով պատմական յուշերը վայելեցի:

Չորեքշաբթի, 29 Նոյեմբեր

Արտասահմանի մէջ Նոյեմբեր 29-ը Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հաստատման կամ անկախութեան տօն համարելու թէ անտեսելու շուրջ տարիներէ ի վեր անհարկի վէճեր, կուսակցական պայքարներ տեղի կ'ունենան հայրենասէր ու հակառակորդ ճակատներու միջեւ: Անիմաստ ու այպանելի, ժամանակ եւ ուժ վատնող բան, որուն բուն պատասխանատուն Դաշնակցութիւնն է:

Ահաւասիկ «անելիք» իրեն համար՝ օգտուելով հայահոծ գաղութներու գոյութենէն դրամատիրական երկիրներու մէջ, ուր իշխանութիւնները յաճախ խորթ աչքով կը նային ձախակողմեան շարժումներու, կամ ունին հակախորհրդային դիրքաւորում: Ուստի, Դաշնակցութիւնը մանաւանդ ՌԱԿ-ը մատնանշելով իբրեւ ձախ կամ սովետասէր, կ'ուզէ միահեծան իշխել գաղութներու ազգային գործերու եւ իշխանութեանց վրայ:

Հայաստանի մէջ տօնակատարութիւնը շատ պարզ է. երեկոյեան, հանդիսաւոր նիստ, ապա՝ համերգ։

Առտու Ֆիլեանը եկաւ եւ միասին գացինք Գրիգոր Պեֆերեեեանին տունը, տարհամոզելու որ ընտանեօք չհեռանայ Հայաստանէն։ Արտագաղթի բոլոր օրինական ձեւակերպութիւնները աւարտած է։ Շատ յստակօրէն ու բացէն շեշտեցի թէ կեանքին մեծագոյն սխալը կը գործէ այդ քայլով եւ կը դառնայ ընտանիքին ու իր դժբախտութեան պատճառ։ ՌԱԿ-էն կամ անձնապէս ինձմէ ամենադոյզն օգնութիւն կամ օժանդակութիւն անգամ պէտք չէ ակնկալէ, նկատելով որ մեր կուսակցութեան հիմնական սկզբունքին դէմ է առած քայլը։ Բացարձակապէս կը մերժենք հաշտուիլ իր սխալ արարքին հետ։

Շատ ազնիւ, շնորհալի տիկին մը ունի, բարի ու նուիրուած։ Երկար բացատրեցի թէ որքան դժուար է կեանքը արտասահման, մանաւանդ եթէ ապահով եկամուտ չունի։ Կինը ըսաւ թէ լաւ դերձակուհի է, կ'աշխատի ու կը հոգայ ընտանիքը։ Օրինակ, ըսաւ, ինչո՞ւ ձեր տիկինները գործ պիտի չտան ինծի։ Բացատրեցի թէ սկզբունքի խախտում կ'ըլլայ, արտագաղթը քաջալերած կ'ըլլանք, մինչդեռ մեր կուսակցութեան գաղափարականը կը պարտադրէ որ շատնայ հայ բնակչութիւնը Հայաստանի հողին վրայ։ Գաղութները, ինչպէս անցեալին, ապագային ալ կորսուելու դատապարտուած են։

Գրիգորը խնդրեց որ առանձին տեսնուինք։

«Արարատ» ֆութպոլի խումբը Արեւմտեան Գերմանիոյ խումբին կրցաւ յաղթել 2-0 արդիւնքով։ Հակառակ միշտ տիրապետող դիրքի վրայ ըլլալուն՝ առիթներ շատ փախցուց։ Հետաքրքրական խաղ էր։

Ուրբաթ, 1 Դեկտեմբեր

Կոմիտէի սրահին մէջ կրկին անգամ ցուցադրութիւն «Վերածնած Հայրենիք Հայոց» ֆիլմի։ Ընտրանի ներկաներուն մէջ են Կենտկոմի Քարտուղար Ռոպերթ Խաչատրեանը, Ռուբէն Սահակեանը, Համազասպեանը, Սարգիս Գասպարեանը։

Խաչատրեանը կողքիս նստած՝ սրամիտ կատակներ կ'ընէր։ Հիացումով դիտեց ամբողջ ֆիլմը եւ գնահատեց զայն։

Հարց տուի. «Ընկեր Խաչատրեան, արդեօք Փոխ-Վարչապետ Յարութիւնեանը առջի օրուան հանդիսաւոր նիստին կարդացած ճառը այս ֆիլմէ՞ն ընդօրինակած էր»։ Երկար խնդաց սրտանց։ Անդին Անտրէն, իրեն պէս պաղ կատակ, ետեւի շարքէն պոռաց.

– Տեսա՞ք սա պուրժուա ռամկավարները ինչ կարգի փրոփականտ են անում:

– Որովհետեւ դուք, կոմունիստներդ, արդէն դարձեր էք պուրժուա քափիթալիսթ, մեզի կը մնայ քարոզել իրաւ հայրենասիրութիւնը,– պատասխանեցի: Դարձեալ ուրախ մթնոլորտ:

Համազասպեանին անմիջական պետ Մանասէրեանը մեզմէ քանի մը շարք առջեւ նստած էր առանձինն եւ կարծէք աւելի քնացաւ՝ քան ֆիլմին հետեւեցաւ: Յետոյ արդարացնել ուզեց ինքզինք՝ ըսելով թէ մինչեւ առտուան 6-ը հիւրեր ունեցած է:

Արդեօք խորհրդածելու պէտք կա՞յ: Ամէն անգամ որ այցելեմ Հայաստան, միտքս զբաղած կ'ըլլայ որոշ ծրագիրներ յաջողցնելով: Անոնք գրեթէ ամբողջութեամբ կը միտին սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի ու աւելի սերտացնելու սուրբ նպատակին: Այդ ծրագիրներուն շուրջ կը խօսիմ: Մեծերը գնահատանքով կ'ընդունին: Վարժ եմ արդէն դատելու թէ անոնց արտայայտութիւններուն որքա՞նը քաղաքավարական է եւ որքա՞նը համոզումի արդիւնք: Բարձրագոյն իշխանութիւնները համաձայն կը գտնուին ու վարի խաւին կը փոխանցեն ծրագիրները առ ի գործադրութիւն: Օրինակ, Կենտկոմը որոշումը կը փոխանցէ Սփիւռքի Կոմիտէին: Կենտկոմին ու Կոմիտէին միջեւ օղակը բաժնի վարիչն է, այս պարագային՝ Լեւոն Մանասէրեանը, որուն կը մնայ հետապնդել եւ անպայման յաջողցնել որոշումին գործադրութիւնը: Բայց դժբախտութիւնը այն է, որ ան ո՛չ պատասխանատուութեան զգացում ունի եւ ո՛չ ալ սփիւռքի հայութիւնը հայ պահելու նպատակին համար աշխատող ու տառապող մըն է: Կատարեալ տիպար մը ֆրանսացիներու կոչած Rond-de-Cuir-ի: (Միջանկեալ ըսեմ որ Մանասէրեանը շատ սիրալիր էր հետս, որովհետեւ իբրեւ Խ. Միութեան ներկայացուցիչ Պաղտատ պիտի երթար եւ շատ խնդրեց որ քանի մը օրով իր Պէյրութ գալը յաջողցնեմ: Հարկաւ շահաւոր է Պէյրութ գալը:) Ցաւալի է հաստատել որ իր նմանները կան վարչական կառոյցին մէջ, եւ ճիշդ այդ պատճառով է որ արդիւնաւէտ չէ աշխատանքը: Պատահած է որ գործի մը իրականացման համար ո՛չ թէ ամիսներ, այլ տարիներ սպասենք:

Ամենէն պարզ ու դիւրին ձեւակերպում մըն է անցագիր ու վիզա ստանալը. բայց այդպէս չէ իրենց պարագային: Վստահ եմ որ ատենին դիմելու եւ հետապնդելու մէջ

կը կայանայ յաջողութիւնը: Օրինակ, 1969-ին, ՀԲԸՄ-ի Փարիզ գումարուող Ընդհանուր Ժողովին Վարդգէս Համազասպեանը պիտի գար իր տեղակալներէն Վահագն Դաւթեանին հետ: Ինք եկաւ ժամանակին ու Փարիզէն աշխատեցանք որ Դաւթեանն ալ հասնէր, հոգ չէ թէ ժողովի աւարտէն ետք:

Հոս տեղին է յիշել ուրիշ տիպար Rond-de-Cuir մը՝ Անտրէ Մարտիրոսեանը: Ուրիշներ կը կատարեն իր գործը. իսկ ինք անգործ նստած կը մտածէ թէ ո՞ր երկիրները կրնայ երթալ արուեստագէտներու խումբի մը իբրեւ ղեկավար, որպէսզի նիւթապէս օգտուի արտասահմանէն...:

Վերադառնանք ցուցադրուած ֆիլմին:

Աւարտին, մտանք Համազասպեանին գրասենեակը: Գասպարեանը ժամանակին սինեմայի ֆիլմ արտադրող կոմիտէին նախագահը եղած է: Խաչատրեանը իրեն հարցուց թէ մեր ֆիլմին արտադրութեան համար որքա՞ն գումար պէտք է որ ծախսուէր: Պատասխանեց.

- 50 րոպէ տեւող ֆիլմի մը համար մէկ միլիոն հին ռուբլի (հիմակուան 100,000-ը) պէտք է, հետեւաբար այս ֆիլմին համար՝ առնուազն 150,000:

- Քանի՞ հոգի կ'աշխատի ձեր մօտ:

- Շուրջ 200-250 հոգի:

- Անշուշտ անոնց աշխատավարձերն ալ պէտք է աւելցնել վրան:

- Այո՛:

- Ահաւասիկ այս գործը գլուխ հանած են երկու հոգիով, աւելի գոհացուցիչ արդիւնքով:

Համազասպեանը վրայ հասաւ թէ մենք ալ ծախսած ենք 75,000 լիբանանեան (շուրջ 25,000 տոլար օրուան սակով) ֆիլմին համար:

Շաբաթ, 2 Դեկտեմբեր

Առտու գացի Մարտիրոս եղբօրս: Ազգականներս հաւաքուած էին հոն: Բայց չկրցայ մնալ, որովհետեւ Համազասպեանը զիս փնտռած էր. Մշակոյթի Նախարար Վարդումեանը զիս կը սպասէր իր մօտ: Գացի: Բանն այն է որ Վարդումեանը զբօսաշրջային խումբով 7-ական օրով Լիբանան եւ Սուրիա կը մեկնի: Դեկտեմբեր 6-ին կը հասնի Պէյրութ: Կը խնդրէ որ ընդունելութիւն կազմակերպենք, քանի որ խումբին մէջ Միհեր Մկրտչեանին նման լաւ արուեստագէտ կայ: Համազասպեանը Գերսամին եւ ուրիշ երկու հոգիի

հեռագիր ղրկած էր։ Խոստացայ հեռաձայնել՝ եթէ կարելի ըլլայ։ Կը կարծեն թէ բանի մը օրէն կարելի կ'ըլլայ սրահ գտնել, տոմս վաճառել, հանդէս կազմակերպել արտասահմանի մէջ։ Հոս հնարաւոր է. կոճակը կը սեղմես, հրահանգ կու տաս եւ կ'ըլլայ...։

Կիրակի, 3 Դեկտեմբեր

Վեհափառին հրաւէրով ներկայ եղանք պատարագին։

Ժամը 11-ին, ներքին գրօսաշրջութեան պատասխանատու Պապաջանեանը, Էջմիածին քաղաքի շինարարութեան պետին հետ, վանք բերած էր ռուս երիտասարդ մը, որ Վոլկա գետին վրայ հայ գրօսաշրջիկներ փոխադրող յատուկ նաւու մը նաւապետն էր եւ միշտ լսած ըլլալով Վեհափառին մասին, փափաքած էր տեսնել զինք։ Զբօսանաւը երեք շաբաթ կը շրջի Տոնի ու Վոլկայի վրայ եօթը քաղաքներէ անցնելով, մինչեւ Վոլկոկրատ (նախկին Ստալինկրատը)։ Ռուսը երեք անգամ գտնուած էր Էջմիածին ու շատ լաւ տպաւորուած։ Որքա՜ն յուզիչ էր պատկերը, երբ ան ջերմեռանդութեամբ ու երկիւղածութեամբ համբուրեց աջը Նորին Սրբութեան։ Վեհափառին ծառայող Ազատին թելադրեցի որ երիտասարդին ցոյց տայ գահասրահն ու թանգարանը։

Վեհափառին թափօրով, Գասպարեանն ու ես իր կողքին, մտանք տաճար։ Մեծ բաւարարութեամբ հետեւեցայ պատարագին։ Միտքս գնաց դարեր ետ, մեր եկեղեցւոյ եւ ազգին պատմութեան էջերուն, թէ ի՜նչ անհաւատալի բան է մեր գոյութիւնը, եկեղեցւոյ գոյութիւնը, հակառակ ամէն կարգի վայրենի ու քանդիչ հորդաներու արշաւանքներուն։ Լուսինէ Զաքարեանը, կարծես ոտքերը գետնէն կտրուած, կ'երգէր վերացումով։ Այնքան յուզիչ էր ամէն բան։

Այնուհետեւ նաշ, որ տեւեց մինչեւ ժամը 5։ Մեզմէ զատ ներկայ էին սրբազաններ եւ Արսէն Վրդ. Պէրպէրեանը։ Զկրցանք խօսիլ ֆիլմին մասին։ Շաբթուն մէջ օր մը հանդիպիլ որոշեցինք։

Երեկոյեան, Ֆիլեանենց տունը ընթրիք, ճոխ սեղանի շուրջ, ընտանեկան հաճելի մթնոլորտի մէջ։ Սեղանապետն էր նկարիչ Յակոբ Յակոբեանը։

Ընթրիքէն ետք, եկաւ Ստեփան Ալաճաճեանը։ Գաղափարներու հետաքրքրական փոխանակութիւն մը ունեցանք։ Յակոբեանը գաղափարական գետնի վրայ կարծես չէ հիմնաւորուած, շփոթութիւններու մէջ է։ Եգիպտոս գտնուած շրջա-

նին համայնավար եղած է, իսկ հիմա Շահան Շահնուրին միտքը սխալ ըմբռնած՝ կ'ըսէ թէ փոքր ազգ մըն ենք եւ դատապարտուած կորսուելու: Իրեն պարզեցի թէ մեծութիւնը անպայման հողային կամ բանակային չ'ըլլար: Ալաճաճեանը օգնութեան հասաւ ինծի: Ըսաւ.

– Ազգ կոչուելու համար հինգ պայմաններ պէտք է լրացնել՝

ա) Պետականութիւն ունենալ, ըստ պատմահայր Խորենացիի.

բ) Հաւատք՝ ըստ Եղիշէի.

գ) Մշակոյթի պաշտամունք (9–14–րդ դարեր).

դ) Ազատութեան տենչ (մինչեւ Կիլիկեան Թագաւորութիւն).

ե) Հայրենասիրութիւն (մինչեւ նոր շրջան):

Ալաճաճեանը ունի պատմական լայն ծանօթութիւն եւ միտքը դասաւորելու ընդունակութիւն:

Երկուշաբթի, 4 Դեկտեմբեր

Առտու առանձինն գացի Պեքերեճեանին: Աւելի քան երկու ժամ խօսեցանք. շատ աւելի հանդարտ էր: Ըսի թէ կը տարակուսիմ որ Պէյրութ բնակող իր երկու հօրեղբօր զաւակները իր ընտանիքին ապրուստը հոգալու խոստումնին յարգեն: Դարձեալ հանդարտութեամբ թելադրեցի որ չառնէ արտագաղթի վտանգալից քայլը: Նշեցի թէ իր ազգականները դաշնակցական կամ համակիր են, հետեւաբար կասկածով պէտք է մօտենալ անոնց խոստումներուն. անոնք խանութպան ըլլալով՝ ամէն մէկ դահեկանի վրայ կը դողան, անոնց համար աւելի դիւրին է հոգի տալ քան դրամ: Ըսաւ թէ արդէն ձմեռ է, պիտի սպասէ մինչեւ ամառ՝ տեսնելու թէ ինչ կ'ըլլայ: Իրապէս շատ պիտի ցաւիմ, որովհետեւ կը սիրեմ զինք. խելացի, շատ պարկեշտ ու անկեղծ նկարագրի տէր է: Ատենին չյաջողեցանք զինք Պէյրութ պահել «Զարթօնք»ին համար, կը յուսամ որ յաջողինք արգիլել հայրենիքէն մեկնիլը, քանի որ համոզուած եմ թէ դժբախտ կ'ըլլայ:

Ժամը 3–ին, Սիլվա Կապուտիկեանին տունը՝ ճաշի: Մեծ թիւով սասունցի եւ սարդարապատցի հիւրեր ունէր: Հոն էին նաեւ Լուսինէ Զաքարեանն ու ամուսինը՝ Խորէնը, մեծ գիտնական եւ Ակադեմիայի նախագահ Վիկտոր Համբարձումեանին տեղակալ Մերգելեանը: Իբրեւ պատուոյ հիւր զիս դրին Սիլվային ու Մերգելեանին մէջտեղ: Ըստ սովորականին,

Սիլվան մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց։ Խորէնն ու Լուսինէն կարծես իրարու հետ մրցումի ելեր էին։ Ամէն ինչ տեղին. ուրախութիւն, ցնծութիւն։ Մեղմ որ ուրիշ ժամադրութեան մը պէտք էր հասնիլ։

Ինծի խօսք տրուեցաւ։ Ըսի.

– Երկու տիտաններու մէջտեղ կը գտնուիմ անարժանաբար։ Ասկէ առաջ ալ աղջկանս՝ Սիլվային տունը եղած եմ, բայց առաջին անգամն է որ Թալինի եւ Արտաշատի շրջանի արժանաւոր ներկայացուցիչներով լեցուն ու բովանդակալից կը տեսնեմ այս տունը։ Ուրախութիւն եւ շնորհակալութի՛ւն։ Մենք արտասահմանի մէջ հայապահպանման մեր դժուարին գործը յաջողցնելու համար յաճախ շահագործած (բառը աղուոր չի հնչեր, բայց դուք լաւ առումով ընդունեցէք զայն) ենք այս երկու անունները։ Սիլվան իբրեւ սիրուած ու տաղանդաւոր բանաստեղծ, գրականագէտ, հրապարակախօս, հասարակական գործիչ շատ խոշոր գործ տեսաւ, ցնցիչ տպաւորութիւն գործեց Միջին Արեւելքի մէջ, 1963-ին կատարած շրջապտոյտով, իբրեւ հիւրը Թէքէեան Մշակութային Միութեան, որուն նախագահը ըլլալու պատիւն ունիմ։ Մերգելեանն ալ ուրիշ մարզի մէջ մեր հպարտութեան ազդակներէն մէկն է։ Երբ առաջին անգամ Հայաստան այցելեցի, 1957-ին, Բիւրական գացի հանդիպելու ուրիշ աշխարհահռչակ գիտնականի մը՝ Վիկտոր Համբարձումեանին։ Հոն էր որ նոր եւ կարեւոր գիւտեր կատարուեցան շնորհիւ իրեն ու իր գործակիցներու նուիրեալ աշխատանքին։ Անոնցմէ գիտնական Մարգարեանին անունով կոչուեցաւ տիեզերքի մէջ նորագիւտ կալաբսի (միգամածութիւն) մը։ Նոյնպէս արժէքաւոր է երիտասարդ գիտնական Միրզոյեանը։ Համբարձումեանին այդ առիթով ըսի թէ շատ զբաղած գիտնական է, չեմ ուզեր երկար խլել իր ժամանակը, տասը րոպէ բաւ է որ համառօտ կերպով խօսիմ սփիւռքի հայութեան եւ մեր կուսակցութեան մասին։ Երբ խօսեցայ, չքողուց որ մեկնիմ, ըսելով. «Ես այս գիտական գործերը կատարելու ժամանակ կը ստեղծեմ. աստղախումբերը միշտ կը մնան երկինքին մէջ, բայց արտասահմանէն հայրենասէր գործիչ մը ամէն ատեն չեմ գտներ. խնդրեմ, մնացէք եւ շարունակենք զրոյցը»։

Ձիս բաւական լսելէ եւ հարցումներ ուղղելէ ետք, ըսաւ. «Հայաստանը փոքր է հողային տարածքով։ Փոքր ժողովուրդ ենք, բայց բան մը ունինք որ մեծ է. մեզմէ տասնապատիկ, հարիւրապատիկ մեծ ժողովուրդներ կան թուով

ու տարածքով, բայց չունին մեր շատ արժէքաւոր իմացական կարողութիւնը, խելքը։ Բացատրելու համար տամ օրինակ մը։ Լսած կ'ըլլաք անունը Սերգէյ Մերգելեան տաղանդաւոր երիտասարդին, որ հազիւ 22 տարեկան՝ տոքթորայի տիտղոս առաւ, որովհետեւ բացառիկ հանճարեղ մաթեմաթիկոս է։ Եթէ իր տաղանդին համապատասխան գործ չհայթայթէինք՝ մարդկութեան համար կորուստ մը պիտի ըլլար, կամ ալ՝ Հայաստանի համար կորուստ մը, որովհետեւ ստիպուած Խորհրդային Միութեան մէկ ուրիշ երկիրը պիտի երթար գիտական կեդրոնի մը մէջ աշխատելու։ Որոշեցինք զինք պահել մեր երկրին մէջ, օգտուիլ իր տաղանդէն՝ էլէքթրոնիք հաշուիչ մեքենաներ արտադրող գործարանի մը տնօրէն նշանակելով զինք։ Կրնաք վստահ ըլլալ որ իր հսկողութեան տակ լաւագոյն հաշուիչ մեքենաները պիտի արտադրենք»։

Անշուշտ շնորհակալութիւն յայտնեցի ու շնորհաւորեցի Համբարձումեանը, որ իր պաշտօնը լիովին կը կատարէ։

Բանաստեղծներու իշխան Վահան Թէքէեանը կ'ըսէ. «Հացի, օդի, ջուրի նման՝ մենք պէտք ունինք հպարտութեան»։ Ահա այդ հպարտութիւնը կու տաք մեզի դուք՝ մեծ գիտնականդ, եւ դուն, սիրելի Սիլվա։

Մերգելեանը համեստ, իրական գիտնականի տպաւորութիւն թողուց վրաս։ Ջերմօրէն շնորհաւորեց զիս եւ խնդրեց որ անպայման հանդիպինք զրոյց ունենալու համար։

Երեքշաբթի, 5 Դեկտեմբեր

Գացինք Գէորգ Գրիգորեանին նկարչական ցուցահանդէսին։ Տառապած մարդ է. մութ են գոյները։

Չորեքշաբթի, 6 Դեկտեմբեր

Առտու, Ռուբէն Զարեանն ու Գէորգ Խրլոբեանը եկան սենեակս նախաճաշի։ Արուեստի եւ մշակոյթի շուրջ հաճելի զրոյց մը ունեցանք։ Դժբախտաբար Զարեանին կինը ծանր հիւանդ է եւ հիւանդանոց է փոխադրուած։ Սմանչելիօրէն մաքուր, անկաշառելի մտաւորական է Զարեանը։ Գնաց տիկնոջը այցելելու։ Գէորգը մնաց։

Պեքերեճեանը եկաւ, ապա նաեւ հասաւ Ֆիլեանը։ Կէսօրին, ճաշի իջանք ճաշարան։

Կէսօրէ ետք, երբ միւսները մեկնած էին, Գէորգին հետ հետաքրքրական զրոյց ունեցայ հայրենիքի մէջ տիրող անախորժ անկարգութիւններու, օրինազանցութիւններու գոյու-

թեան շուրջ, որոնք տարուէ տարի ձեւ ու մարմին կ'առնեն եւ կը շատնան փոխանակ նուազելու: Անկարգներու այդ դասակարգը դիւրին միջոցներ ստեղծած է ճոխ կեանք ապրելու:

Խրլոբեանը փիլիսոփայ մարդ է. կը բացատրէ ընկերաբանական, իմաստասիրական տեսութիւններով թէ մենք դեռ կը պահենք աւատապետական, գաղթականական հոգեբանութիւնը: Մեր ժողովուրդը դեռ չունի պետական ըմբռնողութիւն, բաղաքական եւ բաղաքացիական դաստիարակութիւն, հետեւաբար կաշառակերութիւնն ու անօրինութիւնները լայն տարածում գտած են մեր կեանքին մէջ. անհնար է վերջ տալ անոնց մէկ օրէն միւսը: Մխիթարականը այն է որ նոր սերունդին, համալսարանական ուսանողութեան մէջ քիչ չէ թիւը մաքուր մտաւորականներու, որոնք կ'ըմբռնեն կացութիւնը եւ ժամանակի ընթացքին երբ դառնան իրենց մասնագիտութիւններուն գծով ղեկավարներ՝ պետական մեքենայքին մէջ հետզհետէ կը բարեփոխեն վիճակը:

Իրեն ըսի թէ պատուական պատուելիի մը զաւակն է, բարի ու խելացի, լաւ է վերլուծումը, բայց տարուէ տարի աւելի գէշ կը գտնեմ կացութիւնը: Կը վախնամ որ ակնարկած երիտասարդները վարակուին նոյն ախտէն, մանաւանդ եթէ չունին տոկուն նկարագիր:

Այսօր մեծ օր է: Անտոն Քոչինեանին տաչան (առանձնատունը) պիտի երթանք՝ ցուցադրելու մեր բերած ֆիլմը, ԹՄՄ-ի հովանիին տակ: Լաւ առիթ մը պիտի ըլլար հանդիպելու Կենտկոմի ամբողջական կազմին հետ:

Ժամը 7.30-ին գացինք, կարծեմ Զանգուի վերի մասէն անտառներու մէջ գեղեցիկ վայր մըն էր: Ներկայ էին Քոչինեանը, Նախագահ Նագուշ Յարութիւնեանը, Վարչապետ Արզումանեանը, քարտուղարներ Տէր Ղազարեանը, Ղալումեանը, եւ ուրիշներ:

Մակերեսային նկատողութիւններ:

Քոչինեան- Երեւանի վրայ նայող բլուրին վրայի արձանը «Մայր Հայաստան» չէ, ինչո՞ւ կոչեր էք այդ անունով:

Ես- Ֆիլմը պատրաստուած է սփիւռքի համար, ուր շատ հեշտ է այդ անունը տալ արձանին՝ բան ուրիշ անուն: Արդէն ձեր թերթերն ալ այդ անունով կը կոչեն զայն:

Քոչինեան- Դուք կ'ըսէք թէ սուրը կը խորհրդանշէ թշնամիին դէմ պաշտպանութիւն, այսինքն՝ պատերազմ: Մենք խաղաղութիւն կ'ըսենք:

Շատ անակնկալ, անհաճոյ էր Նագուշ Յարութիւնեա-

նին բնադատութիւնը եւ արտայայտութեան կերպը: Տարօրինակ վիճակի մէջ էր. յուզումով ձայնը բարձրացնելով խիստ ոճով բնադատեց.

– Ինչո՞ւ Պրեժնեւին Երեւան ժամանումը չէ ցուցադրուած. ինչո՞ւ Պրեժնեւն ու եղբայրական հանրապետութիւններու ղեկավարները չեն երեւիր Լենինի արձանին պատուանդանին: Առանց Պրեժնեւի նկարին ի՞նչ արժէք ունի ֆիլմը:

Ես– Ընկեր Նախագահ, ես Ձեզի հանդիպած եմ եւ հաճելի զրոյց ունեցած երբ Ակադեմիայի նախագահ Համբարձումեանին տեղակալն էիք եւ զիս պտտցուցիք Ակադեմիայի շէնքը: Մեր զրոյցի ընթացքին Ձեզ ջերմապէս շնորհաւորեցի իբրեւ մեծ գիտնական՝ ես ալ ըլլալով բնագիտութեան դասախօս, որովհետեւ հեղուկներու հոսանքին շուրջ Ձեր ըրած գիւտը կարեւոր ներդրում մըն էր գիտութեան զարգացման մէջ: Այսօր ալ մեծագոյն յարգանք ունիմ Ձեր նկատմամբ իբրեւ Հայաստանի Նախագահի, բայց ներողութիւն խնդրելով Ձեզմէ՝ պիտի ըսեմ թէ Ձեր արտայայտութիւնը գիտական միտք մը չէր, մանաւանդ երբ կ'ըսէք թէ արտասահմանը լաւ գիտէք: Եղած էք Ամերիկա. իսկ վաղը կը մեկնիք Եգիպտոս: Ես որ 50 տարիէ ի վեր հասարակական գործիչ եմ, յաւակնութիւնը չունիմ ճանչցած ըլլալու բարդ կառոյցը սփիւռքի, չեմ կրնար ըսել թէ Արժանթինի եւ Աւստրալիոյ գաղութները նման են Լիբանանի գաղութին:

Այս միջոցին, Քոչինեանը եւ միւսները թեւս մտած, խնդրեցին որ չշարունակեմ, քանի որ Յարութիւնեանը հիւանդագին վիճակի մէջ էր այդ օրերուն: Բնական է որ Քոչինեանը պիտի չուզէր որ իր ընկերները աւելի բան լսեն սփիւռքի մասին:

Մինչ այդ, հասցուցած էի ըսել թէ ինչպիսի դժուարին պայմաններու տակ Սուրեանն ու Օրտէնեանը յաջողեր էին նկարահանել ֆիլմը, թէ ինչպէս իրենց արգիլուեր էր նկարահանել պատուոյ թրիպիւնը (հարթակը) շքերթի ժամանակ, թէ ինչպէս ստիպուեր էին կազմածները տալ պաշտօնական լուսանկարիչ Պօղոսեանին, որ ղեկավարները նկարեր էր առանց գլուխի...:

– Այս երիտասարդները միայն գնահատանքի արժանի են,– ըսի Քոչինեանին:

Հինգշաբթի, 7 Դեկտեմբեր

Մերգելեանը ինքնաշարժը ղրկած էր որ հանդիպիմ

իրեն։ Իրապէս պարզ մարդ մը, այսինքն՝ իրական գիտնական։

Պատմեցի Նագուշին հետ երէկ ունեցած բախումիս մասին։ Զարմացաւ եւ ըսաւ թէ անպայման կը խօսի հետը այդ մասին։ Արդէն որոշ շրջանակներու մէջ արձագանգ գտեր էր, քիչ մըն ալ չափազանցուած կերպով, թէ ինչպէս յանդգներ էի դիմադարձել Նախագահին նկատողութեան, Կենտկոմի կազմին ներկայութեան։

Լայն տեղեկութիւններ տուաւ իրենց գործին մասին։ Իրեն կրկնեցի հրաւէրս որ Պէյրութ գայ։ Կ'արժէ որ գայ եւ կարգադրենք որ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ դասախօսութիւններ տայ։

Մեզի միացան Յակոբոֆը, որ Ակադեմիայի արտաքին կապերու պատասխանատուն էր, Ակսէլ Բակունցին բժշկական գծով ակադեմիկոս զաւակը։

Բակունցը պատմեց թէ Նիւ Եորքի Գոլումպիա համալսարանի դասախօս բժիշկ Էտկար Յովսէփեանը ինչպիսի մեծ տպաւորութիւն թողուցած է Հայաստանի բժիշկներուն վրայ։ Պատմեցի թէ հայրը[49] ժամանակին, Հայաստանի շատ նեղ օրերուն, երբ օրական հարիւրաւոր գաղթականներ կը մահանային, Նիւ Եորքի իր դարմանատունը ձգելով եկած էր Էջմիածին խմբուած հիւանդները բժշկելու. իսկ Էտկարին քոյրը՝ Մարգարի, անգլիական գրականութեան մէջ մեծ յաջողութիւն արձանագրած է եւ իր "A Housefull of Love" գիրքը «պէսթ սէլլըր» եղած է, մինչ մայրը՝ Մաքրուհի, մինչեւ օրս անդամ է ՀԲԸՄ-ի Կեդրոնական Վարչական Ժողովին։

Լայն բացատրութիւններ տուի ՌԱԿ-ի, ԹՄՄ-ի եւ ՀԲԸՄ-ի ընդարձակ գործունէութեան ու եկեղեցւոյ կացութեան շուրջ։ Ուղղակի ապշած, հետաքրքրութեամբ մտիկ ըրին։

Կէսօրէ ետք, ժամը 5-էն մինչեւ 7 տեւած հանդիպում մը ունեցայ Քոչինեանին հետ։ Իսկապէս իրեն համար շատ զբաղած շրջան մըն էր, որովհետեւ պետական կազմի մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու ծրագիր կար եւ ինք հանդիպումներ ունէր Մոսկուայի մէջ՝ իր մտածումները փոխանցելու եւ փափաքած մարդիկը պահելու։

Ա. 1) Փոխանցեցի Լիբանանի խորհրդային դեսպան Սարտար Ազիմովին սկզբունքային համաձայնութիւնը Պէյրութ արծարծած հարցիս մասին, որուն անդրադարձած եմ նախորդ էջերով։ Լիբանան այցելելու տենչը վարակած էր թիւ մէկէն սկսեալ բոլորը։ Ըսի թէ կը խորհրդակցիմ Ազիմովին

հետ ու զինք տեղեակ կը պահենք կարգադրութեան շուրջ։ Պէտք է որ ուսումնասիրենք ամենաբարձր մակարդակի վրայ ընդունելութեան կազմակերպումի կարելիութիւնը։

2) ԹՄՄ-ի ֆիլմին տարածումը բոլոր գաղութներուն մէջ։

3) Սփիւռքի Կոմիտէի գործերուն աւելի լաւ կազմակերպումը եւ դիւրութիւններու ընծայումը Համազասպեանին, որպէսզի իրեն եղած խնդրանքներուն օրին ընթացք կարենայ տալ։

4) Պէյրութի դեսպանատան մէջ նշանակել կարող հայ երիտասարդ մը, որուն պաշտօնն ըլլայ զուտ հայկական գաղութի եւ հայրենիքի կապերով զբաղիլ։

5) Վրացական երգի եւ պարի խումբը Լիբանան եկաւ հրաւէրովը Սովետալիբանանեան Բարեկամութեան Կազմակերպութեան։ Կատարեալ ձախողութիւն։ Դեսպանը խնդրեց որ օժանդակենք։ Այսպիսի դէպքեր պէտք չէ որ պատահին։

Բ. Մեր կուսակցութեան 14-րդ համագումարը տեղի ունեցաւ համերաշխ մթնոլորտի մէջ եւ որդեգրեց հետեւեալ որոշումները՝

1) Պահել հայրենիքի նկատմամբ մեր ուղղութիւնը եւ սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի զօրացնել։

2) Միացեալ ճակատով գործել՝ եթէ հնչակեանները, յառաջդիմականները եւ երբեմն ալ դաշնակցականները համակերպին մեր ուղղութեան։

3) Դաշնակցութեան հանդէպ զգուշաւորութիւն. արգիլել իրենց, ըստ հնարաւորին, հակահայաստանեան գործունէութիւն ունենալ, եւ հակազդել՝ երբ ունենան։

Քոչինեանը հարցուց թէ հնչակեաններու ժխտական կեցուածքին մէջ բարեփոխում կա՞յ։ Պատասխանեցի թէ Ժիրայր Նայիրիին իր կատարած նկատողութիւնները օգտակար եղած են..., սակայն այնքան վստահ չենք կրնար ըլլալ որ անոնք հետեւողականօրէն հայրենասիրական դիրքի վրայ պիտի մնան...։ Ըսաւ թէ դաշնակները կապեր ունին հնչակներուն բայց ոչ մեր հետ, որովհետեւ մեզ չեն կրնար ենթարկել իրենց եւ ազդել մեր հայրենասիրական ուղեգիծին վրայ։

Լայն լուսաբանութիւններ տուի Եղեռնի, Ապրիլ 24-ի յուշահանդէսին եւ Հայ Դատի հետապնդման կարեւոր հարցերուն շուրջ։ Ըսի.

– Գիտեմ թէ ձեզի համար շատ փափուկ հարց է։ Գիտենք թէ Արեւմտեան Հայաստանի հողերը յափշտակած

թուրքերը զանոնք չեն տար մեզի. սակայն մեզի կը մնայ դնել պահանջքը, կենդանի պահել ոգեւորութիւնը, որուն անմիջական օգուտը կ'ըլլայ արտերկրի հայ երիտասարդներուն մէջ հայկականութեան, լինելութեան ոգին վառ պահել:

Հաստատական կերպով գլուխը շարժեց: Շարունակեցի.

– Դաշնակցականները մեզմէ բոլորովին անկախ, մանաւանդ Նիւ Եորք, ՄԱԿ-ի շէնքին շուրջ, թրքական տիրապետութեան տակ գտնուող հայկական հողերու հետ նոյն ատեն Խորհրդային Հայաստանի ազատագրութիւնն ալ կը պահանջեն ցնորական լոզունգներով: Մենք եթէ յաջողինք երեք կուսակցութիւններով միասնաբար կազմակերպել ցոյցերը ու պահանջել արեւմտահայ հողերը, արգիլելով հակահայաստանեան ելոյթները, դրական գործ կատարած կ'ըլլանք:

– Այո՛, նման տխմար ու վնասակար քայլերու արգելք կ'ըլլաք: Ամէն պարագայի, ատիկա ձեր գործն է եւ կախում ունի ձեզմէ ու տիրող պայմաններէն: Անշուշտ եթէ յաջողիք սահմանափակել դաշնակցականներու անխոհեմ ընթացքը, որ ազգավնաս է, շատ լաւ կ'ըլլայ: Կ'արժէ որ փորձէք...:

Առաջարկեցի ներգաղթ կազմակերպել Թուրքիայէն ու Սուրիայէն, թէեւ Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու բնոյթը կրնայ դժուարացնել այս խնդիրը: Ըսաւ թէ Սուրիան ալ ժամանակին արգիլած էր ներգաղթի ընթացք տալ: Ըսի թէ պարագան ծանօթ է մեզի եւ անհաւանական չէ որ այդ ուղղութեամբ աշխատանք տարուելու պարագային արտօնութիւն առնուի: Ժամանակին Նիկողոս Գասպարեանը Սուրիա այցելած էր այս հարցերով եւ Սուրիոյ պետական ներկայացուցիչները առարկեր էին թէ չեն ուզեր որ հայերը հեռանան երկրէն, որովհետեւ շինարար եւ օգտակար քաղաքացիներ են: Հիմա թող երթայ եւ նոյն մարդոց հարցնէ թէ ո՞ւր են այդ Սուրիոյ օգտակար հայերը: Շատ մը հայաբնակ շրջաններ պարպուած են՝ հայերուն մեկնումովը արեւմտեան երկիրներ, բայց ո՛չ Հայաստան...:

– Բարեկամութիւն կ'ենթադրէ երկու կողմերու շահերու յարգում,– ըսի:– Բնական է, չենք ուզեր որ ներգաղթի հարցով Խորհրդային Միութեան բարեկամական յարաբերութիւնները խանգարուին Սուրիոյ եւ Թուրքիոյ հետ, բայց երբ ձեր «բարեկամ» երկիրները կ'ոտնակոխեն հայերու իրաւունքները, ինչո՞ւ բարեկամութեան սիրոյն չլսեն ձեզ...:

Ըսաւ թէ Պարսից Շահին այցելութիւնը[50] օգտակար եղած է եւ կարեւոր թիւով հայ ընտանիքներ պիտի կարենան

ներգաղթել. բայց դժուար է Թուրքիոյ պարագան:

Ազգային Դատի մասին չուզեց ծանրանալ:

4) Եկեղեցական հարցեր: Ուրախ ենք որ Վեհափառն ալ համոզուած է որ անյուսալի են դաշնակները: Իմ բացատրութենաս մէջ տուած էի մանրամասնութիւններ այս մասին:

Առաջին անգամ ըլլալով համայնավար թիւ մէկ մարդ մը ընդունեց որ իրենք սխալ ուղիով ընթացած էին Վազգէն եւ Խորէն Կաթողիկոսներու հանդիպման՝ իբրեւ թէ հաշտութեան հանդէպ: Քոչինեանը ըսաւ.

– Դուք ճիշդ էիք դատած. իրաւունք ունիք: Մերոնք սխալեցան:

Այդ ողջագուրումը մեծապէս շահագործեց Դաշնակցութիւնը ի վնաս մեզի: Մեր ճակատի մարդիկ վազեցին Անթիլիաս՝ այցելելու Խորէն Կաթողիկոսին: Մինչեւ այդ մենք հեռու պահեր էինք զիրենք նման քայլերէ: Նախատեսեր եւ բացատրեր էինք մեր հնչակեան ու համայնավար ղեկավար բարեկամներուն թէ մեր Երուսաղէմ երթալը, ողջագուրումին մասնակցիլը վնաս պիտի հասցնէ գործին, որովհետեւ դաշնակները բարոյական ու նիւթական օգտակար արդիւնքներ ձեռք պիտի բերեն:

Քոչինեանը կրկնեց թէ մենք հեռատես եւ իրատես եղած էինք ու լաւ դատած Դաշնակցութեան նպատակը:

5) Բարոյական օժանդակութիւն, եւլն.:

ա– Հայագիտական մեծ հաստատութեանց դասախօսներ ուղարկել, օրինակ Գէորգ Խրլոբեանը: Անտեղացի չեղաւ: Յետոյ իմացայ որ Խրլոբեանին հետ անձնական խնդիր ունի: Ըսաւ թէ դասախօս ղրկելու համար դեսպանին կողմէ պաշտօնական դիմում կատարելու ենք...:

բ– Նշեց թէ Սունդուկեան ու Դրամատիկական թատերախումբերը ներկայիս յարմարութիւն չունին արտասահման մեկնելու: Ըսի թէ մեր նախընտրածը փոքրաթիւ բայց որակով բարձր խումբեր են:

6) Հայաստանի կառավարութիւնը ամենայն հայոց կառավարութիւն է: Մենք այդպէս կը քարոզենք, բայց դուք այդպէս չէք վերաբերիր,– ըսի:– Չէ՞ք կարծեր որ ձեր պարտականութիւններու լայն ծիրին մէջ կ'իյնայ պահպանել գաղութները, օժանդակել անոնց որ կարիքը ունին, որպէսզի պահպանեն իրենց ազգային դիմագիծը: Հնարաւորութիւնները փիչ են, մեծ մասամբ քաղաքական կաշկանդիչ պայմաններու բերումով, բայց էականը ձեր միտքին մէջ եւ մանաւանդ ձեր ժո-

ղովներու օրակարգին վրայ այս յոյժ կարեւոր հարցին առ-
կայ ըլլալն է։

Կիրակի, 10 Դեկտեմբեր

Սեւանայ լիճի ափին ինծի ի պատիւ ճաշկերոյթ մը տուաւ Սպարտակ Բունիաթեանը։

Վերադարձին, Միշան, իր տեղակալը, հետս զրոյցի բռնուեցաւ։ Լուսաբանութիւններ տուի իրեն շատ հարցերու եւ մինչեւ իսկ ներքին հողերու վերաբերեալ։ Բոլորն ալ կը ֆնադատէին օրուան իշխանութիւնները, որ ճիգ չեն ըներ մեր իրաւունքները ձեռք բերելու համար։ Ան հարցը ըրաւ նաեւ արաբեւիսրայէլեան վէճին։

– Հրեաները իրաւունք չունի՞ն իրենց պապենական հողերուն վերատիրանալու, արդար չէ՞,– կը հարցնէր։

– Արդարութեան հարց չէ, սիրելիս, այլ հնարաւորութեան։ Օրինակ, եթէ թոռնիկներդ կամ անոնց թոռները օր մը երթան եւ Արեւմտեան Հայաստանը ազատագրեն, անարդարութի՞ւն ըրած կ'ըլլան։

Այս մտայնութիւնը տարածուած է եւ հրեաներու հանդէպ համակրանք կայ իրենց մօտ։ Բացատրեցի հայոց պահանջատիրութեան եւ հրէականին տարբերութիւնը։ Մանաւանդ լուսաբանեցի թէ ինչո՞ւ հայ գաղութները պէտք է արաբներու հետ ըլլան անպայման։ Ըսածներս տրամաբանական գտաւ ու հասկցաւ կացութիւնը։

Ստեփան Ալաճաճեանը եկաւ յատուկ զրոյցի, բանի որ վաղը պետական կարեւոր անձ մը պիտի տեսնէ։

Տարօրինակ հոգեբանութիւն մը կը տիրէ Հայաստանի նոյնիսկ մտաւորական, պետական շրջանակներու գործիչներուն մօտ։ Կ'ուզեն յատուկ տեղեկութիւններ ունենալ արտասահմանէն, որ փոխանցեն բարձրաստիճան մարդոց եւ շահին անոնց համակրութիւնը։

Երկուշաբթի, 11 Դեկտեմբեր

Կինոկոմիտէի նախագահ Հայրեանը Մանասէրեանը, Համազասպեանը եւ զիս ճաշի էր հրաւիրած։ Ֆիլմի ցուցադրութիւն կար, չկրցանք երթալ։ Մանասէրեանը կրցածին չափ երկար պահեց մեզ, մանաւանդ որ Պէյրութ գալու ակնկալութիւնը ունէր։ Խոստացայ օգնել։

(Միջանկեալ ըսեմ որ եկաւ Պէյրութ։ Խօսակցութեան մեծ մասը կրկնաբանութիւն էր, թէ Պաղտատ զինք ընդունած

են բացառիկ պատիւներով։ Ես իրեն կը հարցնէի Պաղտատի հայ գաղութին մասին, ինք դարձեալ կը վերադառնար իրեն ընծայուած պատիւներուն...։)

Երեքշաբթի, 12 Դեկտեմբեր

Առտու Գրիգոր Քեշիշեանը եկաւ զիս առաջնորդելու Ակադեմիայի Հանրագիտարանի բաժինը՝ զրոյց ունենալու Սիմոնեանին հետ, որ իբրեւ Համբարձումեանին տեղակալը կը գլխաւորէ այս կարեւոր գործը։ Հոն էին գլխաւոր գործակիցներէն Բարտուղար Յակոբեանը՝ Սիւլահեանին փեսան, եւ անշուշտ Գրիգորը, որ բաժնի մը վարիչն է։ Ընդհանուր ծանօթութիւն տուին իրենց ծրագրին մասին։ Իսկապէս հսկայական գործ է եւ լուրջ աշխատանքի վրայ են։ Առաջին հատորը լոյս կը տեսնէ քանի մը ամիսէն։ Երկրորդին պատրաստութիւնը արդէն կը յառաջանայ։ Խնդրեցին որ համառօտ կենսագրութիւնս անպայման ղրկեմ, որ հրատարակեն յաջորդ հատորով։ Նոյնպէս՝ Հրաչ Երուանդինը եւ Յովհաննէս Պողոսեանինը։

Կոմիտէ գացի ստուգելու թէ ի՞նչպէս կ'ընթանայ «Վերածնած Հայրենիք Հայոց» ֆիլմին տարածման աշխատանքը։ Համազասպեանին հետ ցանկ մը պատրաստած էինք հաւանական գնորդներու, որոնց նամակ պիտի գրուէր։ Նամակներու բովանդակութիւնը գտայ գոհացուցիչ։

Չորեքշաբթի, 13 Դեկտեմբեր

Առտու Գրիգոր Պեքերեճեանը կնոջ ու աղջկան ընկերակցութեամբ եկաւ։ Ցաւալի ու բարդ վիճակի մէջ է ընտանիքը։ Գրիգորը այն մտասեւեռումը ունի թէ Պէյրութ գալու պարագային անպայման կը բարելաւուի իր առողջական վիճակը. հետզհետէ կենդանի մեռեալ մը կը դառնայ։ Բաւական գոհացուցիչ աշխատանքի պայմաններ ստեղծեցինք իրեն համար. շատ քիչ գործ կու տան, գրասենեակ չ'երթար, գործը տունը կը բերեն։

Համոզեցի կինն ու աղջիկը որ իրենց կարգին օգնեն ինծի ու տարհամոզեն Գրիգորը արտագաղթելէ։ Կը կարգադրեմ որ Գրիգորը իբրեւ այցելու գայ, տեսնէ ու համոզուի կեանքի դժուար պայմաններուն, ըսի (քանի որ արտագաղթելու դիմում ըրած էին, զբօսաշրջային վիզա չէին կրնար ստանալ. բայց պիտի կարգադրէի)։

Ժամը 4-ին, գացի Համազասպեանին մօտ։ ՀԲԸՄ-ի ուղղուած նամակը բարեփոխեցինք։ Ապա գացի Մարտիրոսին։

Այս գիշեր, պատուական, ինծի շատ սիրելի Հրայր Միքայէլեանը պիտի գայ պանդոկ որ միասին ընթրենք: Կարծեմ ՊԱԿ-ի նախագահի տեղակալն է: Լիբանան եկած էր բանի մը օրով ամառ մը եւ մեզի ճաշի եկած՝ Եղիշէ Յակոբեանին հետ: Նախապէս իր պետը հայ էր, հիմա ռուս մըն է՝ Ռակոս, որ շատ ազնիւ եւ լաւ մարդ է, կ'ըսէ Հրայրը:

Կը խօսուի որ Քոչինեանը պիտի փոխուի: Անունը կու տան Մոսկուա բնակող Լեւոն Կոստանդեանցի մը, որ նախարարական պաշտօն ունի եղեր: Հրայրը հետաքրքրուեցաւ Քոչինեանին հետ ունեցած զրոյցովս. մանրամասնութիւններ տուի: Գոհ մնաց:

Հինգշաբթի, 14 Դեկտեմբեր

Պաղառութեան հետեւանքով անտրամադիր եմ:

Երեկոյեան Սարգիս Գասպարեանը եկաւ ու միասին գացինք Վեհափառին: Դիտեցինք միւռոնօրհնութեան արարողութեան ֆիլմը. որակով չի բաղդատուիր մերինին հետ:

Երկար խօսեցանք եկեղեցական հարցերու շուրջ: Վեհափառը նեղացած էր որ Ղեւոնդ Արք. Զէպէեանը «դաւաճանած էր» ու Անթիլիաս վերադարձած: Նոյնպէս դժգոհութիւն յայտնեց որ Պոլսոյ Շնորհք Պատրիարքը անտեղի կերպով գրեր է Խորէն Կաթողիկոսին որ «ողորմելի» Ղեւոնդ Եպիսկոպոսը Պոլիս իր մօտ մնայ: «Ողորմելի»ն եթէ նոյնիսկ ուզէ ուխտ առնել էջմիածնական դառնալու, պիտի մերժուի, բանի որ խոստմնադրուժ է եւ նաեւ Պարսկաստանէն վռնտուած՝ անբարոյական արարքներ գործած ըլլալու յանցանքով:

Խիստ հաճելի էր ինծի ի պատիւ ողջերթի ընթրիքը:

Խօսեցանք յառաջիկայ Մայիսին Նիւ Եորք կատարելիք այցելութեանս շուրջ: Վեհափառը ուզեց գիտնալ թէ ի՞նչպէս կրնանք առիթէն օգտուիլ էջմիածնական թեմը զօրացնելու համար: Խօսեցանք նաեւ ՀԲԸՄ-ի ժողովին Փարիզի մէջ Վեհափառին ներկայութեան մասին:

Ուրբաթ, 15 Դեկտեմբեր

Առտու, գացի Կոմիտէ՝ աշխատանքներուն հետեւելու: Իտալիոյ Ղազարոսեանէն 4,000 տոլար պէտք էր որ ուզուէր ֆիլմին համար, այդպէս ընել տուի նամակը, բայց տեսնենք թէ ի՞նչ օգուտ պիտի ունենայ:

Արտաւազդ Խաչիկեանը ինքնաշարժը ղրկած էր, գացի իր գրասենեակը: Հսկայ հաստատութիւն մըն է լրագրողնե-

ռունը, որուն տնօրէնն է Արտաւազդը: Խելացի կերպով ու հաւատքով կը ղեկավարէ: Պէյրութ եկած էր «Արմէնփրէս»ի համար հեռատիպ հաստատելու: Շատ յաջող գործ էր:

Իմացեր էր Կենտկոմի կազմին ֆիլմի ցուցադրութեան միջոցին Նագուշ Յարութիւնեանին հետ ունեցած վէճս: Համոզուած է իմ տեսակէտներուս հիմնաւորուած ըլլալուն: Յայտնեց թէ նոյն օրը Կենտկոմի քարտուղարներէն Տէր Ղազարեանին հետ պիտի տեսնուի (ուրեմն ատոր համար շատ հաւանաբար ուզած էր այսօր տեսնել զիս) եւ խօսի հարկ եղածը: Ըսի թէ հարկ չկայ, ի՞նչ կ'ելլէ խօսելէ, երբ կարծրացած մտայնութիւններ կան եւ դժուար է անոնց հասկցնել սփիւռքի հայութեան մտայնութիւնը:

Արտաւազդը գիշերը հեռաձայնեց, բարեւներ փոխանցեց Տէր Ղազարեանէն, որ ուզեր է վստահեցնել զիս թէ բոլոր ներկաները զայրացած էին Նագուշ Յարութիւնեանէն եւ իմ մեկնումէս ետք նկատողութիւն ըրեր են իրեն: Յայտնեց թէ երկու օրէն «Արմէնփրէս»ը լրատուութիւն պիտի տայ ֆիլմին մասին: Կարեւոր է շեշտել թէ ԹՄՄ-ն է հովանաւորողը:

Երեկոյեան, ողջերթի ընթրիք. Գասպարեան, Համազասպեան, Անտրէ Մարտիրոսեան, Մարտիրոս Մելքումեան, Օրտէնեան, Սուրեան: Մեղք որ «մօտիկ բարեկամ»ս՝ Մանասէրեան, Պաղտատ կը գտնուի...:

Համազասպեանը մասնաւոր ճիգ կը թափէր որ վատ տպաւորութիւններով չվերադառնամ: Կէսօրին իր գրասենեակին մէջ շատ խիստ նկատողութիւն ըրած էի թէ կ'արժէ՞ր որ ես երեք շաբաթ Հայաստան մնայի, որպէսզի 30 նամակ գրուած տեսնէի արտասահման ապրող դիրքի տէր հայերու եւ այդքան բարոյական օժանդակութենէն զոհացած վերադառնայի...: Ըսած էի.

– Գալս չ'արդարանար, որովհետեւ թէ՛ դուն եւ թէ՛ Վեհափառը կրնայիք առանց իմ գալուս ալ ընել նոյն գործը: Խնդրեմ, ըսէք թէ ի՞նչ ըրաւ «ամենայն հայոց կառավարութիւն»ը ֆիլմը տարածելու համար: Ո՛չ մէկ նիւթական կամ բարոյական գնահատութիւն: Նկատի չունիմ Նախագահին դիտողութիւնը եւ Քոչինեանին մակերեսային մօտեցումը, թէ ինչո՞ւ «Մայր Հայաստան» կոչեր ենք Ստալինի արձանին տեղ զետեղուածը: Մոռնալով ձեր յանցանքները եւ ֆիլմին նկարահանման զլացուած արտօնութիւնները՝ միայն ժխտական կեցուածք կը ցուցաբերէք: Պետութիւնը միլիոններ, միլիառներ կը ծախսէ փրոփականտ ընելու համար: Երբ սփիւռքի

հասկցած լեզուով, անոր ընդունելի մտայնութեամբ պատրաստ գործ մը կայ որ լայն արձագանգ պիտի գտնէ ու դրական արդիւնք ունենայ՝ չէք տեսներ: Շատ ցաւ զգացի որ լուրջ մօտեցում չցուցաբերեցիք այս իրագործման նկատմամբ:

Սեղանին շուրջ մտերմաբար կատարեցի դիտողութիւններս, պարզեցի տեսակէտներս անկեղծօրէն, ուզելով որ զանոնք փոխանցեն առ որ անկ է:

Վրայ հասաւ պատմաբան ակադեմիկոս Մնացականեանը: Նիւթը փոխեցինք ու զինք լսեցինք: Ծրագիր մը պարզեց: Բացատրեց ինչ որ ըրեր էր Գերսամին հետ «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի»ի[51] հրատարակութեան ատեն: Համաձայներ էր Գերսամին հետ որ երկրորդ լուրջ հատոր մըն ալ հրատարակենք մենք՝ հայ մշակոյթին նուիրուած: Ինք յանձն առած է լայն բաժին մը՝ ծանօթացնելու մեր մշակոյթը աշխարհին: Ցայտնեց թէ Մշակոյթի Նախարար Ռուբէն Պարսամեանը չորս հոգինոց խումբով Պէյրութ պիտի գայ Սովետական Բարեկամութեան Կազմակերպութեան հրաւէրով, կարելի է տեղւոյն վրայ խորհրդակցիլ այս նիւթին շուրջ: Խոստացայ վերադարձիս Ազիմովին հետ ալ խորհրդակցիլ, ծրագիրը լուրջ հիմերու վրայ դնելու համար[52]:

Շաբաթ, 16 Դեկտեմբեր

Առտու կանուխ պայուսակները տարին օդակայան, Օրտէնեանն ու Սուրեանն ալ միասին: Ժամը 9-ին եկան Համազասպեանը, Մարտիրոսեանն ու Գասպարեանը զիս օդակայան տանելու: Մելքումեանն ու Սուրիկը հոն ձեւակերպութիւնները վերջացուցեր էին արդէն:

Ազգականներս բոլոր եկեր էին բարի ճանապարհ մաղթելու: Պեքերեճեանն ալ, գաւազան ի ձեռին, կաղալէն եկած էր: Զինք անգամ մը եւս ներկայացուցի պետական պատասխանատուներու եւ պարագան պարզելով խնդրեցի որ յաջողցնեն իր իբրեւ զբօսաշրջիկ երկու շաբաթով Լիբանան այցը: Այս մասին արդէն Եղիշէ Յակոբեանին հետ լուր ըրած էի Հրայր Միքայէլեանին:

Օդանաւին մէջ, երբ կը գրեմ այս տողերը, պատուհանէն կ'երեւին Անքարան եւ Արեւմտեան Հայաստանէն մաս մը: Խոկումներ կը սկսին. մեր անցեալը կ'ուզեմ կապել ներկային...:

Ամփոփելով այս այցը, հարկ կը համարեմ նշել թէ անոր անմիջական դրդապատճառը «Վերածնած Հայրենիք Հա-

յոց» ֆիլմին տարածումն էր Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ։ Առաւելաբար դեսպան Ազիմովին պնդումով է որ կը գլխաւորէի այցը։ Գիտէր թէ ինչ կ'ըսէր։ Օգտակար եղաւ։ Անշուշտ այս անգամ ալ ուրիշ ծրագիրներ եւ տակաւին չիրականացած խոստումներ հետապնդելը ունէի ի մտի։

Նշեմ որ առաջին անգամ էր որ Կենտկոմի գրեթէ ամբողջական կազմը միատեղ հաւաքուած տեսնելու եւ անոնց խօսելու պատեհութիւնը կը ստեղծուէր ինծի համար, շատ համարձակ կերպով արտայայտուելու։ Սակայն հասկնալի պատճառներով կարճ կապեցին հանդիպումը։

Խոստումները հետապնդելու աշխատանքիս կամ ընթացքին մէջ նշմարելի էր որ ամենաբարձր դիրքեր գրաւած ղեկավարները նուազ հետաքրքրուած էին արտասահմանեան հարցերով, որովհետեւ Քոչինեանին եւ անոր անմիջական շրջապատի մարդոց դիրքերը խախտած կը թուին ըլլալ։ Նոր մարդը ո՞վ պիտի ըլլայ՝ յայտնի չէ։ Այլազան ենթադրութիւններ։

Է. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

24 Հոկտեմբեր - 2 Նոյեմբեր 1974

Հինգշաբթի, 24 Հոկտեմբեր

Առտուան 9-ին, Պէյրութէն «Միտըլ Իսթ էրլայնզ»ով կը մեկնիմ Երեւան: Օդանաւին մէջ անակնկալօրէն կը հանդիպիմ Տկն. Պէաթրիս Դաւիթեանին, ինչպէս նաեւ ընկերներ Զօհրապ Քեշիշեանին, Մուրատին ու Անդրանիկ Թոմպուլեանին: Այս վերջինները ինչո՞ւ կ'երթան, չես գիտեր...:

Հաճելի ճամբորդութենէ մը ետք կը հասնինք Երեւան:

Ճամբան, կը դիտեմ Սեւանայ լիճը. հրաշալի է: Հանդիպակաց ափը աւելի եւս մերկացած կ'երեւի: Ջուրը առատօրէն գործածուելուն՝ մակերեսը կը փոքրանայ, նմանապէս՝ խորութիւնը: Ծարաւ է Սեւանը: Արփա-Սեւան հսկայ փապուղին հսկայական լեռներու ժայռերուն դիմադրականութիւնը յաղթահարելով 1975-76-ին պիտի կարենայ Արփայի ջուրը Սեւան հասցնել, գէթ մասամբ թեթեւցնելու Սեւանի ծարաւը:

Օդակայան զիս դիմաւորելու եկած էին Համազասպեանը, իր տեղակալ Պետրոս Պետրոսեանը եւ երկու օգնականներ: Հաճելի անակնկալ էր հոն տեսնել համակրելի Հրայր Միքայէլեանը, որ եկեր էր Նագուշ Յարութիւնեանը դիմաւորելու: Իր ինքնաշարժով ալ զիս ղրկեց պանդոկ:

Շատ նեղացուցիչ էր օդակայանին մուտքի փոքր սրահը: Բազմութիւնը ժամերով ոտքի պէտք էր որ սպասէր, մինչեւ որ Պէյրութ մեկնողներու իրերը փոխադրուէին եւ ապա ժամանողները մաքսատուն առաջնորդուէին: Մաքսատան գործողութիւններն ալ արդէն շատ դանդաղ, ժամեր կը խլէին: Իրաւ որ ձանձրացուցիչ, թէեւ իմ պարագային սպասումի կարիք չկար: Իմ ճամպրուկներս յետոյ կը բերուէին հիւրանոց:

Լիւքս սենեակի կարգադրութիւնները ամբողջացնելէ ետք, ճաշ մը կ'ընենք Պետրոսեանին հետ, որուն կ'ընկերանայ բաժնի վարիչ Ռոմէն Կոզմոյեանը՝ պատրաստուած երիտասարդ մտաւորական մը, որ Էտիկ Գոճոյեանին դասընկերն է:

Ճաշէն ետք, հանդիպեցայ Վազգէն Վեհափառին, որու հետ զրուցեցի մինչեւ 9.30։ Հրաւիրեց որ Շաբաթ օր, ճաշի շուրջ շարունակենք զրոյցը։ Տեղեկացուց թէ Սարգիս Գասպարեանը Դիլիջան է, հանգստանալու։ Վեհափառը պիտի կարգադրէ որ այցելեմ իրեն՝ մեզ հետաքրքրող ազգային-եկեղեցական հարցերու շուրջ խորհրդակցելու։

Վեհին խոր ցաւակցութիւններ յայտնեցի Անժէլին ու իմ կողմէ Տիրամօր մահուան համար։ Յուզուեցաւ. շատ էր կապուած մօրը։

Վեհին մօտ էին Յուսիկ Սրբազանն ու Ինդոյեան Վարդապետը. ճամբու դրաւ զիրենք, որպէսզի խորհրդակցինք։ Դիտել տուի թէ բոլորովին առանձին է խոշոր վանքին ու Վեհարանին մէջ։ «Այո,- ըսաւ,- տխուր է»։

Եկեղեցականներու կարիքը մեծ է թէ՛ էջմիածնի վանքին եւ թէ՛ արտասահմանի համար։

- Ձեր ճիգերը պէտք է որ բազմապատկէք, Վեհափառ։

- Այո, բայց օգնեցէք ձեր դպրոցներէն ընդունակ եւ նկարագրով լաւ աշակերտներ ղրկելու, մնացածը թողէք մեզի։ Քանի մը ընդունակ ուսանողներ կան արդէն եւ մէկը ուղարկած ենք Եւրոպա, ուսանելու։

Ապա աւելցուց թէ Գարեգին Եպսկ. Գազանճեանը Աւստրալիայէն պիտի հեռանայ ու հաւանաբար Գերմանիա ղրկուի պաշտօնով։ Կարիքը կայ լաւ երիտասարդի մը Աւստրալիոյ համար։

- Գանատայի Թեմը Ամերիկայէն բաժնելու ծրագիր մը պատրաստելու է. մերինները կը փափաքին որ նոր թեմ մը ունենանք։

- Համաձայն եմ,- ըսաւ։

Թորգոմ Սրբազանին յանձնարարութեամբ Արիս Վարդապետը ձեռնադրուեր էր Եպիսկոպոս՝ Գանատայի մէջ փոխանորդութիւն վարելու համար։ Բայց եզրակացուցինք որ թեմերու բաժանումը նախընտրելի է։

- Ուրախ եմ որ Գանատայի մէջ դուք լաւ դիրքերու վրայ էք. լաւ երիտասարդութիւն ունիք եւ կազմակերպուած ուժ,- ըսաւ Վեհափառը եւ աւելցուց,- շուտով Գանատան առանձին թեմ յայտարարելէ ետք, ազգային ժողով գումարելու եւ օրինական ձեւակերպութիւններ կատարելու աշխատանք պիտի տարուի։ Ձեր օժանդակութիւնը կարեւոր է ազգային-եկեղեցական գործերու յաջող ընթացքին համար։ Անոր համար կ'ուրախանամ եւ ապահով կը զգամ երբ ՌԱԿ-ը

ուժեղ եւ գործօն դիրքերու վրայ ըլլայ. ան մեր եկեղեցական գործերու յառաջդիմութեան համար լաւ ազդակ է:

Փարիզ թերթ հրատարակելու ծրագիրը մէջտեղ է, բայց իրականացումը դժուարութիւններու կը բախի: Վեհափառը վերահաստատեց օգտակար դառնալու իր խոստումը: Սերովբէ Սրբազանն ալ խանդավառ է, կ'ուզէ որ օր առաջ իրագործուի ծրագիրը, բայց գործնական քայլ չ'առներ փութացնելու ուղղութեամբ: Խնդրեմ Հայկաշէն Ուզունեանին, որ կրնայ նիւթապէս եւ մանաւանդ Փարիզի մեր ընկերներուն գործակցութեամբ կազմակերպչական կարեւոր գործ տեսնել:

Ուրբաթ, 25 Հոկտեմբեր

Գիշերը, ուշ ատեն Վարդգէս Համազասպեանը հեռաձայնով հազար ներողութիւն խնդրած էր որ զիս դիմաւորելու չէր կրցած գալ ստիպողական գործի մը պատճառով եւ ժամադրուած էինք որ առաւօտուն Կոմիտէ հանդիպիմ. հետեւցուցեր էի որ այսքան փութկոտութիւնը իմաստ մը ունի:

Երբ Կոմիտէին դուռը հասայ եւ տեսայ թէ Կոզմոյեանը դուրս կու գար զիս դիմաւորելու, հետեւութեանս մէջ աւելի համոզուեցայ: Առաքելութիւնս, որ Մեծ Եղեռնի 60-ամեակին առիթով դաշնակ-հնչակ-ռամկավար գործակցութեամբ կ'իրագործուէր, ցնցում առաջ բերած ըլլալու է եւ վերէն հրահանգուած՝ որ լրջօրէն զբաղին ինձմով:

Համազասպեանը, Կոզմոյեանը, Վ. Դաւթեանն ու Պ. Պետրոսեանը երկու ժամնոց հանդիպում մը ունեցան հետս: Երեք կուսակցութիւններու միացեալ կոչը[53], լոյս տեսած ըսփիւռքի թերթերուն մէջ, լրջօրէն ցնցած է զիրենք: Ընդվզած են: Բոլորը միաբերան կը պաշտպանէին այն տեսակէտը թէ առանց համայնավարներուն ստորագրութեան հրապարակուած «Կոչ հայ ժողովուրդին»ը կը մակաբերէ թէ երեք կուսակցութիւններն են հայ ժողովուրդին տէրն ու տիրականը: Հայաստանը չէ յիշուած կոչին մէջ, ուրեմն Հայաստանի բնակիչները հայ չեն, պետութիւնը հայկական չէ: Կոչը կ'արդարացուէր եթէ սփիւռքի հայութեան միայն ուղղուած ըլար:

– Դուք տասը տարի է սփիւռքի հայութեամբ կը զբաղիք: Կը կարդաք մամուլը ուշի ուշով, հետեւաբար հարիւրաւոր, եթէ ոչ հազարաւոր անգամ հանդիպած էք որ փոքր ու մեծ միութիւններ՝ քաղաքական, բարեսիրական, մշակութային, հայրենասիրական, բոլորն ալ նոյն վերնագիրը կը գործածեն, որեւէ առիթով հայութեան դիմելու ժամանակ:

Ձեր մեկնաբանութիւնը բոլորովին անտեղի է: Արդէն երբ բովանդակութեան նայինք, կը պարզուի որ հայրենիքի եւ սփիւռքի ամբողջական հայութեան ուղղուած կոչ մըն է: Դուք նստած ակադեմական վերլուծումներ կ'ընէք: Մանաւանդ այս Կոմիտէն պէտք չէր որ ընէր ատիկա, քանի որ ի պաշտօնէ պէտք էր որ գիտնար թէ ընդունուած սովորութիւն մըն է այդ դարձուածքը մեր մօտ,- կը պատասխանեմ:

- Արեւմտեան Հայաստանի հողերու հայութեան վերադարձով կը լուծուի Հայ դատի մեծ մասը, կ'ըսուի, ուրեմն միւս մասն ալ Խորհրդային Հայաստանն է:

- Դուք լաւ գիտէք թէ մեր ուղղութիւնն ինչ է. մանկամիտ չենք որ ՀՅԴ-ի ծուղակը իյնանք: Խորհրդային Հայաստանի հողերուն տէրը հոս բնակող հայերն են եւ քիչ մըն ալ արտասահմանի հայերը: Այդ ակնարկութիւնը կ'երթար «ներքին հողեր»ուն՝ Ախալքալաք, Նախիջեւան եւ Ղարաբաղ: Դուք լաւ կը հասկնաք եւ իրաւունք չունիք սխալ մեկնաբանելու: Դուք ալ ցանկացողն էք, բայց արտօնուած չէք նման հարցեր բարձրացնելու: Յաճախ խօսած ենք այս մասին ձեզի: Ձեզի համար նուրբ, շատ փափուկ հարց են «եղբայրական» ատըրպէյճանցիներուն կամ մանաւանդ գոռոզ վրացիներուն ջիղերուն դպող նման խնդիրները: Դուք շատ լաւ գիտէք թէ պատասխանատու ղեկավարները թելադրած կամ գէթ ըսած են մեզի թէ այս հարցը մեր կողմէ բարձրացնելը լուրջ պատասխանատուութիւն կը բերէ ձեր վրայ, սակայն մենք ազատ ենք դուրսէն հետապնդելու: Ինձմէ հազար անգամ աւելի լաւ գիտէք թէ Նախիջեւանը պարպուած է հայութենէ: Ղարաբաղը նոյն վտանգին ենթակայ է: Սա «եղբայրական» ժողովուրդները չգրգռելու քաղաքականութիւնը միմիայն ի շահ մեր դրացիներուն կը գործէ. եթէ «եղբայրական» են՝ թո՛ղ արդարութիւն ընեն:

- Կոչին մէջ հայրենիքի մասին խօսք չկայ:

- Մեր նպատակը արեւմտեան պետութիւններու մօտ դիմումներ կատարելով մեր դատին արդարացիութիւնն ու անկորնչելիութիւնը փրոփականտել է. եթէ Խորհրդային Հայաստանի մասին խօսուէր՝ կրնային կասկածով մօտենալ ու ըսել թէ գործիք ենք համայնավարներու: Միւս կողմէ, ձեր մտահոգութիւնը տեղին չէ, որովհետեւ մեր համայնավար ընկերները Պէյրութի մէջ մօտէն շփումի մէջ էին մեր հետ, Գերսամին միջոցով կը հետեւէին ամէն քայլի եւ ծանօթ էին նոյնիսկ «Կոչ»ի խմբագրման աշխատանքին:

Եկէք անկեղծ ըլլանք եւ ընդունեցէք թէ ձեր պատճառաբանութիւնները ճիշդ չեն: Ձեր բուն ընդվզումը կու գայ սա պարզ իրողութենէն, որ՝ ա) հայ համայնավարները դուրս ձգուած են այս համաձայնութենէն եւ անոնք բողոքած են ձեր ղեկավարութեան. ուստի պարտաւոր էք այս կարգի անհիմն դիտողութիւն ընել, որպէսզի ձեր ղեկավարները մինչեւ Մոսկուա արդարանան. բ) հայ համայնավարները չէին կրնար պաշտօնապէս մաս կազմել ու կոչին տակ ստորագրել, քանի որ նա՛խ աշխարհի վրայ հայ համայնավար կուսակցութիւն գոյութիւն չունի. գ) ենթադրենք որ Մատէեանն ու Ադդարեանը առած ըլլայինք յանձնախումբին մէջ, անոնք իբրեւ համայնավար օրինական կամ վարչական իրաւասութիւն ունի՞ն, օրինակ, Ամերիկայի կամ նոյնիսկ Սուրիոյ հայ համայնավարներուն հրահանգ տալու, որ գործակցին մեզի. ո՛չ անշուշտ: Երբ կուսակցութիւններու կեդրոնական վարչութիւններուն միջեւ կնքուած է համաձայնութիւնը եւ Պէյրութ գըտնուող կեդրոնները հրահանգած են բոլոր հայաշատ գաղութներու մէջ գործող իրենց ենթակայ մասնաճիւղերուն որ անշեղօրէն գործադրեն համաձայնութեան պայմանները. դ) հայ համայնավարները պիտի մասնակցին գործօն կերպով բոլոր յանձնախումբերուն եւ պիտի կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Եթէ հակահայրենասիրական արտայայտութիւններ ըլլան՝ մենք ալ իրենց նման չենք թոյլատրեր: Անոնց անունը կոչին տակ չէ եղած ի շահ գործին. բայց անոնք կան ու պիտի ըլլան նոյնիսկ նախագահութեան մէջ:

Դուք այս կոչէն աւելի մանրակրկիտ կերպով պէտք էր որ քննարկէիք համաձայնութեան պայմանները[54], որոնցմէ ակնե-րեւ կ'ըլլայ մեր հայրենասիրական անշեղ ուղղութիւնը: Մենք մեր կարելի բոլոր միջոցները պիտի գործադրենք որ յաջողի ձեռնարկը, որմէ շահողը հայրենիքը, սփիւռքը, հայրենասիրական ճակատը պիտի ըլլան: Հաստատ համոզումս է:

Ընկեր Համազասպեան, դուք պէտք է որ յիշէք, անցեալ տարի ընկեր Քոչինեանին հետ ունեցած տեսակցութեանս ընթացքին ես հարց դրի, երբ խօսքը Հայ դատի ու Եղեռնի մասին էր, ըսելով. «Ամէն տարի, Ապրիլ 24-ի յուշատօնները առիթ նկատելով, դաշնակցականները մանաւանդ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ ցոյցեր կը կազմակերպեն, եռագոյն կը պարզեն եւ հակասովետ քարոզչութիւն կը կատարեն՝ Խորհրդային Հայաստանը Քրեմլինի լուծէն ազատելու, եւլն.: Եթէ կարենանք արգիլել այս բոլորը, օգտակար չէ՞ք նկատեր: Ան-

վարան պատասխանեց. «Անշուշտ լաւ կ'ըլլայ» ու աւելցուց. «Թո՛ղ արեւմտեան պատմական հողերը տան արտասահմանի հայութեան, հոգ չէ թէ դաշնակցական կառավարութիւն ըլլայ անորը... վերջ ի վերջոյ կը միանայ մեզի»:

Եզրակացնեմ: Մեր գլխաւոր նպատակներն էին՝

ա- Համագործակցաբար, համերաշխ մթնոլորտի մէջ նշել Ապրիլ 24-ը ամբողջ սփիւռքի տարածքին, համահայկական տարողութեամբ:

բ- Հայկական իրաւունքներու շուրջ լայն փրոփականտ ընել տողանցքներով:

գ- Օտար լեզուներով գրքոյկներ հրատարակել՝ միջազգային դիւանագիտական շրջանակներուն ծանօթացնելու մեր պահանջները:

դ- Նիւ Եորք, ՄԱԿ-ի շէնքին առջեւ մեծ հաւաք կազմակերպել ու ՄԱԿ-ի անդամներուն բաժնել օտարալեզու գրքոյկները:

ե- Արգիլել թուրք դեսպանատան մօտ ցոյցեր կազմակերպելը, զգուշանալ ծայրայեղութիւններէ: Խաղաղ ցոյցը աւելի տպաւորիչ ու ազդեցիկ է:

զ- Կողմերու միջեւ բանավէճերը արգիլել: Ժողովուրդը ձանձրացած է վէճերէ:

է- Արգիլել եռագոյնի գործածութիւնը:

ը- Դաշնակցութիւնը ամերիկեան հեռատեսիլի ընկերութեան մը հետ պայմանաւորուեր էր մէկ ժամ տեւողութեամբ ճառեր ու գեղարուեստական յայտագիր սփռելու: Պահանջեցինք նիւթերը: Խորհրդային Միութեան եւ Հայաստանի դէմ լուտանքներով լեցուն էին: Բոլորը ջնջեցինք եւ Անդրանիկ Անդրէասեանին պարտականութիւն տուինք նոր բովանդակութեամբ եւ առողջ մտածումով հայրենասիրական ճառ մը պատրաստելու:

Այս բոլորը պիտի իրականանան ի շահ հայութեան:

Համազասպեանը հարց տուաւ թէ ի՞նչ կը պատահի, եթէ Դաշնակցութիւնը չյարգէ համաձայնութիւնը:

- Այն ատեն կը հրատարակենք մեր համաձայնութեան պայմանները եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը Դաշնակցութեան վրայ կը ծանրանայ: Ժողովուրդը կ'ըլլայ արդար դատաւոր:

- Լաւ կ'ըլլայ:

- Ես վերջացուցի. բայց կ'ուզեմ եզրակացնել: ՌԱԿ-ի եւ անձնապէս իմ անունով կ'երաշխաւորեմ որ մեր ուշադիր

հսկողութեան տակ պիտի գործադրուի պայմանագիրը։ Պատրաստ եմ ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնելու։

Երեկոյեան, Պետրոսեանն ու Կոզմոյեանը եկան զիս տանելու «Անուշ» օփերան դիտելու։ Միշտ հաճելի է դիտել «Անուշ»ը։

Վերադարձին, շիշ մը ուիսքին պարպեցինք Պետրոսեանն ու ես։ Կոզմոյեանը խմող չէ. զարմանալի բայց իրաւ։

Զիրենք ճամբու դնելէ ետք, վար իջայ ու պար մտայ։ Անկիւն մը նստած սկսայ զննել շուրջիններս։ Տրամէրեանը եկաւ որ միասին խմիչք մը առնենք։ Եկան տաղանդաւոր երիտասարդ նկարիչ Մինաս Աւետիսեանն ու Մարտիրոս Սարեանի տուն-թանգարանի տնօրէն Շահէն Խաչատրեանը, Նիւ Եորք բնակող Տիկին Զ.Դ.ին հետ։ Նշանաւոր Զ.ն Շ.ին բարեկամուհին էր, երբ Եղիշէ Պատրիարքին ու Շ.ին հետ Նիւ Եորք կը գտնուէի։ Իր պատճառով Պատրիարքը օր մը գաւազանը քաշելով ուզեց ծեծել Շ.ն։ Դէպքը պատահեցաւ 1964-ին, «Ուոլտորֆ Ասթորիա» պանդոկը։

Շաբաթ, 26 Հոկտեմբեր

Առտու Պետիկը, Էլմիրան եւ իրենց զաւակները եկան։ գացինք տոլարի խանութ Պետիկին ինքնաշարժին անիւ գնելու։ Ի՞նչ բախտ։ «Մոսկվիչ»ի անիւ չունէին։ Երբ խանութ մտանք, երկու վաճառորդ աղջիկները երիտասարդի մը հետ նստած կը շաղակրատէին՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու ինծի կամ հարցումներուս։ Պահ մը սպասելէ ետք, զայրացած յանդիմանեցի զիրենք։ Սարսափեցան, բայց...։

Գացի Պետիկենց տուն։ Հօրեղբայրը՝ Յովսէփ, այցի եկաւ։ Արտագաղթի համար դիմում կատարած էր եւ կ'ուզէր որ օգնեմ իրեն։ Համբերութեամբ բացատրեցի վատ հետեւանքները եւ ջանացի համոզել որ հրաժարի մտադրութենէն։ Կտրուկ կերպով մերժեցի օգնել որ Հայաստանէն հեռանայ։ «Եթէ Պէյրութ գաս, ո՛չ միայն չեմ օգներ, այլեւ տեսակցութիւն անգամ չեմ ունենար հետդ։ Ես պատասխանատու ղեկավար եմ ՌԱԿ-ի։ Մենք ճիգ կը թափենք որ Հայաստանի բնակչութիւնը աճի եւ ո՛չ թէ արտագաղթ, այլ ներգաղթ կազմակերպենք։ Պէտք է ազգային եւ ո՛չ թէ անձնական ուղիով մտածել», ըսի։

Կէսօրին Վեհափառը ինքնաշարժը ղրկած էր։ Էջմիածին գացի եւ ազգային ու եկեղեցական հարցերու վերաբաղ մը ըրինք։ Մեծ մասին ներկայ էր նաեւ Կոմիտաս Եպիսկոպոսը։

Ընդհանուր ակնարկը դասաւորեցի հետեւեալ կէտերուն մէջ.-

1- Հայաստանեայց Եկեղեցիին, ՀԲԸՄ-ի եւ ասոնց պաշտպան ՌԱԿ-ի միջեւ կապն ու գործակցութիւնը ամրապնդել, զարգացնել: Մեր կուսակցութիւնը իր կարելին կը կատարէ աւելիով, իր սահմանափակ միջոցներով: Եկեղեցական իշխանութիւնները եւ ՀԲԸՄ-ը միտքէ հանելու չեն թէ այս երեք կառոյցները զիրար կ'ամբողջացնեն եւ փոխադարձ օժանդակութիւնը կարեւոր է զօրացնելու բոլորին դիրքերը՝ աւելի ու աւելի օգտակար ըլլալու համար հայ ժողովուրդին ու հայրենիքին:

2- Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան Ընդհանուր ժողովը, գումարուած Անթիլիասի մէջ, աւարտած է իր առաջին շաբթուան աշխատանքները: Առնուած որոշումներէն աւելի՝ կարեւոր են հոն տիրապետող ոգին, մտայնութիւնը, հետապնդուած նպատակները, որոնք հայ ժողովուրդին եւ Հայաստանի գոյապահպանումէն աւելի ՀՅԴ-ի շահերուն հետամուտ ըլլալ են:

3- Զարիքը խափանելու համար՝

ա- Հարկ է զօրացնել եկեղեցի-ՀԲԸՄ-ՌԱԿ գործակցութիւնը եւ օժանդակել ՌԱԿ-ի.

բ- Ուժ տալ ՌԱԿ-ի մամուլին, ինչպէս եւ եկեղեցւոյ եւ ՀԲԸՄ-ի.

գ- Փարիզի մէջ հրատարակել նոր օրաթերթ.

դ- Աթէնքի թերթը վերահրատարակել ճոխ բովանդակութեամբ:

4- Գանատան վերածել առանձին թեմի, բայց ո՛չ Արիս Եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ:

5- Երուսաղէմի վանքին պատկանելութեան շուրջ լուրջ քայլեր առնելու է: Երկար տարիներէ ի վեր ինձի համար հարց է վանքին ներքին կանոնագրին պարագան: Ըստ այդ կանոնագրին, հայոց վանքը առանձին եւ անկախ հաստատութիւն մըն է: Անպայման բարեփոխելու է կանոնագիրը եւ աւելցնելու յօդուած մը, ուր նշուի անոր Էջմիածնի ենթակայութիւնը: Այսպիսով անոր հայկական եկեղեցական պատկանելութիւնը ճշդուած կ'ըլլայ: Յաճախ խօսած եմ Եղիշէ Պատրիարքին, որ ամէն անգամ խոստացած է. բայց խոստանալ եւ գործադրել տարբեր բաներ են: Քաղաքական պայմանները ներկայիս թոյլատու են այս հարցը լուծելու: Միաբանները համակիր են այս գաղափարին: Վերջը ուշ կ'ըլլայ: Խօսած եմ Տիրան Սրբազանին եւս, որ համաձայն է նոյնպէս:

Վազգէն Վեհափառին մեր ուրախութիւնը յայտնեցի իր այն արտայայտութեան համար, թէ այն գաղթօճախներուն մէջ որ ՌԱԿ-ը ուժեղ է՝ Էջմիածնի թեմերը լաւ վիճակի մէջ են. անհարկի դժուարութիւններու չեն հանդիպիր: Կը հետեւի թէ, ուրեմն, ՌԱԿ-ը պէտք է զօրացնել, որպէսզի Վեհափառին միտքը հանգիստ ըլլայ թէ ազգային-եկեղեցական գործերը լաւ ընթացքի մէջ են: «Անշուշտ», ըսաւ Վեհափառը:

Ցաւով դիտել տուի թէ կարգ մը պատասխանատու եկեղեցականներ այսպէս չեն մտածեր. անոնք աւելի կլանուած են իրենց աթոռը, հանգիստ կեանքը ապահով պահելու մտահոգութեամբ, տարուած անձնական շահերէ:

Վազգէն Վեհափառէն ներողութիւն խնդրելով նկատողութեան համար, օրինակներով բացատրեցի ըսածս.

ա- 1964-ին, Աղեքսանդրիոյ մէջ թեմական ընտրութիւն կար: Ժրընեւ հանդիպեցայ Վեհափառին, որ Եգիպտոսէն անցնելով Եթովպիա պիտի երթար: Խնդրեցի որ անձնակեդրոն, փառամոլ Մարտիկ Զարբհանէլեանին եւ Զինչինեան Զաւէն Եպիսկոպոսին խօսի որ գործակցին ՌԱԿ-ի հետ՝ հեռու մնալով ՀՅԴ-էն, որ մեր դէմ գլխաւոր պայքարող ուժն էր:

Երբ Եթովպիա գացի Մարտիրոս Տարագճեանին հրաւէրով, ուր կը գտնուէին նաեւ Վազգէն եւ Խորէն կաթողիկոսները՝ մասնակցելու Արեւելեան Եկեղեցիներու Խորհրդաժողովին, հարցուցի Վեհափառին թէ խօսա՞ծ է Զարբհանէլեանին: Ըսաւ թէ առիթ չէր եղած: Խնդրեցի որ վերադարձի ճամբուն վրայ անպայման խօսի: Յետոյ իմացայ Կոմիտաս Սրբազանէն թէ Վեհափառը երկար եւ խիստ խօսած է Զարբհանէլեանին, որ սակայն համարձակած է լկտի արտայայտութիւն մը ունենալ ՌԱԿ-ի հասցէին եւ չէ անսացած Վեհափառին թելադրութեան: Վիճաբանութեան ընթացքին Վեհափառը բարձրացուցած է իր ձայնը, ան ալ փոխադարձած է: Ինքնահաւան եւ ամբարտաւան մարդ՝ միահեծան իշխող ուզած է մնալ միշտ:

բ- Անդրադարձայ Երուսաղէմի մէջ Վազգէն-Խորէն Կաթողիկոսներու ողջագուրման հարցին, նշելով թէ որքան ճիշդ եղաւ մեր նախատեսութիւնը եւ որքան արդար էր մեր հեռատես ու իմաստուն կեցուածքը: Զուզեցի շարունակել, բանի գիտէի թէ Վեհափառը մեղսակից էր հնչակ-համայնավար-Հայաստանի պետութիւն տխուր դերակատարութեան:

գ- Միացեալ Նահանգներու մէջ Թորգոմ Սրբազանին նախաձեռնութեամբ Անթիլիասական թեմերու հետ միութեան

բանակցութիւն սկսած էր։ Խիստ նկատողութիւն ըրի։ Վեհափառը համաձայն էր մեր հետ, թէ նման քայլէ մը ո՛չ թէ օգուտ, այլ վնաս կու գայ Էջմիածինին։ Գրած էր այս մասին Թորգոմ Սրբազանին եւ նամակին պատճէնը ղրկած մեզի։ 1971-ին, երբ Նիւ Եորք գացի, տեսայ Թորգոմ Սրբազանը։ Ըսաւ թէ նոր դարձած էր Վեհափառին տուած այցելութենէն։ Վեհին բացատրած էր թէ Ամերիկայի մէջ կան նոր եկեղեցականներ, երկու կողմէն ալ, որոնք չեն հասկնար հարցին խորքը ու կը տրամաբանեն՝ թո՛ղ ազատ ընտրութիւններ կազմակերպուին եւ ժողովուրդին ձայնով որ կողմը որ շահի ա՛ն վարէ իշխանութիւնը։ Վեհափառը իր համաձայնութիւնը տըւեր էր։

Ինծի համար համոզիչ չէր բացատրութիւնը։

Անթիլիաս գումարուած Ընդհանուր Ժողովին շուրջ Վեհափառը յայտնեց թէ ո՛չ մէկ նորութիւն կար։ Ասիկա մեր կասկածին իրաւացի ըլլալը կը հաստատէր։ Պոլսոյ Պատրիարք Շնորհք Սրբազանը երեք նամակներ գրած էր Խորէն Կաթողիկոսին, առարկայօրէն ներկայացնելով մեր տեսակէտները։ Բայց յուսախաբ ըլլալով եկած ու տեղեկագրած էր Ամենայն Հայոցին թէ ո՛չ մէկ յոյսի նշոյլ կար անոնց անկեղծութեան շուրջ։ Հետեւաբար յոյժ կարեւոր էր որ Վեհափառը ամուր մնար իր տեսակէտներուն վրայ, որոնք բանաձեւուած էին 5 գլխաւոր կէտերով[55]։

Շնորհք Պատրիարքը, Էջմիածին գտնուած միջոցին, դարձեալ գրած էր Խորէն Կաթողիկոսին, ջերմօրէն յանձնարարելով որ Ընդհանուր Ժողովին մէջ իրենց դիրքէն զիջում ընելով բարեացակամութիւն արտայայտէին՝ հաշտութեան առաջնորդող որոշումներ առնելով։ Բայց դա՛րձեալ ո՛չ մէկ դրական արդիւնք։

Վեհափառին տեսակէտը յստակ էր. ընելիք չունինք մինչեւ որ հակառակ կողմէն յստակ երաշխիքներ ըլլան։

Վեհափառը լրջօրէն շահագրգռուած էր Փարիզի մէջ նոր թերթ մը հրատարակելու մեր ծրագիրով։ Վեհին տեսակէտները յար եւ նման էին մերինին՝ արծարծուած բոլոր կէտերուն շուրջ։ Սկզբունքային ո՛չ մէկ տարակարծութիւն ըլլալը նշելով, ան կը շեշտէր թէ պատրաստ է եւ կ'ուզէ որ գործերու յաջող ընթացքին համար յանախ խորհրդակցինք։

Վեհը հրաւիրեց որ վաղուան պատարագին ներկայ գտնուիմ եւ իր կողքին ըլլամ թափօրի ժամանակ։ Ըսաւ թէ կարեւոր հիւրեր ներկայ պիտի ըլլան։

Գիշերը, ծանօթացայ Մուրատ Նուրիջանեան անունով երիտասարդ գնահատուած բանդակագործի մը, որ Ղարան կ'աշխատի: Շատ կը փափաքէր ծանօթանալ Վեհափառին: Ըսի թէ վաղը կրնայ ինծի ընկերանալ:

Կիրակի, 27 Հոկտեմբեր

Վեհը ինքնաշարժը ղրկած էր: Մուրատը շատ ուրախ էր որ վերջապէս պիտի արժանանայ Վեհին կողմէ ընդունելութեան: Թափօրով, ես Վեհին կողքը եւ Մուրատը ետիս, մտանք տաճար: Հոն էին ֆրանսացի հիւրերը, շուրջ 90 բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ: Կենցաղագէտ Վեհափառը գիտէ օգտագործել առիթները: Խաչի բովանդակալից քարոզ մը տուաւ: Խօսեցաւ Ֆրանսայի հանդէպ հայոց բարեկամական զգացումներուն շուրջ, հայ-ֆրանսական մշակութային առընչութիւններուն եւ ֆրանսահայ գաղութին տրուած դիւրութիւններուն համար Ֆրանսայի պետութեան եւ ժողովուրդին հանդէպ մեր ունեցած երախտագիտական զգացումներուն մասին: Մասնաւոր թարգմանիչներ գործի վրայ էին: Մօտս էր շնորհալի, գեղեցիկ տիկին մը՝ Ռընէ Պրիտէլ, որ իրաւաբան օրէնսգէտ ըլլալէ զատ, է՛ր նաեւ երաժշտասէր: Ուղղակի ապշած, հիացած կը հետեւէր Լուսինէ Զաքարեանին երգեցողութեան: Ինչպէս միշտ, Լուսինէն հոգիով վերացած կ'երգէր Մայր Տաճարին մէջ:

Պրիտէլը բացատրեց որ իրենց 92 հոգինոց խումբը կը պատկանի օրէնսգէտներու ակումբի մը, որուն արտօնուած են անդամակցիլ միայն իրաւաբանութեան տոքթորա ունեցողներ: Կը հետեւէր թէ բոլորն ալ բարձր դիրքեր ունենալու են կառավարութեան կամ ազատ ասպարէզի մէջ: Անմիջապէս մտածեցի Փարիզի Ժան Կուժոն թաղի հայկական եկեղեցիին դէմ թրքասէր Թորոսեանին կողմէ բացուած դատին մասին: Տիկնոջ ըսի թէ դուրսը խօսելիք ունիմ իրեն:

Հոս կարեւորութեամբ շեշտեմ թէ բոլոր ֆրանսացիներուն վրայ շատ խոր տպաւորութիւն թողած էր Էջմիածին այցը: Վեհափառը ֆրանսերէնով բացատրած էր նախապէս թէ հայ ժողովուրդը բարեպաշտ է, առաջին քրիստոնեայ պետութիւնը ունեցած է, եւլն.: Ապա ականատես եղեր էին թէ ինչպիսի ակնածանքով ժողովուրդը կը ճգնէր թափօրէն ներս թափանցել Վեհին փէշը համբուրելու եւ օրհնութիւնն ստանալու համար: Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը, երիտասարդ մայր մը կը ջանար իր փոքրիկին համար ապահովել Վեհին

օրհնութիւնը: Թափօրը ճեղքելու անյաջող փորձերէ ետք, ճարահատ, ան փոքրիկը կը նետէ օդը. մարդիկ կը բռնեն զայն եւ Վեհը իր ձեռքը կը դնէ անոր գլխուն: Ձեմ կրնար մոռնալ այդ տեսարանը եւ երիտասարդ հայ մօր երջանկութիւնը:

Հայ ժողովուրդի խորունկ հաւատքի արտայայտման նման տպաւորիչ դէպքեր շատ են ազդած հիւրերու վրայ:

Դուրսը շուրջս հաւաքուեցաւ ֆրանսական խումբին կարեւոր մէկ մասը: Տիկին Պրիտէլը նախ հարցուց թէ ուրկէ՞ կրնայ ճարել Լուսինէին երգապնակը: Ապահովցուցի թէ կը

Աջէն ձախ՝ Նորայր Տէօվլէթեանը, Փրոֆեսորը, Արաբսի Տէօվլէթեանը, Լուսինէ Զաքարեանը, Վարդգէս Համազասպեանը, անծանօթներ եւ Ժիրայր Թովմասեանն ու Նիկողոս Թէքէեանը, Գահիրէ:

գտնեմ իրեն համար: Ըսաւ.

– Եւրոպայի ամենադժուարահաճ երաժշտագէտները սիրով պիտի ուզէին որ Լուսինէն օփերայի երգչուհի դառնար իրենց մօտ:

Խումբի անդամները բարձրաձայն մեկնաբանութիւններ կը կատարէին իրենց ապրումներուն մասին: Մէկը միւսին կ'ըսէր թէ եթէ ներկայ եղած չըլլար եւ իրեն պատմէին այս բոլորին մասին, պիտի չհաւատար ու խորհէր որ ուղեղալուացքի ենթարկուած է պատմողը:

Հոգեբանական յարմար պահը հասած էր:

– Ներեցէք,– ըսի,– հոս, համայնավար կարգերու տակ, հայ ժողովուրդը այսքան ազատօրէն, ջերմեռանդօրէն կը

պահէ իր սէրը հայկական եկեղեցիին, բրիստոնեայ հաւատքին նկատմամբ։ Այսօր հոս գոյացած է 40,000 ռուբլիի նուիրատուութիւն, ինչպէս ինծի հաղորդած է լուսարարապետ Յուսիկ Սրբազանը։ Համայնավար իշխանութիւնը երբեմ հաշիւ չի պահանջեր եկեղեցիին եկած լումաներուն մասին։ Մինչդեռ ձեր պարագային, կ'ուզեմ որ գիտնաք, ձեր կառավարութիւնը Փարիզի մէջ մեր փոքրիկ հայկական եկեղեցիին լումաները հաշուելու համար հաշուեքննիչ նշանակած է, որովհետեւ դաւանան թրքասէր հայ մը անուղիղ միջոցներու դիմած ու դատ բացած է Սերովբէ Սրբազանին դէմ, ըսելով թէ եկեղեցական իշխանութեան ընտրութիւնները ապօրինի են։

– Անկարելի է,– պատասխանեցին միաբերան։

– Անկարելի կը նկատուի, բայց իրականութիւն է։

Լուսինէին երգապնակը առի Արսէն Սրբազանէն եւ երեկոյեան յանձնեցի տիկնոջ։ Խումբը «Արմենիա» կը մնար։ Շատ ազդուեցայ, չէր գիտեր ինչպէս շնորհակալ ըլլալ։

Վերահաստատեց թէ խումբին բոլոր անդամները խորապէս տպաւորուած են ընդհանրապէս Հայաստանէն, հայ ժողովուրդէն ու մանաւանդ Ս. Էջմիածնէն ու Սրբազնագոյն Կաթողիկոսէն։ Գալով Փարիզի հայոց եկեղեցւոյ դէմ բացուած դատին, ըսաւ թէ իրենց խումբէն օգտակար կրնայ ըլլալ Բարձրագոյն Ատեանի օրինական խորհրդատուն, որ բարի մարդ մըն է։ Խոստացաւ զինք ներկայացնել ինծի, երեկոյեան, որպէսզի հարցը բերեմ իր ուշադրութեան։ Խումբը Հայաստան բերողը ծագումով հայ մըն է Եանոզոֆ մականունով. ան ալ սիրով յանձն առաւ խորհրդատուն ներկայացնել ինծի։

Եկեղեցական արարողութենէն ետք, պոլսահայ խումբը այցելեց Վեհին, որ զիս ալ ճաշի պահեց։ Ճաշի ընթացքին ու առանձնաբար խօսեցայ Լոնտոնի հայոց եկեղեցական խորհուրդի ընտրութեան շուրջ։ Արսէն Սրբազանն ալ կար։ Բացատրեցի որ Պսակ Սրբազանը դժուարութիւն կը յարուցէր եւ Ներսէս Պոզապալեան Սրբազանին դէմ կը պայքարէր Լոնտոնի մէջ, ուր վերջինս էր Վեհափառին կողմէ նշանակուած պատուիրակը։ Յայտնեցի թէ փոխանակ ՌԱԿ-ի օգնելու՝ ընտրութիւնները կազմակերպելու համար, խայտառակ թռուցիկներ կը հանուէին, Վեհափառին դէմ արտայայտութիւններ կ'ունենար, զրպարտութիւններ կը տարածայնէր։ Վեհափառը նորէն յուզուեցաւ։ Պսակ Սրբազանը պաշտպանողները ռամկավար են, յայտնեց Վեհափառը։ Պատասխանեցի թէ իրաւ ռամկավար մը չի կրնար նման բայլեր առնել։ Մեր Լոնտոնի կազմին մէջ

կան երկու այլախոհներ, որ կը պաշտպանեն Պսակ Սրբազանին սխալ քայլերը: Այդ պարագան նկատի ունինք ու կը տնօրինենք անհրաժեշտը:

Բացատրեցի մեր կացութիւնը. ըսի թէ հակառակ իր լաւատեսութեան, մենք մտահոգ ենք ընտրուած վարչութեան ապագայ գործունէութեան նկատմամբ: Յայտնեցի նաեւ որ Կարօ Գրիգորեանը՝ ատենապետ ՌԱԿ Լոնտոնի Ակումբին, Հայկաշէն Ուզունեանին հետ շփում հաստատած է ու կ'աշխատի որ որեւէ տարակարծութիւն չծագի մեր շարքերուն մէջ. միւս կողմէ, կը յուսամ որ Վեհափառին թելադրութեամբ Ներսէս Սրբազանը աւելի գործօն դեր մը կատարէ անպաշտօն կերպով, առանց հրապարակային արտայայտութեան:

Երկուշաբթի, 28 Հոկտեմբեր

Առտու, նախաճաշի պահուն, ֆրանսացիներու խումբին հանդիպեցայ: Բոլորը դարձեալ շեշտուած կերպով իրենց հիացումը յայտնեցին մեր յուշարձաններուն, հայ ժողովուրդի հայրենասէր ու եկեղեցասէր ըլլալուն մասին: Խոր տպաւորութիւններով պիտի մեկնին ու իրենց շրջանակին մէջ պիտի արտայայտուին այս բոլորին մասին:

Անուշիկ Տիկին Ռընէն զիս ներկայացուց Տքթ. Մ. Ա. Թուրէնին՝ Արդարադատութեան Նախարարութեան Պետական Խորհրդական, 13 Place Vendome, Paris. Tel: 260.51-29:

Այս պատուական մարդուն եւ իր ընկերակիցներուն բացատրեցի թէ Փարիզի հայոց եկեղեցւոյ մատակարար մը նշանակած է ֆրանսական դատարանը՝ իբրեւ արդիւնք թրքասէր հայու մը կողմէ բացուած զրպարտական դատի մը: Բայց, ինչպէս ականատես եղան հոս, սփիւռքի մէջ եւս հայերը մտքով ու սրտով կապուած են եկեղեցիին եւ աշխարհի երեսին ցրուած մեր գաղութները երբեք, երբեք պիտի չհասկնան թէ ի՛նչպէս կ'ըլլայ որ հայոց բարեկամ ազատութեան երկրի մը կառավարութիւնը այսպիսի անճոռնի որոշում մը կ'առնէ: Մեր ժողովուրդը դժուար թէ հասկնայ որ դատարանները անկախ են: Քանի որ եղածը զրպարտութիւն մըն է, ուրեմն դատարանը անարդար է եւ ենթակայ որոշ փորձութիւններու...: Բնականաբար հայ մամուլը արձագանգած է եղածին ամէնուր, եւ հայ ղեկավարներ իրենց զարմանքն ու ընդվզումը արտայայտած են: Շատ ցաւալի վիճակ է այս:

Աւելցուցի նաեւ թէ Վազգէն Վեհափառը նմանապէս խնդրած է ինձմէ որ իր կողմէ ալ խօսիմ այս հարցին շուրջ:

Խոստացան լրջօրէն զբաղիլ խնդրով եւ ուզեցին որ Տէր. Թուրէնին պարտականութիւն տանէ որ օգնէ:

Յետոյ առանձին ալ խօսեցայ խորհրդականին: Յայտնեց թէ հիմա որ ճանչցած է Վեհափառը եւ աչքերովը հաստատած մեր ժողովուրդին ջերմեռանդութիւնն ու քիչ մը ծանօթացած մեր եկեղեցական պատմութեան, մեր այս դատը իր դատը պիտի համարէ: Խնդրեց որ ամփոփ յուշագիր մը տանէ, որովհետեւ բոլորովին նորութիւն էր իրեն համար դատը:

Անմիջապէս պատասխանեցի.

– Սիրելի Տէր. Թուրէն, պիտի խնդրէի որ արտօնէք, որ Վեհափառին եւ իմ կողմէ թելադրեմ Փարիզի մեր Առաջնորդ Սրբազանին՝ թղթածրարը բերել Ձեզի: Դուք շատ ծանրաբեռնուած էք, պիտի խնդրէի որ ժամադրութիւն մը տաք եւ ուղղակի աղբիւրէն լսէք դատին բոլոր ծալքերը:

Այնքա՜ն ուրախացաւ: Կարծես իրեն բարիք ըրած եմ:

– Անմիջապէս որ Փարիզ վերադառնամ, թող բերեն թղթածրարը, կը զբաղիմ այս գործով,– ըսաւ:

Վեհափառին պատմեցի. խանդավառուեցաւ եւ կարծես թեթեւացում մը զգաց:

– Մաղթենք որ ֆրանսացիներու խումբին այցը ծառայէ մեր եկեղեցւոյ դատին բարւոք լուծման, ըսաւ Վեհափառը:

– Վեհափառ, ես վստահ եմ, որովհետեւ լուրջ եւ բարի մարդ մըն է խոստացողը,– շեշտեցի:

Երեւան վերադարձիս, Տէր. Թուրէնը գտայ «Արմենիա»ի յուշանուէրներու կրպակին առջեւ: Մօտեցայ: Կ'ուզէր բանի մը փոսք–բարտ գնել եւ շուարած էր թէ ինչպէս պիտի վճարէ, մանաւանդ որ լեզուն ալ չէր հասկնար: Գնեցի եւ տուի իրեն. շատ դժուարաւ ընդունեց: Փոխարէնը ֆրանսական տալ փորձեց: Հանգստացուցի զինք թէ շատ փոքր բան մըն էր:

(Ծանօթութիւն Փարիզի մէջ Սերովբէ Սրբազանին եւ եկեղեցւոյ դէմ բացուած դատին կապակցութեամբ:

Վեհափառը անմիջապէս հեռաձայնեց Սերովբէ Սրբազանին ու տեղեկացուց ձեռք առած միջոցիս շուրջ: Տուաւ անունը, հասցէն ու հեռաձայնի թիւը Տէր. Թուրէնին, որ հանդիպի անոր: Սերովբէ Սրբազանը անմիջապէս Գիւտ Սրբազանը փութացուցած էր ժամադրութիւն մը առնելու: Քարտուղարուհին տետրակը բանալով ըսած է թէ 6 շաբաթէն առաջ կարելի չէ ժամադրուիլ: Գիւտ Սրբազանը խնդրած է որ քարտու–

դարուհին վայրկեան մը ներս երթայ ու տեղեկացնէ խորհրդականին թէ հայ եկեղեցական մը եկած է զինք տեսնելու եւ Փրոֆ. Թովմասեանին հետ արծարծուած դատին մասին խօսելու: Խորհրդականը անմիջապէս իր մօտ գտնուող մարդոցմէ ներողութիւն խնդրելով զիրենք դուրս հանած ու Գիւտ Սրբազանը ներս կանչած է: Թղթածրարը առնելով, յայտնած է թէ պատրաստ է սերտելու զայն եւ բերելու իր աջակցութիւնը հարցին լուծման: Հիացումով խօսած է Վեհափառին, հայ ժողովուրդին ու Էջմիածնի մասին: Խնդրած է որ Սրբազանը հետը կանոնաւոր կապ հաստատէ դատին ընթացքին շուրջ:

Դատի վերջնական փուլին ժամանակ, Գիւտ Սրբազանը կրկին այցելած է խորհրդականին, որ ի ներկայութեան՝ դատաւորին հեռաձայնելով ըսած է թէ դատին ծանօթ է եւ անձամբ զինք շատ կը հետաքրքրէ, հետեւաբար ըստ այնմ նկատի առնելու է հարցը: Դատաւորը ի նպաստ Սերովբէ Սրբազանին վճիռ արձակած է:)

Երեքշաբթի, 29 Հոկտեմբեր

Գրողներու Միութեան քարտուղար Վարդգէս Պետրոսեանէն խնդրած էի որ իբրեւ խմբագրապետը «Գարուն» ամսագրին՝ անոր շուրջ հաւաքուած երիտասարդ տաղանդաւոր տղոց հետ հանդիպում մը կազմակերպէր: Ըրած էր: Առտու, գացի խմբագրատուն: Կայտառ, մտացի, արտայայտիչ աչքերով երիտասարդներ, մտաւորական կարողութեամբ եւ մանաւանդ սփիւռքի հանդէպ լայն հետաքրքրութեամբ: Աւելի քան երկու ժամ խօսեցանք: Պատասխանեցի հարցումներուն:

Նախ ընդհանուր հակիրճ պատկերը տուի հայ գաղութներու, եկեղեցական-ազգային կառոյցներու, հայ կազմակերպութիւններու: Մատնանշեցի մեր առջեւ ցցուած արգելքներու, դժուարութիւններու, հայութեան միասնութիւնը պահպանելու մեր ճամբուն վրայ բարդ քաղաքական-ընկերային խնդիրներու գոյութիւնը:

Առաջին հարցը դնողը տաղանդաւոր արձակագիր Մուշեղ Գալշոյեանն էր, թէ ինչո՞ւ, ի՞նչ նպատակով այդքան կը չարչարուինք արտերկրի հայը հայ պահելու համար:

– Կը հաւատանք որ գուրգուրալու է իւրաքանչիւր հայ անհատի վրայ, որպէսզի մեր թուաքանակը աւելնայ որակին հետ միասին: Մեր ազգը դարեր պահած է իր ինքնութիւնը՝ իր հոգեկան ուժը գերադասելով ֆիզիքականէն. բայց պարզ է որ

ժողովուրդի մը թիւը նոյնպէս կարեւոր է, մանաւանդ երբ դատ մը մնացած է մինչեւ հիմա չլուծուած։

Երկրորդ հարցը այն էր թէ ի՞նչ կը մտածուի արտասահմանի մէջ արտագաղթողներու նկատմամբ։

– Ցայտուն օրինակով մը բացատրեմ մեր կուսակցութեան եւ միւս կազմակերպութիւններուն ալ դիրքը։ Գրիգոր Պեհերեհեանը ինծի շատ մօտ անձնաւորութիւն մըն էր, խմբագիր էր եղած «Զարթօնք»ի, մեծ հայրենասէր էր, շատ օգնած էի որ իր վիճակը բարելաւուի Հայաստանի մէջ, շատ ճիգ թափած էի զինք տարհամոզելու. բայց ապարդիւն։ Ան թողուց հայրենիքը եւ Պէյրութ եկաւ, ընտանեօք Ամերիկա մեկնելու համար։ Ըսեր էի թէ մեր կուսակցութիւնը երբեք պիտի չօգնէ իրեն, նոյնիսկ զինք պիտի չուզէի տեսնել մեր ակումբէն ներս։ Այդպէս ալ ըրինք։ Գնաց Ամերիկա. իմացանք որ բնաւ երջանիկ չէր։ Հոս ինծի համար մտքի եւ խղճի տառապանք պատճառող պայքար մը ծագեցաւ։ Կը սիրէի զինք իբրեւ երիտասարդ կորովի մտաւորական, սակայն կար մեր քարոզած քաղաքական ուղեգիծը։ Նախընտրեցի զոհել անձի մը հանդէպ ունեցած սէրս։ Արտագաղթողները արտասահմանի մէջ չեն ընդունուիր իբրեւ իրաւ հայեր։

Հարցերը կը յաջորդէին իրարու, բայց Վեհափառին մեքենան եկած կը սպասէր որ երթամ իր մօտ։

Վեհափառին մօտ էր Սոֆիայի «Երեւան» երգչախումբը։ Երգեցողութիւնը լաւ էր։

Վեհը բանի մը անգամ հեռաձայնով զիս փնտռած էր՝ ճաշի հրաւիրելու։ Սեղանակիցներուն մէջ էին Տիրան Սրբազան Ներսոյեանը եւ Դամասկոսի Առաջնորդ Ոսկան Վրդ. Գալփաքեանը։ Վեհափառը պնդեց որ մեկնումի թուականս յետաձգեմ գէթ երկու օրով, որպէսզի միասին Դիլիջան երթանք եւ խորհրդակցութիւն ունենանք Սարգիս Գասպարեանին հետ՝ Գանատայի, Աւստրալիոյ, Գերմանիոյ, Լոնտոնի թեմերուն մասին։

Երեկոյեան Վեհը հեռաձայնեց իմանալու որոշումս։ Ըսի թէ յետաձգումը կարելի էր, բայց վաղը պիտի չկարենամ ընկերանալ իրեն, բանի որ Անտոն Քոչինեանը պիտի փորձէ ժամանակ գտնել զիս ընդունելու։ Ըսաւ թէ ինք կը մեկնի եւ Հինգշաբթի օր մեքենան կ'ուղարկէ զիս տանելու Դիլիջան։ Խոստացայ։ Կապի Կոմիտէին միջոցով փոխեցի տոմսս եւ օրինական ձեւակերպութիւններ կատարել տուի Մինաս Աւետիսեանէն գնած նկարներս դուրս հանելու համար։

Չորեքշաբթի, 30 Հոկտեմբեր

Առտու, հանդիպում ունեցայ Վարդգէս Համազասպեանին ու իր տեղակալ Պետրոսեանին հետ: Հոն էր Դրամատիկական Թատրոնի տնօրէնը, որուն հետ պատրաստեցինք «Կոսմոնցէր»ի խողովակով կնքուելիք պայմանագրին նախագիծը, որպէսզի արտասահման շրջապտոյտի ելլեն: Նախապէս խօսեր էի ընդհանուր վարիչ Հրաչեայ Ղափլանեանին հետ:

Յիշատակելի գիշեր մը անցուցի մինչեւ առտուան 2-ը: Անակնկալ կերպով սենեակս հաւաքուեցան Վարդան Աճեմեանը, Սիլվա Կապուտիկեանը, Պարգեւ Ֆիլեանը, Տէր եւ Տիկին Յակոբ Յակոբեանները, Մինաս Աւետիսեանը, Շահէն Խաչատրեանը:

Արուեստագէտներու այս խումբը եկաւ ինծի պարգեւելու մտքի ու հոգեկան մեծ վայելքի մը, ապրումի գերագոյն պահեր: Յակոբեանը իր ընկերային-փիլիսոփայական մտորումներով ինքզինք գերազանցեց, միաժամանակ իբրեւ սեղանապետ (թամադա) զգետնելով Պարգեւն ու Սիլվան, որոնք ապշահար զինք կը լսէին:

Սիլվան ըսաւ թէ Յակոբեանը ներշնչուած էր իմ ներկայութենէս:

Ան մասնաւորաբար ծանրացաւ հայրենասիրութեան վրայ, խօսեցաւ արտագաղթի տենդոտ հիւանդութեան մասին՝ այպանելով արտագաղթողները ծանրօրէն: Քննադատեց նաեւ իշխանութիւնները: Բայց ծանրութեան կեդրոնը ես էի: Բոլորը կը մասնակցէին գնահատելու համար հասարակական գործիչի հանգամանքս, զոհաբերումի ոգիս, իրաւ հայրենասիրութեան տիպար օրինակս, եւն.: Սակաւախօս Մինասն ալ տեղին լուրջ մտածումներ արտայայտեց:

Հինգշաբթի, 31 Հոկտեմբեր

Որոշած էի առանց Համազասպեանին լուր տալու երթալ Դիլիջան: Նախապէս Համազասպեանը դիտել տուած էր որ առանձին պէտք չէր որ ճամբորդէի, նոյնիսկ էջմիածին երթալու համար, քանի որ պաշտօնական հիւր էի եւ անպայման ընկերացող մը ունենալու էի: Կարեւորութիւն չէի տուած այս կարգի արտայայտութիւններու: Պարզ մարդ եմ. կարեւորը գործ տեսնելն է եւ ո՛չ թէ ձեւակերպութիւնը:

Հայաստանի մէջ կարեւոր մարդոցմէ, մանաւանդ թիւ մէկէն, ժամադրութիւն առնելը շատ խրթին է: Օրերով կը քաշքշուի: Կը սպասցնեն ու չեն ըսեր թէ կարելի պիտի ըլլա՞յ:

Դիլիջան սքանչելի եղանակ էր. օդը պայծառ։ Մինչեւ Սեւան հասնիլը, ճամբան պահ մը կեցանք որոշ կէտէ մը դիտելու Արագածի չորս գագաթները։ Իրապէս հոյակապ տեսարան։ Մտածեցի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անմար կանթեղի առասպելին մասին։ Երկար զմայլեցայ բնութեան հրաշալիքներուն վրայ։

Քառագագաթ Արագածէն ետք դիտեցի լեռներու գոհար Սեւանը, ուրիշ գեղեցիկ տեսարան մը։ Թաղուեցայ մտածումներու մէջ։ Միտքս գնաց մեր պատմութեան խորերը, դարերէ ի վեր մեր ժողովուրդին կերտած հրաշք առասպելները, որով սնուցած են մեր միտքերը։ Կառչելով մեր աւանդութիւններուն, միշտ հաւատացած ենք թէ ֆիզիքական ուժը կարող չէ յաղթել հոգեկան հզօր ուժերուն, որոնց կը պարտինք մեր գոյութիւնը։

Աշնան այս եղանակին մանաւանդ, անտառները գոյնզգոյն տերեւներով բնութեան ուրիշ հրաշալիք մը կը պարզէին Դիլիջանի մէջ։ Սարեանական պատկերներու տեսարաններ։

Նշմարելի է որ Սեւանը խիստ կծկուած ու ծարաւ է։ Անհամբեր Արփա-Սեւան փապուղիի աւարտման կը սպասէ իր ծարաւը յագեցնելու համար։ Եզերքի գոյները խաւ առ խաւ կը հաստատեն լիճին փոքրանալը։

«Լեռնային Հայաստան» առողջարանը իր փառաւոր շէնքով թառած է խոշոր բլուրի մը վրայ։

Վեհափառը Սարգիս Գասպարեանին եւ Տիրան Սրբազանին ընկերակցութեամբ դիմաւորեց զիս։ Հանգիստ զրոյցէ յետոյ, որուն Ներսոյեան Սրբազանը չէր մասնակցեր, գացինք Հաղարծինի վանքը։ Երէկ գիշեր, Մինասն ու ընկերները պնդեր էին որ անպայման տեսնեմ։

1071 թուականին կառուցուած, լաւ վիճակի մէջ պահպանուած է վանքը։ Ս. Աստուածածին եկեղեցին շինուած է աւելի ուշ, 1281-ին։ Անհրաժեշտ նորոգութիւնները կատարուած են եւ կը շարունակուին։ Վեհափառը նախաձեռնած է նորոգութեան, սակայն յետոյ պետութիւնը ստանձնած է այդ մեծածախս հոգը։

Վերադարձանք առողջարան ու կրկին միացանք Սարգիս Գասպարեանին։ Գասպարեանին հետ առանձին բարձրացայ Վեհափառին սենեակը։ Ան յետոյ պիտի միանար մեզի։ Բացատրեցի այս անգամուան առաքելութեանս դրդապատճառը՝ միացեալ կոչին վլվլուկը։ Լուր չունէր։ Բացատրեցի

կոչին բնոյթն ու նպատակը: Լուսաբանեցի թէ ինչու անիրաւ էին ընդվզելու մէջ: Ան հասկցաւ էութիւնը եւ թէ վլվլուկը պատճառուած էր Պէյրութի համայնավար ղեկավարներէն, որոնք հատուածական շահերու հակամէտ էին: Մենք ազգային շահերէ կ'առաջնորդուէինք: Քաջութիւնը ունի իրականութիւնը տեսնելու եւ արտայայտուելու. մեզի իրաւունք տուաւ:

Անդրադարձանք եկեղեցական խնդիրներու: Յայտնեց թէ շատ գէշ ազդուած է Վեհափառը Լոնտոնի ընտրութիւններուն առթիւ մեր զօրաւոր ճնշումէն: Ըսաւ թէ մեծ համարում ունի ՌԱԿ-ի ողջմիտ եւ իրապաշտ ուղղութեան վրայ ու կ'ակնկալէ որ օժանդակենք: Ըսաւ, մանաւանդ, թէ Վեհափառը մեծ վստահութիւն եւ համակրանք ունի իմ նկատմամբ: Լուսաբանեցի թէ մեր դիրքը կը բացատրուի անով, որ դաշնակները տիրապետող դիրքի ձգտում ունին, ինչ որ օգտակար է ո՛չ էջմիածնի եւ ո՛չ ալ հայութեան. թէ Վեհափառը պարտաւոր էր մեր հետ խորհրդակցիլ՝ արգիլելու դաշնակ չարիքը: Արդիւնքը եղաւ այն, որ Վեհին թոյլ կեցուածքէն օգտուեցան անոնք եւ թեմը գրեթէ դաշնակներուն յանձնուեցաւ:

Ըսի թէ, օրինակ, Խորէն Կաթողիկոսը 1960-էն ի վեր չարտօնեց ընտրութիւն կատարել Կիպրոսի մէջ, վախնալով որ թեմը իր հակակշռէն դուրս կ'ելլէր: Անթիլիասը հակաօրինական նման քայլեր առնելու չի վարանիր, մենք ինչո՞ւ պիտի չօգտուինք Վեհափառին արդար կեցուածքէն: Ի վերջոյ իր դէմ պիտի ցցուի դժուարութիւնը...:

– Ընկեր Գասպարեան,– ըսի,– դուք լաւ գիտէք որ Վեհափառին հետ յարաբերութիւնս շատ լաւ եղած է սկիզբէն ի վեր: 1957-ին, հայրենիք առաջին այցելութեանս, այդ յարաբերութիւնները ջերմացան, եւ կրնամ ըսել թէ անկէ ետք յաջորդական այցելութիւններով անոնք մտերմիկ դարձան: Անձնական փոխադարձ համակրութիւն ալ հաստատուած է: Ուրեմքն անձնական որեւէ դժգոհութիւն չունիմ Վեհափառէն, բայց սփիւռքի եկեղեցական-ազգային մարմիններու կազմութեան ընթացքին կան պարագաներ որ աչալրջութիւն կը պահանջեն, որպէսզի հակաէջմիածնական տարրը չկարենայ շահագործել իր դիրքը ու վնաս հասցնել սփիւռք-հայրենիք կապերուն: Պիտի չուզէի որ Վազգէն Կաթողիկոսը Խորէն Կաթողիկոսին աստիճանին իջնէր ու հատուածի մը ենթարկուէր. սակայն կան պարզ տեսանելի պարագաներ, երբ մեր սիրելի Վեհափառը կը վարանի մեր հետ խորհրդակցիլ, երբեմն կը լսէ

բանի մը ունեւոր մարդոց խօսքը, որոնք յաճախ ծանօթութիւն ու խորք չունին, բայց իրենց հաճելի թուած տեսակէտը կը ջանան պարտադրել Կաթողիկոսին: Զարմանալիօրէն որոշ տկարութիւն մը կը նշմարեմ Վեհափառին մօտ դրամատէրներու հանդէպ, որոնք որոշ նուիրատուութիւն կը կատարեն Էջմիածնի վանքին: Անշուշտ գնահատելի է եկամուտ ապահովող յատկութիւնը եւ Վեհափառը կը յաջողի շատ մը շինարարական ձեռնարկներ իրագործել, սակայն այդ մօտեցումը պէտք չէ որ շատ առաջ երթայ՝ անտեսելու աստիճան կուսակցական ղեկավարներու տեսակէտները:

– Այո, որոշ չափով ես ալ նշմարած եմ, նոյնիսկ ունիմ փորձառութիւնը որ Վեհը կ'ուզէ որոշ անկախութիւն մը պահել նոյնիսկ մեր հետ գործած կամ խորհրդակցած ժամանակ. սակայն Աստուած թող երկար պահէ զինք Ս. Գրիգորի Աթոռին. դժուար է փոխարինել զինք:

– Բոլորովին համաձայն ենք,– ըսի:

Վեհափառը եկաւ միացաւ մեզի: Երեք ժամ վերաբաղը ըրինք թեմերու վիճակին, Աւստրալիայէն մինչեւ Գանատա:

Ապա ճաշի սեղանին շուրջ մեզի միացաւ Տիրան Սըրբազանը: Լաւ տրամադրութեամբ կերանք, խմեցինք ու կատակեցինք:

Երեկոյեան հազիւ կէս ժամ հանգստացած, Պետրոսեանն ու Կոզմոյեանը եկան զիս տանելու թատրոն: Այս մասին լուսաբանութիւն մը անհրաժեշտ է: Թէքէեան Մշակութային Միութեան կողմէ երկու կամ աւելի տարիներէ ի վեր կը խնդրէինք որ Սունդուկեան թատերախումբը կրկին դրկեն մեզի: Օրերը կը սահէին անորոշութեամբ: Անցեալ տարի Քոչինեանը յանձնարարած էր որ երիտասարդ Դրամատիկականը տանինք: Պատճառներէն մէկը այն էր, որ Ղափլանեանը՝ թատրոնին պետը, Քոչինեանին մօտիկ էր: Համաձայն եղած էինք եւ մեր կողմէ պատրաստած ներկայացումներու ցանկ մը: Լուրջ կտորներու կողքին, որոշեր էինք որ գէթ մէկ երգիծական ներկայացում ալ ըլլար: Առաջարկեր էին Օտեան–Քիւրքճեանի «Միջնորդ Տէր Պապան»: Ուզած էի տեսնել զայն, կարծես գուշակելով որ անընդունելի կրնար ըլլալ: Անշուշտ շատ հաճելի ու ծիծաղելի էր, բայց փաստ էր որ մեր մտաւորական դասը չէր ճանչնար արտասահմանը եւ ծանօթ չէր մեր ժողովուրդին մտայնութեան: Քահանան վերածեր էին գոհիկ, անճոռնի մարդու, հտպիտի, միմոսի, դրամապաշտ ստախօսի մը:

Ներկայացումի աւարտին, հարցուցին կարծիքս: Օթ-

եակին մէջ էինք։ Բացատրեցի թէ ՌԱԿ-ը սփիւռքի մէջ հայ եկեղեցւոյ, հետեւաբար կղերականին ջերմ պաշտպանն է, որովհետեւ Հայաստանեայց Եկեղեցին հայապահպանութեան հզօր ազդակ մըն է։

– Եթէ մեր մօտ ներկայացնէք ասիկա, ձեզ հոտած լոլիկներով ո՛չ միայն բեմէն, այլեւ երկրէն դուրս կ'ընեն,– ըսի ու աւելցուցի,– կը զարմանամ որ մտածեր էք նոյնիսկ այս կտորը ներկայացնել. կը նշանակէ՝ անտեղեակ էք մեր ժողովուրդի ապրումներուն։ Եթէ այս թատերախաղը բեմադրէք արտասահման, մեր հակառակորդները ահագին ահազանգ պիտի հնչեցնեն թէ տեսէք ի՛նչպէս կը չարափոխեն սփիւռքի գրականութիւնը եւ կը պայքարին մեր սրբութեանց դէմ։

Համազասպեանը համաձայն գտնուեցաւ թէ անյարմար է։ Ղափլանեանը ըսաւ թէ հեշտ է, որոշ մասեր կը փոխենք ու ընդունելի կը դարձնենք։

– Կարեւորը,– ըսի,– այն է, որ դուք նոյնիսկ պէտք չէ որ մտածէք այդ մասին։

Ուրիշ զարմանալի բան մը այն էր, որ թատրոնի մուտքին եւ այլուր խոշոր գունաւոր ծանուցումներ կ'ըսէին թէ ուրիշ ներկայացում մը կար այդ երեկոյ, բայց երբ ժողովուրդը տեղաւորուեցաւ, յանկարծ ներկայացուեցաւ «Միջնորդ Տէր Պապան»։

Ուրբաթ, 1 Նոյեմբեր

Առտու Առաքել Պատրիկը եկաւ։ Յետոյ եկաւ ազնիւ մարդը՝ Ռուբէն Զարեան։ Հետաքրքրական զրոյց ունեցանք արտերկրի մէջ գործող մշակութային ու քաղաքական կազմակերպութեանց շուրջ։

Պատրիկը անշուշտ աւելի տեղեակ էր եւ միացաւ ինծի՝ հաստատելու ՌԱԿ-ի հայրենասիրական գործունէութիւնը եւ ձեռք բերած արդիւնքները։

Զարեանը արտայայտուեցաւ հնչակեան եւ դաշնակցական կուսակցութեանց մասին։ Ըսաւ թէ անհասկնալի կը գտնէ դաշնակներու հակա-հայրենասիրական ընթացքը։

– Ես համայնավար եմ,– ըսաւ ան,– բայց ո՛չ գործօն։ Արտասահմանի մէջ գործող կազմակերպութիւններէն կը գնահատեմ ՌԱԿ-ը, մանաւանդ իր զոհողութիւններով եւ հաւատքով մեր մշակոյթի ստեղծման ու պահպանման մարզերուն մէջ։

Բացատրեցի թէ քաղաքական գործունէութեան ասպա-

րէզը խիստ սահմանափակ է հայոց համար, եւ թէ իբրեւ մեր բնակած երկիրներու հպատակներ մենք չէինք կրնար Հայկական Դատով զբաղեցնել մեր կառավարութիւնները, եւլն.: Նոյնիսկ մեր միջոցները սահմանափակ են, հետեւաբար մեր ունեցած միջոցները տրամադրած ենք դպրոցներու, ակումբներու, հրատարակութեանց, եկեղեցիին, եւլն.:

Զարեանը սիրով ընդունեց Աւետիք Իսահակեանին ծննդեան 100-ամեակին առիթով Պէյրութ իբրեւ ԹՄՄ-ի հիւր գալու եւ դասախօսութիւններ տալու հրաւէրս:

Ռուբէն Զարեանին կը բացատրէի, թէ ԹՄՄ-ի հիւրը պիտի ըլլար, բայց Հայաստանի մէջ ձեւակերպութիւններու ամբողջացման համար աւելի յարմար է եւ արագ որ անձնական հրաւէր տրուի, հետեւաբար ես անձնական հրաւէր մը կու տամ եւ մնացեալը կը դասաւորէ Համազասպեանը, որ յարմար գտած էր արդէն առաջարկս: Եւ կ'աւելցնէի, թէ կարեւորը իր Պէյրութ կարենալ այցելելն էր: Համաձայնեցաւ ի վերջոյ:

Այդ պահուն հեռաձայնը հնչեց: Պետրոս Պետրոսեանն էր, Համազասպեանին տեղակալը. «Արմենիա» էր եւ կ'ուզէր վեր բարձրանալ: Ըսի թէ հիւր ունիմ, չեմ կրնար ընդունիլ զինք: Ես կու գամ գրասենեակ:

Մանասէրեանը Քոչինեանին կողմէ բարեւներ հաղորդելէ ետք, կը բացատրէր թէ ան երկրէն դուրս կը գտնուէր գործով. իսկ այսօր ալ օտար հիւրերով զբաղած է ու կը ցաւի որ հանդիպում մը կարելի չէ կազմակերպել: Ըսի թէ կը հասկնամ. պետական խոշոր պատասխանատուութիւններ ունի, ծանրաբեռնուած է, վատ զուգադիպութիւն մը եղաւ իր Հայաստանէն դուրս գտնուիլը այս օրերուն, երբ ես եկած եմ ՌԱԿ-ՍԴՀԿ-ՀՅԴ կոչին առնչութեամբ հանդիպելու իրեն:

– Հոգ չէ. մենք կը խօսինք այդ մասին:

– Ո՛չ, ընկեր Մանասէրեան, ես չեմ ուզեր խորհրդակցիլ Ձեր հետ եւ ո՛չ ալ ճաշել: Արդէն ազգականներուս խոստացած եմ, քանի որ տեղեակ չէի կանխաւ:

– Մէկ բոպէ գիծը պահեցէք, խնդրեմ. ես պետական գծով կը կապուիմ Վարդգէս Համազասպեանին հետ:

Վերսկսելով խօսակցութեան, բացատրեց թէ երէկ գիշեր Համազասպեանը ժամադրուած պէտք էր որ ըլլար հետս, հրաժեշտի ճաշի շուրջ, եւ թէ զինք ալ հրաւիրած էր, եւ ինք ընդունած էր Կոմիտէի կազմին հետ միասին ճաշել:

– Շնորհակալ եմ պատիւին համար, բայց զիս հետա-

բրբրողը քաղաքավարական այդ հանդիպումները չեն, ո՛չ ալ համեղ ճաշերը, այլ՝ գործը: Եկած եմ մասնաւոր առաքելութեամբ: Եւ քանի որ կարելի չեղաւ հանդիպիլ Քոչինեանին, Համազասպեանին ու իր տեղակալներուն հետ արդէն երկար հանդիպումներ ունեցած եւ աւելի քան երեք ժամ բացատրած եմ ծրագիրներս ու պատճառներս: Անոնք նոյնութեամբ Ձեզ տեղեակ պահած են արդէն. ա՛լ հարկ չկայ կրկնելու եւ Ձեզ ժամավաճառ ընելու:

– Անպայման կը փափաքիմ հանդիպիլ Ձեզի, ընկեր Թովմասեան, ինչո՞ւ կը մերժէք: Արդեօք որեւէ առիթով Ձեզ վշտացուցա՞ծ եմ Պէյրութ կամ հոս: Դուք այնքան ազնիւ ընդունելութիւն մը ցուցաբերեցիք իմ նկատմամբ, յաջողցուցիք Պէյրութ այցելութիւնս՝ Պաղտատ պաշտօնական այցելութենէս ետք, որմէ շատ գոհ մնացինք: Ինչո՞ւ կը մերժէք:

– Կը մերժեմ, որովհետեւ եկած եմ հանդիպելու ընկեր Քոչինեանին հետ Եղեռնի 60-ամեակին առիթով երեք կուսակցութիւններու կոչին առնչութեամբ: Եթէ Ձեր հետ հանդիպիմ իբրեւ Կենտկոմի կազմի մէկ անդամի, առաքելութիւնս կատարած կ'ըլլամ, ինչ որ ճիշդ չէ: Յետոյ, դուք արդէն տեղեակ էք իմ տեսակէտներուս. հարկ չկայ կրկնելու:

– Բայց ընկեր Թովմասեան, ես անպայման կը փափաքիմ. եթէ չէք ուզեր գործով, ըսէք, խնդրեմ, ո՞ւր եւ ե՞րբ կ'ուզէք հանդիպիլ իբրեւ ծանօթի, բարեկամի: Այնքան յարգանք եւ համակրանք ունիմ Ձեր անձին, Ձեր կատարած գործին հանդէպ: Ձեր ազգանուէր ծառայութիւնը մեծապէս գնահատող եղած եմ միշտ: Մի՛ մերժէք, կ'աղաչեմ: Հիմա Համազասպեանը կու գայ Ձեր մօտ:

Հազիւ հեռաձայնը վար դրի, նորէն հնչեց: Համազասպեանն էր: Յայտնեց թէ իր տեղակալը փութացուցեր էր մօտս եւ թէ ինք ալ պիտի գայ շուտով. կը խնդրէ որ սպասեմ:

Պետրոսեանը «Արմենիա»ի մուտքին էր. հեռաձայնով խնդրեց որ վեր բարձրանայ: Ըսի թէ Ռուբէն Զարեանն է մօտս, կրնայ բարձրանալ:

Համազասպեանը դարձեալ հեռաձայնեց:

– Հարկ չկայ որ գաս, Վարդգէս: Ես ո՛չ կէսօրին ճաշի պէտք ունիմ եւ ո՛չ ալ կը փափաքիմ որ վաղը օդակայան գաք զիս ճամբու դնելու. ես առանձինս կրնամ մեկնիլ: Քաղաքավարական ձեւակերպութիւններ կարեւոր չեմ նկատեր: Գործն է կարեւորը:

– Խնդրեմ, սպասեցէք, անմիջապէս կու գամ սենեակ:

– Պէտք չկայ. ես կու գամ մօտդ, բանի որ խուսափում չկայ։

Ռուբէն Զարեանին ու Պետրոսեանին հետ իջայ վար ու Զարեանին ցտեսութիւն ըսելով Պետրոսեանին հետ գացի Կոմիտէ, ուր անհամբեր կը սպասէին Համազասպեանը, Մարտիրոսեանը, Կոզմոյեանը եւ Դաւթեանը։

Համազասպեանը սկսաւ.

– Բարունակ, զիս շատ վատ դրութեան մատնեցիր։ Ես Պետրոսեանին պատուիրեր էի որ հետդ ժամադրուէր ողջերթի ճաշի համար։ Առտու, դաս ունէի համալսարանը, այլապէս ես պէտք էր որ հրաւիրէի քեզ։ Ընկեր Պետրոսեանը հեռաձայներ ու չէ գտեր քեզ, եւ հիմա ընկեր Մանասէրեանը զայրացած մեզ կը յանդիմանէ ու պատասխանատու կը բռնէ։ Լուրջ է խնդիրը մեզի համար։

Բոլորին երեսը կախ էր. մտահոգ էին։ Քոչինեանին հրահագը չէին կատարած։ Մանասէրեանը պէտք էր որ հանդիպէր հետս։

Մանասէրեանը դարձեալ հեռաձայնին վրայ էր։ Կրկնեցի նոյն բացատրութիւնները, մերժումիս պատճառը, եւլն.։ Մանաւանդ Համազասպեանին դէմքին վրայ արձանագրուած էր մտահոգութիւն եւ պատասխանատուութեան զգացում։ Մանասէրեանին կրկնեցի պայմանս, թէ առաքելութեանս մասին պիտի չխօսուի ճաշի ժամանակ։ Սիրով ընդունեց։ Համազասպեանին եւ միւսներուն դէմքին ժպիտ փայլեցաւ։ Բոլորը ոտքի վրայ կը հետեւէին Մանասէրեանին հետ խօսակցութեանս։

Դրած պայմանիս ընդունուիլը ինծի մտածել կու տար թէ անհաւատալի բան մը կար, բանի կը ճանչնայի մարդիկն ու իրենց գործելու եղանակը։

Խաղաղութիւն տիրած էր մանաւանդ Համազասպեանին ներաշխարհին մէջ։ «Հանգստացա՞ր», հարցուցի իրեն։

Դաւթեանը ներողութիւն խնդրեց որ պիտի չկրնայ ճաշին մասնակցիլ. ստիպուած է աղջիկը օդակայան տանիլ։

Վարդգէս, Անտրէ, Պետրոս եւ Ռոմէն հետս գացին Կոմիտէի յատուկ ճաշասենեակը, «Արմենիա» հիւրանոց։ Բացառիկ ճոխ սեղան էր։ Սկսան հրահանգներ տալ ծառայողներուն՝ նոր յաւելումներ կատարելու ձկնկիթի եւ ձկնեղէնի վրայ, ինչպէս նաեւ խորովածներու։ Զմոռցան նաեւ տուփ մը սիկար ապսպրել։ Բոլորին ճիգն էր զիս սիրաշահիլ, զայրոյթս մեղմել. սակայն այս բոլորը իրենց ժխտական անդրադարձը կ'ունենային վրաս ներքնապէս, որովհետեւ ասոնց հազարապա-

տիկն անգամ չի խօսիր սիրտիս ու միտքիս։ Միտքս կլանուած է անով, որ Մեծ Եղեռնի 60-ամեակի հաւաքները անցնին փայլուն եւ տան մեր ակնկալած դրական արդիւնքները, մինչդեռ հայրենիքը փոխանակ մեզի օգնելու, որ Ապրիլ 24-ը իր բուն նպատակին ծառայեցնենք, մարդիկ այսպիսի մանրուքներով կը զբաղին։

Օրուան հերոս Լեւոն Մանասէրեանը եկաւ, ճնեց սեղանը ու զիս լայն ժպիտով բարեւելէ ետք, նոր հրահանգներ տուաւ, որ ամէն բան տեղին ըլլայ սեղանին վրայ։

Կրցածիս չափ զուարթ տրամադրութիւն ձեւացուցի, կատակեցի։ Պարզ ճաշ էր. կերուխում, ուրախութիւն։ Երբ Անտրէն ուզեց «Կոչ հայ ժողովուրդին»ի մասին խօսք բանալ, Մանասէրեանը արգիլեց.

– Ես խոստացած եմ ընկեր Բարունակ Թովմասեանին որ պիտի չխօսինք այդ մասին։

Ճաշը վերջանալու մօտ էր. յիշեցուցի ներկաներուն որ նոյն գիշեր սենեակս պիտի ըլլան ճաշի։ Մանասէրեանը «Զիս ալ չէ՞ք հրաւիրեր Ձեր սենեակը», հարցուց։

– Խնդրեմ, պատիւ կ'ըլլայ ու կը մասնակցիք ուիսքիի եւ պիստակի սպառման։

Կը կռահէի թէ կէսօրէ ետք Քոչինեանին պիտի տեղեկագրէր այսօրուան անցած դարձածը եւ գիշերը նոր թելադրութիւններ բերէր։

Ճաշի աւարտին, Մանասէրեանը ճամբու դրաւ Կոմիտէի կազմը, ըսելով թէ կ'ուզէ իր բարեկամին հետ հաշտուիլ։

Շուրջ մէկուկէս ժամ հանդարտութեամբ խօսեցանք։ Իրեն յիշեցուցի որ անցեալ տարի Քոչինեանին հետ խօսած էինք թէ Ապրիլ 24-ի հանդիսութիւնները միասնաբար պիտի ընենք սփիւռքի մէջ եւ չարտօնենք որ ՀՅԴ-ն չարաշահութիւններ եւ քարոզչութիւն ընէ Հայաստանի դէմ։ «Շատ լաւ կ'ըլլայ եթէ կարենաք», ըսած էր։ Ըսաւ թէ կը յիշէր, բայց նաեւ աւելցուց.

– Կը վախնամ որ ՀՅԴ-ն ձեզ խաղի բերէ ու հակախորհրդային քարոզչութիւն կատարէ։

– Մանուկներ չենք։ Կարեւոր իրողութիւն մը յիշեցնեմ։ Վազգէն եւ Խորէն Կաթողիկոսներու հանդիպումը Երուսաղէմի մէջ, 1963-ին, ձեր պետական հաւանութեամբ տեղի ունեցաւ։ Մենք հակառակ էինք, որովհետեւ դաշնակները առանց որեւէ զիջումի իրենց դիրքը պիտի զօրացնէին ի վնաս Էջմիածնի եւ հայրենիքի։ «Զարթօնք»ի առաջին էջին վրայ մենք

հաղորդեցինք մեր տեսակէտը։ Իրողութիւնները, պատմութիւնը ողջագուրումէն ետք եկան հաստատելու մեր տեսակէտը։ Այդ ողջագուրումը (մեր բառն է ասիկա. միւսները հաշտութիւն գրեցին) ձեր հաւանութեան արժանացած էր, որովհետեւ հակադաշնակցական ճակատի երկու միւս բաղկացուցիչ տարրերու՝ համայնավար եւ հնչակեան, ղեկավարները համոզեր էին թէ կրնան Անթիլիասի բերդը ներսէն գրաւել... մանկական մտածում։ Ի պատիւ Քոչինեանին, յիշեցնեմ թէ ձեր ներկայութեան ան խոստովանեցաւ թէ այս գործին մէջ մենք իրաւունք ունէինք, աւելի իրապաշտ մօտեցում էր մերը։ «Մերոնք սխալեցան», հաստատեր էր ան։ Այսքան տարիներու իմ փորձառութեան ընթացքին չէ պատահած որ երկրի թիւ մէկ մարդը ընդունի սխալած ըլլալ։

– Կը ցաւիմ շեշտելու թէ ինչպէս սխալեցաք 1963-ին Կաթողիկոսին ողջագուրման առթիւ, նորէն սխալ ճամբու մէջ էք. մօտիկ ապագան ցոյց կու տայ։ Իբրեւ ՌԱԿ-ի ղեկավար անձնապէս կը ստանձնեմ ամբողջ պատասխանատուութիւնը ծագելիք անպատեհութիւններուն համար։ Կրնամ երաշխաւորել որ արդիւնքը դրական պիտի ըլլայ եւ դուք գոհ պիտի մնաք, ինչպէս մենք։ Ի զուր կը ջանաք մեզ տարհամոզել։ Ձեզ այս դիրքին մղողը դարձեալ հայ համայնավար ու հնչակեան ղեկավարներն են։ Դուք անոնց ըսածին կը հաւատաք եւ ո՛չ թէ մեր։ Ձեր դժուարութիւնը կը ծագի անկէ, որ հայ համայնավարները մաս չեն կազմեր ուղղակի 60-ամեակի կեդրոնական մարմնին. բայց աշխարհի վրայ հայ համայնավար կուսակցութիւն գոյութիւն չունի իբրեւ անջատ միաւոր։ Միայն ենթայանձնախումբերուն մէջ նկատի ունինք ընդգրկել հայ համայնավարներ։ Ասկէ դուրս կարելի չէ բան մը ընել։

Սիրալիր բաժնուեցաւ եւ գնաց, անշուշտ, Քոչինեանին հաղորդելու։ Գիշերը, նոր «հրահանգներով» պիտի գայ մօտս։

Գիշերը, սենեակս կերուխում, զուարթ մթնոլորտ։ Սփիւռքահայ Կոմիտէն լման կազմով, բացի Դաւթեանէն, քովս էր. նոյնպէս՝ Մանասէրեանը։ Ուրախ տրամադրութեան մէջ էինք, երբ սենեակս եկաւ անզուգականօրէն բարի մարդ, տաղանդաւոր նկարիչ Մինասը, միշտ հետը ունենալով արուեստի քննադատ Խաչատրեանը։ Շփոթած, յանկարծակիի եկաւ։ Բարի ճանապարհ մաղթելու եկած էին. ուղեկցեցայ մինչեւ սանդուխները։ Խնդրեցին որ միջնորդեմ եւ Յակոբ Յակոբեանը, Մինասն ու Շահէն Խաչատրեանը արտօնուին Պէյրութ գալ իրենց ցուցահանդէսին բացման առթիւ։ Շատ տրամաբանական

ու պարզ փափաք մըն էր իրենցը։ Խոստացայ հարցը շեշտակի կերպով դնել, յուսալով որ յաջողինք։ Մանասէրեանէն խընդրելու պէս պահանջեցի որ կարգադրէ. խոստացաւ։ Հայաստանի մէջ խոստումները առատ են. ո՛չ ըսել չեն գիտեր...։

Կէս գիշերին, Մանասէրեանը ճամբեց Կոմիտէի մարդիկը եւ ըսաւ.

– Քոչինեանը շատ կը ցաւի որ այս անգամ հասկնալի պատճառներով չկրցաւ հանդիպիլ, բայց եթէ դուք յանձն առնէք «Կոչ»ին մէջ փոքր բարեփոխութիւններ մտցնել հայրենիքի մասին եւ համայնավարներն ալ առնէք ղեկավար կազմին մէջ, ընկեր Քոչինեանը իբրեւ *իր մասնաւոր հիւրը* պիտի հրաւիրէ Ձեզ։

– Խնդրեմ, մի շարունակէք. դադրեցուցէք ձեր վիրաւորական պայմաններու թուումը։ *ՌԱԿ-ը եւ անոր գլխաւոր ղեկավարը երբեք, երբեք հրահանգ չեն առած կամ պայմանով գործ տեսած որեւէ երկրի կառավարութեան, նոյնիսկ հայրենիի կառավարութեան կողմէ։ Մենք կը գործենք, հայրենիքին ու հայ ժողովուրդին կը ծառայենք բոլորովին ազատ ու անկաշկանդ։ Մեր գործին համար չենք ընդունիր որեւէ բարոյական կամ նիւթական յատկացում. մեր միակ վարձատրութիւնն է մեր հայրենիքին ու ժողովուրդին ծառայած ըլլալու գոհունակութիւնը։* Խնդրեմ, ըսէ՛ք ընկեր Քոչինեանին, թէ եթէ դուք նման պայմաններով կ'ուզէք աշխատիլ, մենք կը մերժենք անգամ Սփիւռքի Կոմիտէի հիւրն ըլլալ, թէեւ չենք դադրիր անշեղօրէն ընթանալ մեր ուղիէն իբրեւ հայրենասէր կուսակցութիւն։

Շփոթած, փորձեց ընդմիջել բանի մը անգամ.

– Ներողամիտ եղէք, սխալ հասկցաք զիս, այդպէս չէ միտքս, հազար ներողութիւն։ Դուք գիտէք թէ մենք, յատկապէս ես, որքան կը գնահատենք ՌԱԿ-ի եւ մանաւանդ ձեր հայրենասիրական արդիւնաւէտ գործունէութիւնը. սակայն մտահոգ ենք որ դաշնակները ձեզ կը շահագործեն։

Շաբաթ, 2 Նոյեմբեր

Մինասէն նկար մը գնած էի եւ ձեւակերպումները կատարել տուած։ Մաքսատան մէջ կարծեմ 70 ռուբլի վճարելու էի։ Երբ Համազասպեանն իր գործակիցներով եկաւ զիս օդակայան տանելու, պատիւներով ընդունեցին զիս եւ նկարին համար մերժեցին որեւէ գումար առնել։

Ը. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

11 Օգոստոս - 27 Սեպտեմբեր 1975

Ութերորդ ուղեւորութիւնս է Խորհրդային Միութիւն: Կարգադրեցինք որ այս անգամ Ամերիկայէն մեզի այցի եկած Ֆլորա Բոյրս ալ Անժէլին ու իմ հետ գտնուի: Առաջին անգամ ըլլալով իբրեւ զբօսաշրջիկ կը մտնէինք Խ. Միութիւն. այլապէս միշտ հրաւիրեալի վիզայով եկած եմ:

Խումբը Օգոստոս 11-ին ճամբայ ելաւ Պէյրութէն, ուղղակի Մոսկուա: Շրջապտոյտը ծրագրուած էր այսպէս՝ Մոսկուա-Լենինկրատ-Հելսինքի-Մոսկուա, մինչեւ Օգոստոս 22:

Այդ օրը երեքս խումբէն պիտի բաժնուինք եւ Մոսկուայէն ուղղուինք Երեւան, ու ապա՝ Ջերմուկ, հանգստանալու: Ծրագիրը երեք տարիէ ի վեր կ'որոճայինք:

Նախորդ բոլոր այցելութիւններս եղած են ազգային ու կուսակցական գործեր հետապնդելու նպատակով, եւ երբեք առիթը չեմ ունեցած հանգստանալու. ո՛չ ալ՝ շրջագայելու Հայաստանի մէջ, տեսնելու պատմական վայրերը:

Գալով Մոսկուայէն Երեւան անցնելու հարցին, անլուծելի երեւոյթի մը բնոյթը կը զգենուր: Մեզի համար, որ ապրած ենք արտասահման, անհասկնալիօրէն տարօրինակ իրողութիւններ կան տիբթաթուրայով կառավարուող երկիրներու մէջ: Օրինակ, անհասկնալի էր մեզի համար, երբ ճամբորդութեան նախապատրաստական շրջանին Համազասպեանը կը գրէր թէ Մոսկուայէն Երեւան գալու համար յատուկ վիզայի կարիք կար եւ ինք չէր կրնար օգտակար ըլլալ, բանի որ իր իրաւասութենէն վեր էր:

Բարեմտութիւնը ունէի կարծելու որ Համազասպեանը կրնար հեռաձայնով կապ հաստատել Մոսկուայի մօտ հայ ներկայացուցիչ Մելքոնմեանին, որ զիս Երեւան ղրկէր: Պէտք էր անդրադառնալ թէ ան կապուած էր Մոսկուայի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան եւ ո՛չ թէ Սփիւռքի Կոմիտէին:

Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան նորագոյն հայ

աշխատակիցն էր Էտիկ Գոճոյեանը, որ հոն էր իր տիպար, պարկեշտ, շիկնոտ կնոջը հետ: Էտիկը մարդամօտ, ճարպիկ, վառվռուն, վազվզող գործիչ մըն էր, աշխատասէր ու կենցաղով լուրջ, ի տարբերութիւն Եղիշէ Յակոբեանին: Մտերմացեր էինք փոխադարձ յարգանքով: Ան Երեւան մեկնելէն առաջ կարգադրեր էր որ մեզի յատուկ վիզաները տրուին:

60-ամեակին առիթով Պէյրութ եկաւ Նորիկ Աւետեանը, Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան նախկին աշխատակից: Ուրիշ կրակոտ երիտասարդ մըն ալ ան: Բոլորն ալ խիստ գաղտնապահ են, բայց երբ գործ պիտի տեսնեն՝ մեր օժանդակութեան կարիքը ունին. առանց որ ըսեն՝ կը պարզուի:

Էտիկն ու Նորիկը եկան մօտս: Երեւան ելաւ որ Նորիկը եկեր էր 60-ամեակին առթիւ յիշեցնելու Նախագահ Ֆորտին որ անցեալին ունեցած իր հայանպաստ արտայայտութիւնը կրկնէ 60-ամեակին առիթով[56]: Կ'ուզէին որ ամերիկեան կարեւոր թերթերու մէջ ծանուցումի ձեւով կէս էջ գրաւէինք: Երկուքն ալ գաղափար չունէին թէ նման ծանուցումներու համար տասնեակ հազարաւոր տոլարներ պէտք էին: Տեղական կարեւոր արաբական թերթի մը մէջ արծարծել տուի հարցը՝ առանց վճարումի, բանի որ տէրը բարեկամս էր: Անով գոհացան եւ տրուած բացատրութեամբ վերադարձան:

Առջի շաբաթ նորէն եկաւ Նորիկը, այս անգամ առանձին, որովհետեւ Էտիկը մեկնած էր Մոսկուա, առանց սպասելու որ զինք փոխարինող հայ գործիչը դեսպանատուն հասնէր: Ամբողջ օրը միասին եղանք, ծով տարի զինք: Նորիկը ամէն ապահովութիւն տուաւ, նոյնիսկ ըսաւ թէ Եղիշը կը ղրկէ Երեւանէն Մոսկուա, որպէսզի մեզ մեր խումբէն անջատելով Երեւան հասցնէ: Նորիկը մոսկուաբնակ ըլլալուն, իր տան հեռաձայնի թիւը տուաւ, որ կապ հաստատեմ հետը...: Պարզուեցաւ որ Մոսկուայէն դեռ չէր մեկնած Բաբկէն Տէր Միքայէլեանը, որ Էտիկին տեղը պիտի բռնէր Պէյրութ: Միտքս հանգիստ չէր. ամէն հանդիպելուս կը յիշեցնէի մեր երեքին վիզաներու խնդիրը: Նորիկը այս անգամ կարծեմ եկած էր Ս.Փ.ին հարցով: Ըսի թէ շատ սխալ գործ տեսած է Պետրոս Պետրոսեանը: Ս.ին խելքը իր արուեստին մէջ է, լաւ պարող է, այդ կարգի առաքելութիւն մը գլուխ հանող մարդ չէր. խեղճ տղան ծանր պատիժի պիտի ենթարկուի՝ հակառակ անոր որ եղածը ծանր բան մը չէ: Տէտէեան անունով ուսանող մը ունէի համալսարանը: Լաւ մաթեմաթիկոս դարձեր էր Ամե-

ռիկա եւ կ'երեւի Սին ազգականն էր։ Ամերիկեան կառավարութիւնը իրեն տուած էր հարցի մը ուսումնասիրութիւնը։ Սն անոր տունէն առած է պատճէնը եւ հաւանաբար յանձնած Պետրոսեանին։ Աւելի մեծ վտանգը Ամերիկայի մեր շրջանակին կը սպառնայ. լրջօրէն ճնշումի կ'ենթարկուի։

Մոսկուայի Շերեմեթովօ օդակայանը հասանք։ Մաքսատան մէջ շատ խիստ քննութիւն։ Նոյնիսկ կին մը տարին յատուկ սենեակ եւ մերկացուցին։ Մեզի ո՛չ մէկ նեղութիւն։

Մեր խումբը տեղաւորուեցաւ «Ռասիա» հսկայ պանդոկը, առտուան ժամը 1-ին։ Երեք հոգինոց սենեակ չէր նախատեսուած։ Կարգադրեցին լիւքս սենեակ մը, որուն նստարանին վրայ պառկեցաւ Ֆլորան։

Գիշերը ուշ ատեն Նորիկը հեռաձայնեց բարեբախտաբար։ Մոռցեր էի որ առտու պէտք էր որ հեռաձայնէի իրեն՝ հանդիպելու համար։

Երեքշաբթի, 12 Օգոստոս

Նախաճաշէն ետք շրջեցանք Մոսկուայի գլխաւոր փողոցները օթոպիւսով։

Ժամը 1-ին, երբ սենեակ դարձանք, Նորիկն ու Էրիք Սաֆարեանը, որ Գոճոյեանը պիտի փոխարինէր Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մէջ, մեզ կը սպասէին։ Ուզեցին բոլորս ճաշի տանիլ, բայց աւելի յարմար նկատեցի առանձին ըլլալ իրենց հետ։

Ձիս տարին «Վարշաւիա» ճաշարանը։ Նորիկը շիշ մը շամփայն խմեց. Էրիքն ու ես՝ վոտքա։

Նա՛խ ուրախութիւն յայտնեցի որ առիթը կ'ունենամ ճանչնալու Սաֆարեանը։ Ան չորս տարի ծառայած է Թեհրանի խորհրդային դեսպանատան մէջ, երկու տարիէ ի վեր կը մնայ Մոսկուա։

Շատ լայն լուսաբանութիւններ տուի ՌԱԿ-ի գործունէութեան մասին։ Սկսայ Սփ.ին հարցով եւ յայտնեցի թէ առաջին վնասակար անդրադարձը ՌԱԿ-ի բեղուն գործունէութեան վրայ այն եղաւ՝ որ հարկադրուեցանք մեր Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը յետաձգել, որովհետեւ ամերիկեան ապահովութեան պաշտօնեաներ սարսափի ենթարկած էին ՌԱԿ-ի շարքայիններն ու համակիրները, որոնք չէին համարձակեր ժողովին մասնակցիլ Պէյրութի մէջ։ Ան որոշ կերպով ժլատական անդրադարձ ունեցած էր մեր, ՀԲԸՄ-ի եւ Հայց. Եկեղեցւոյ շրջանակներուն վրայ։ ՌԱԿ-ի Մ. Նահանգներու Արե-

ւելեան Շրջանակի օրուան ատենապետը խիստ հարցաքննութեան ենթարկուած էր Պոսթոնի մէջ Էֆ. Պի. Այ.ին[57] կողմէ, որովհետեւ Փ.ն շարքային ռամկավար եղած է: Հարց դրած են թէ ինչո՞ւ Մ. Նահանգներու ՌԱԿ-ը հրահանգներ կը ստանայ Պէյրութէն, ինչո՞ւ Փ.ն Երեւան գացած է, ինչո՞ւ Պէյրութի մէջ Բարունակ Թովմասեանին հետ յաճախակի հանդիպումներ ունեցած է:

Ընկեր Համբարձում Պէրպէրեանը ամփոփ կերպով ամերիկացի պատասխանատուներուն բացատրած է սփիւռքի հայկական կազմակերպութեանց ուղեգիծերը: Ըսած է թէ մենք հայրենասէր ենք, բայց երբեք համայնավար չենք եւ չենք ալ բարոզեր այդ վարդապետութիւնը: Ասով հանդերձ, մենք մեր ուժի աղբիւրը կը նկատենք Խորհրդային Հայաստանը: ՀԲԸՄ-ը, որ ծնած օրէն հաւատարիմ մնացած է իր ազգային բաղաքական ուղիին, որ ՌԱԿ-ի հետ զուգահեռ կ'ընթանայ, բնական դաշնակից մըն է մեզի: Նոյնն է պարագան Հայց. Եկեղեցւոյ, որուն դերին ջերմեռանդ հաւատացողն ենք եղած հինէն ի վեր՝ մեր լինելութիւնն ու հայկականութիւնը կարենալ պահելու համար:

Նորիկին ու Էրիքին շեշտեցի թէ իրենք ալ պէտք էր որ գիտցած ու համոզուած ըլլային թէ ՌԱԿ-ին վիճակուած է հայրենասիրական ճակատի առաջնորդութիւնը, եւ թէ իրենց կողմէ որեւէ անխոհեմ քայլ կրնայ մեզ եւ հետեւաբար ճակատը տկարացնել: Պէտք չէ ակնկալել որ մենք ձեր ըմբռնած հայրենասիրական մեթոտները որդեգրենք. ատիկա տեղ չի հասցներ մեզ: Սխալ է ակնկալել որ մենք բաղաքական վարդապետութիւններու վրայ հիմնուած բարոզչական աշխատանք տանինք արտասահմանի մէջ, դասակարգային պայքարի տեսութեամբ մօտենանք հարցերու: Արդէն գաղութները դրամատիրական կարգերու ենթակայ են եւ հայ գաղութներու մէջ դասակարգեր չկան: Համայնավարական նախկին հինցած ձեւերով փրոփականտը տեղ չի գրաւեր հայոց մէջ ու երբեք չի ծառայեր հայը հայ պահելու եւ հայրենիքին կապելու մեր նպատակին, մեր գերմարդկային ճիգերուն:

Մոսկուան արդէն տարիներէ ի վեր իր պետական շահերը պաշտպանելու գործնական մտածողութեան կը հետեւի օտար պետութիւններու հետ իր ունեցած յարաբերութիւններուն մէջ. մինչ մեր հայրենի պետութիւնը կարծես դեռ կը կառչի հին մտածողութեան: Շատ կարեւոր է այս նրբութիւնը:

Արեւմտեան աշխարհի կարեւոր երկիրներու մէջ

ունինք կազմակերպուած հայ գաղութներ. անոնց մէջ ունինք դիրքի տէր, ունեւոր եւ ազդեցիկ հայեր։ Անոնց նիւթական ու բարոյական ազդեցութիւնը մեծ դրամագլուխ մըն է, զոր հարկ է կարենալ օգտագործել։ Քիչ չէ թիւը հայոց, որոնք իրենց բնակած երկիրներու պետական դէմքերու հետ ունին լաւ յարաբերութիւն։ Պէտք է որ կարենանք անոնց հայրենասիրական զգացումները, բարեացակամութիւնը օգտագործել ի նպաստ հայրենիքի եւ հայապահպանութեան գործին։ Կարգ մը երկիրներ կրնան հակախորհրդային ըլլալ, բայց հակաթուրք պայքարի մէջ կրնանք օգտագործել զիրենք։ Այս մասին տամ օրինակ մը։

Ամերիկայի Ներկայացուցչական Տան նախագահը՝ Օ'Նիլ[58], որ բաղաքական մեծ հեղինակութիւն ունի, բարեկամ է հայերու, որովհետեւ դիրքի տէր հայերու հետ կոլֆ կը խաղայ ու սեղան կը նստի։ Բարեբախտաբար իր բարտուղարուհին՝ Օրդ. Մելքոնեան, թէեւ Ամերիկա ծնած, բայց հայու հոգիին հաղորդակից՝ կ'օգնէ մեզի։ Իր մեծահարուստ բարեկամը՝ Մուկար, կը բացատրէ իրեն թէ կարեւոր է որ համոզէ իր գործակիցներն ու բանաձեւ մը անցնել տայ հայոց հանդէպ գործադրուած ցեղասպանութեան մասին։ Կը խոստանայ ու կ'ընէ այդպէս. միայն բանաձեւին մէջ թուրք բառը կը հարկադրուին չնշել, բայց կը դատապարտեն հայոց վրայ գործադրուած 20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը։ Արձանագրութիւնը կը մնայ՝ հակառակ Թուրքիոյ ամէն տեսակ խայտառակ պայքարներուն[59]։ Սթիւ Մուկարը կը հովանաւորէ եւ նիւթապէս ալ կ'օգնէ Արմինիքն Էսէմպլիին, որուն վարչութեան փոխ-ատենապետն է մեր ընկեր Աւետիս Սանճեանը՝ դասախօս Գալիֆոռնիոյ Համալսարանին մէջ։

Երկրորդ օրինակ մը։ Յոյներու ի նպաստ՝ թուրքերուն զէնք չհայթայթելու առնչութեամբ կարեւոր դեր կատարած է ՌԱԿ-ի ղեկավարութիւնը մեծ յաջողութեամբ։ Ատկէ բարկացած, թուրքերը ամերիկեան 28 խարիսխներ Հայաստանի եւ Խ. Միութեան սահմանին վրայէն վերցնել տուին։ Անշուշտ յոյները կատարեցին աշխատանքին մեծ մասը իրենց պետական միջոցներով, բայց հայոց օժանդակութիւնն ալ ունեցաւ իր դերը եւ յոյները շատ գոհ մնացին մեր ճիգերէն։

Յոյն ազդեցիկ երեսփոխան Տկն. Վըրճինիա Ցուտերիս՝ պետը յոյն Ազատական Կուսակցութեան, որ կառավարութեան ընդդիմադիր է եւ ունի 70 երեսփոխան, Աթէնքի մեր ազդեցիկ ընկերներուն մէջ բարեկամներ ունէր։ Երբ Պէյրութ պիտի

այցելէր ան, մեր ընկերները տուած էին անոր մեր հասցէ-ները։ Եկաւ, կապ հաստատեցինք իրարու հետ եւ Ամերիկայի մեր ընկերներուն հրահանգեցինք օգտակար ըլլալ իրեն։ Այդպէս ալ եղաւ։ Յուտերիսին թելադրած էինք որ Նիւ Եորք հանդիպի նաեւ Թորգոմ Սրբազանին (երբ Վեհափառը Ամման էր Թորգոմ Սրբազանին հետ, անձամբ գացի Ամման եւ հա-մոզեցի զիրենք մեր ծրագրին շուրջ)։ Պէյրութի մեր հանդի-պումներուն յոյն դեսպանը կ'ուղեկցէր Յուտերիսին։

Այս եւ յարակից նիւթերու շուրջ պիտի խօսիմ լրջօրէն հայրենիքի մէջ առաջնակարգ ղեկավարութեան՝ եթէ առիթ տրուի։

Ազատօրէն նկատողութիւն ըրի թէ որքան նեղութիւն քաշեցի Մոսկուայէն Երեւան երթալու վիզան ստանալու համար։

Որոշեցինք որ Օգոստոս 22-ին, երբ Հելսինքիէն Մոս-կուա վերադառնամ, անմիջապէս հեռաձայնեմ Էրիքին կամ Նորիկին, երկու օր մնանք Մոսկուա եւ ապա անցնինք Երե-ւան, 26 կամ 27 Օգոստոսին Ջերմուկ մեկնելու համար։

Կէսօրէ ետք, Անժէլին ու Ֆլորային հետ Մոսկուայի մեթրոն մտանք։ Փառաւոր կառոյց։ Հիացանք։ Գիշերը գացինք սիպերական ժողովրդագրական խումբի մը ելոյթին. հաճելի էր։

Չորեքշաբթի, 13 Օգոստոս

Առաւօտուն մեզ տարին Քրեմլինի թանգարանը։ Հետա-քրքրական ու ճոխ հարստութիւն։ Ռուս ուղղափառ բազ-մաթիւ եկեղեցիներ, լաւ եւ մաքուր վիճակի մէջ։

Էլմիրան եւ քոյրը՝ Մարի, իրիկունը ուշ ատեն Մոս-կուա հասան։ Շատ նեղութիւն կրեցի իրենց համար սենեակ ապահովելու։ Գրասենեակի պատասխանատու կիները շատ անբարեխիղճ ու կոշտ վերաբերում ունէին։

Դէպի Երեւան վերադարձի տոմս չէին կրցած ճարել։ Դիմեցի Նորիկին։ Ըսաւ թէ Երեւանի կէսը Մոսկուա թափած է Շաբաթ օրուան «Արարատ»ի ֆութպոլի մրցումը դիտելու եւ խումբը քաջալերելու։ Օրական 9 թռիչքները անբաւարար են։

Հինգշաբթի, 14 Օգոստոս

Ամպամած, տխուր է երկինքը։ Լիբանանցիի մը համար անբնական է այս եղանակը։

Անժէլն ու Ֆլորան ցուցահանդէս դիտելու գացին: Ես սենեակ մնացի Էլմիրայենց տոմսերու կարգադրութեան հետեւելու: Վերջապէս տոմս ճարեցին:

Մոսկուայի մէջ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս. Մելքումեանը հեռաձայնեց եւ ինքնաշարժը ղրկեց Էտմոն անուն երիտասարդի մը հետ, որ երթամ Լազարեան Ճեմարան, ուր հաստատուած է Հայաստանի ներկայացուցչութիւնը: Մելքումեանն ու իր տեղակալ Զաւէն Զէրչեանը կը սպասէին զիս: Լայն զրոյց ունեցանք հինէն ու նորէն: Մեզի միացաւ Հայաստանի Տնտեսական Արդիւնաբերութեան Նախարարը, որ գործով Մոսկուա կը գտնուէր:

Ուրբաթ, 15 Օգոստոս

Գնացքով Մոսկուայէն անցանք Լենինկրատ: Հանգիստ ճամբորդութիւն: Մեզ տեղաւորեցին «Հոկտեմբեր» երկրորդական պանդոկը՝ փոխանակ «Լենինկրատ» առաջնակարգ պանդոկին, որուն համար վճարած էինք:

Նախաճաշէն ետք պտոյտ: Տեսանք Նապաստակ կղզիին վրայ պարսպապատ բանտը: Քաղաքը պահած է հին Փեթերսպուրկի ազնուական տեսքը. լայն եւ մաքուր պողոտաներ, սքանչելի շէնքեր: Ժամանակին հարուստ ընտանիքներ մըրցումի ելած են մէկ բնակարանը միւսէն գեղեցիկ ու հրապուրիչ դարձնելու, մանաւանդ ցարական պալատի թաղամասին մէջ: Քաղաքը հիմնուած է 1702-ին Մեծն Պետրոսին[60] կողմէ: Այժմ ունի մօտ 4.5 միլիոն բնակիչ: Քաղաքին մէջէն կ'անցնին 69 գետեր՝ հասնելու համար մայր Նեւայի գետաբերանին: 200 կամուրջներ աւելի եւս կը գեղեցկացնեն զայն: Լենինկրատը հերոսաբար դիմադրած է հիթլէրեան վայրագ յարձակումին, որ 900 օր շարունակ պաշարումի մէջ պահած է քաղաքը:

Հոյակապ յուշարձաններ: Գլխաւոր բերդը գլխաւոր կղզիին մէջ է, ուր կայ նաեւ Ս. Պօղոս-Պետրոս մայր եկեղեցին իր հսկայ գմբէթներով: Ներսը թանկագին արուեստի գործեր: Շատ գեղեցիկ մարմարեայ դամբարաններու մէջ կը հանգչին աճիւնները Մեծն Պետրոսին, Կատարինէ Թագուհիին[61], Աղեքսանդր Բ. Ցարին[62] եւ ուրիշներու:

Նապաստակ կղզիին պատմութիւնը սերտօրէն կապուած է Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետ: Զմեռնային էրմիթաժ պալատը աշխարհահռչակ է իր արուեստի գործերով, որոնց մէկ մասը ատենին գնած էր Գալուստ Կիւլ-

պէնկեանը, եւ որոնք կը մնան Լիզպոնի իր թանգարանին մէջ։

Պատմական վայրերու այցելութեան ընթացքին, տեսանք հասարակ փայտէ շինուած այն անպաճոյճ սեղանը, որուն շուրջ ժողովի նստած էր Քերենսքիին[63] կառավարութիւնը, երբ Լենինը[64] հրահանգած էր պալատը գրաւել։ Խորտանաւ մը Նեւայէն կրակ բացած էր իբրեւ ազդանշան ժողովուրդին, որ յարձակի ու ձերբակալէ նախարարները։

Այցելեցինք այն շէնքը, ուր Լենինը ռուսական զօրքերուն հրամանագիր ստորագրած է վերջ տալու Ա. Համաշխարհային Պատերազմին եւ տուն դառնալու 1917-ի Հոկտեմբերին։ Լենինը հոս բնակած էր մինչեւ 1918, իր Մոսկուա մեկնիլը, ուր պիտի մահանար 1924-ին։ Լենինին յաջորդութեան համար Ստալին-Թրոցքիի[65] ահաւոր պայքարը վերջ պիտի գտնէր Ստալինին յաղթանակով, եւ ան մինչեւ իր մահը անգթօրէն միահեծան պիտի իշխէր Խ. Միութեան վրայ։

Շաբաթ, 16 Օգոստոս

Առտու, գացինք յուշանուէրներ գնելու։ Զարմացանք որ վաճառատունները ժամը 11-ին միայն կը բացուին։ Հարիւրաւոր յաճախորդներ արդէն պոչ բռնած կը սպասէին դուռներու բացուելուն։

Կարգի սպասած ատեննիս, Անժէլը ըսաւ թէ մեր առջեւի երիտասարդը հայու կը նմանի։ Իրաւ ալ, Կարիկ Ոսկանեան անունով Երեւանի մէջ առեւտրական բաժինը աւարտած եւ Լենինկրատ աւարտաճառ պատրաստող մէկն էր, որ երեկոյեան եկաւ մեր սենեակը։ Բանից դուրս եկաւ որ Թիֆլիսի հետ սեւ շուկայական կապ ունի եւ Երեւան մեզի կրնայ յանձնել հնութիւններ՝ եթէ կրնանք երկրէն դուրս բերել։ Ի՜նչ վաշխառու ժողովուրդ եղած ենք. ամէն տեղ ունինք տիպարը։

Կէսօրէ ետք, էրմիթաժ։ Իսկապէս կ'ապշիս հոյակապ տեսքէն։ Անհատնում հարստութիւններ կը ցուցադրուին։

Հնարաւոր չէ նկարագրել այն ներքին ապրումը որ մարդ կ'ունենայ։ Անշուշտ օրեր շարունակ դիտելու կարիքը կայ՝ եթէ կրնաս։ Անպայման հայկական բանի մը պէտք էր հանդիպիլ։ Հարուստ հնդկահայեր ցարին նուիրած էին ադամանդակուռ եւ այլեւայլ թանկագին քարերով ծածկուած ճաշակաւոր գահ մը։

Գիշերը Մշակոյթի Տան սրահին մէջ ելոյթ ունեցաւ Սիպերիոյ Օմսք քաղաքի երգի եւ պարի համոյթը։ Հետաքրքրական էր գեղեցիկ զգեստաւորումով եւ ըմբռնողութեամբ

կատարումը երգերուն եւ պարերուն։ Խոր տպաւորութիւն թողուց մեր վրայ, թերեւս ալ անոր համար որ Սիպերիա անունը մեր միտքերուն մէջ տարիներ շարունակ զուգորդուած էր աքսորավայրերու, տանջանքի, տառապանքներու հետ։

Հէգ Գուրգէն Մահարին եւ շատ ուրիշներ անցան մտքիս պաստառէն, մինչ կը դիտէի ներկայացուածը։ Որքա՜ն հաճելի է հաստատել թէ այդ մուժիկները հասած են արուեստի այս մակարդակին։

Կիրակի, 17 Օգոստոս

Առտու քաղաքին կեդրոնը գտնուող Ս. Իսահակ մայր տաճարը այցելեցինք։ Աշխարհի երրորդ բարձրագոյն առաստաղը ունեցող 101 մեթրանոց գմբէթէն կախուած է ճօճանակ մը, ցոյց տալու համար թէ երկրագունդը կը դառնայ իր առանցքին շուրջ։ Դարձեալ հսկայական հարստութիւն։ Մասնաւոր կապոյտ քարէ թանկագին սիւներ։ Այս քարին մէկ քիլօն մէկ քիլօ ոսկիի արժէքն ունի, ըստ ֆրանսացի զբօսաշրջիկի մը։

Կէս գիշերին, գնացքով կը մեկնինք Էսթոնիոյ մայրաքաղաքը՝ Թալին։

Երկուշաբթի, 18 Օգոստոս

Էսթոնիան 45,000 քառակուսի քիլոմեթր տարածութեամբ եւ 1.5 միլիոն բնակչութեամբ՝ մարդահամարով Խորհրդային Միութեան ամենափոքր հանրապետութիւնն է Պալթիկ ծովու եզրին։

Առտու, հասանք ու տեղաւորուեցանք «Վիրու» շքեղ պանդոկը։ Ֆինլանտացիք շինած են զայն։ Տեղատարափ անձրեւի տակ գացինք քաղաքը շրջելու։

Լենինականի մէջ ծանօթացեր էինք Երեւանի Երկրագործական Հիմնարկի դասախօս Ռուբէն Սիմոնեանին։ Թալին էր իր կնոջ հետ։ Գիշերը միասին ճաշեցինք պանդոկը։ Նորէն հայու պատմութիւն։ Երիտասարդ մը քաշուելով մօտեցաւ մեզի եւ ըսաւ թէ հայ է։ Հրաւիրեցինք որ նստի մեր հետ։ Ծնած է Թալին, ուր գրեթէ հայ չկայ։ Ճազ նուագող է։ Կ՚ուզէ Երեւան փոխադրուիլ ու հայ աղջկայ հետ ամուսնանալ։

Երեքշաբթի, 19 Օգոստոս

Առտու, քանի մը եկեղեցիներ այցելեցինք։ Ուղղափառ

մայր տաճարը նորոգութեան մէջ էր։ Մէ՛կ կողմէ նորոգութեան աղմուկը, մի՛ւս կողմէ, անկիւն մը, կղերականի մը պատարագը, ինը տարեց կիներու երգեցողութեամբ։ Անոնցմէ մին գիրք ունէր ձեռքին, միւսները ձեռագիր տետրերով կը հետեւէին արարողութեան։

Կէսօրէ ետք, ես հանգստացայ։ Անժէլն ու Ֆլորան գացին տեսնելու Մեծն Պետրոսին ամարանոց պալատը։ Սաստիկ անձրեւը թոյլ չէր տուած որ ներս մտնեն։ Մեծն Պետրոսը այդ պալատը շինել տուած է թագուհիին համար, սակայն թագուհին բնաւ չէ եկեր հոն, իսկ Մեծն Պետրոսը՝ միայն 11 անգամ։

Գիշերը զբօսանաւով ճամբայ ելանք դէպի Հելսինքի։ Երբ երկրէն դուրս կ'ելլէինք, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց Էսթոնիոյ մաքսատան պաշտօնեաներուն մարդկայնական վերաբերումը։ Հանոյակատար ու ժպտադէմ՝ հակապատկերն էին Մոսկուայի խոժոռ դէմքերուն։ Էսթոնացիք չեն սիրեր ռուսերը եւ չեն ծածկեր իրենց զգացումները։

Շորեքշաբթի, 20 Օգոստոս

Հելսինքին մաքուր քաղաք է։ Ճարտարապետական որոշ ոճով շինուած շէնքերը տպաւորիչ են ու կը գեղեցկացնեն քաղաքը։ Ֆինլանտայի բնակչութիւնը 4.5 միլիոն է եւ երկրին տարածութիւնը՝ Իտալիոյ չափ։ 60,000 լիճերու եւ 1,500 կղզիներու երկիր մըն է ան։

Գացինք համալսարանին հրապարակը։ Աղեքսանդր Բ. Ցարին արձանը կանգնած է հոն, դիմացը՝ կառավարական պալատը, ետին՝ Լուտերական բողոքական հսկայ եկեղեցին, որուն հասնելու համար 55 աստիճաններ բարձրանալ պէտք է։

Հինգշաբթի, 21 Օգոստոս

Առտու, մէկ ժամ հաճելի պտոյտ զբօսանաւով։ Նաւահանգիստին նեղ մուտքը պաշտպանուած է 100 տարուան հնութեամբ թնդանօթներով։

Ապա գացինք շուկայ։ Հոս դրամատիրական կարգեր կ'իշխեն. խանութները ճոխ են։

Ուրբաթ, 22 Օգոստոս

Դարձ Մոսկուա։ Պանդոկէն կը հեռաձայնեմ Նորիկին։ Կը խնդրէ որ կապ հաստատեմ Զաւէն Զէրչեանին հետ, որ մեր Երեւան մեկնումի հարցը կարգադրած պէտք է ըլլայ։

Դարձեալ խիստ անհաճոյ անակնկալ։ Զաւէնը կ'երեւի

փոր մեծցնելու համար Մոսկուա կը մնայ: Ո՛չ մէկ գործ տեսած է: Արդարացաւ թէ այսօր միայն իմացեր է թէ պանդոկներուն մէջ տեղ չկայ: Իրեն, ապա նաեւ Նորիկին ըսի թէ այս երեկոյ իսկ Պէյրութ կը վերադառնանք: Նորիկը ըսաւ թէ շուտով Էրիքն ու Էտիկ Գոճոյեանը հովս կու գան եւ ամէն բան կարգի կը դրուի:

Իրապէս ալ եկան ռուս երիտասարդի մը հետ, անունը՝ Քիրուկ: Եան մը դնելով անունին ետին, կատակի համար զինք հայ դարձուցի:

Պարզուեցաւ որ մեր կրակի կտոր Նորիկը լաւ պաշտօն ունի: «Ռասիա» պանդոկ հեռաձայնեց եւ կարգադրեց որ մեզի լիւքս սենեակ տրամադրուի: Անշուշտ թէ միշտ պահած սենեակներ կ'ունենան 6500 տեղնոց պանդոկին մէջ:

Կիրակի, 24 Օգոստոս

Օդակայան գացինք Էտմոնին հետ: Դարձեալ անկանոնութիւն: Օդանաւը 6 ժամ ուշացումով ճամբայ ելաւ: Էրիքը նոյն օդանաւով Երեւան պիտի մեկնէր՝ Պէյրութ տեղափոխուելու համար: Վերջին պահուն միայն մէջտեղ ելաւ: Կրնար զգուշացնել որ մենք ալ պանդոկը սպասէինք...:

Գիշերուան 10.30-ին հասանք Երեւան: Պետրոս Պետրոսեանն ու անմման Ռոմէն Կոզմոյեանը կը սպասէին: Զորս անգամ օդակայան եկած ու վերադարձած էին: Որքա՜ն ժամավաճառութիւն եւ յոգնութիւն՝ պարզապէս անհոգութեան պատճառով:

Երկուշաբթի, 25 Օգոստոս

Առաւօտուն, Սփիւռքի Կոմիտէին մէջ կարեւոր հանդիպում մը ունեցայ: Դժբախտաբար Համազասպեանը չէր կրնար ներկայ ըլլալ: Պետրոսեանը, Մարտիրոսեանն ու Կոզմոյեանն էին: Աւելի քան երեք ժամ լուսաբանութիւններ տուի ՌԱԿ-ի գործունէութեան եւ զանազան այլ հարցերու մասին:

Եղեռնի 60-ամեակի նշում: Վերաբաղ եւ յիշեցում ըրի ցաւալի թիւրիմացութեան Կենտկոմին եւ իմ միջեւ՝ ՌԱԿ-ՍԴՀԿ-ՀՅԴ կոչին հրատարակութեան վերաբերեալ յատկապէս անցեալ տարի Երեւան կատարած այցելութեանս առիթով: Կարեւոր օրինակներ տուի թէ որքան դրական արդիւնքներ ձեռք բերինք.-

1. Երեք կուսակցութիւններու միջեւ համաձայնութիւնը գործադրել տուինք անշեղօրէն:

2. Արգիլեցինք որ Դաշնակցութիւնը յուշատօնները օգտագործէ հակահայաստանեան քարոզչութեան նպատակով:

3. Բոլոր գրաւոր արտայայտութիւնները պատրաստուեցան ՌԱԿ ակումբներու մէջ եւ ուղիղ գիծը պահուեցաւ:

4. Օտար լեզուներով 132 գրքոյկներ բաժնուեցան Նիւ Եորք, ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչներուն:

5. Հեռուստացոյցով եւ ռատիոկայաններով հաղորդումներ կատարուեցան ամբողջ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, մասամբ ալ Հարաւային Ամերիկա ու Եւրոպա:

6. Ամերիկեան մամուլին մէջ զետեղուեցան ծանուցումներ եւ գրութիւններ:

7. Մեր թելադրութեամբ, Նիւ Եորքի Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանը իբրեւ կեդրոն ունենալով, Թորգոմ Սրբազանը կարեւոր գործ կատարեց: Հրեայ, իսլամ, ուղղափառ, կաթոլիկ եւ աւետարանչական կղերապետներու հետ խառն մարմին մը կազմուեցաւ եւ անոնց առաջնորդութեամբ 3000 հոգինոց տպաւորիչ քայլարշաւ մը կատարուեցաւ Ս. Վարդան եկեղեցիէն մինչեւ ՄԱԿ-ի շէնք:

– Ամէնուր յաջող անցան ձեռնարկները,– ըսի:– Եղան անշուշտ մանր թերութիւններ: Միայն Փարիզի մէջ, ձեր միջամտութեան պատճառով, ձախող անցաւ ձեռնարկը: ԺԱՖ-ն ու Հայ Մշակոյթի Միութիւնը, որ ենթակայ է Համայնավար Կուսակցութեան, մերժեցին հետեւիլ մեր ծրագրին, մանաւանդ որ զուգադիպութեամբ կամ յատուկ դասաւորումով հոն էր այդ օրերուն Կենտկոմէն Ուղումեանը:

Ապա յիշեցուցի երկու կաթողիկոսներու ողջագուրման հարցով մեր ճիշդ ըլլալը եւ աւելցուցի.

– Անցեալ տարի, ճիշդ այս գրասենեակին մէջ, բոլորդ ալ ուզեցիք տարհամոզել զիս, ըսելով թէ սխալ գործ կը տեսնենք, թէ Դաշնակցութիւնը մեզ ծուղակը կը ձգէ: Մանաւանդ սուր վէճ ունեցայ Մանասէրեանին հետ, որ անշուշտ կու գար Քոչինեանին կողմէ: Հիմա դուք ստուգեցիք թէ ես իրաւունք ունէի: Երեք հայ կուսակցութիւններու գործակցութեան արդիւնքը եղաւ դրական:

Ամէն գալուս կը ներկայացնեմ ներկայիս Թուրքիոյ մեր մնացորդացին կրած զրկանքներն ու տառապանքները: Անցեալին գրած եմ Քոչինեանին եւ ղրկած Պոլսոյ Շնորհք Գալուստեան Պատրիարքին հրապարակած տեղեկագիրները «Զարթօնք»ի մէջ, ուր Սրբազանը յանդգնութեամբ կը նշէ պետական մարմիններու ապօրինութիւնները եւ արդարութիւն

կը պահանջէ։ Մենք կը հասկնանք միջազգային քաղաքական ձգտուածութիւնը, Խ. Միութեան սահմանակից Թուրքիոյ՝ ՆԱԹՕ-ի անդամակցութիւնը, փափուկ հարցերը եւ այն իրողութիւնը՝ թէ չէք կրնար Թուրքիոյ հայերուն տէր կանգնիլ։ Կան, սակայն, շատ պարզ կողմնակի միջոցներ, որոնց կարելի է դիմել։ Այս ուղղութեամբ զրոյցներ ունեցած ենք Պէյրութի խորհրդային դեսպաններուն հետ, որոնք տեղեկագրած են Մոսկուա։ Ըսած ենք որ եթէ առիթ ստեղծուի, Անքարայի խորհրդային դեսպանատան անդամներէն մին բարեկամաբար յայտնէ թուրք «բարեկամ դիւանագէտի մը» թէ արտասահմանի հայ մամուլին մէջ տեսած է Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին տեղեկագիրը, կարելի չէ՞ բան մը ընել այդ կապակցութեամբ։

Հայաստանի կառավարութիւնը կարծէք դադրած է ժամանակներու հետ քայլ պահելէ. յետոյ կը դառնաք յետադիմական՝ եթէ զգոյշ չըլլաք։

Պէտք է որ փոխէք ձեր քարոզչական ձեւերը՝ դասակարգային պայքարի տեսութեան վրայ հիմնուած։ Սփիւռքի մէջ մենք դասակարգեր չունինք։

Երեքշաբթի, 26 Օգոստոս

Այսօր, պատմական օր է Անժէլին եւ ինձի համար։ Մեր ամուսնութեան 30-րդ տարեդարձն է։ Պսակուած էինք Անթիլիասի Մայր Տաճարին մէջ, մեր աննման գիտնական Կաթողիկոս Գարեգին Յովսէփեանցին ձեռամբ։ Կոմիտէն երէկ ուզած էր պաշտօնական ճաշկերոյթ սարքել, բայց այսօրուան յետաձգել տուեր էի։

Առտու, գացինք բժշկական քննութիւններու, որպէսզի Ջերմուկի համար ուղեգիր ստանանք։

Կէսօրէ ետք, տեղի ունեցաւ ճաշկերոյթը։ Համազասպեանը քաղաքէն կը բացակայէր։ Պետրոսեանը նեղացաւ որ սկիզբէն լուր չէինք տուած մեր ամուսնութեան 30-րդ տարեդարձը ըլլալուն մասին, այլապէս ընդունելութիւնը տարբեր կերպով կը դասաւորէին։ Մեր ամուսնութեան 25-ամեակը տօնած էինք Պուքրէշ։ Գիշերն ալ, ընտանեկան ճաշկերոյթով նշեցինք մեր տարեդարձը։

Չորեքշաբթի, 27 Օգոստոս

Առտու, հանդիպեցայ Կոմիտէ։ Անտրէ Մարտիրոսեանը, ըստ իր սովորութեան, առանձին տեսակցութիւն ուզեց։

1. ՌԱԿ-ի ներքին տարակարծութիւնը աջ ու ձախ միտումներու արդի՞ւնք է արդեօք: Սուրիոյ եւ Լիբանանի Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովին շուրջ ծագած շշուկները որքա՞ն հիմնաւորուած են: Գերսամին ատենապետութիւնը չվերահաստատելը ի՞նչ պատճառ ունէր:

- Սխալ, անիմաստ, թեթեւսօլիկ դէպքերով կը զբաղիք,- ըսի:- Մենք երբեք չունինք նման հարցեր: Տարակարծութիւններ կան անձերու միջեւ՝ կարգ մը փոքր ղեկավարներու անձնական աթոռներ գրաւելու մարմաջէն ծագած, ո՛չ մէկ գաղափարական հիմ ունին անոնք:

2. Ս.Փ.ին ձերբակալութիւնը ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ ՌԱԿ-ի եւ իր լայն շրջանակին վրայ Միացեալ Նահանգներու մէջ:

3. Սփիւռքի Կոմիտէին հանդէպ ՌԱԿ-ի կեցուածքը փոխուեցա՞ւ Ս.Փ.ի դէպքէն ետք:

4. Յարակից այլ հարցեր:

Ճշգրիտ բացատրութիւններ տուի: Ինծի այնպէս թուեցաւ որ եթէ Պետրոս Պետրոսեանին դիրքը Կոմիտէին մէջ խախտէր մեր պատճառով՝ Անտրէն գոհ պիտի մնար:

Կէսօրին, ճաշի էինք հրաւիրուած Կոմիտէի կազմին եւ Թատերական Միութեան կողմէ, վերջինիս ակումբին ընդարձակ պարտէզին մէջ: Ճաշը անոր համար էր որ Դրամատիկական թատերախումբը կը փափաքէր Պէյրութ հրաւիրուիլ ԹՄՄ-ի կողմէ: Ճաշի ընթացքին բաժականառերը առատ: Վերջապէս, դերասաններով էինք շրջապատուած: Զեմ սիրեր իրենց համար սովորական դարձած չափազանցութիւնները եւ գովասանական արտայայտութիւնները. չեմ կրցած հաշտուիլ անոնց հետ:

Գիշերը, Գէորգ Խրլոբեանը եկաւ: Հակառակ անոր որ Ամերիկա կրցած էր երթալ եւ Ալեք Մանուկեանին հետ մշակուած ծրագրին համաձայն գործել, արժանանալով նաեւ խորհրդային դեսպանին գնահատական տեղեկագրերուն, զինք կրկին Հայաստան կանչած էին: Կարծեմ թէ Կոմիտէն վիզայի ձեւակերպման մէջ թերի բան մը ըրած էր եւ կրնար այլապէս պատասխանատու նկատուիլ: Ասոնց համար աւելի հեշտ է ազգային կարեւոր շահեր զոհել փոքր դժուարութիւններու դիմաց: Իրապէս ըմբոստութեան մղող մտածում:

Սարգիս Ապտալեանին (Վահէ-Վահեան) եւ կնոջը շատ նեղութիւն տուած էին Կոմիտէէն՝ Ջերմուկի մէջ իր դարմանումի խնդրին կապակցութեամբ, մանաւանդ երբ իրենց

դուստրն ալ ուզած էր միանալ իրենց։ Միջամտած էի որ Ապտալեանը հանդարտի։

Այս առնչութեամբ երբ Պետրոսեանն ու Մարտիրոսեանը խոժոռ դէմքով անվայել արտայայտութիւններ ունեցան (Ռոմէնը միայն մտիկ կ'ընէր), իրենց ըսի թէ անվայել վերաբերում ունեցած են Վահեանին նկատմամբ եւ աւելցուցի.

– Երկար տարիներու անսակարկ ծառայութիւն ունեցած է ան, հայրենասիրական գործեր կատարած, զոհողութիւններու ենթարկուած։ Ես չեմ կրնար ըմբռնել որ հայրենի հողին վրայ գտնուող նման մտաւորականի մը վիզային երկարաձգումը դժուարութեան դուռ բանայ։ Յստակօրէն կը յայտարարեմ ձեզի որ մենք արդէն ուրիշ մտաւորականի մը՝ Խրլոբեանին խնդիրը ունինք օրակարգի վրայ. անոր մի՛ աւելցնէք Սարգիսին հարցն ալ։ Դուք կրնաք լուծել՝ եթէ ուզէք։

Շշմած գացին։ Մինչ այդ, Պետրոսեանին առանձին ըսած էի թէ վաղը Հրայր Միքայէլեանին կը խօսիմ ու կը կար-գադրեմ հարցը։ Ուրախացած էր։

Հինգշաբթի, 28 Օգոստոս

Սարտարապատ այցելելէ ետք, գացինք Էջմիածին, ուր Յուսիկ եւ Արսէն սրբազանները մեզ կը սպասէին։ Վերջինը հետս առանձին խօսելիք ունէր։ Խնդիրը կը վերաբերէր Եգիպտոսի թեմական ընտրութիւններուն։ Հասկնալի է որ ան մեծ ցանկութիւն ունէր Եգիպտոսի առաջնորդական աթոռը գրաւելու։

Վեհափառը բացակայ էր։ Սարգիս Գասպարեանը կարգադրած էր որ Վեհարանին մէջ մեզի ի պատիւ ճաշ տրուի այդ օր։

Երեկոյեան, եկաւ համակրելի Հրայր Միքայէլեանը։ Աւելի քան երկու ժամ հետաքրքրական զրոյց ունեցանք։ Բացատրեցի թէ կարեւոր է որ Մոսկուան, առանց աղմուկի՝ անհրաժեշտ կարեւորութիւն ընծայէ սփիւռքի հայութեան, այլապէս կը վնասուինք։ Ըսի թէ ինչպէս հակաթուրք պայքարի մէջ կարելի է զգուշաւորութեամբ գործակցիլ Մոսկուայի հետ՝ նշելով յունական լոպպիին հետ գործակցութեան փաստը։ Կարեւոր է որ Մոսկուան հայոց հանդէպ պաշտպանի դիրքին մէջ գտնուի։

Դիտել տուի թէ իրենց քարոզչութիւնը դրամատիրական երկիրներու մէջ մաշած մեթոտ է ու այլեւս ազդեցութիւն չունի։ Նոր եղանակներ որոնելու է, զարկ տալով

ՌԱԿ-ի, ՀԲԸՄ-ի, եկեղեցիին միասնաբար զօրացման, եւ ո՛չ թէ մտիկ ընելով բրածոյացած կարգ մը համայնավարներու։

Անդրադարձայ նոյնպէս Ա.Փ.ի խնդրին, դատապարտելով գործուած սխալը։ Այս առթիւ Նորիկ Աւետեանը եկեր էր Պէյրութ, որպէսզի երաշխաւոր գտնելու աշխատանք տարուէր եւ Փ.ն բանտէն դուրս հանուէր։ Բացատրած էի թէ ո՛չ ոք կրնար նման առաջարկի մը հետեւանք տալ։ «Զարթօնք»ի մէջ ես անձնապէս խմբագրական մը գրած էի՝ մեղմ կերպով դատապարտելով եղածը։ Պետրոսեանը ծանր գտեր էր մեր մեղադրանքը։

«Թողէք այդ նիւթը,- ըսաւ Միքայէլեանը,- մենք ամերիկացիներու կարեւոր լրտեսական ցանցը երեւան հանեցինք ու բանդեցինք. անոր փոխարէն իրենք աղմկարարութիւն ըրին, մատի փաթթոց՝ Փ.-Տէտէեան հարցը»։

Անդրադարձայ նաեւ Խրլոբեանի խնդրին, որ դառնութիւն պատճառած է նաեւ Ալեք Մանուկեանին։

Իբրեւ եզրակացութիւն, ըսաւ.

- Կ'օգնենք Խրլոբեանին հարցով։ Կը գնահատենք Ալեք Մանուկեանին հայրենասէր ձեռնարկները։ Կը կարգադրենք Սարգիս Ապտալեանին հարցը։

Ուրբաթ, 29 Օգոստոս

Կէսօրին, Ապտալեանին հետ ճաշ։ Ըսի թէ հարցը կարգադրուելու վրայ է։ Հանդարտեցաւ։

Ժամը 6-ին, Վեհափառին գացի։ Գերմանիոյ Քոլոյն քաղաքէն Տէր եւ Տկն. Գալայճեանները բովն էին։ Ազգային գործերով հետաքրքրուող գործօն ազգայինի մը տպաւորութիւնը թողուց վրաս Պրն. Գալայճեանը։

Առանձին խորհրդակցեցանք Գահիրէի ազգային ընտրութեան խնդրով։ Ներսէս Վարդապետը նամակով մը կը տեղեկացնէր թէ ընտրութիւնը պիտի կատարուի Հոկտեմբեր 26-ին։ Գահիրէի մեր ընկերները հաւատացուցեր էին թէ դատարանի միջոցով կը յուսային յետաձգել տալ թուականը. արդեօք չէի՞ն յաջողած։ Միւս կողմէ, Գահիրէի խառնակիչներու խմբակը գրած ու խնդրած էր Վեհափառէն որ Օհանեանին աղջկան պսակին առիթով Գահիրէ ժամանելիք Տիրայր Սրբազանը նշանակուէր Վեհին կողմէ ընտրութիւններուն հսկող անձ։ Օհանեանը դաշնակցականներու բարեկամ է եւ կարծեմ հեռաւոր ազգական Սերովբէ Սրբազանին։

Եզրակացուցինք.-

1. Հրահանգել Տիրայր Սրբազանին որ հրաժարի Գահիրէ երթալէ:

2. Լոնտոնի Ներսէս Վարդապետէն պահանջել ստոյգ լուրեր վերջին կացութեան շուրջ:

3. Հեռաձայնել Սերովբէ Սրբազանին որ ի հարկին ինք երթայ Գահիրէ՝ զբաղելու ընտրութիւններուն հարցով:

4. Արթուն Հատիտեանը Կարապետ Տեմիրճեանին հեռագրէ եւ իմ անունով լուսաբանութիւն ուզէ: Ընկ. Կարապետը ՌԱԿ-ի եւ «Արեւ»ի գործերով կը զբաղի:

Պատասխանները ունենալէ ետք, եթէ հարկ ըլլար՝ Արթուն Հատիտեանն ու կղերական մը կրնային ղրկուիլ Գահիրէ:

Պանդոկ դարձիս, զիս կը սպասէին Էլմիրան, Պետիկն ու պզտիկները: Պետիկը պատշգամն էր ելած, հսկելու համար իր ինքնաշարժին, որպէսզի ձայնագրիչը չգողնան անոր մէջէն: Հակառակ ատոր, գողցած էին զայն, ինչպէս հաղորդեց տուն դառնալէ յետոյ...:

Շաբաթ, 30 Օգոստոս

Առտու, եկաւ համակրելի Ռոմէնը Համազասպեանին վարորդին հետ: Անցանք Արարատեան դաշտէն, կանգ առինք Խոր Վիրապ: Դիտեցինք փառահեղ Արարատը ձիւնազարդ: Շարունակեցինք մինչեւ Նախիջեւանի սահմանը: Յետոյ թեքուեցանք ձախ եւ բարձրացանք լեռ ու մտանք Վայոց Ձոր: Ըստ աւանդութեան, 7-րդ դարուն երկրաշարժ մը ահագին մարդկային կորուստներ պատճառած ըլլալով՝ ձորին բնակիչները պոռացեր են. «Վա՛յ ձոր, վա՛յ ձոր», եւ անունը մնացեր է Վայոց Ձոր:

Ջերմուկը վարչականօրէն կը մտնէ Հայաստանի Ազիզբեկով Շրջանին մէջ: Կը գտնուի Արփա գետի վերին հոսանքի գեղատեսիլ հովիտին փոքր սարահարթակին վրայ, 2500-3000 մեթր բարձրութեամբ լեռնալանջերով: Հիւսիսային կողմն է Վարդենիսի լեռնաշղթան՝ առատ բուսականութեամբ լանջերով: Արեւելեան կողմն է Սիւնեաց լեռնաշղթան, որ իր առանձնայատուկ գեղեցկութիւնն ունի: Հիւսիս-արեւելքէն դէպի հարաւ-արեւմուտք կը հոսի Արփան, որ կազմուած է Ջերմուկի բազմաթիւ աղբիւրներէն:

Վարորդ Արտեմը լայն ծանօթութիւններ կու տար մեր անցած վայրերուն մասին: Ան ծնած է Ջերմուկին շատ մօտ Գնդեվազ գիւղը: Ձորի բարձունքին վրայ կ'երեւի Գնդեվանքի

գմբէթը, որ Կիլպէնկեան Հաստատութեան յատկացումով կը նորոգուի:

Ամբողջ ձորի երկայնքին, երկու կողմի հսկայ լեռները ցցուն ժայռերով ու հսկայ զանգուածներով կարծես վրադ պիտի փլին. բուսականութեան հմայիչ տեսարաններ: Գեղեցիկ բնութիւնը յուզիչ էր:

Եղեգնաձորին մօտէն անցանք: Անոր մօտ է պատմական Գլաձորի համալսարանը, որ 7-րդ դարուն է հիմնուած:

Երբ Ջերմուկին կը մօտենայինք, Արտեմը կանգ առաւ աղբիւրի մը առջեւ, որ Խաչաղբիւր կը կոչուի: Ժամանակին վանականները խաչ են դրած վրան, ատոր համար անունը մնացեր է Խաչաղբիւր: Սքանչելի համով, լեռնային ջինջ ու պաղ ջուր:

Գնդեվանքն ալ այդ անունով կոչուած է, քանի որ ժամանակին երբ Սիւնեաց իշխանը պարտուեր է, Սոֆի իշխանուհին վանքին շինութիւնը աւարտելու համար ծախեր է իր գնդիկները, այսինքն՝ ականջօղերը: Թող իմանան մեր արդի աղջիկները:

Ռոմէնը մեզ տեղաւորեց Ջերմուկի առողջարանը, սենեակի մը մէջ, որ հանգստաւէտ չէ:

Կիրակի, 31 Օգոստոս

Ջինուորական կարգապահութիւն: Ժամը ժամին հետեւելու է բժիշկներու կարգադրութեան:

Երկուշաբթի, 1 Սեպտեմբեր

Թէեւ տեղաւորուած ենք պետական մարմիններու վերապահուած բաժնին մէջ, բայց սենեակը հանգստաւէտ չէ:

Ֆլորային հարբուխը կը սաստկանայ:

Բնակիչները մեծ գուրգուրանքով կը վերաբերին մեզի:

Ճաշարանը անտառին մէջ փոքր շէնք մըն է, ուր ամէն անձի համար սեղանի մը վրայ տեղ է նշանակուած: Մեզ տեղաւորեցին առանձին սեղանի մը շուրջ, մեր կողքին դնելով Կենտկոմի բաժնի վարիչ Նորիկ Այվազեանը, հաճելի, կատակախօս, համակրելի եւ ուշիմ երիտասարդ մը:

Անժէլն ու Ֆլորան կը խօսին ու կը կատակեն բոլորին հետ, բոլորն ալ պետական մարդիկ: Ֆլորան նոյնիսկ սորված է անունները անոնց:

Արտաշէս Աթանէսեանը Ֆինանսական Նախարարութեան մէջ բարձր պաշտօն ունի: Անգործներուն գործ կը հայ-

թայթէ: Եղած է բազմաթիւ ճակատներու վրայ եւ արժանացած շքանշաններու, բայց լուրջ եւ համեստ մարդ՝ չի սիրեր ցուցադրութիւնն ու չի կրեր զանոնք: Հակապատկերն է Գնդապետ Խանամիրեանը, որուն կուրծքը զարդարուած է շքանշաններով: Արտաշատ վիլլա մը ունի պարտէզներով, իսկ Մոսկուա ալ բնակարան մը: Նոր կին մը առած է եւ անոր հետ կը վարուի ինչպէս զինուորի...: Մեր սեղանակից Նորիկը զինք շատ կը հեգնէ:

Ուրբաթ, 5 Սեպտեմբեր

Նորիկը վաղը կը վերադառնայ Երեւան: Իրեն բարի ճանապարհ եւ մեզի բարի գալուստ մաղթելու համար բացօթեայ ճոխ ճաշկերոյթ մը կազմակերպուեցաւ: Ծանօթացայ Եուրի Տիմիթրովիչին, որ Մոսկուայի Կենտկոմին մէջ բաժնի վարիչի տեղակալ է եւ պատասխանատու՝ Կովկասի հարցերու: Օտար լեզու չէր գիտեր: Նորիկը թարգման բռնելով՝ կէս կատակ-կէս շիտակ զինք Կովկասի փոխարքայ կոչեցի եւ առիթը օգտագործելով իրեն խօսեցայ հարցերու մասին, զորս շարադրած եմ նախորդ էջերուն մէջ: Եուրիին կինը հմայուած էր Անժէլին վիզէն կախուած ոսկեայ մետալով, որ լիբանանեան մայրի մը կը պատկերէր: Անժէլը զայն կախեց ռուս կնոջ վիզէն: Ան ալ ծունկի եկաւ ու համբուրեց զինք: Զէմ կրնար երեւակայել բոլոր հայերուն ուրախութիւնը, երբ մէկը պոռաց. «Տիկին Անժէլը ծունկի բերաւ ռուս բարձրաստիճան կինը»:

Կիրակի, 7 Սեպտեմբեր

Ապտալեաններն ալ հետերնիս առնելով, Գորիսի վրայով ուղղուեցանք Տաթեւ: Ճամբան պահ մը կանգ առինք Սատանայի Կամուրջը դիտելու: Ժայռերու մէջէն հոսող գետը քշեր տարեր է ժայռերուն տակի հողը: Բնութեան կողմէ շինուած կամուրջին կը նայինք հիացումով: Թող անիկա կոչուի Սատանայի Կամուրջ, հոգ չէ...: Կամուրջին տակն ու շուրջը փոքր լճակ մը կազմուած է. երիտասարդներ կը լողան հոն:

Տաթեւը դիմացի բարձր լերան վրայ թառած է: Օձապտոյտ նեղ ճամբայէն բարձրացանք վեր: Վանքին պահակը տարիքոտ կին մըն է, որ պատմութիւնը գոց սորված՝ թութակի պէս կը կրկնէ: Պտտցուց մեզ վանքին ամէն կողմը: Մուտքի փլած գմբէթը սկսած են նորոգել: Մայր եկեղեցիին կիսափուլ գմբէթէն երկինքը կ'երեւի պայծառ: Գիշերները

աստղադիտարանի տպաւորութիւն պէտք է որ թողու։ Որմնանկարները գրեթէ փճացած են։ Հետաքրքրական էին շարժական սիւնն ու արեւի ժամացոյցը։ Վանքը կը նայի խորունկ վիհի մը՝ ապառաժներն ունենալով իբրեւ հիմ։ Դաշնակցական կառավարութեան շրջանին, ձորն ի վար նետուած են հայ համայնավարները Տաթեւի վանքէն։ Ահաւոր անմարդկային ոճիր։

Վանքէն վերադարձանք խորապէս տպաւորուած մեր նախահայրերուն կեանքի պայմաններէն, տոկալու կամքէն։ Թշնամիին անհասանելի մնալու ճիգի փայլուն փաստ է Տաթեւը։ Զարմանալի չէ հայուն համար որ այդպիսի պայմաններու տակ մտածած է մշակոյթի մասին, հիմնած է համալսարան ու դպրոց, զարգացուցած է մշակոյթ...։

Վերադարձին, կանգ առինք Շինուհայր գիւղին մօտ՝ անօթութիւնիս յագեցնելու։ Ապա Պաղաբերդէն դարձանք ու մտանք Գորիս տանող ճամբան։ Հոյակապ է տեսարանը։ Կ'ըսուի թէ Գորիսի՝ պատմական Զանգեզուրի մայրաքաղաքին յատակագծումը կատարած է գերմանացի ճարտարապետ մը 1874-ին[66]։ Փողոցները՝ մաքուր, լայն ու հանգիստ։ Տունները՝ լաւ։ Մեծ հիւրասիրութիւն մը ըրին մեզի եւ գիշերով տարին Ակսէլ Բակունցին տուն թանգարանը, որ լաւ պահպանուած է եւ արժանի յարգանք մըն է տաղանդաւոր գրողին յիշատակին։

Ֆիզիքապէս յոգնած, բայց հոգեկան եւ մտաւոր գոհունակութեամբ դարձայ առողջարան։ Մեղք որ Անժէլն ու Ֆլորան հետս չէին։

Երկուշաբթի, 8 Սեպտեմբեր

Ջերմուկի մնայուն բնակիչները շատ ծառայասէր, բարեացակամ վերաբերում ունին հիւրերու հանդէպ։ Տակաւին չեն շփացած, ինչպէս են արեւմտեան աշխարհի զբօսաշրջիկային վայրերու մէջ։

Սափրիչի գացի։ Մերժեց դրամ առնել։ Ներկաները զիս փորձեցին համոզել թէ ինչո՞ւ պէտք չէ առնել։ Հայկական հին ու սրտոտ հիւրամեծարական աւանդութիւն։

Չորեքշաբթի, 10 Սեպտեմբեր

Գոհունակութեան օր մը ինծի համար: Առիթը ունեցայ անգամ մը եւս երկարօրէն զրուցելու Մոսկուայի Կենտկոմի բաժնի վարիչի տեղակալ Եուրի Տիմիթրովիչին հետ, իբրեւ թարգման ունենալով Մուշեղ Վարդանեանը:

Աջէն ձախ՝ Տէր եւ Տկն. Վահեանները, Փրոֆեսորը, Ֆլորա Կոփոյեանը, Անժէլ Թովմասեանը եւ անծանօթ զոյգ մը Ջերմուկի մէջ, 1975:

Նշեցի թէ Խորհրդային Միութիւնը սփիւռքի մեր գաղութներուն աւելի ուշադրութիւն պէտք է որ դարձնէ. տեղեկութիւններ տուի մեր կուսակցութեան եւ ազգային-եկեղեցական հարցերու մասին. անդրադարձայ Մեծ Եղեռնին եւ Հայ Դատին. շեշտեցի կարեւորութիւնը հայրենիքէն մտաւորականներու եւ դասախօսներու սփիւռք այցելութեան: Ի միջի այլոց ըսաւ.

– Հայ Դատը թուրքերէն հող պահանջել կը նշանակէ. այդ բանը կարելի չէ ներկայ պայմաններու տակ:

– Ներկայիս՝ այո. լաւ կը հասկնանք. բայց մեզի հա-

մար կարեւոր է կառչիլ մեր պահանջներուն: Քաղաքական ուժերու դասաւորումն ու պայմանները կրնան փոխուիլ: Զենք կրնար հրաժարիլ մեր ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԷՆ:

Ուրբաթ, 12 Սեպտեմբեր

Կը վերադառնանք Երեւան, հրաժեշտ տալէ ետք Զերմուկի մարդոց: Տիմիթրովիչն ալ իր կնոջ հետ ճամբու կը դնէ մեզ, խոստանալով Երեւան հանդիպիլ: Կարելի չէ այստեղի խոստումներուն վստահիլ, մանաւանդ որ Երեւանի մէջ Կենտկոմի մարդիկ զինք պիտի շրջապատեն...: Ամէն պարագայի, ես ըսելիքս ըսի. մնացեալը իրենց գիտնալիքն է:

Ճամբան անցանք Կեչուտ գիւղէն, որ Սեւանի համար կառուցուող արուեստական լիճին տակ մնալու դատապարտուած ըլլալով՝ սկսած են նոր շրջան մը տեղափոխել:

Կիրակի, 14 Սեպտեմբեր

Վեհին մեքենան տարաւ մեզ Սուրբ Էջմիածնի Վանք: Մայր Տաճարին շուրջ, պարտէզներու մէջ խուռներամ բազմութիւն: Մուսա Լերան հերոսներու հոգեհանգիստ: Անժէլին հօրը՝ Խաչատուր Թադէոսեանին ալ հոգեհանգիստը կատարեցինք. ուրախացաւ Անժէլը, մանաւանդ մայրը շատ գոհ պիտի մնայ:

Վեհը իմաստալից քարոզ մը տուաւ, ծանրացաւ Մուսա Լերան հերոսամարտին վրայ, անոնց ալ տօնն էր:

Կէսօրին, նոր ճաշարանին մէջ ճաշեցինք: Ճաշակաւոր եւ պարզ բայց գեղեցիկ կահաւորումը՝ վանքի կամարներուն պատշաճ, հրապուրիչ էր՝ պատմական խորհուրդներով լի:

Փարիզէն Գէորգ Պագրրճեան բարերարը կար, Պէյրութէն մեր ընկեր Զաւէնն ու Շաֆէն ալ տարեր էինք մեր հետ: Բայց սաստիկ բարկացայ Զաւէնին որ Պէյրութէն եկեր էր առանց ազգային եկեղեցական լուրերու: Մանաւանդ Գահիրէի ազգային ընտրութեան շուրջ պէտք էր երկար զրոյց ունեցած ըլլալ մեր ընկեր Տէօվլէթեանին հետ, որ Պէյրութ կը գտնուէր Գահիրէէն գալով եւ գործօն մասնակցութիւն ունի ընտրական հարցին մէջ: Հրատապ է Գահիրէի ազգային ընտրութեան հարցը:

Երկուշաբթի, 15 Սեպտեմբեր

Մինչեւ կէսօր գլուխ-գլխի տեսակցութիւն Վարդգէս Համազասպեանին հետ: Դիտել տուի թէ արտասահմանի, մա-

նաւանդ Ամերիկայի մեր շրջանակին մէջ մեծապէս տուժած է իր համբաւը երկու լուրջ դէպքերու պատճառաւ. ա)Գէորգ Խրլոբեանին պարտադրելը որ Ամերիկայէն վերադառնայ Երեւան, բ) Ս.Փ.ի լրտեսական գործունէութիւնը:

Անկեղծ ու բաց սրտով, լայն բացատրութեամբ պարզեցի թէ մեր ղեկավարութիւնը, մանաւանդ Ալեք Մանուկեանը, խիստ դառնացած, զայրացած են...:

Լոզանէն երբ Հայկաշէն Ուզունեանը հեռախօսով իմաց տուած էր Ա. Մանուկեանին վերը պատահածին մասին, անմիջական հակազդեցութիւնը եղած էր. «Ուրեմն Համազասպեանին Կոմիտէն լրտեսական գործով կը զբաղի, ի՞նչպէս կրնանք յարաբերիլ հետը»: Այս բոլորը անոր համար որ իր տեղակալ Պետրոս Պետրոսեանն էր Ս.Փ.ն մղողը այդ ձախորդ ու վնասակար լրտեսական գործին:

Կը թուի թէ Ա. Մանուկեանը ֆիչ մը հանդարտած է, ֆանի որ 20 Օգոստոս 1975 թուակիր նամակով կը խօսի ղրկուած կարգ մը գիրքերու շուրջ: Համազասպեանը անմիջապէս պատասխանած էր:

Գիշերը Վաչա Սարգիսին դասախօսութիւնը եւ նկարներու ցուցահանդէսը կար Կոմիտէին մէջ: Մենք «Անտունի» պալէի ներկայացումին գացինք: Հոյակապ էր. ուղղակի ապրում:

Համազասպեանը եկաւ ներկայացումի վերջաւորութեան եւ մեզ իր տունը տարաւ թէյ առնելու:

«Անտունի»ն հաւնեցանք, ըսինք: «Ախր Կոմիտաս է», ըսաւ:

Չորեքշաբթի, 17 Սեպտեմբեր

Առտու, ընկեր Սուրէն Յակոբի Թովմասեանին բնակարանը գացի, երկար զրոյց ունեցանք: Ուրախացաւ որ չեմ մոռցած զինք:

– Ի՛նչպէս կրնայի մոռնալ, երբ դուք 1957-ին զիս ընդունեցիք իբրեւ Ռ.Ա.Կ.-ի պետ այնպէս՝ ինչպէս կ'ընդունիք արտասահմանէն եկած պետութեան մը նախագահը,- կատակեցի:

Լրջօրէն բացատրեցի որ ինք շատ պարկեշտութեամբ եւ ուշադրութեամբ հետեւեցաւ մեր պահանջներուն, առաջարկներուն եւ խոստումները մեծ մասամբ յարգեց: Իրմէ ետք եկողները առատ խոստում տուին, բայց ո՛չ մէկ գործ կամ գրեթէ մէկ մասնիկը գործին:

Յուշագրական աշխատանքի վրայ էր, նստած փոքր սեղանի մը առջեւը: Շատ ընդարձակ բնակարան մը ունի: Տիկինը աշխատանքէն վերադարձաւ: Արդէն պտուղ, բոնեակ, եւայլն հիւրասիրուած էր, ուրեմն Տիկինին յայտնեց թէ ո՛չ մէկ բանի կարիք կայ: Շատ անուշիկ թոռնիկներ ունի, աղջկան զաւակներն են:

Գաղափարներու փոխանակում արտասահմանի հայ գաղութներու շուրջ. գրեթէ նոյն տեսակէտները ունինք: Էջմիածնի դերին ալ հաւատացող մը:

Գիշերը, «Արարատ»-Կիպրոս ֆութպոլի մրցում:

Հինգշաբթի, 18 Սեպտեմբեր

Կէսօրին, Համազասպեանը երկու տեղակալներով, առաւել Սիլվան, մեզ ճաշի տարաւ «Փարոս» ճաշարանը: Հոն էր Օննիկ Քէչիճեանը: Սիլվան, ըստ սովորութեան, բարձր տրամադրութեամբ գերազանցեց բոլորս: Նոյնպէս Անժէլը՝ սրամիտ կատակներով. Ֆլորան կը դիտէր ու կ'ուրախանար:

Կէսօրէ ետք, Վավային ցուցահանդէսին բացումն էր. խոշոր բազմութիւն, ուշացեր էինք. այլապէս Համազասպեանին մօտ տեղ վերապահեր են մեզի:

Ուրբաթ, 19 Սեպտեմբեր

Իբրեւ Կոմիտէի հիւր ամբողջ օրը կ'անցնենք Տէր եւ Տիկին Պ. Պետրոսեանի, Տէր եւ Տիկին Ռ. Կոզմոյեանի եւ Սուրիկին հետ:

Սեւանի ճամբան շատ գեղեցիկ մայրուղի մը սարքած են. մասնաւոր հոգածութիւն, ծաղիկներով զարդարուած. անշուշտ շատ դանդաղ կ'ընթանան շինութիւնները:

Սեւանայ լեռնաշղթայէն երբ կ'անցնինք դէպի Դիլիջանի վայրէջքը, աչքերնուս դէմ կը պարզուին աննկարագրելիօրէն գեղեցիկ բնութեան տեսարաններ: Անտառներու ծառերը, աշնան եղանակին, գունաւոր զգեստ են հագած, մանաւանդ որ արեւի ճառագայթներէն գոյնզգոյնի կը վերածուին, այնքան հրապուրիչ ու հիանալի:

Դիլիջանի մէջէն անցանք երթալու համար Պարզ լիճ, որուն գեղեցկութեան համբաւը լսեր էի: Դիլիջանէն դուրս գալէ ետք, գլխաւոր ճամբէն շեղեցանք դէպի հիւսիս ու արեւելք: Նորէն բարձրացանք խիտ անտառներու մէջէն. ճամբան ասֆալթապատ էր: Բնութեան ծոցին մէջ փոքրիկ լճակ մը՝ ափ մը ջուր, հանդարտ ու խաղաղ պառկած է թեւատարած խոշոր

բարձր ծառերու շուքին տակ։ Լիճը կը գոյանայ յատակէն բխող աղբիւրներէ։ Ո՛չ միայն ծառերը, այլեւ կանաչազարդ լեռները, այլեւ թուփերը յաճախ ծաղիկներով զարդարուած կը գուրգուրան կարծես լճակին վրայ։

Ուղղակի վերադարձանք Սեւան. միշտ գեղեցիկ Սեւան, պայծառ զով օդին մանաւանդ։ Շարունակեցինք Սեւան քաղաքին մէջէն եւ հասանք Վարսեր գիւղին մօտ մանուկներու յատուկ Սեւանի Առողջարանը, որուն տնօրէնն է Այտա Կոզմոյեանին հայրը՝ Պապայեան։

Հրապուրիչ, գեղեցիկ, սքանչելի ծաղիկներ ամէն գոյնէ ներդաշնակուած։ Կլիման շատ առողջարար, մօտ 300 տկար մանուկներ հանգիստի կու գան դրախտանման այս լերան վրայ։ Շինութեան սկիզբը բժիշկը հեռուներէն հող եւ ջուր կրած է մեծ հաւատքով եւ նուիրումով։ Հիմա արդէն խոշոր խողովակները կը բերեն ջուրը առատութեամբ, բարեբեր հողի տարածութեան մէջ։

Գովելի է հայու նախաձեռնութեան ոգին, շինարարութեան տենչը. օրինակ մը հայուն աշխատասիրութենէն։

Ճաշեցինք Առողջարանին մէջ, անոր անձնակազմին հետ։

Գիշերը Սիմֆոնիկ նուագախումբին ելոյթին եղանք։ Ղեկավար Դաւիթ Խանճեանը հանգուցեալ Յակոբ Խանճեանին (երգի եւ պարի համոյթին հետ Պէյրութ եղած էր) զաւակն է։ Իսկ Յակոբին եղբայրը՝ Գրիգոր, նշանաւոր նկարիչ, Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի հաւատաւոր ղեկավարներէն, Ակադեմիկոս, շատ արժէքաւոր հայ մըն է, բացատրեց թէ ինչ դժուարութեամբ տեղ հասած է Դաւիթը։

Համերգը շատ արդիական էր մեզի համար. Սպենդիարեանին «Երեւանի Էդիւտներ» կտորը ամէն բան արժեց։

Շաբաթ, 20 Սեպտեմբեր

Մուշեղ Վարդանեանը դիւրաւ յուսահատողներէն չէ, խիստ հաւատարիմ բարեկամութեան մէջ։ Եկաւ մեզ տանելու իրենց տունը, Արտաշատ քաղաքին մէջ։ Ճամբան հանդիպեցանք հայոց երբեմնի մայրաքաղաք Դուինի աւերակներուն։ Էջմիածնի Մայր Տաճարին շինութենէն շուրջ 15 տարի ետք կառուցուած է թագաւորանիստ այս վայրը։ Պալատը բլուրին վրայ է, Մայր Տաճարին դիմացը. երկուքին միջեւ կայ ձոր մը, ուր ջուր կը լեցուի պաշտպանութեան ծառայելու համար։ Փլատակուած շէնքերու ամէն մէկ քարին վրայ լուրջ գուրգուրանք կայ։ Տաճարի սիւներուն քանդակները եւ կառոյցէն

մնացածը պահուած են հնագիտական թանգարանին մէջ։ Հոն խնամքով կը պահուին պեղումէն յայտնաբերուած բոլոր իրերը՝ Խաբանտարեան անուն մեծ գիտնականին հոգածութեամբ։

Արդի շինարարութեան ուրիշ օրինակ մը։ Մուշեղը մեզ առաջնորդեց Ազատ գետը բանտարկելու համար շինուած ջրամբարի վայրը։ Հիացումի առարկայ եղաւ միտքիս մէջ։

Ի՞նչ օգուտ կ'ակնկալեն. ա) կլիմայական, չոր է կլիման Արարատի դաշտին. բիչ մը խոնաւութիւն օգտակար է. բ) ձկնաբուծական. գ) գեղագիտական. դ) եւ, ամենէն կարեւորը, «որ հոգսը Սեւանայ թեթեւանայ», այսինքն դաշտերու ջուր հայթայթուի։ Ձմրան եղանակին կ'ամբարեն ջուրը, ապա կը հասնին դաշտերու, այգիներու կարիքներուն։

Հսկայ բեռնատար մեքենաներ շարքով կը պարպեն բարախառն հողը ու կը վերադառնան շատ շուտ։ Եթէ շարունակուի այսպէս՝ ըստ ծրագրի կ'աւարտի շինութիւնը, որ շատ մեծ բախտաւորութիւն պիտի ըլլայ։ Գործը արագ կ'ընթանայ, որովհետեւ բեռնատարը որքան շատ հող բերէ՝ այնքան շատ դրամ կը ստանայ։ Այսպիսով ամսական միջին հաշուով 500–600 ռուբլի կ'ուզեն, մինչդեռ սովորական գործով հազիւ այս գումարին 1/7-ը ստացուէր...։ Ահաւասիկ փաստ մը եւս որ համայնավարական սկզբունքէն շեղելով դրամատիրականը պէտք է գործադրել՝ մարդոց տալու անհնապէս աւելի շատ շահելու հեռանկարը եւ կարելիութիւնը։ Ուրիշ փաստ մը։ Իրենց շրջաններուն մէջ կայ 34 կոլխոզ եւ միայն 7 սովխոզ։ Անշուշտ կոլխոզի աւելի կարիք կար, որովհետեւ ամէն մարդ իր արտադրութեան համեմատ կը շահի, մինչդեռ պետական սովխոզի մէջ որքան շատ կամ բիչ աշխատի՝ նոյն գումարը կը ստանայ։ Մուշեղը տեսաւ որ դրամատիրութեան եղանակները կիրարկել աւելի արդիւնաւէտ է։

– Հետզհետէ պիտի փոխուիք,– կատակեցի։

Արտաշատ քաղաքի մուտքի լայն ճամբուն վրայ կամար մը կազմուած է ջուրի լայն խողովակներով, որոնց վրայ գրուած է «Որ թեթեւանայ հոգսը Սեւանի». այսինքն շրջանի բոլոր փոքր ու մեծ գետակներու, աղբիւրներու ջուրերը օգտագործեն որ ստիպուած չըլլան Սեւանին դիմելու։

Այս քաղաքին ամենէն մեծ ու բարեբեր շրջանն է Արարատեան Դաշտը։ Յաւերժական Մասիսները ճիշդ դիմացը, նոյնպէս՝ Խոր Վիրապը. ուրեմն Արաքս գետին մօտիկն է։

Կիրակի, 21 Սեպտեմբեր

Վազգէն Վեհափառը հեռաձայնեց, հրաւիրելով որ երթանք եկեղեցի ու մնանք ճաշի. մեքենան կու գայ ըստ սովորականին: Պաղատուութիւն ունէի, բայց չէի կրնար մերժել: Օդը անձրեւոտ էր: Գացինք Էջմիածին, Անժէլն ու Ֆլորան մտան եկեղեցի: Ես գացի Վեհարան, խոհանոց, Ազատին մօտ տաք թէյ մը առի:

Միջազգային եկեղեցական համագումարը, գումարուած Ս. Էջմիածնի մէջ, վերջ գտած էր: Ի պատիւ պատուիրակներուն ճաշկերոյթ մը սարքուած էր Վեհին կողմէ: Օրթոտոքս պատուիրակներուն մօտն էինք նստած: Հիացումի, զմայլումի բարձր գնահատական արտայայտութիւններ՝ Ս. Էջմիածնի մէջ կատարուած գործին հանդէպ, Վազգէն Վեհափառին անձնաւորութեան հանդէպ, մանաւանդ առտուան պատարագին եւ երգեցողութեան կապակցութեամբ: Գերմանիոյ ներկայացուցիչը խոստովանեցաւ թէ իրեն համար յայտնութիւն մըն էր տեսածը, առաւօտեան պատարագը, երգեցողութիւնը, Լուսինէին անգերազանցելի ըլլալը, եւայլն. հոգեկան մեծ բաւարարութիւն եւ գոհունակութիւն ստացանք: Բոլոր ներկայացուցիչները մեծ գնահատանքով խօսեցան. խորապէս ազդուած էին: Հնդկաստանի ներկայացուցիչը խնդրեց որ Վազգէն Վեհափառը նորէն այցելէ Հնդկաստան եւ իր պետին կողմէ խնդրեց որ Վեհափառը Արեւելեան Եկեղեցիներու համագումար մը կազմակերպէ Ս. Էջմիածնի մէջ, ինչպէս 1965-ին եղաւ Ատիս Ապապայի մէջ: Կրկնեմ թէ բոլոր պատուիրակութիւնները՝ Լեհաստանի, Չեխոսլովաքիոյ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ, հիացումնին արտայայտեցին:

Ճաշկերոյթին Սարգիս Գասպարեանը բովանդակալից, իմաստալից ճառ մը խօսեցաւ հայկական շունչով:

Գիշերը, «Անուշ» օփերան տեսանք: Միշտ կարելի է հանոյքով դիտել, միայն թէ Գոհար Գասպարեանին զանգուածային ներկայութիւնը բեմին վրայ այնքան ալ հաճելի չէ տեսնելը: Անուշը բարձրահասակ անուշիկ աղջիկով պէտք է որ ներկայացուի, բայց դուն եկուր ու հասկցուր Գոհարին:

Երկուշաբթի, 22 Սեպտեմբեր

Վեհը փափաքեցաւ որ այցելենք Հայկաշէն ամարանոցը, Հայկ Գավուքճեանին ծախքով շինուած Բիւրականի բարձունքին: Սարգիս Գասպարեանին կը հետեւէինք: Հոյակապ տեսարանով հարուստ բարձունքի մը վրայ պետութիւնը նուիրած է մեծ հողաշերտ մը, ուր Վեհը կառուցած է շքեղ

եւ ամէն յարմարութիւններով օժտուած ամարանոցը։ Կահաւորումը նմանապէս խիստ ճաշակաւոր, ինչպէս ամէն մէկ ձեռնարկը Վազգէն Վեհափառին։ Յատուկ յարկաբաժին մը Վեհին է վերապահուած։

Առաւօտուն, «Արմենիա»ի մէջ Կարլէն Դալլաբեանին հանդիպեցայ։ Յայտնեց թէ Կարէն Դեմիրճեանը եկած է Մոսկուայէն, բայց վաղը գիշեր Մոսկուայի կողմէ Հայաստանի պիտի տան ակադեմական շքանշանը։ Հաւաքոյթին ճառ պիտի խօսի Դեմիրճեանը, զբաղած է պատրաստութեամբ։

Համազասպեանին քրոջը մահուան գոյժը իմացանք, ինք գործի չէր եկած։ Անտրէն յայտնեց թէ դիմած են ժամադրութիւն ստանալու Կ. Դեմիրճեանէն։ Ամէն պարագայի, շատ ալ կարեւոր չէր հանդիպումը։ Երեկոյեան, Անտրէին հետ ցաւակցութեան պիտի երթանք Համազասպեանին։

Շարամն ու Քնարիկը Անժէլն ու Ֆլորան տարին շուկայ։ Ես Կոմիտէ հանդիպեցայ Պետրոսեանին ու տուի իրեն The Armenian Reporter-ի[67] թիւը, որուն մէջ Ս.Փ.ին դատավարութեան մանրամասնութիւնները կային։

Կ'ուզէի նախ խօսիլ մեր ընկերներուն հանդէպ իրենց վերաբերումին շուրջ, բայց սխալ գործած էի թերթը տալով։ Ան շատ դիւրազգած է Ս.Փ.ի հարցով։ Գող, սիրտը դող։ Երբ խօսեցայ ուսանողներու եւ կուսակցական տղոց գանգատին մասին, բողոքեց որ հաւատացեր եմ։ Ամէն պարագայի, խօսելու առիթ չէր տար ինծի. արդարեւ, The Armenian Reporter-ը յուզումի ալիք մը պատճառեց իրեն։

Երեքշաբթի, 23 Սեպտեմբեր

Մատենադարան այցելեցինք։ Առաքել Պատրիկը հոն էր։ Տնօրէնը բացակայ էր, բայց փոխ-տնօրէն Զուքասըզեանը՝ ազնիւ երիտասարդ մը, սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ։ Երկար մնացինք։ Տեսանք էականը։ Միշտ վերապրումով ու հիացումով համակուած կը վերադառնաս ամէն այցելութենէ ետք։

Շարամին ու Քնարիկին հետ գացինք յուշանուէրներու խանութները, յետոյ ալ՝ Յովսէփ Մարգարեան անունով ո՛չ սովորական մարդու մը տունը։ Արուեստագէտ է, այլեւայլ ձիրքեր։ Փայտի վրայ սքանչելի փորագրութիւններ ունի, նկարիչ է, արդի արձանագործ։ Համակրելի կնոջը վերջերս յուշանուէրի խանութին մէջ հանդիպեցանք։ Հրաւիրեցին որ երթանք իրենց բնակարանը, ուր ցուցադրած են իր այլազան ար-

ուեստի գործերը։ Շահէ եւ Եղիշէ սրբազանները եղած են իր մօտ եւ խօսած էին իր մասին։

Տուն թանգարան է իրը։ Բարեկամութեան փողոցին վերի ծայրը, օտար լեզուներու դպրոցին մօտ։

Տեսանք դիմանկարներ, արձանիկներ գաճով, մանաւանդ փայտի վրայ կատարած նուրբ փորագրութիւններ։ Քրիստոսի խոշոր նկարը շինած է փայտի վրայ փորագրած, այնպէս մը որ փայտի թելերէ կարծես կազմուած է նկարը։ Նուրբ նկարներով ամէնը մէկ կտոր փայտ։ Հիանալի է։

Հետաքրքրական մարդ է, քիչ մը տարօրինակ գաղափարներով։ Ծանօթ է աստուածաբանութեան ու բնագիտութեան բնագաւառներուն։ Ներկայիս կ'աշխատի բնագիտութեան փորձերու յատուկ գործիք մը հնարելու վրայ։

Մեր վերջին օրը պիտի ըլլայ Երեւանի մէջ։ Սակայն Պէյրութի կացութեան մասին լուրերը շատ գէշ են։ Երեք շաբաթէ ի վեր փողոցային կռիւներ, ամէն կողմ տակնուվրայ։ Պէյրութը հրդեհներու մէջ է։ Վերջին 5-6 օրերուն աւելի քան 200 մեռեալ, 500 վիրաւոր. կ'ըսեն թէ վաղը Պէյրութի օդակայանը գոց է։ Վերջին 3 օդանաւերը Երեւանէն Պէյրութ չթռան։ Իսկ հոս խնողումը անտանելի է։ Յոյս չկար որ վաղը կարենայինք մեկնիլ ըստ ծրագրին։

Կէսօրէ ետք, Համազասպեանին քրոջը թաղումին մենք տունը գացինք, ո՛չ գերեզման։ Անժէլն ու Ֆլորան ծաղիկ առին։ Բակին մէջ հանդիպեցանք Լեւոն Մանասէրեանին, զրոյց ունեցանք։ Ըսի թէ Պաղտատի մէջ իր «բարեկամ» պետական մարդիկը փակած են հայկական դպրոցները, նո՛յն այն ղեկավարները, որոնք իր պաշտօնական այցելութեան ատեն ամէն տեսակ գովասանք շռայլած էին հայ գաղութի հասցէին։

– Երեւանի կամ Մոսկուայի միջոցաւ աշխատիր բան մը ընել, մանաւանդ դուն պէտք է որ նախաձեռնես,– ըսի։

Վարդերես Գարակէօզեանը հանդիպեցաւ։ Յայտնեց թէ Կոսքօնցէրին հետ պայմանագրութիւն կնքած է հայկական պետական երգչախումբը (Զեքիճեան) եւ վրացական նուագախումբը՝ շուրջ 200 հոգի, Պէյրութ բերելու։

Զարմացայ եւ յանդիմանական շեշտով մը ըսի թէ ինք օդին մէջ կ'ապրի։

– Պէյրութի ամենէն գեղեցիկ օրերուն իսկ շատ ծանր է այդ բեռը, տակէն չես կրնար ելլել, կը կքիս։ Նախկին սխալովդ, որ գործած էիր Միացեալ Նահանգներ խումբ տանելու ձեռնարկովդ, ահագին վնաս պատճառեցիր մեզի

բարեկամ Ճոն Քիւրքճեանին, 60-75,000 տոլար. նորէն կը շարունակես «առաւ-փախաւութիւնդ», բայց յանցաւորը դուն չես, այլ բեզի գործ վստահողը: Կ'երեւի Կոսքոնցէրի մարդիկը միայն դրամ գանձելու հետամուտ են, խումբը ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ, վարկաբեկումի խայտառակութիւն: Ամերիկա պատահածը բեզի լաւ դաս պէտք է եղած ըլլար:

Մտայնութիւններու, մօտեցումի խոշոր տարբերութիւն կայ Մոսկուայի կամ Երեւանի եւ մեր միջեւ՝ արտասահման խումբեր, արուեստագէտներ ղրկելու առնչութեամբ: Մեր մտածումն է արուեստագէտներ բերել, յաջող հանդէսներ կազմակերպել եւ հայութեան մէջ հայկականութիւնը ամրացնել, կը տառապինք եթէ ձախող ըլլան համերգները: Իսկ հոս համապատասխան մարդիկ հետաքրքրուած են միմիայն խումբի միանալով եւ դրամական շահեր ապահովելով:

Անոնք անձնական շահերէ մղուած կը գործեն, իսկ մենք ազգային շահերը նկատի ունինք: Երկար ատեն է կը պայքարինք այդ մտայնութեան դէմ, անհնար է յաղթահարել:

- Ի՞նչ ընեմ, իմ հիւանդութիւնս է,- պատասխանեց Վարդերես Գարակէօզեանը:

- Այո, հիւանդութիւն, որ մեծապէս կը վնասէ սփիւռքի ղեկավարներուն եւ կազմակերպութիւններուն:

Ասկէ ետք անհրաժեշտ է որ ըլլա՛յ Սփիւռքի Կոմիտէն, ըլլա՛յ Կոսքոնցէրը, մտիկ ընեն մեր թելադրութեան, այլապէս փոխանակ բարիքի՝ չարիք դուրս կու գայ: Սփիւռք-հայրենիք կապերը փոխանակ զօրանալու՝ կը տկարանան:

Նոյնպէս մենք համաձայն չենք որ «աչքը ծակ» արուեստագէտներ կամ գրող ղրկեն դուրս: Հայրենիքին հանդէպ յուսախաբութիւն կը պատճառէ: Անձնական նախատեսութիւններով մարդիկ խումբեր կը բերեն արտասահման, դրամ շահելու ախտէն մղուած կ'ուզեն շահագործել հայ զանգուածը, որուն մէջ հայրենասիրական կրակը վառած են ՌԱԿ-ը եւ գործակիցները:

Թէքէեան Մշակութային Միութիւնը ծրագրած է Նոյեմբերին Դրամատիկական թատերախումբը բերել Հրաչեայ Ղափլանեանին ղեկավարութեամբ: Ի՞նչպէս կարելի է Հայաստանէն ուրիշ խոշոր խումբ մըն ալ բերել նոյն շրջանին: Խաչաձեւումներէն ալ զգոյշ պէտք է ըլլան խումբ ղրկողները:

Լեւոն Մանասէրեանին բացատրեցի որ այս բոլորին մէջ կարեւորը այն է, որ Հայաստանը լուրջ մօտեցում չունի այս հարցերուն: Ինչո՞ւ կը վախնաք Մոսկուայէն՝ Կոսքոնցէրին

բացատրելու թէ հակասովետ փրոփականտի պատճառ կու տան իրենց անմիտ գործերով։ Նման պարագայի, ձեզ հոս անհանգիստ կ'ընեն, իսկ դուրսը՝ մեզ, հայրենասէր կազմակերպութիւնները։

Հորեքշաբթի, 24 Սեպտեմբեր

Կացութիւնը լաւ չէ Պէյրութ։ Օդանաւ մը մեկնեցաւ միմիայն 40 հոգի առնելով, որովհետեւ Պէյրութ երթ ու դարձի համար Երեւանէն յաւելեալ վառելանիւթ առած է. Պէյրութ վառելանիւթ չկայ։ Օդանաւը երբ վերադառնայ՝ լուր կ'ունենանք Պէյրութէն։ Մտահոգ ենք։

Պետիկը մեր հետ առնելով գացինք Գեղարդ ու Գառնի։ Մենք մեզի հաճելի ճամբորդութիւն մը ըրինք։ Գեղատեսիլ շրջան, գեղեցիկ գիւղերէ անցանք, հասանք Գեղարդ վանքը։ Շրջեցանք ժայռափոր եկեղեցիները, դարձեալ հիացանք թէ կամքի ի՜նչ ոյժ. հսկայ ժայռերը փորելով եկեղեցիներ շինել։ Մեր պապերուն տեւելու կամքին ու հաւատքին փաստերն են ասոնք։

Գեղարդէն վերադարձին տեսանք պատմական բերդը Ազատ գետի բարձունքին։ Բերդը վերակառուցուած է արդէն։ Հին քարերը մէկիկ մէկիկ հաւաքուած են, հեռուներէն թէ մօտիկէն, մանրամասն ուսումնասիրուած եւ կարելի եղածին չափ իրենց նախկին տեղերը զետեղուած են, որքան կարելի է բերդին տալով իր սկզբնական տեսքը Քրիստոսէ առաջ երրորդ դարուն։

Բերդը Տրդատ Ա. թագաւորին ամարանոցը եղած է։ Հեթանոսական շրջանէն սկսեալ թշնամիները միշտ քանդած են զայն, հայերը՝ միշտ վերանորոգած։ Վերջին անգամ 17-րդ դարուն գազանաբարոյ թուրքերու հորդաները դարձեալ քանդած էին, եւ ահա Հայաստանի գիտնականներն ու ճարտարապետները դարձեալ եւ կը յուսանք վերջնական կերպով փառաւոր կերպով բարձրացուցած են մեր Տրդատ թագաւորին ամարանոցը։ Գեղեցիկ փառքի յուշարձան մը։

Հինգշաբթի, 25 Սեպտեմբեր

Անժէլը Պետրոսեանին ընկերակցութեամբ գնաց աշխատանոց, պղինձի վրայ արուեստի գործեր արտադրողը տեսնելու։

Ժամը 2-ին, մեծ ճաշկերոյթ Վերա Յակոբեանին բնակարանը, Սիլվային հիւրասիրութեամբ։ Սիլվան հերիսա պատ-

բաստել տուած էր. մեծ թիւով հիւրեր կային Գանատայէն, Ֆրանսայէն, Ամերիկայէն, ապա նաեւ Արամ Խաչատրեանը, Եդուարդ Միրզոյեանը, Լուսինէ Զաքարեանը, Խորէն Պալեանը, եւայլն: Պէյրութէն՝ Վահէ-Վահեանը, Օննիկ Սարգիսեանը, Զաւէնը եւ մենք:

Վերայիշեալ տունը ամէն յարմարութիւն ունի այս կարգի ընդունելութեան: Հայաստանի մէջ տեսած տուներէս լաւագոյնն է: Բացառիկ մարդոցմով շրջապատուած ճոխ սեղան, խմիչք: Խաչատրեանը հայերէն ճառ ըսաւ: Վերան ասմունքեց:

Ուրբաթ, 26 Սեպտեմբեր

Առտու, Կոզմոյեանը տարի Վեհափառին ներկայացուցի: Խօսեցանք Աւստրալիոյ Թեմին մասին, ուր եղած էր Ռոմէնը, Հնդկաստանի հայ գաղութին շուտով եկեղեցական ուսուցիչ ղրկելու շուրջ: Վեհը պիտի ջանայ ընել հնարաւորը: Վազգէն Վարդանեանը ետ պիտի երթայ Հնդկաստան, Կոզմոյեանին ծանօթանալով պիտի կապ պահէ ու գործակցին:

Կէսօրէ ետք, Տիրան Աճեմեանին երգիծանկարներու ցուցահանդէսը կար:

Գիշերը, Համազասպեանը տեղակալներով եկաւ սենեակս ուիսքի խմելու, խօսելու: Իրապէս սրամիտ եւ զուարճախօս մարդ է: Եկան նաեւ Տիրան Աճեմեանը, Զաւէնը, Տէր Գալուստեան Վարդիվառը եւայլն:

Շաբաթ, 27 Սեպտեմբեր

Առտու 9.30-ին օդակայան, ուր յայտնեցին թէ Պէյրութ չ'ընդունիր օդանաւ, կացութիւնը լաւ չէր: Սպասեցինք օդակայան. ահագին բազմութիւն կայ, խճողում: Մենք հիւրասիրուեցանք: Վերջին 3 օդանաւերը չէին կրցած մեկնիլ, ուրեմն 300 զբօսաշրջիկէն աւելի կան որ կ'ուզեն մեկնիլ Պէյրութ: Լաւատես էի որ պիտի յաջողինք երթալ: Ժամը 4-ին ճամբայ ելանք: Անտրէն, Պետրոսը, Ռոմէնն ու Սուրիկը մեզ ճամբելու համար սպասեցին: Շատ պնդեցի որ վերադառնան, անօգուտ էր:

TU 154-ը հանգիստ էր: Երկուքուկէս ժամէն հասանք Պէյրութ: Ո՛չ մէկ դժուարութիւն մաքսատան մէջ. սակայն օդակայանէն տուն հասնիլն էր դժուար, քանի որ Համրայի կողմը երթալը արգիլուած էր 6-էն ետք: Վտանգաւոր գօտի էր հռչակուած Համրան:

Թ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

3-18 Մարտ, 1976

Չորեքշաբթի, 3 Մարտ

Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Ա.ի նշանակած Լիբանանահայ Օգնութեան Մարմինը[68] իր վերջին ժողովին մէջ որոշած էր որ ես իբրեւ այդ մարմնին փոխ-նախագահ (նախագահ՝ Յովհաննէս Գասարճեան), ՌԱԿ-ի պետ եւ ՀԲԸՄ-ի ղեկավար անդամ երթամ էջմիածին՝ օգնութեան գործին շուրջ խորհրդակցելու համար Վազգէն Ա.ին հետ:

Առաջարկած էի որ գանձապահ Յարութիւն Կուժունին ընկերանայ ինծի: Մարմնին ատենադպիրն էր Տիթ. Գոնիալեանը: Այսպէս, ուրեմն, ՌԱԿ-ի, ՍԴՀԿ-ի եւ ՀՅԴ-ի ղեկավար դէմքերէն կազմուած էր դիւանը:

Գասարճեանը նախ մերժած էր ընդունիլ նախագահութիւնը. բայց յետոյ հաւանած էր՝ պայմանաւ որ ես ստանձնէի գործին պատասխանատուութիւնը:

Առաջարկը խորհին մէջ եկած էր Տիթ. Գոնիալեանէն, այն մտածումով որ այդ առթիւ ՀԲԸՄ-ի հանգանակած գումարէն կէս միլիոն տոլար մը բաժին իյնար մեր յանձնախումբին:

– Դուք թեհրան գացիք հանգանակութիւն ընելու երկու անգամ,– ըսի քովս նստող Տիթ. Գոնիալեանին:– Առաջին անգամ 270,000 տոլար հաւաքեցիք, իսկ երկրորդին՝ կարծեմ 100,000: Այդ գումարէն մաս մը չէի՞ք կրնար մեր յանձնախումբին տալ:

– Ո՛չ, ատիկա ուրիշ նպատակի համար է:

Բայց այդ գումարները հաւաքուած էին լիբանանահայութեան օգնելու անուան տակ: Ինչեւէ. պարզ է դաշնակ մտայնութիւնը– ինչ որ մենք ունինք՝ մերն է. ինչ որ դուք ունիք՝ եկէք բաժնունինք:

Ուրեմն իբրեւ հետեւութիւն տրուած որոշումին, Կուժունիին հետ ճամբայ ելայ դէպի Երեւան:

Ժամանակին հասանք Երեւան: Դիմաւորելու եկած էին Էջմիածնէն եւ Սփիւռքի Կոմիտէն ներկայացուցիչներ:

Ուղեւորները կը խճողուէին մաքսատան նեղ ու մութ սենեակը: Ձիս կանչեցին: Կուժունին ալ հետս առնելով դուրս եկայ:

«Արմենիա» երբ հասանք, Համազասպեանի տեղակալ Պետրոսեանին համար նեղ կացութիւն մը պարզուեցաւ: Կուժունիին համար սենեակ չկար, որովհետեւ լուր չէր տուած Կոմիտէ թէ կը ժամանէ:

Հաւանեցայ որ գիշեր մը սենեակս մնայ ու դառնալով Կուժունիին, ըսի.

– Փիլիսոփայելէ բան դուրս չի գար. գործնական եղիր քիչ մը: Եթէ ռամկավարներս չըլլանք՝ հնչակեանները մէջտեղ կը մնան...:

Հինգշաբթի, 4 Մարտ

Կէսօրին գացինք Սփիւռքի Կոմիտէ: Համազասպեանն ու իր տեղակալները մեզ ընդունեցին:

Խիստ զայրացած էի որ մինչ Լիբանանը կործանումի ճամբան բռնած էր եւ հետեւաբար մեր աննման գաղութն ալ սարսափազդու ռումբերու տարափին տակ պիտի զոհուէր, Հայաստանը ո՛չ մէկ ձայն կը հանէր, յոյսի եւ համբերութեան ո՛չ մէկ մաղթանք կը կատարէր: Շատ խիստ կերպով դատապարտեցի Հայաստանի արուեստագէտները, գրագէտները եւ պետական պաշտօնեաները, որ անձկութեամբ կը սպասէին որ զիրենք Պէյրութ հրաւիրենք եւ պատուենք ու առատ նուէրներով վերադարձնենք հայրենիք. մինչ հիմա մեր գաղութին դժոխային կեանքով հետաքրքրութիւն իսկ չէին ցոյց տար:

– Ձէի՞ք կրնար գէթ Երեւանի ձայնասփիւռին միջոցով ցաւ յայտնել, մեզի բարոյական նեցուկ կանգնիլ: Ամէն գիշեր հայեր Լիբանանի մէջ ուշադիր կը հետեւին ձայնասփիւռին, բայց ո՛չ մէկ ձայն. մինչ անդին, «Ամերիկայի Ձայն»ը Լիբանանի մասին կու տայ առատ լուրեր: Քիչ չէ թիւը անոնց որ այլեւս վերջինին կը հետեւին՝ Երեւանի ձայնասփիւռէն յուսախաբ: Ամո՛թ է Հայաստանին: Վահագն Դաւթեան, սիրելիս, դուն երկու խօսք չէի՞ր կրնար ընել ռատիոյով: Կը հասկնանք որ փափուկ վիճակ է, քաղաքացիական ներքին կռիւ է եւ Խորհրդային Միութիւնը չ'ուզեր որեւէ կերպով միջամուխ ըլլալ, դուք ալ հայ գաղութին պաշտօնապէս չէք կրնար տէր կանգնիլ. սակայն եթէ մտահոգուող ըլլար՝ կերպը հեշտ էր

գտնել: Կը խօսիմ Լիբանանի երէկուան եւ այսօրուան վիճակին մասին, կը դատապարտէմ եղածները եւ ի միջի այլոց կ'ըսէմ թէ պատուական հայ գաղութ մը ունինք հոն, ի՞նչ պիտի

Ձախէն աջ՝ Զաւէն եւ Շաֆէ Կոստանեանները, Բարունակ եւ Անժէլ Թովմասեանները, Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Ֆլորա Կոփոյեանը եւ Տէր եւ Տկն. Պագըրճեանները:

ըլլայ անոր ճակատագիրը: Երբ մենք երկար ատենէ ի վեր կը կարծէինք թէ Երեւանի կառավարութիւնը «ամենայն հայոց» է, ի՞նչպէս կարելի է հաշտեցնել այս կատարեալ բացակայութիւնը մեր գաղութի գոյութեան կարեւոր հանգրուանին...: Հայաստանի մտաւորականութեան եւ պետական դէմքերու պատիւը մասամբ փրկեց Վազգէն Կաթողիկոսը, որուն կոչը լաւ արդիւնք տուաւ: Օգնութեան Մարմնին կողմէ եկած ենք Վեհափառին հետ խորհրդակցելու: Կանոնաւոր կերպով օգնութիւն կը հասցնենք կարօտ հայկական թաղերու:

Ներկաները յուզուած տրամադրութեամբ հետեւեցան խօսքերուս: Արդարացումի եւ չքմեղանքի ո՛չ մէկ փորձ: Կուժունին անակնկալի եկած էր:

Յետոյ խօսեցանք Լիբանանի կուիներուն եւ հայ կուսակցութիւններու որդեգրած առողջ քաղաքականութեան մասին, զոր կը կոչենք «դրական չեզոքութիւն»: Կուժունիին ալ առիթ տուի արտայայտուելու:

Ժամը 2-ին, հասանք Էջմիածին: Մեր հետ եկան Գրիգոր Խանեեանը, Կոմիտաս Սրբազանը, Օնիկ Թոփուզեանը: Մտանք Վեհափառին մօտ եւ խորհրդակցեցանք մեր առաքելութեան շուրջ.-

1- Դիմել Միացեալ Նահանգներ, Թորգոմ եւ Վաչէ սրբազաններուն, որ հանգանակութիւն կազմակերպեն.

2- Դիմել ՀԲԸՄ-ին որ նոյն նպատակով հանգանակուած գումարէն մեր յանձնախումբին բաժին հանեն.

3- Մտածել հեռաւոր գաղութներու մէջ եւս հանգանակութիւն կազմակերպելու մասին, ինչպէս՝ Աւստրալիա, Հարաւային Ամերիկա եւ Անգլիա: Ֆրանսան յաջողութեամբ կատարած էր իր պարտականութիւնը:

Կուժունին երկարապատում ճառ մը խօսեցաւ:

Ես յայտնեցի թէ Լիբանանի պատուական գաղութին ըսած ենք թէ հայրենի պետութեան տեղ Վազգէն Կաթողիկոսն է որ օգնութեան կը փութայ մեզի: Քաղաքական պայմանները թոյլատու չեն որ պետութիւնը ուղղակի օգնէ, ելն.: Վեհափառին արդիւնաւէտ նախաձեռնութեամբ շունչ առաւ գաղութը:

Որոշուեցաւ Շաբաթ օր նոր ժողով մը եւս գումարել եւ եզրակացութեան մը յանգիլ:

Վեհափառը ժողովէն ետք փափաք յայտնեց որ շաբաթով մը երկարաձգեմ կեցութիւնս, քանի որ Եղիշէ Պատրիարքն ու Սերովբէ եւ Շահէ սրբազանները պիտի գային Մարտ 9-ին: Սերովբէ Սրբազանը նախապէս հաղորդեր էր ինծի այս մասին եւ խնդրեր՝ որ մնամ:

Ուրբաթ, 5 Մարտ

Կէսօրին, Սփիւռքի Կոմիտէն ի պատիւ մեզի պաշտօնական ճաշկերոյթ մը սարքեր էր: Լաւ բէֆ կ'ընեն Հայաստան:

Երեկոյեան, գացի Վեհափառին: Խորհրդակցեցանք օգնութեան շուրջ: Որոշեցինք որ Ալեք Մանուկեանին հեռագրէ Վեհափառը եւ գումար մը ուզէ, թէեւ կը տարակուսէի...:

Մտերմիկ զրոյցի պահուն, Վեհափառն ըսաւ.

- Խոստովանանք մը ընեմ: 1936-37-ի շրջանին պարբերաթերթ մը հրատարակած ենք քանի մը գաղափարական ընկերներով[69]: Անոր մէջ շատ խիստ քննադատած ենք բոլոր կուսակցութիւնները՝ հնչակ, դաշնակ եւ ռամկավար:

Վեհափառը երկար բացատրեց, թէ ինք ՀՅԴ-ի շրջանակին մօտիկ էր, բայց երբեք չէր հաշտուած անոնց ուղղութեան եւ գործունէութեան հետ:

– Սիրունիին մօտիկ էինք ընկերներով. սակայն Սիրունին չէր փափաքեր որ մենք ՀՅԴ-ի շարքերը մտնենք... ան միշտ ընդդիմադիր դիրքի վրայ մնացած էր,– ըսաւ ու շարունակեց:– Համալսարան եղած ատենս շատ կը կարդայի գրականութիւն, ընկերաբանութիւն, իմաստասիրութիւն: Ֆրանսացի ընկերաբանի մը ազատական գաղափարներէն ազդուած էի: Այս մասին խօսեցայ Պրն. Ղարիպեան անունով ուսուցիչիս, որ ազգային վարժարանը կը պաշտօնավարէր եւ համոզուած հակադաշնակցական էր, միշտ կը քննադատէր անոնց գործերը: Հետզհետէ մտերմացանք գաղափարական նմանութեան հետեւանքով: Հիմա չեմ գիտեր թէ արձանագրուած ռամկավա՞ր էր Ղարիպեանը թէ ոչ. սակայն լաւ գիտեմ թէ ձեր գաղափարական ուղղութեան հաւատացող էր: Գիտէի որ մայրս հընչակեան եղած էր. բայց ես ո՛չ մէկ կուսակցութեան շարքերը մտած եմ: Դժբախտաբար Ռումանիոյ մէջ ո՛չ ՌԱԿ եւ ոչ ալ ՀԲԸՄ կար: Եթէ ըլլար՝ հաւանական է որ մտնէի ՌԱԿ-ի շարքերուն մէջ:

Շաբաթ, 6 Մարտ

Մարտիրոս եղբայրս երկու ամիս առաջ մահացեր էր: Ընտանիքին ցաւակցութեան գացի:

Կէսօրին ճաշի գացինք Վեհափառին մօտ: Հեռագրեր էր Թորգոմ Սրբազանին եւ Ալեք Մանուկեանին, որ Օգնութեան Յանձնախումբին անյապաղ 150,000 տոլար ուղարկեն Պէյրութ:

Ճաշին կը մասնակցէին Գեղարդի Վահան Եպիսկոպոսն ու Լոնտոնէն Ներսէս Սրբազանը: Վահան Սրբազանը խոստացաւ յաջորդ օրը բերել Ժողովրդական Կուսակցութեան պատմութիւնը, որ իբրեւ թէ ինք պատրաստած է: Միշտ կը խոստանայ, բայց բնաւ չի յարգեր խոստումը:

Կիրակի, 7 Մարտ

Առտու նախաճաշի հրաւիրուած էի Ռուբէն Զարեանին բնակարանը: Երկար զրոյց մը ունեցանք Հայկական Հարցին բազմակողմանի երեսներուն մասին: Ողջմիտ, իրատես, պարկեշտ մարդ է Զարեանը:

Արտաշխարհի հայութիւնը պաշտպանելու, հայկականութիւնը երկարաձգելու մասին մտածումներս յայտնեցի: Խօսեցայ մեր դիմագրաւած դժուարութիւններուն շուրջ: Նշեցի թէ դրամատիրական երկիրներու պետութիւններուն բռնած հակասովետ դիրքը կը վնասէ մեր գործին առաւել կամ

նուազ չափով, նայած թէ ո՞ր գաղութին մէջ ենք։ Հակառակ անոր որ Միացեալ Նահանգներն է հակախորհրդային պայքարը ղեկավարողը, հոն մենք ամէն ազատութիւն ունինք քաղաքական ու մշակութային գետինններու վրայ գործելու։ Մոսկուան պէտք է որ զբաղի սփիւռքի հարցերով, բայց եթէ կ'ուզէ օգտակար ըլլալ՝ պէտք է համոզել որ մեր բռնած կերպերը գործածէ։ Այս հարցերով պէտք է դիմել նոր, երիտասարդ ու կորովի քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանին։

Յետոյ Զարեանին պատմեցի թէ ի՞նչ եղած էր անցեալ գալուս Քոչինեանին հանդիպելու հետ կապուած պատմութեանս աւարտը, Մանասէրեանին անպայման զիս տեսնելու պնդումներէն ետք, քանի որ Զարեանը սենեակս էր այդ պահուն։

Կէսօրին Ռուբէնին հետ ճաշի գացի Մարօ Մարգարեանենց։ Մտերմիկ ու հաճելի մթնոլորտ։ Ռուբէնը բաժակը բարձրացուց խմելու կենացը «արտասահմանի խոհեմ, հեռատես, իրապաշտ ղեկավարին, որ սովետ քաղաքականութեան շրջագիծէն ներս, առանց անոր հակադրուելու՝ հայութեան շահերը կը հետապնդէ...»։

– Շատ շնորհակալ եմ,– ըսի,– սակայն, հաւատացէք, նման գովասանքները նոյնիսկ երբ գան Ռուբէնին նման մարդուր, անշահախնդիր մեծ գիտնականի մը կողմէ, զիս չեն շփացներ. արժանի չեմ. շատ են թերութիւններս։

Ճաշէն ետք, մտերմիկ զրոյցի մը հրաւիրեցի Ռոմէն Կոզմոյեանը։ Ըսի.

– Կասկած մը արթնցած է մէջս՝ թէ ՌԱԿ-ի հանդէպ որոշ վերապահութիւն մը կայ ձեր մէջ։ Վեց տարիէ ի վեր ո՛չ մէկ խումբ ղրկած էք, ո՛չ մէկ դրական պատասխան տուած էք մեր դիմումներուն։ Քոչինեանը վերջին անգամ չէր ընդունած զիս. իսկ Դեմիրճեանը չեմ տեսած տակաւին։

Բացատրութիւնը եղաւ այն, որ Մոսկուայի մէջ ԸՍփիւռքի Կոմիտէին յար եւ նման «Հայրենիք» միութիւնը կազմուած է, որուն ղեկավարութեան մէջ 14 հանրապետութիւններէ անդամներ կան եւ Հայաստանէն ընդգրկուած է Համազասպեանը, որ կարեւոր դիրք մը ունի հոն, տրուած ըլլալով որ այլ հանրապետութիւններ մերինին նման կազմակերպուած գաղութներ չունին արտասահմանի մէջ։ Արտասահման մեկնող խումբերու հարցերը այլեւս պիտի վարեցուէին Մոսկուայէն։ Իրաքանչիւր հանրապետութիւն իր ստացած դիմումները Սեպտեմբերին պէտք էր որ տանէր

Մոսկուա, «Հայրենիք»ի նիստին, յաջորդ տարուան ծրագրին մէջ նկատի առնելու համար զանոնք: Եթէ ուշացումներ պատահէին եւ դիմումները ատենին չներկայացուէին՝ առաջարկները կը մնային անվաւեր:

Երկուշաբթի, 8 Մարտ

Կանանց Տօն է. գրասենեակները փակ են:

Երեքշաբթի, 9 Մարտ

Առտու, հանդիպեցայ Սարգիս Գասպարեանին գրասենեակը: Հոնկէ հեռաձայնով շնորհաւորեցի Կարլէն Դալլաբեանը՝ Կենտկոմի քարտուղարի բարձր պաշտօնին անցնելուն առիթով, ինչպէս նաեւ Ջոն Կիրակոսեանը՝ Արտաքին Գործոց Նախարար նշանակուելուն համար:

Կէսօրին, Սփիւռքի Կոմիտէ հանդիպելէ ետք, Համազասպեանը, Պետրոսեանը, Կուժունին եւ ես միասնաբար գացինք էջմիածին: Վեհափառը կարդաց մեր մարմնին գրած նամակը եւ նախորդ ժողովին ատենագրութիւնը, որուն մէջ փոքր փոփոխութիւններ մտցուցինք: Նամակը վաղն իսկ Պէյրութ պիտի ղրկուէր օդանաւով, Յովհաննէս Գասարճեանին: Վեհափառը Գասարճեանին հեռագրած էր թէ Կուժունիին եւ իմ վերադարձը յետաձգուած է մէկ շաբաթով:

Չորեքշաբթի, 10 Մարտ

Առտու, հանդիպեցայ Արտաքին Գործոց Նախարար Ջոն Կիրակոսեանին: Կանչեց նաեւ Նիկողոս Գասպարեանն ու Մարտիրոս Մելքումեանը: Աւելի քան երկու ժամ լայն խորհրդակցութիւն եւ գաղափարներու փոխանակում ունեցանք: Խօսեցանք հայ քաղաքական կուսակցութիւններու միջեւ գործակցութեան մասին: Պարզեցի թէ ողջագուրումի դէպքին մէջ մեր տեսակէտն էր ճիշդ եւ հեռատես էինք մենք: Մելքումեանը կրնայ հաստատել այս պարագան, որովհետեւ ներկայ էր մեր տան մէջ գումարուած հանդիպումին եւ կը բաժնէր նոյն տեսակէտը. սակայն Պետրոս Պետրոսեանը համայնավարներուն եւ հնչակեաններուն տեսակէտը իւրացնելով համոզուած էր թէ ողջագուրումէն մեր ճակատը կը շահի: Ան նոյնիսկ լռեցուցած էր Մելքումեանը, ըսելով թէ ան Դամասկոս կ'աշխատի եւ իրաւունք չունի իր գործը խանգարելու: Ամէն պարագայի, Քոչինեանը ընդունեց սխալած ըլլալնին:

Յետոյ նշեցի թէ Մեծ Եղեռնի 60-ամեակին առիթով

մեր գործակցութիւնը ՍԴՀԿ-ի եւ ՀՅԴ-ի հետ ուրիշ ցայտուն օրինակ մըն է մեր հեռատեսութեան եւ ճիշդ ըլլալուն: Թէեւ այդ առթիւ մեր միասնաբար հրատարակած կոչին շուրջ սուր վէճեր ունեցանք Սփիւռքի Կոմիտէին եւ մանաւանդ Քոչինեանի ներկայացուցիչ Մանասէրեանին հետ, բայց արդիւնքը հայանպաստ գործ մը եղաւ, ուր ո՛չ մէկ արտայայտութիւն եղաւ Խորհրդային Հայաստանի դէմ, ինչպէս ուրիշ տարիներու կ'ընէին դաշնակցականները:

Երրորդ օրինակ մը, ընդգծեցի, Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին մեր մղումով որդեգրուած «դրական չեզոքութեան» քաղաքականութիւնն է: «Այս անգամ դուք գոհ մնացիք ո՛չ միայն անոր համար որ հայ գաղութին շահերու պաշտպանութեան տեսակէտէն ամենաառողջ ուղղութիւնն էր այդ, այլեւ անոր համար որ հայ համայնավարներուն համար փրկութիւն մը եղաւ ան...»:

– Այս բոլորին եզրակացութիւնն այն է, որ դուք վստահութիւն պէտք է որ ունենաք մեր վրայ եւ գործերուն նայիք լայն հորիզոնով՝ թէ դաշնակները երբեք չեն կրցած եւ չեն կրնար գործիք ընել մեզ: Պէտք է Մոսկուայի առջեւ բարձրացնել արտաշխարհի հայերու շահերը պաշտպանելու հարցը: Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ հայ գաղութներու վիճակը ողբալի է. կորսնցնելու վրայ են իրենց հայկական ինքնութիւնը: Հայերէն տառերով թերթ կը հրատարակեն, բայց մէջը հայկականութիւն չկայ: Մանաւանդ Թուրքիոյ հայ մնացորդացին վիճակը օրէ օր անտանելի կը դառնայ: Մենք կը քարոզենք որ դուք «ամենայն հայոց պետութիւն» էք՝ եթէ ոչ իրաւապէս, գէթ իրողապէս, թէեւ գիտենք թէ չէք: Պետական բարձրաստիճան մարդոց մէջ մատի վրայ կը համրուին անոնք, որ ունին մեր լայն մտահոգութիւնները. անոնցմէ իմ ծանօթներուս մէջ առաջինը դուն ես, սիրելի Ջոն: Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք Շնորհք Արքեպիսկոպոսը քաջաբար տարեկան հաղորդագրութիւն կը հրատարակէ մամուլին մէջ: Մենք կարեւորութեամբ կ'արտատպենք եւ օրինակները կը ղրկենք Քոչինեանին: Մէկ անգամ լուր էր ղրկած որ անուղղակի միջոցով ջանացեր է օգտակար ըլլալ պոլսահայ գաղութին: Կարեւորը արտաշխարհի գաղթօճախներուն մասին մտածելն է: Իւրաքանչիւրին օգնելու կերպը կը գտնուի որոշ չափով:

Կիրակոսեանը գաղափարաբանական, ընկերաբանական տեսութիւններով ուզեց մօտենալ հարցերուն: Պահ մը նոյնիսկ հարց դրաւ թէ ինչո՞ւ Սամսոն Յարութիւնեանը, որ մեր գա-

ղափարակիցն էր[70], ստորագրած էր Պաթումի դաշնագիրը[71]. ինչո՞ւ Պօղոս Նուպարը Փարիզ նստած հետեւեցաւ իր ուղղութեան:

Այս պատմական իրողութիւններուն լաւ ծանօթ է մեր պատմաբան Արտաֆին Գործոց Նախարարը, որ կը պատասխանէր իմ նետած ձեռնոցիս, թէ իբրեւ պատմաբան կրնա՞յ յիշատակել որեւէ դէպք, ուր ՌԱԿ-ը 1921-ին իր որդեգրած հայրենասիրական գիծէն որեւէ շեղում արձանագրած ըլլայ: Անշուշտ, տուած օրինակները տեղին չէին եւ իրեն դիտել տուի թէ ատոնք 1921-էն առաջ պատահած բաներ են:

Առաջին հանդիպումիս, անցեալ տարի, կոշտ մարդու տպաւորութիւն թողած էր վրաս. բոլորովին բարեկիրթ գտայ զինք: Շատ դրական ու հաճելի էր:

Կէսօրին, Էջմիածին, ճաշի: Ուրախ եւ զուարթ մթնոլորտ: Եղիշէ, Շահէ եւ Սերովբէ սրբազանները եկեր էին. ճաշի էին նաեւ Ներսէս եւ Արսէն սրբազաններն ու ուրիշներ:

Շահէ Սրբազանը պատմեց որ ճամբորդութեան ընթացքին Եղիշէ Պատրիարքը զիս շատ գոված ու ըսած է. «Բարունակը արտասահմանի մէջ գործող ազգային գործիչներու Մասիսն է»:

Վեհափառը բարեգալուստի բաժակ վերցուց Եղիշէ Պատրիարքին եւ ընկերակիցներուն: Պատրիարքը յաւուր պատշաճի պատասխանեց:

Ապա Վեհափառը առաջարկեց կենացս խմել, զիս ներկայացնելով իբրեւ հայրենասէր, եկեղեցասէր, համակրելի անձնաւորութիւն մը, որ միշտ պատրաստ է օգտակար ըլլալու եւ ծառայելու:

Պատասխանիս մէջ գովեցի Վեհափառին կատարած մեծ գործը, մնայուն արժէք ունեցող իրագործումները, սփիւռհայրենիք կապերու ամրապնդման բերած նպաստը: Պատմեցի թէ Հայ Եկեղեցին եղած է զիս ազգային ծառայութեան առաջնորդող առաջին մղիչ ուժը: Յիշեցի թէ ի՛նչպէս եւ ինչո՛ւ Եղիշէ Պատրիարքը դէմ գնաց Զէօրէֆեանեան Կաթողիկոսին բաղձանքին եւ չգրաւեց Էջմիածնի գահը: Լաւ էր ըրած որ չէր ընդունած կաթողիկոսանալ, որովհետեւ Վազգէն Վեհափառը այս Աթոռին բարձրանալով բարձրացուց անոր արժէքը եւ շէնցուց Էջմիածինը. մինչ անդին Եղիշէ Պատրիարքը թէեւ դարձեալ ակամայ բայց վանեցիի յամառութեամբ ահաւոր պայքարներով գրաւեց Երուսաղէմի Աթոռը, որ իր ձեռքն էր արդէն եւ կրնար առանց պայքարի ալ գրաւել:

Վեհափառը ըսաւ թէ ինքնին չէր կրնար յաջողիլ Երուսաղէմի մէջ ընել այն՝ ինչ Պատրիարքը կ'ընէ: Աւելցուցի որ նոյնն է պարագան հոս. Պատրիարքը չէր կրնար Էջմիածնի մէջ ընել այն՝ ինչ Վեհափառը կ'ընէ:

Գիշերը, ընթրեցինք Պատրիարքին մօրաքրոջ տղուն տունը: Փեսան Եղեգնաձորի «Վերելք» թերթին խմբագիրն է:

Հինգշաբթի, 11 Մարտ

Կէսօրին Էջմիածին ժողով գումարեցինք Պատրիարքը, Սերովբէ, Շահէ, Կոմիտաս եւ Արսէն սրբազանները, Շահպազեան Պարգեւը, Հատիտեան Արքունն ու ես: Օրակարգն էր Վեհափառին գահակալութեան 20-ամեակի տօնակատարութիւնը: Թելադրեցի մեծ շուքով եւ միջազգային չափանիշով նշել, հրաւիրելով օտար կրօնապետներ, միջազգային մամուլի ներկայացուցիչներ, պատկերասփիւռ, եւլն.: Միւռոնօրհնութեան ալ զուգադիպելուն՝ կ'արժէր միջազգային հանրային կարծիքին հասցնել հանդիսութիւնը:

Ուրբաթ, 12 Մարտ

Առտու, Շահէ Ահարոնեանը եկաւ նախաճաշի: Լրջօրէն խօսեցայ հետը: Խորհուրդ տուի որ դասերուն լաւ հետեւի եւ երբեմն հանդիպի Կոմիտէի Պետրոսեանին, որուն Գերսամը պատասխանատուութիւն տուած է հետեւելու իր ընթացքին:

Հանդիպեցայ Համազասպեանին՝ երկու հարցերու շուրջ խօսելու.-

ա) Փրոֆ. Գէորգ Խրլոբեանին եւ Ալեք Մանուկեանին կողմէ մեր ազգային մշակոյթը օտարներուն ծանօթացնելու հոյակապ ծրագիրը, որ ձախողութեան դատապարտուեցաւ իրենց մէկ սխալին կամ անփութութեան հետեւանքով: Մանուկեանը չափազանց ազդուած է: Հարկ է անպայման դարմանել այդ սխալը: Ալեք Մանուկեանը նամակով մը պիտի խնդրէ որ Խրլոբեանը 2-3 տարիով արտասահման ղրկուի՝ դասախօսելու հայկական դպրոցներու եւ ամերիկեան համալսարաններու մէջ հայագիտական նիւթերու շուրջ: Մանուկեանը պիտի հոգայ բոլոր ծախսերը: Կարեւոր է որ 1977-ի ծրագրին մէջ մտցուի մինչեւ Սեպտեմբեր, որպէսզի ան մեկնի: Եթէ հայկական վարժարաններու անունը հրաւէրին մէջ չըլլար՝ հարցը աւելի պիտի բարդանար, որովհետեւ Խ. Միութիւն-Մ. Նահանգներ մշակութային յարաբերութիւններու գրծով ձեւակերպումները պէտք էր ամբողջացնել:

բ) Կտակի մը վերաբերեալ նամակ մը գրած էր մեր սիրելի Տիգրան Սմսարեանը: Յարութիւն Կարապետեան անուն ամերիկահայ մը 35,000 տոլար կտակած էր, որ յատկացուի Բ. Պատերազմին զոհուած մարտիկներու զաւակներուն: Համազասպեանը պատասխանած է թէ Հայաստան որը չկայ: 2 Փետրուար 1976-ին, Ալեֆ Մանուկեանին գրած է որ ՀԲԸՄ-ի մօտ ի պահ դրուած այդ գումարէն ինչ որ մնայ փոխանցուի Լիբանան՝ յատկացուելու կարօտեալներուն: Վեհափառին պիտի թելադրեմ որ գրէ Մանուկեանին, ես ալ կը գրեմ, որպէսզի այդ գումարը փոխանցէ մեր Լիբանանահայ Օգնութեան Մարմնին՝ Լիբանանի ՀԲԸՄ-ի միջոցով:

Շահէ եւ Արսէն սրբազաններուն հետ գացի Գեղարդ, Վահան Սրբազանին հիւրասիրութիւնը վայելելու: Ուրիշ ինքնաշարժով հոն կը հասնէին Եղիշէ Պատրիարքը, Սերովբէ Սրբազանը, Շիրակի Թեմի Նարեկ Շաբարեան Եպիսկոպոսը, Ատրպէյճանի Թեմի Առաջնորդ Յակոբ Սրբազանը եւ ուրիշներ:

Փառաւոր սեղան էր պատրաստած Վահան Սրբազանը: Արսէն Սրբազանը չորս հոգի հրաւիրած էր իրրեւ իրեն բարեկամ: Մէկը համազգեստաւոր ոստիկան հարիւրապետ մըն էր, երիտասարդ, խիստ համակրելի, Հենրիկ անունով: Ուրիշ մը, որ ապահովաբար կը պատկանէր ՊԱԿ-ին եւ կ'երեւի կարճ ատեն մը առաքելութեամբ գտնուած է Սուրիա եւ Լիբանան, կապուտաչեայ էր եւ կը կրէր Մինաս (°) անունը: Հարցումիս՝ թէ Լիբանան գտնուա՞ծ է, ո՛չ եղաւ իր պատասխանը: (Յետոյ Արսէն Սրբազանը ըսաւ թէ Լիբանան գտնուած է ան:) Միւս երկուքը ամբողջ ճաշի ընթացքին լռիկ մնչիկ նստած էին:

Այսպէս է մեր հայրենի իրաւակարգը. լրջօրէն պէտք է որ հետեւին օտարներու, սրբազաններու...:

Այստեղի մեղրը նշանաւոր է: Փեթակ մը մոմով լեցուն մեղր տուաւ Վահան Սրբազանը, որ տանիմ Պէյրութ: Նոյնպէս, տուաւ Օրմանեան Սրբազանին նամակներէն մաս մը, մեքենագրուած:

Կիրակի, 14 Մարտ

Կէսօրէ ետք, Վեհափառին ճաշի հիւրն էի: Հոն էին նաեւ Սարգիս Գասպարեանը, Եղիշէ Պատրիարքն ու բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Ինչպէս միշտ, պատուոյ տեղ մը վերապահած էր Վեհափառը ինծի: Փոխադարձ կենացներ:

Ճաշէն ետք, Գասպարեանը զիս հասցուց «Արմենիա» եւ երեկոյեան, կրկին եկաւ զիս տանելու Էջմիածին, ներկայ գտնուելու անուանի բանաստեղծ Եղիվարդի գրական գործունէութեան 45-ամեակի հաւաքին, որուն կը նախագահէր Վեհափառը՝ իր նախաձեռնութեամբ այս անակնկալը ընելով Եղիշէ Պատրիարքին: Սրահը ծայրէ ծայր լեցուն էր. շատեր ոտքի մնացած էին: Ինծի համար մասնաւոր աթոռ մը բերել տուին: Վեհափառը միշտ արքուն է պաշտօնական մարդիկ առաջին շարքին տեղաւորելու նկատմամբ:

Կոկիկ ու բովանդակալից հանդէս մըն էր: Սերովբէ Սրբազանը խօսեցաւ. յուզումով պատմեց Եղիշէին եւ իր որբութեան շրջանէն դրուագներ: ՀԲԸՄ-ը զիրենք տարած էր Երուսաղէմ ու հոն մարդ էին դարձած: Այս պատշաճ բացման խօսքէն ետք, Մարօ Մարգարեանը ներկայացուց բանաստեղծ Եղիվարդը: Յետոյ, Վեհափառը իր փակման խօսքին մէջ ընթերցումներ կատարեց Եղիվարդէն՝ շատ յաջող կերպով, ըմբռնումով ու տեղին վերլուծումներ կատարելով:

Երկուշաբթի, 15 Մարտ

Երեկոյեան Եղիշէ Յակոբեանը եկաւ սեղան պատրաստել տալու ի պատիւ ինծի՝ Անվտանգութեան Կոմիտէի պետ Զօրավար Հրայր Միքայէլեանին կողմէ, «Արմենիա»ի 522 թուահամարը կրող մասնաւոր սենեակի մը մէջ:

Համակրելի Զօրավարը երբ եկաւ, մեծ ջերմութեամբ ողջագուրուեցանք: Եղիշէին դիտողութիւն ըրաւ որ սեղանը ճոխ չէ:

– Ամէն բան կայ. իսկ այդ բոլորէն աւելի ու վեր՝ դուք կաք, ինչ որ ամէն բանէ աւելի թանկ է,– ըսի:

Իր սովորական հաճելի ժպիտով շնորհակալութիւն յայտնեց:

Երկու ժամ ո՛չ միայն հաճելի կերուխում, այլեւ հաճելի եւ օգտակար զրոյց ունեցանք գաղութներու ընդհանուր կացութեան մասին: Հայրենիքէն արտագաղթին կտրականապէս մեր դէմ ըլլալը նշեցի:

Ժամը 10.30-ին, Եղիշէ Պատրիարքին հետ գացի Վեհափառին վիլլան: Հոն էին Սերովբէ, Շահէ, Արսէն սրբազանները, վերջինին բարեկամները, որ Գեղարդի ճաշկերոյթին ներկայ էին, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսէն ներգաղթած եւ բարձր դիրքի հասած սրտաբան Զաւէն Տօլապճեանը: Պատրիարքը եւ ընկերները գացին «մագաղաթ ուսումնասիրելու», այսինքն՝

փոքէր խաղալու։ Ամմանի Ճիւանը եւ Երեւանի Ալպէրթը հոս են...։ Խայտառակ եւ ամօթալի հիւանդութիւն է Եղիշէ Պատրիարքինը...։

Երեքշաբթի, 16 Մարտ

Վաղը, կը մեկնինք Պէյրութ։ Լուրերը վատ են։ Փողոցներուն մէջ կռիւները սաստկացած են։ Բանակային Ազիզ Ահտապը պետական հարուած տուած է՝ պահանջելով Նախագահ Ֆրանժիէին հրաժարականը։ Նախագահը մերժած է, հակառակ երեսփոխաններու երկու-երրորդին պահանջին։ Քաղաքական քաոս, զինեալ բախումներ։

Կէսօրէ ետք, Վեհափառին հանդիպեցայ շնորհակալութիւն յայտնելու եւ հրաժեշտ առնելու։ Կուժունին հետս էր, անշուշտ։ Սերովբէ Սրբազանը Վեհափառին խօսած է որ ինծի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի խաչը շնորհէ։ Վեհը կը փափաքի տալ, սակայն շատ զգոյշ է։ Կուժունիին անունն ալ տրուեր է, բայց Վեհափառը բացարձակապէս անյարմար նկատեր է զինք։

Ժամը 7-ին, ողջերթի ճաշկերոյթ մեզի համար Մանասէրեանին, տեղակալին ու Համազասպեանին կողմէ։ Սարգիս Գասպարեանը չէին գտած։ Միշտ թերի բան մը պիտի ըլլայ...։

Չորեքշաբթի, 17 Մարտ

Առտու, մերինները բոլոր հաւաքուեցան հրաժեշտ տալու։ Բոլոր զբօսաշրջիկները կանուխէն, ժամը 5-էն, տարուած էին օդակայան, որովհետեւ մաքսատան քննութիւնները ժամեր կը տեւեն։ Սարսափելի տանջանք։ Մեր պայուսակները, անշուշտ, աւելի ուշ կը տանին եւ ուղղակի օդանաւ կը դնեն։

Ժամը 10-ին, Պետրոսեանն ու Կոզմոյեանը եկան մեզ օդակայան տանելու։ Մաքսատան պետին՝ Գասպարովին տեղակալը, Յովհաննիսեան, յայտնեց թէ իրարու հանդիպած ենք Պէյրութ, 1966-ին։

Հաճելի ճամբորդութենէ ետք, հասանք Պէյրութ։ Խճողում չկար օդանաւին մէջ՝ Պէյրութի խառնակ կացութեան հետեւանքով։

Ուրբաթ, 19 Մարտ

Դեսպանատուն հեռաձայնեցի, Էրիք Սաֆարեանին շընորհակալութիւն յայտնելու թէ՛ վիզային եւ թէ՛ ալ Յովհաննէս Գասարճեանին գրած նամակը օրին Վեհափառին հասցուցած ըլլալուն համար։ Ապա նշեցի թէ իր հեռագիրը իմ եւ

Կուժունիին մասին չէին ստացած։ Շատ զարմացաւ ու զայրացաւ։ Ըսի թէ դառն փորձառութիւն ունենալուս՝ առանձին հեռագիր ըրած էի, հակառակ իր թելադրութեան. իսկ Կուժունին մէջտեղ մնացած էր՝ առանց սենեակի։ Տասը օրէն Հայաստան պիտի մեկնէր. խոստացաւ ստուգել թէ որո՞ւ թերացումն է եղած...։

Ժ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

20 Սեպտեմբեր–17 Հոկտեմբեր 1976

Ուրբաթ, 17 Սեպտեմբեր 1976

Պէյրութի օդակայանը գոց էր։ Առաւօտուն, թաքսի մը առնելով, ժամը 11-ին հասայ Դամասկոս։ Մինչեւ Սոֆար, բաւական դարձդարձիկ ճամբաներէ անցած ու սուրիական բանակի զօրաւոր դիրքերուն հանդիպած էի։ Անկէ անդին, բռնած էինք կողմնակի ճամբաներ, որովհետեւ Ալէյ-Պհամտուն մայրուղին վտանգաւոր էր։ Դիմացէն, Պրումմանայի եւ Պէյթ Մէրիի բարձունքներէն անընդհատ կը կրակէին անցնող հնքնաշարժներու վրայ։ Փաղանգաւորներն ու Շամունականները վըտանգաւոր վիճակ ստեղծած էին իրենց կրակոցներով։

Դամասկոս հասնելուս, գացի ուղղակի Ամման մեկնող հնքնաշարժներու կառատունը եւ թաքսի մը առնելով Ամման հասայ ժամը 4-ին։ Կառատունէն մեր ընկերներուն հեռաձայնեցի. ո՛չ ոք կրցայ գտնել։ Տունը գտայ Շահանիկ Փանոսեանը, որ ըսաւ թէ անկարելի է պանդոկներու մէջ տեղ գտնել եւ պնդեց որ իր տունը երթամ։ Գացի։ Կանչեցինք Բիւզանդ Զօրպաճեանը եւ Յակոբ Վարդիվառեանը, որուն կինը՝ Արփիկ, ՄԱԿ-ի իբրեւ պաշտօնեայ Ամման փոխադրուած ըլլալուն՝ ան ալ հոն էր։ Գտանք նաեւ Տքթ. Կարօ Զաքարեանը։ Որոշեցինք յաջորդ օրը ՌԱԿ-ի եւ Ամմանի Մարզական Միութեան դիւաններու ժողով մը գումարել Վարդիվառեանին բնակարանը։

Շաբաթ, 18 Սեպտեմբեր

Եղիշէ Պատրիարքին կողմնակից Բիւզանդ Զօրպաճեանին եւ Սարգիս Լէփէճեանին հակառակութիւնը տարածուեր էր նաեւ ՌԱԿ-ի (Զաքարեան, Վարդիվառեան, Զօրպաճեան) եւ ԱՄՄ-ի (Լէփէճեան, Արտաշ Ասատուրեան եւ Օշին) միջեւ։ Յաջորդ օրուան համար ճաշի հրաւիրեցի զիրենք. Սարգիսը մերժեց։

Կիրակի, 19 Սեպտեմբեր

Վարդիվառեանին հետ առանձին ճաշեցի, որովհետեւ խորհուրդներուս պէտք ունէր: Միացեալ Նահանգներ հրաւիրուած էր իբրեւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան քարտուղար: Իրեն բացէն պարզեցի դրական ու ժխտական կողմերը, ղեկավարներու բնութագիրը: Յակոբին համար հրապուրիչ էր, քանի որ կինը՝ Արփին, ՄԱԿ-ի Նիւ Եորքի կեդրոնը հրաւիրուած էր պաշտօնով: Շատ գնահատուած քարտուղարուհի մըն է Արփին: Ընտանիքը Լոզան կ'ապրի, եղբայրները լաւ դիրքերու տիրացած են. մէկը Լոզանի համալսարանին մէջ դասախօս է, միւսը՝ յարգուած բժիշկ:

Լէփէճեանը եւ տիկինը ամէն կողմ զիս փնտռեր են՝ ճաշի հրաւիրելու եւ ներողութիւն խնդրելու, անդրադառնալով պատահարին տգեղութեան: Յակոբէն խնդրեցի որ զիս տանի Սարգիսին տունը՝ քանի զիս փնտռեր են: Մեզի միացաւ նաեւ Զաքարեանը: Ճաշի ընթացքին շեշտեցի անհատական նախասիրութիւններէ վեր մնալու անհրաժեշտութիւնը հասարակական, մանաւանդ կուսակցական գործունէութեան ընթացքին: Լաւ ու սիրալիր մթնոլորտի մը սկզբնաւորութիւնը եղաւ ճաշը, գիշերուան ժողովէն առաջ:

Գիշերը, Վարդիվառեանին տունը հաւաքուեցան 26 ընկերներ: Հինգ ընկերներ քաղաքէն դուրս կը գտնուէին: Օրուան ատենապետն էր Լէփէճեանը, իսկ ատենադպիրը՝ Զօրպաճեանը. երկու կատարեալ հակառակորդներ Պատրիարքին խնդրով: Գործակցութեան լաւ սկզբնաւորութիւն մըն էր ասիկա: Բայց Պատրիարքն ու Շահանիկը պիտի չթողուին որ սիրալիր գործակցութիւն ըլլայ:

Օրակարգի հարցերուն լուծումէն ետք, խօսք տրուեցաւ ինծի: Կէս ժամ խօսեցայ սփիւռքահայ իրականութեան մէջ ՌԱԿ-ի վերապահուած խիստ կարեւոր դերին շուրջ: Շատ խանդավառ, շինիչ ու ջերմ մթնոլորտի մէջ հարց-պատասխան մը տեղի ունեցաւ՝ աւելի ջերմացնելով մթնոլորտը: Արդարեւ արդիւնաւոր հաւաքոյթ մը:

Երկուշաբթի, 20 Սեպտեմբեր

Էջմիածնի մէջ միւռոնօրհնէքի սուրբ արարողութեան հրաւիրուած էի Վազգէն Ա. Կաթողիկոսին կողմէ: Անոր համար յանձն առած էի վտանգաւոր եւ յոգնեցուցիչ ճամբորդութիւնը Պէյրութէն Դամասկոս եւ ապա Ամման, ուրկէ այսօր կը թռիմ Երեւան:

Օդանաւին մէջ կը գտնեմ Երուսաղէմէն հայ եւ օտար հոգեւորականներ։

Զիս դիմաւորելու եկած էին Արսէն Սրբազանն ու Համազասպեանի տեղակալ Պետրոս Պետրոսեանը, բաժնի վարիչ Կոզմոյեանն ու Սամուէլը։

Պանդոկ տեղաւորուելէ ետք, ճաշի պահուն, սուր քննադատութիւն ըրի Պետրոսեանին, որովհետեւ լիբանանահայ գաղութին եգնաժամային պայմաններուն ի տես բարոյական կամ նիւթական օժանդակութեան քայլեր չեն առնուիր։ Շատ մոլեռանդ համայնավար է, աղանդաւոր կրօնաւորի պէս։ Անիներելի է որ Լիբանանի հայ գաղութին հանդէպ միայն դիտողի դիրք գրաւեն։ Կրնան որոշ քայլեր առնել՝ եթէ իրենց մտածումներուն մէջ անկեղծ ըլլան ու յանդուգն։

– Մարտին, երբ հանգուցեալ Կուժունիին հետ եկեր էի Վեհափառը տեսնելու, ըսեր էի թէ Պէյրութ խորհրդային դեսպանը մեզ կը ղրկէ Երեւանի կառավարութեան. իսկ հոս դուք կ'ըսէք որ տեսնենք խորհրդային դեսպանը...,– ըսի ու պատմեցի թէ երեք կուսակցապետերս՝ Յարութիւն Մատէեան, Աւետիս Տեմիրճեան ու ես խորհրդային դեսպան Սոլտաթովին հետ յատուկ հանդիպման մը ընթացքին պարզեցինք շատ վատ անդրադարձը օգնութեան ասպարէզէն Հայաստանի բացակայութեան։ Սոլտաթովը, խելացի մարդ, յայտարարեց.

– Երեւանի կառավարութիւնը պարտաւոր էր եւ է ընել խոշոր ճիգեր՝ օգնելու համար ձեր գաղութին։ Ես իմ պարտականութիւնս կատարած եմ հարկ եղած տեղեկագիրները ղրկելով Մոսկուա։

Աւելցուցի.

– Կոմիտէ այցելելու պէտք չեմ զգար։ Շնորհակալ եմ որ դիմաւորեցիք եւ տեղաւորեցիք։ Արսէն Սրբազանը գուցէ չյաջողէր նոյնքան գոհացնել զիս։ Համազասպեանին քոյրը մահացած ըլլալուն՝ ցաւակցութեան կ'երթամ. սակայն նիստ գումարելու եւ զեկոյց ընելու հարկ չկայ։ Ձեզմէ գործ ակընկալելը պարապ ժամավաճառութիւն պիտի ըլլայ։

Աշխատեցաւ չքմեղանքներ գտնել, մեղմացնել զիս։ Յուզումս մեծ էր. ուղղակի զայրացած էի։

Երեքշաբթի, 21 Սեպտեմբեր

Առտու, ընկեր Ճոնի Գալայճեանը զիս Էջմիածին տարաւ։ Ճամբան պատմեց թէ ցամաքային ճամբով 24 լիբանանահայեր բերած ու յատուկ արտօնութեամբ տեղաւորած է

զանազան տուներու մէջ։ Լիբանանի հայոց օգնելու համար՝ անոնց ժամանակաւոր կեցութեան արտօնութիւն տրուած է։

Վեհափառը ուրախացաւ զիս տեսնելով եւ ողջագուրուեցաւ հետս։ Իրեն զեկուցեցի իր կազմած Օգնութեան Յանձնախումբին գործունէութեան եւ գաղութին վիճակին շուրջ։ Ըսաւ թէ Ալեֆ Մանուկեանէն նամակ մը ստացած է. հոն բոլորովին անարդար կերպով կը բնութագրուի մեր յանձնախումբին գործունէութիւնը։ Որոշ նկատումներով սխալ տեղեկութիւններ տուած ըլլալու են Ալեֆ Մանուկեանին։ Կ'ենթադրուի որ Վահէ-Վահեանը դեր ունեցած ըլլայ, քանի որ Լոնտոն ազգային հարցերով ժամանակին տեսակցած է Վազգէն Վեհափառին հետ եւ դժգոհ մնացած. անկէ ի վեր պաղ է Վեհափառին հանդէպ...։

Վեհափառին գահակալութեան հանդիսութիւնը տեղի պիտի ունենայ Վեհարանի դահլիճին մէջ։ Շահէ Սրբազանը ի զուր աշխատած է որ Երեւանի օփերայի մեծ դահլիճին մէջ սարբուի հանդիսութիւնը, եւ դեռ յոյսը չէ կտրած։ Իբրեւ թէ ազդեցիկ մարդեր է տեսած։ Եղիշէ Պատրիարքն ու Սերովբէ Սրբազանը Փարիզէն հասած են Մոսկուա. վաղը կը ժամանեն Երեւան։

Վեհափառին մօտ եկան Մարսիլիայէն համակրելի ու տինամիք էլիզ եւ հոյակապ մարդ Արծրուն Զրբաշեանները, որոնց հետ ողջագուրուեցաւ սիրալիր։ Ճաշի պահեց զիրենք եւ Լոնտոնէն Թահքան, որուն հետ էր Զոհրապ անուն մէկը, որ դաշնակցական աչք մը է Թահքային վրայ, ազգային իշխանութեան մէջ։ Ճաշէն ետք, հանդիպեցայ Զօրավար Միկոյեանին, զաւակը՝ դիւանագէտին, խիստ քաղաքավար համակրելի երիտասարդ մը։

Լոնտոնցիները դուրսը սպասած էին որ միասին վերադառնանք Երեւան ու ճամբան խօսինք Լոնտոնի ազգային մարմնի կազմին շուրջ։ Պրն. Թահքային բացատրեցի թէ ինչո՛ւ վերապահ էինք, տուի լուսաբանութիւններ, զորս համոզիչ նկատեց։ Խորքին մէջ ՀԲԸՄ-ի հաւատացեալ անդամ է ան, սակայն դաշնակները իր անունը շահագործած էին։ Նպատակ ունի 250,000 անգլիական ոսկի կտակել՝ անոր եկամուտով գիշերօթիկ դպրոց մը բանալու Լոնտոնի մէջ։

Լոնտոնի ազգային ընտրութիւնները կատարելու կերպին դէմ դիրքաւորուած էին ընկերներ Կարպիս Եսայեանը, Երուանդ Նիկողոսեանը եւ իրենց հետեւորդները։ Նեղացած էին որ Վեհափառը համամիտ գտնուած էր այն եղանակին,

որով ազգային մարմինը աւելի դաշնակցականներու ազդեցութեան կ'ենթարկուէր:

Հարցը հասած էր հոն, որ Վեհափառը անցեալ տարի Լոնտոն այցելելու կը վարանէր, մտահոգուելով որ մերինները կրնան իր դէմ դիրբաւորուիլ: Այդ առթիւ գրած էի Եսայեանին ու Նիկողոսեանին, որ նման սխալ մը թոյլ չտան: Վեհափառը շատ գոհ մնացած էր այցելութենէն եւ իրեն վերապահուած սիրալիր ընդունելութենէն: Եսայեանը ջերմ ճառով մը դիմաւորած էր զինք: Կարծեմ այդ տպաւորութեան ազդեցութեան տակ է որ այս անգամ Վեհափառը սովորականէն աւելի սիրալիր ու հոգածու վերաբերում ցոյց տուաւ ինծի հանդէպ: Շատ զգայուն է որ արտասահման այցելելու ատեն իրեն հանդէպ յարգանքի պակասի դէպքեր չպատահին:

Էտիկ Գոճոյեանը արձակուրդի եկեր էր Երեւան: Պէյրութի դեսպանատան մէջ աշխատող համակրելի երիտասարդ մըն է. իսկ տիկինը՝ իր երախաներուն համար զոհուող տիպար հայ մայր մը: Այցելեցի իրենց: Փոքր քոյրը լեզուներ կը սորվի: Անգլերէնի մէջ լաւ էր: Նկատողութիւն ըրի թէ հայրենի երիտասարդները հարկ եղած կարեւորութեամբ չեն հետաքրքրուիր սփիւռքի հայ գաղութներով, իրենց մտածումին առարկայ չեն ըներ զայն, որեւէ ճիգ չեն գործադրեր աւելի տեղեակ ըլլալու արտասահմանի կեանքին: Էտիկը համամիտ էր ըսածներուս:

Շաբաթ, 22 Սեպտեմբեր

Գիշերը Սիլվային խօսեցայ, չկրցաւ գալ, քանի որ մօրաքոյրը հիւանդ էր: Գէորգ Խրլոբեանն ալ սրտի բաբախումներ ունէր: «Անի» հիւրանոց Զրբաշեանին հանդիպեցայ. ապա գացի Գուրգէն Եկարեանին՝ համոզելու որ Գանատա չմեկնի:

Հինգշաբթի, 23 Սեպտեմբեր

Այսօր, Լիբանանի պատմութեան մէջ հանգրուանային օր մըն է: Սուլէյման Ֆրանժիէին փոխարէն նախագահական աթոռը կը գրաւէ Էլիաս Սարգիսը[72]: Առաջինը իր ապիկարութեամբ, անխղճութեամբ եւ անխելքութեամբ մեծ պատասխանատուութիւն ունէր գեղեցիկ Լիբանանը քայքայման ճամբու մէջ դնելու համար: Իրական աղէտի մը սկիզբն ենք...:

Երեւանի խաղաղ, ապահով, հոգեպարար միջավայրին մէջ կը տառապիմ մտածելով Պէյրութի մասին, մեր հոյակապ գաղութին մասին: Առտուան լուրերը վատ են: Կռիւները

սաստկացած են։ Քեմալ Ճումպլաթը[73] եւ Ռաշիտ Քարամէն յայտարարած են որ դէմ են Էլիաս Սարգիսին նախագահական երդման արարողութիւնը Շթորայի մէջ կատարելու ծրագրին, բանի որ ամբողջ Պեբաան, Շթորան սուրիական գրաւման տակ են։ Ահաւասիկ նոր բարդութիւն մը լաւատեսութիւնները չափաւորելու։ Սակայն եւ այնպէս ես կը մնամ լաւատես, հակառակ պատահարներուն։ Կը յուսանք թէ վերջաւորութեան սկիզբն ենք։ Խաղաղութիւնը պիտի գայ՝ թէեւ շատ դանդաղ քայլերով։

Մտքով կը թռչիմ տուն։ Անժէլը մօրը հետ կ'ապրի ա՛լ սովորական դարձած անկենդան կեանք մը։ Ես հոս կը տառապիմ։ Հոգիիս մէջ փոթորիկ է։ Կ'ուզեմ համոզել ինքզինքս թէ իմ ուժերն ու միջոցները խիստ անբաւարար են պայքարելու պետական ղեկավար դէմքերու անգործօն կեցուածքին դէմ։ Համոզումս է որ եթէ հաւատաւոր ու նուիրեալ, զօրաւոր անհատականութեան տէր ղեկավարներ ունենայինք Հայաստանի մէջ, բանի որ փոքրիկներէն մինչեւ տարեցները, բոլոր խաւերով՝ մտաւորական, արուեստագէտ թէ աշխատաւորական դաս, գիշեր ու ցերեկ կը տառապէին Լիբանանի հայութեան ճակատագրով, ժողովուրդին այդ զգացումներուն թարգմանը կ'ըլլային Մոսկուայի մօտ։ Քաջութիւնը ունեցող ղեկավարներու փնտռտուքն է մտածումս։ Ի զուր...։

Հիմնական ու վերջնական տեսակէտս այն է թէ առանց Մոսկուայի դրական օժանդակութեան ու համաձայնութեան՝ ո՛չ մէկ քայլ պէտք է որ առնէ հայ պետութիւնը։ Միւս կողմէ, կը հաւատամ որ եթէ սփիւռքի հայութեան դատը առարկայօրէն ներկայացնեն եւ հետապնդեն, անպայման ճիշդ պիտի հասկնան Մոսկուայի իշխանութիւնները եւ պիտի ուզեն որ Երեւանի ղեկավարները օգնութեան փութան Լիբանանի մեր գաղութին։ Այս համոզումներս աւելի եւս խորացած են Պէյրութի խորհրդային դեսպաններ Ազիմովին եւ Սոլտաթովին հետ բազմաթիւ երկար խորհրդակցութիւններէս ետք։

Դժբախտութիւն է որ գուցէ հազարերորդ անգամ ըլլալով պատմական քաղաքական դէպքերու դասաւորումը աննպաստ կ'ընթանայ մեր շահերուն։ Զգուշաւոր, նուրբ քաղաքականութեամբ Հայաստանի կառավարութիւնը Մոսկուայի խողովակով կրնայ պաշտպանել սփիւռքի վտանգուած գաղութները։ Այս ուղղութեամբ մտածումի եւ ճիգի պակասը սաստիկ կը տառապեցնէ զիս։ Նոյնպէս կը ջղայնացնէ արտագաղթի խուճապը։ Հազիւ շունչ մը առած, գաղթականի հոգե-

բանութիւնը թօթափելու վրայ էինք։ Ահաւասիկ նորէն արտագաղթ. գաղթականի ցուպ եւ մայր հողէն դէպի օտարութիւն։ Փոշայի նման ժողովուրդ...։

Հաւանաբար Հայաստանի մէջ տիրող անօրինութիւնները, գողութիւնները, մանաւանդ բոլոր մարզերէ ներս տարածուած ու խորացած կազմակերպուած կաշառակերութիւնը գրաւելով երիտասարդ, խելացի ղեկավար Կարէն Դեմիրճեանին ամբողջական մտահոգութիւնը՝ առիթ չեն տար որ իր ժամանակին մէկ մասը տրամադրէ արտասահմանի հայութեան հոգերուն։

Անձրեւ է դուրսը. երկինքը՝ տխուր։ Ամառնային հագուստներով եմ եկած։ Կը մսի հոգիս ալ մարմնիս նման...։

Երեկոյեան դէմ, Ռոմէնը եկաւ սենեակս։ Խիստ կը համակրիմ իրեն։ Աշխատասէր ու գործին նուիրուած մէկն է. ուրիշներու նման աշխատանքի ժամերը հաշուող չէ։ Յայտնեց թէ մեծ ճիգեր կը թափեն Լիբանանի հայութեան օժանդակութիւն հասցնելու։ Դեմիրճեանը Մոսկուա գացած է հարցը յաջողցնելու։ Խօսեցանք սփիւռքի ուսուցիչներուն մասին։

Աւելի ուշ, սենեակս եկաւ Եղիշէ Յակոբեանը, որ Անվտանգութեան Խորհուրդի պետ Հրայր Միքայէլեանին մօտ բաժնի վարիչ է։ Պէյրութէն կը ճանչնայի զինք։ Բացատրեց որ անցեալ Մարտին, մեր հանդիպման ժամանակ իմ պարզած տեսակէտներուս եւ տուած տեղեկութեանս վրայ հիմնուելով շատ երկար տեղեկագիր էր պատրաստած Լիբանանի հայութեան օժանդակելու կարիքը եւ անոր քաղաքական դրական նշանակութիւնը մատնանշող։

Իրեն յուշած կէտերէս քանի մը հատին վերյուշը կ'արժէ ընել հոս։

ա– Լիբանանի հայութիւնը կը մեկնի ուր որ ճամբայ գտնէ։ Օրինակ, կը մեկնին Ֆրանսա, որ ժամանակաւոր կեցութեան եւ աշխատանքի արտօնութիւն տուած է լիբանանցիներուն՝ նոյնիսկ մուտքի վիզա չպահանջելով։ Ահաւասիկ օգնելու գործնական կերպ մը։ Ինչո՞ւ Հայաստանը նոյնը չ'ըներ։

բ– Մաս մը կ'երթայ վերջնապէս հաստատուելու Միացեալ Նահանգներ, Աւստրալիա, Գանատա։ Ինչո՞ւ ներգաղթ չի կազմակերպուիր։

գ– Ամէն կողմէ օգնութեան փորձեր կ'ըլլան։ Ինչո՞ւ Հայաստանը եւս նոյնը չ'ըներ։

Ըստ Եղիշէին, այս տեղեկագիրը Հրայր Միքայէլեանը տարեր է Կարէն Դեմիրճեանին, որ յետոյ յայտներ է Հրայրին

թէ շատ յուզուեր է կարդալով զայն եւ անմիջապէս որոշեր է մեկնիլ Մոսկուա: Գացեր, սկզբունքօրէն հաւանութիւն ստացեր է Լիբանանի հայութեան օգնելու մասին. ուրեմն յուսանք որ կ'իրականանայ: Եղիշէն թելադրած է որ քանի մը պատասխանատու պետական մարդիկ Դամասկոս ղրկուին՝ լիբանանահայ գաղութի ղեկավարներուն հետ խորհրդակցելու օգնութեան տեսակին ու բնոյթին շուրջ, եւ կամ ալ ղեկավարութիւնը Երեւան հրաւիրուի:

Ծեշտեցի թէ ինչ որ պիտի ըլլայ՝ պէտք է որ փութով ըլլայ. ժամանակը կը սահի...:

Ուրբաթ, 24 Սեպտեմբեր

Լոս Անճելըսի ՌԱԿ-ի Շրջանային Վարչութեան գործօն անդամներէն Ալպէր Ուզունեանը եւ Ամմանի գործօն ընկերներէն Իսկենտէր Լէփէճեանը տեսայ: Անհրաժեշտ պէտքը կայ «Նոր Օր»ին[74] համար խմբագիրի մը: Ալպէրը Փարիզ պիտի երթայ Նազարէթ Թօփալեանը տեսնելու: Բացատրեցի թէ ինչո՛ւ խանդավառ պէտք չէ ըլլալ: Նազարէթը Փարիզէն չի հեռանար. իսկ եթէ պատահի որ ընդունի՝ չի կրնար գոհացում տալ իրենց: Պէտք է ուրիշ մը գտնել: Տիթրոյթի Հայր Փառէնին եղբայրը՝ Յակոբ Աւետիքեանը պատրաստուած ուժ է, բայց Ամերիկա հաստատուիլ չ'ուզեր:

Գացի Էջմիածին եւ տեսայ Եղիշէ ու Շնորհք Պատրիարքները: Խոստացայ Եղիշէ Պատրիարքին հետ Փարիզ երթալ իբրեւ իր հիւրը: Անշուշտ Շահէն անբաժան է իրմէ:

Շաբաթ, 25 Սեպտեմբեր

Էջմիածին գացի: Ջրոյց Սերովբէ Սրբազանին հետ:

Եղիշէ Պատրիարքը իբրեւ թէ նեղուեր է երէկ իրիկուն, որ ռուս Պատրիարքը ուշացեր է ի պատիւ իրեն տրուած ընդունելութեան ժամանելու: Հիւանդ ձեւանալով ներկայ չէ գտնուեր: Յետոյ Շահէ Սրբազանէն պիտի ստուգէի որ *փոքէր* խաղալու գացեր է բարեկամներով: Ահաւասիկ բարձրաստիճան հոգեւորականի պատասխանատուութեան զգացումը:

Կիրակի, 26 Սեպտեմբեր

Միւռոնօրհնէքի արարողութիւն: Բազմահազար բազմութիւն: Տաճարին շուրջ աւելի քան 50,000 մարդ խմբուած է: Օտար բարձրաստիճան եկեղեցականներ, Պապի ներկայացուցիչ Կարտինալ Վիլիպրանտզ, ռուս, վրացի, հնդիկ պատ-

րիարքներ, Լոնտոնէն Քենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը, Օրթոտոքս եկեղեցւոյ Երուսաղէմի ներկայացուցիչը:

Անձնապէս տեսնուեցայ յատկապէս Պապին ներկայացուցիչին ու Քենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին հետ: Զափազանց խանդավառ էին եւ շատ լաւ տպաւորուած իրենց տեսածներէն: Կարգ ու կանոն, ջերմեռանդութիւն:

Արարողութենէն ետք, գահասրահին մէջ 200 հոգինոց ընտրանիի մը ներկայութեամբ խօսք առաւ Սերովբէ Սրբազանը: Լաւ խօսեցաւ: Պէյրութի լուրերը վատ են. ես չխօսեցայ:

Երկուշաբթի, 27 Սեպտեմբեր

Առտու, Վազգէն Վեհափառին գահակալութեան 20-ամեակի հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ: Եղիշէ եւ Շնորհք պատրիարքները, Սարգիս Գասպարեանը, Վարդգէս Համազասպեանը եւ ուրիշներ խօսք առին: Ես դարձեալ անտրամադիր էի:

Երեքշաբթի, 28 Սեպտեմբեր

Ազգականներուս տուած այցելութենէս դարձիս, կէսօրին, սենեակս գտայ Եղիշէ Պատրիարքը, Աւստրալիոյ Գարեգին Գազանճեան Սրբազանը, Փարիզի Սերովբէ Սրբազանը եւ ուրիշներ: Ըստ սովորութեան, Պատրիարքը սենեակիս բոլոր գզրոցները եւ պահարանները խուզարկեր էր: Ուիսքի, պիստակ, սիկար մէջտեղ փռած էր:

Ժամը 2.30-ին, Սարգիս Գասպարեանին կողմէ ճաշկերոյթ ի պատիւ հայ եւ օտար բարձրաստիճան եկեղեցականներու: Միակ աշխարհական արտասահմանցի հրաւիրեալը ես էի իբրեւ Վեհափառին հիւրն ու Գասպարեանին բարեկամը:

Փառաւոր ճառ մը խօսեցաւ Գասպարեանը, այդ ազգասէր, հայրենասէր ղարաբաղցին: Վեհափառին պատասխանը նոյնպէս տեղին ու պատշաճ էր: Շահէ Սրբազանը օտարներուն համար անգլերէնի կը թարգմանէր: Եկեղեցիի եւ պետութեան յարաբերութիւններուն շուրջ խօսելով, հետաքրքրական յայտարարութիւն մը ըրաւ Վեհը. «Անհաւատներու եւ հաւատացեալներու միջեւ խաղաղ գոյակցութիւն մը հաստատած ենք: Անշուշտ դժուարութիւններ կան: Եկեղեցականներու ուղիղ, պարկեշտ, լայնախոհ կեցուածքը եւ գործունէութիւնը համապատասխան վերաբերումի կ'արժանանայ պետութեան կողմէ, որ հասկացողութիւն եւ բարեացակամութիւն կը դրսեւորէ...»:

Կարտինալ Վիլիպրանտզն ու միւսները շատ հաւնեցան Վեհափառին սրտբաց, համարձակ, անկեղծ խօսքերը:

Երեկոյեան, Բիւրականի Հայկաշէն վիլլային մէջ Գարեգին Եպս. Գազանճեանը բոլորս զուարճացուց իր աշակերտական շրջանի պատմութիւններով:

Գիշերը, նոյն վիլլային մէջ, Եղիշէ Պատրիարքը բոլոր հիւրերուն ի պատիւ փառաւոր ճաշկերոյթ մը տուաւ: Լաւ առիթ էր օտար հիւրերու հետ շփում հաստատելու:

Հինգշաբթի, 30 Սեպտեմբեր

Պուենոս Այրէսէն Յովսէփ Եուսէֆեանը համակրելի, լուրջ, պատուական մարդ մըն է, որ Պէյրութ եկած էր ամուսնութեանս օրերուն: Գործնական մարդ՝ լայն նիւթերու տեսրակը բացաւ եւ Վարդգէս Համազասպեանին հետ հարցերուն մեծ մասը լուծեց իմ ալ օժանդակութեամբ:

Գէորգ Մարաշլեանն ու տիկինը պիտի դրկենք Պուենոս Այրէս, որ պաշտօնավարեն ՀԲԸՄ-ի վարժարանին մէջ եւ օգտակար ըլլան «Սարտարապատ»[75] թերթին խմբագրութեան:

Կ'ուզեն «Պայքար»ի[76] երկարամեայ խմբագիր Նուպար Պէրպէրեանը տանիլ Արժանթին, իբրեւ գործիչ ու խմբագիր: Անկարելի բան է Պէրպէրեանը հեռացնել Ամերիկայէն:

Ռոմէնին հետ գացի Էջմիածին, Վեհափառին 20-ամեակին նուիրուած խաչքարի մը զետեղման արարողութեան:

Ուրբաթ, 1 Հոկտեմբեր

Գարեգին Եպիսկոպոսը եկաւ յայտնելու թէ Եղիշէ Պատրիարքը վարը կը սպասէ Բիւրական երթալու համար, հիւրեր ընդունելու Հայկաշէն վիլլային մէջ: Հիւրերը եկան ժամը 4-ին – Գուրգէն Ղեւոնդի Յովսէփեան, Երեւանի Շրջկոմի քարտուղար, շամփանիայի գործարանի տնօրէն Մայիս Մկրտչեան, կապուտաչեայ համակրելի մարդ մը, որուն անցեալ անգամ Գեղարդ հանդիպած էի, երթեւեկութեան երեք ոստիկաններ: Կարծեմ նոյն խումբն էր որ Արսէն Սրբազանին հետ Գեղարդ այցելած էր: Լուրջ, բովանդակալից բաժակաճառ խօսեցաւ Ներսիսեանը: Մայիսը շատ էր խմած, սակայն հաճելի ըլլալու սահմանը չանցաւ:

Գիշերը, Պատրիարքն ու Շահէ Սրբազանը Մարօ Մարգարեանին գացին: Սենեակս հասնելուս, հեռաձայն ստանալով գացի նկարիչ Յակոբ Յակոբեանին տունը: Հոն հաւաքուած էին Պարգեւ Ֆիլեանը, Ճիմ Թորոսեանը, Շահէն Խաչատրեանը, Ռազմիկ Դաւոյեանը, իտալացի երկու ատամնաբոյժ եղբայրներ Քեշիշեան մականունով:

Ուզեցին լսել Լիբանանի կացութեան շուրջ։ Յուզիչ տպաւորութիւն կրեցի։ Խոր ուշադրութեամբ մտիկ ըրին ու հարցումներ տուին։ Կացութիւնը պարզելէս ետք, բնադատեցի Երեւանի պետական մարդոց ընթացքը։ Յակոբեանն ու Դաւոյեանը բոլորովին համամիտ եղան, ինչպէս նաեւ միւս ներկաները։

Շաբաթ, 2 Հոկտեմբեր

Առտու, Եուսէֆեանին ու Միւրէֆեանին հետ հանդիպում. վերանայեցանք Արժանթինի գաղութին կացութիւնը։

Եուսէֆեանը հետս Էջմիածին տարի։

Սերովբէ Սրբազանը յայտնեց թէ վաղը «Անի»ի մէջ Վազգէն Վեհափառը պաշտօնական ճաշկերոյթով մը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ադամանդակուռ շքանշանով պիտի պարգեւատրէ զիս...։ Եղիշէ Պատրիարքը եկած է առաջարկելու Վեհափառին, ըսեր են թէ հարկ չկայ, Սերովբէ Սրբազանը կարգադրած է արդէն։

Կէսօրին, Եղիշէ Պատրիարքին հետ ուզեցինք ճաշել։ Ծրագրուած էր որ Սիլվա Կապուտիկեանն ու Ռազմիկ Դաւոյեանն ալ գային, սակայն Պարգեւ Ֆիլեանը անհանգստացած ըլլալով՝ չէր կրցած լուր տալ։ Խենթ նոպան բռնած էր նորէն Պատրիարքին։ Մերժեց վերը ճաշի գալ. «Թող Սիլվան ու Ռազմիկը ուզածնուն չափ սպասեն», ըսաւ։ Ճաշի կարգադրութիւնը ջնջեցինք, սակայն զայրացայ Եղիշէին։ Մերժեցի հետը ճաշի երթալ։ Գարեգին Սրբազանին հետ փորձեց բռնի ֆիզիքական ուժով տանիլ զիս սենեակէս։ Խայտառակութիւն ծայր տուաւ. անամօթաբար իր աստիճանը անտեսելով սենեակիս դուռը բացաւ ու սկսաւ պոռալ-կանչել։ «Արմենիա»ի բոլոր բնակիչներն ու ծառայողները վեր եկան։

Կիրակի, 3 Հոկտեմբեր

Մեծ ու պատմական օր մը ինծի համար։ Արժանացայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի խաչով կուրծքս զարդարուելու պատիւին։ Շատ խճողուած օր մըն էր։ Նախ առտուան ձայնասփռումը տրամադրութիւնս քանդեց։ Պէյրութ ամէն կողմ կռիւներ բռնկած են. կացութիւնը վատ է։ Մե՛ղք երկրին ու մեր փառաւոր գաղութին։ Ի՛նչպէս փրկել, ի՛նչպէս մեղմացնել վիշտը, նուազեցնել կորուստը. արիւնաքամ կը դառնայ գաղութը։

Ժամը 10.30-ին, Էջմիածնի վարորդը եկաւ ու զիս տա-

բաւ Ս. Սարգիս եկեղեցի, որու վերակառուցման տօնն էր: Լոնտոնի Սարգիս Քիւրքճեանն էր նուիրատուն: Եկեղեցին խոնուած էր. լաւ չէի զգար: «Արմենիա» գացի հանգստանալու եւ կէսօրէ ետք խօսելիք ճառս պատրաստելու:

Ժամը 3-ին, սկսաւ ճաշկերոյթը «Անի»ի մեծ սրահին մէջ: Շուրջ 250 ներկաներ, բարձրաստիճան եկեղեցականներ, հայ թէ օտար, պետական, գրական ու ամէն խաւէ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ: Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ նորոգութեան բարերար Սարգիս Քիւրքճեանը ապիկար ճառ մը խօսեցաւ, յայտարարելով թէ իր ճառին պաշտօնական մասը Արթուն Հատիտեանը պատրաստած է:

Վեհափառը ջերմօրէն դրուատեց իմ եկեղեցասէր, հանրային, ազգային նուիրեալ, յարատեւ, անխոնջ, հայրենասիրական, անշահախնդիր գործունէութիւնս եւ կուրծքս զարդարեց շքանշանով: Պատասխանեցի կարճ, բովանդակալից ու տեղին ճառով մը: Սիլվա Կապուտիկեանն ու Մարօ Մարգարեանը, որոնք խօսքերէս յուզուած արցունք կը սրբէին, շատ գովեցին ելոյթս: Նոյնպէս՝ Պատրիարքը, Սերովբէ Սրբազանը, մանաւանդ Բարկէն Ս. Արարատեանը, որ լաւ մտաւորական է: Շատ խանդավառ էի:

Խօսքիս մէջ նա՛խ շնորհակալութիւն յայտնեցի Վեհափառին՝ լիբանանահայութեան օգնութեան գործին ձեռնարկած ըլլալուն համար, միաժամանակ անուղղակիօրէն քննադատելով պետութիւնն ու մեղադրելով մեր մտաւորականները, որ անկարողութեան դատապարտուածի տառապանքը կ'ապրէին:

Երեքշաբթի, 5 Հոկտեմբեր

Էջմիածին եմ: Խորհրդակցութիւն Վեհափառին, Եղիշէ Պատրիարքին եւ Սերովբէ ու Շահէ սրբազաններուն հետ:

ա) Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ շարունակել բանակցութիւնը մէկ կողմէ, միւս կողմէ Գարեգին Եպս. Սարգիսեան, Տիրան Արք. Ներսոյեան եւ Թորգոմ Սրբազան բանակցութեանց հետեւիլ: Ինձմէ խնդրեցին որ ճշդեմ թէ եթէ ՀՅԴ-ն ուզէ որ երկու կաթողիկոսութեանց միջեւ հաշտութիւն գոյանայ, հարց կը մնա՞յ: Ըսի թէ արդէն այդ է եղած մեր տեսակէտը, մանաւանդ որ կը բանակցէինք ՀՅԴ-ի հետ ըսփիւռքի մէջ գործակցութիւն ստեղծելու հայ կուսակցութեանց միջեւ: Մեր բանակցութիւններէն պարզուած էր, սակայն, որ տրամադիր չէին իրենց դիրքերէն զիջիլ. ընդհակառակը, կ'ըսէին. «Ինչ որ ունինք մերն է, ինչ որ ունիք

բաժնուինք»: Այս մտայնութիւնն է տիրապետող իրենց մօտ:

բ) Վեհափառը շատ գոհ է որ լաւ ենք կազմակերպած Լիբանանի հայութեան օժանդակութեան գործը: Չեմ կարծեր որ կարենայ կարեւոր նոր գումարներ գտնել:

Ճաշէն ետք, հրաժեշտ առինք Վեհափառէն եւ օդակայան գացինք Մոսկուա մեկնելու, հոնկէ ալ՝ Փարիզ: Անտրէն ու Ռոմէնը եկած էին զիս ճամբու դնելու, ինչպէս նաեւ Սրբազանը: Սարգիս Գասպարեանը եկած էր օդակայան: Մանասէրեանն ու Պետրոսեանը եկեր էին Մատէեանը ճամբու դնելու: Պետրոսեանը խնդրեց որ Մանասէրեանը տեսնելու համար իջնէի օդանաւէն: Ըսի թէ հարկ չկայ:

Մոսկուա ձիւն կը տեղար: Ռուս Պատրիարքը օդանաւի սանդուխներուն մօտ կը սպասէր եկեղեցականները դիմաւորելու: Ուղղուեցանք «Ռասիա» պանդոկ եւ գացինք անմիջապէս ռուս Պատրիարքարան: Ի՜նչ հոյակապ սրահներ, թանկարժէք սրբապատկերներ, փառաւոր հին կահոյքներ: Ամէն ինչ շքեղ. ապշեցուցիչ ճոխութիւն եւ բազմազանութիւն: Ճաշասեղանը ծածկուած էր կեանքիս մէջ չտեսած ձուկի տեսակներով, շատ համեղ բոլորն ալ: Միակ աշխարհականն էի:

Չորեքշաբթի, 6 Հոկտեմբեր

Առտու օդակայան: Միշտ VIP ընդունելութիւն: Ուղղակի պետական սրահ գացինք: Ռուս Պատրիարքը շքախումբով եկած էր: Դժբախտաբար օդը շատ գէշ էր. ստիպուեցանք օդակայանը սպասել մինչեւ կէսօր: Եղիշէն թողուց ռուս Պատրիարքը եւ գնաց գնումներ ընելու: «Անօթի եմ» կը պոռար: Ռուս եկեղեցւոյ պետին հետ ճաշեցինք:

Փարիզ իջեւանեցանք «Ուէսթմինսթըր» պանդոկը, սենեակի մը մէկ գիշերուան սակը՝ 350-400 ֆրանք:

Հինգշաբթի, 7 Հոկտեմբեր

Երէկ երեկոյեան Նազարէթ Թօփալեանը, Երուանդ Փափազեանը եւ Կարիկ Պասմաճեանը եկան խորհրդակցելու Փարիզի մէջ թերթ հրատարակելու ծրագրին շուրջ: Կարիկը ինքնահաւան ու կրակոտ երիտասարդ է, բանաստեղծ ու թարգմանիչ: Կ'ուզէ ինք ստանձնել խմբագրութիւնը: Չեմ կարծեր որ մէջէն ելլէ:

Ուրբաթ, 8 Հոկտեմբեր

Ժընեւէն Հայկաշէն ու Մարի Ուզունեանները եւ Սար-

գիս Մենակը եկան որ թերթ հրատարակելու ծրագիրը աւելի մշակենք։ Գիշերը Մենակը ճաշի հրաւիրեց մեզ։ Եղիշէ Պատրիարքին խենթութեան նոպաները եկած էին։ Գարեգին Եպսկ.ն ալ կար։ Պատրիարքը ձաքոտել սկսաւ շատ գէշ կերպով. նախատական արտայայտութիւններ ու հայհոյանքներ ըրաւ եւ այդ տրամադրութեան տակ, անշուշտ, ըսաւ թէ խոստացած 15,000 տոլարը չպիտի տայ թերթի ծրագրին համար։ Շատ գէշ ազդուեցայ, քայքայուած տրամադրութեամբ բաժնուեցանք։ Պատրիարքին հիւրն էի նոյն պանդոկին մէջ։ Բնաւ չխօսեցայ հետը։

Շաբաթ, 9 Հոկտեմբեր

Առտու, հակառակ Շահէ Սրբազանին պնդումներուն, առանց Պատրիարքին մնաս բարով ըսելու վար իջայ, ինքնաշարժ մը կեցուցի եւ գացի իջեւանելու Ժան Կուժոն եկեղեցւոյ փողոցը պանդոկ մը։

Գիշերը, Խաչիկ Տարագճեանին տունը ընթրիք։ շատ փորձեցինք Պէյրութ Անժէլին խօսիլ հեռաձայնով։ Վերջապէս Աշխէնին թիւը բռնեց։ Շատ վատ են տրամադրութիւններս։ Գէշ հարբուխ եմ։

Կիրակի, 10 Հոկտեմբեր

Կէսօրին, չկրցայ Քեպապճեանի ճաշի հրաւէրին ընդառաջել։ Անկողին մնացի։

Գիշերը, Հայկաշէնին հետ Սերովբէ Սրբազանին գացի խորհրդակցելու թերթի ծրագրին շուրջ։ Կ'երեւի Պատրիարքը անդրադարձեր էր իր յիմարութեան, Սրբազանին յայտներ էր թէ կը պահէ իր 15,000-ի խոստումը։

Նոր ծրագիր կազմեցինք։ Ընկեր Երուանդ Փափազեանին հրահանգեցինք որ շուտով Թէքէեան Մշակութային Միութեան հաստատման օրինական ձեւակերպութիւններուն դիմէ։ Անոր միջոցով պիտի հրատարակուի թերթը։

Գիշերը, Վահրամ Մավեանը Լոնտոնէն հասեր էր։ Հեռաձայնեց որ աներ հօրը՝ Յովհաննէս Գասարճեանին տունը երթանք։

Վաղը, կը մեկնիմ Աթէնք։ Կիպրոսի վիզա պէտք է որ առնեմ։ Գէշ հարբուխ եմ։

Երկուշաբթի, 11 Հոկտեմբեր

Առտու, Սերովբէ Սրբազանը արթնցուցի։ Ժամը 9.30-ին

եկաւ Գիւտ Սրբազանը որ միասին երթանք Կիպրոսի վիզա առնելու։ Տեսանք որ շատ երկար պիտի տեւէ ձեւակերպումը։

Ուշացումով հասայ Աթէնք, ուր զիս կը սպասէին Սիսակ Քաջիկեանը, Արտաշէս Ղազարեանն ու Զաւէն Գրիգորեանը։

Գիշերը, ՀԲԸՄ-ի ժողովին գացի։ Ատենապետն էր ընկեր Գրիգոր Խաչատուրեանը։ Օրակարգ՝ Միութեան 70-ամեակի նշում։ Յոգնած էի. ինծի համար ո՛չ մէկ նորութիւն։ Սովո-րական դարձած խօսքեր։

ՀԲԸՄ-ի դպրոցի տնօրէն Զաւէն Գրիգորեանին հետ ճաշարան գացի. ապա պտտեցանք Փիրէան։ Հանոյակատար երիտասարդ մըն է, նուիրուած գործին եւ ՌԱԿ-ի։ Վկայականներու հաւաքածոյ մը ունենալու փափաքը ունի եղբօրը՝ Մեսրոպ Վրդ. Գրիգորեանին նման։

Երեքշաբթի, 12 Հոկտեմբեր

Առտու Զաւէնը եկաւ ու զիս տարաւ ամերիկեան հիւպատոսարան։ Կարծես խիստ պաշտպանուած բերդէ մը ներս կը մտնէինք. թնդանօթներ, հրասայլեր, փշաթելեր, զինուորներ։

Կ'ուզէի Ամերիկա ներգաղթի վիզա առնել։ Պետրոս Անսըրեանը թղթածրարս Պէյրութէն հոս փոխադրել տուած էր։ Սպասողներու շարքը մեծ էր, սակայն անմիջապէս ինձմով զբաղեցան։ Հարկ եղած տեղեկութիւնները տուին։ Ֆլորա Քոյրը երաշխաւորագիր մը պէտք է որ ղրկէ։

Կիպրական վիզա առինք։ Տոմսս փոխեցի որ Կիպրոսի վրայով երթամ Պէյրութ։

Գիշերը, ՌԱԿ-ի ժողով «Արարատ» ակումբը։

Չորեքշաբթի, 13 Հոկտեմբեր

Երէկ գիշեր, «Արարատ» ակումբին մէջ ՌԱԿ-ի ժողովին շուրջ 15 հոգի կար։ Սարգիս ու Գրիգոր Խաչատուրեանները (մանաւանդ Գրիգորը՝ ունեւոր), Արտաշէս Ղազարեանը՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ուսանողս, Սիսակ Քաջիկեանը, Զաւէն Գրիգորեանը, Տիգրան Քաջիկեանը, որ յիշեալ համալսարանէն Մագիստրոսի վկայական ստացաւ, եւ ուրիշներ։

Զիրենք խանդավառելու համար ընդհանուր տեղեկութիւններ տուի մեր գործունէութեան շուրջ։

Ընկեր մը Պուենոս Այրէսէն նոր էր վերադարձեր։ Շեշ-

տեց թէ Նահապետ Նահապետեանը անհամբեր կը սպասէ Տքթ. Նուպար Պէրպէրեանին։ Պոսթոն հեռաձայնեցի. Նուպարը ըսաւ թէ զինք փոխարինող յարմար մէկը չկար իբրեւ «Պայքար»ի խմբագիր։ Հարցուցի Ասատուր Տէվլէթեանին մասին. ըսաւ թէ շաբաթը բանի մը ժամ միայն կրնար տրամադրել, բանի որ Հարվըրտի մէջ աւարտաճառ կը պատրաստէր։

Խորհրդակցեցանք Աթէնքի «Երկիր» թերթը[77] ՌԱԿ-ի արտօնատիրութեան տակ դնելու շուրջ։ Ընկեր Սարգիս Խաչատուրեանը խոստացաւ փոխառութիւն ապահովել սարքաւորում ձեռք բերելու համար։ Ալեք Մանուկեանը արդէն խոստացեր էր 4,000 տոլարով մասնակցիլ։ Հարկ է խմբագրական ու տպագրական նոր կազմով հրատարակել թերթը։

Մելգոնեան Հաստատութենէն կարեւոր թիւով շրջաբաւարտներ կան Յունաստանի մէջ։ Պէտք է զանոնք կազմակերպել ու գործի մղել։ Զաւէն Գրիգորեանը՝ դպրոցի տնօրէնը, նոյն ատեն կը կատարէ խմբագրական աշխատանք։

Գիշերը Սարգիսը ճաշի տարաւ մեզ խումբով։ Մարդամօտ, պարզ, շէն ու զոհուող մարդ է։ Եղբայրը աւելի կոճկուած է։

Հինգշաբթի, 14 Հոկտեմբեր

Լառնագա հասնելուս, գտայ ընկերներ Կարապետ Փափազեանը, Վարդգէս Գուրուեանը եւ Գէորգ Գազանճեանը օդակայանին մէջ։ Ուղղակի Նիկոսիա տարին զիս, Մելգոնեան Բարերարին վիլլան, ուր կը բնակէին տնօրէն Սօսի Պետիկեանն ու ամուսինը՝ Վարուժանը։ Սօսիին տնօրէն դառնալուն դէմ եղողներ կային։ Հայկաշէն Ուզունեանին խօսած էի որ անպայման պահեն։ Մէկ տարուան փորձի շրջանի համար առած էին զինք, բայց վստահ եմ թէ կը մնայ. խելացի կին է։

Ուրբաթ, 15 Հոկտեմբեր

Պէյրութէն Արամ Սէփէթճեանը Լիմասոլ գործ հաստատած էր։ Եկաւ եւ գիշերը երկար զրոյցով անցուցինք։

Առտու կանուխ, Մելգոնեան Հաստատութեան շրջանը ըրի քալելով։ Հին յուշեր տողանցեցին միտքիս պաստառին վրայ։ Ահա ֆութպոլի դաշտը, ուր աշակերտներուն հետ ֆութպոլ կը խաղայի։ Ահա նաեւ թենիսի դաշտը, ուր Կիրակոսեանին հետ կ'ըլլայի։ Յիշեցի թէ ի՛նչպէս պաշտօնի կոչուեցայ ու երկու տարի ետք խայտառակ կերպով արձակուեցայ Կիրակոսեանին կողմէ, որ սակայն յետոյ կերպով մը

զոջում յայտնեց՝ Նիւ Եորքի իր բնակարանը հրաւիրելով...:

Կէսօրէ ետք, ընկեր Սմբատ Տէվլէթեանին հետ երկար խորհրդակցութիւն մը ունեցայ: Մէկ մասին մասնակցեցաւ Սօսին ալ: Հարց դրի որ ՌԱԿ-ը աւելի զօրացնեն կղզիին մէջ:

Շաբաթ, 16 Հոկտեմբեր

Առտու ժամը 7-ին, Մելգոնեանի մատակարար ընկեր Ստեփան Պաղչէճեանը զիս տարաւ Լառնագա: Արամ Սէփէթճեանը միասին եկաւ: Ժամը 9-ին, նաւը շարժեցաւ ու հանելի ճամբորդութենէ ետք հասանք Ճիւնիի նաւահանգիստը, ուր Սահակ Միքայէլեանն ու Զօհրապ Քեշիշեանը կը սպասէին ուրիշ քանի մը ընկերներով: Անմիջապէս Թէքէեան վարժարան գացինք ու ճաշ եւ Շրջանային Վարչութեան անդամներու հետ խորհրդակցութիւն ունեցանք:

Գիշերը գացի քրոջս տունը, Էշրէֆիէ: Ռմբակոծութիւնը կը շարունակուի: Քոյրս տկարացած է:

ԺԱ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

2-23 Նոյեմբեր 1977

Չորեքշաբթի, 2 Նոյեմբեր 1977

Առտու, Զօհրապ Քեշիշեանը, Սահակ Միքայէլեանը եւ մարտականներէն Սամուէլն ու Օհանը զիս տարին օդակայան: Զօհրապը ապահովութեան պաշտօնեայ Նասիֆին ներկայացուց զիս եւ ուղղակի մեկնումի սրահը գացինք: Տղաքը ճամբեցի որ Անդրանիկ Անդրէասեանը դիմաւորեն: Հայ հիւպատոս Էրիք Սաֆարեանը եկաւ մեզ ճամբու դնելու: Հետս էին Յարութիւն Մատէեանն ու հնչակեան ղեկավար Աւետիս Տեմիրճեանը իր կնոջ հետ:

Մատէեանը Ա. կարգի հրաւէր տոմս ունէր. ես ալ նոյն կարգի տոմս գնած էի: Ան ինձմէ առաջ օդանաւ ելած ու քովը

տեղ պահած էր ինձի համար: Ճամբան գաղափարի փոխա-

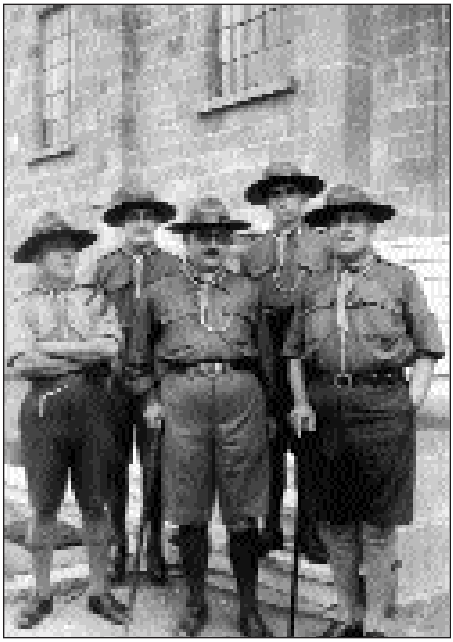

Ձախէն աջ՝ Լեւոն Արգարեանը, Փրոֆեսորը, Կիրակոսեանը
եւ երկու անծանօթներ Մելգոնեան Կրթական
Հաստատութեան մէջ, Նիկոսիա, 1933:

նակումներ ունեցանք: Համաձայն էր Երեւանի պետական մարդոց սփիւռքի նկատմամբ ունեցած կեցուածքին մասին կատարած նկատողութիւններուս: Մեր բարձրացուցած հարցերը Մոսկուայի մօտ չեն արծարծեր: Օրինակ, արտասահմանի մեջ մեր պապենական հողերուն նկատմամբ մեր պահանջատիրական կեցուածքը խորհրդակցութեան նիւթ չեն ըներ: Քաջ եւ նուիրեալ ղեկավարներ շատ քիչ են տիրող համայնավար շարքերուն մէջ: Ներքին հողերու մասին խօսիլը քաղաքական մեղք գործել է անոնց համար...: Մեզի համար բոլորովին անհասկնալի է այն աղմուկը (ներքին) որ բարձրացուցին, ըսելով թէ ինչո՞ւ «Զարթօնք»ի մէջ հրատարակած էինք Սերօ Խանզադեանին բաց նամակը ուղղուած Պրեժնեւին[78]: Քննութիւն էին բացած եւ երկու տարբեր պատուիրակներ եկան Պէյրութ այդ հարցին համար, որովհետեւ Կարէն Դեմիրճեանը նեղացած էր եւ ուզած գտնել աղբիւրը՝ պատճառա-

բանելով որ հակաօրինական ընթացք է նամակը հայրենիքէն դուրս տանիլը։

Ճիշդ է թէ օրինական սահմանափակում կայ գրականութիւն դուրս հանելու, սակայն մեր ըմբռնումով երբ բաց նամակ ըսուի, կը հասկցուի հասարակութեան սեփականութիւնը դառնալիք նամակ։ Երեւանէն եկող պատուիրակներուն աւելի զօրաւոր պատճառաբանութիւն մը ներկայացուցած էի ես։ Այն՝ թէ մենք երբ ՀՅԴ-ի հետ կը բանակցինք հողերու վերատիրացման աշխատանքներուն շուրջ, հարցը կը բաժնուի երկու կարգի հողերու՝

ա) Արեւմտեան Հայաստանի հողերը, որ բռնագրաւուած կը մնան Թուրքիոյ կողմէ.

բ) Ներքին հողերը՝ Նախիջեւան, Ախալքալաք ու մանաւանդ Ղարաբաղ։ Հայաստանի ղեկավարները մահացու մեղքի նման կը դիմաւորեն նման բան մը, ինչ որ սխալ է։ Կ'ընդունինք որ շատ զգոյշ պէտք է ըլլալ եւ զգայնութիւններ չբորբոքել։ Միւս կողմէ, սակայն, կարելի չէ տեւապէս լուռ անցնիլ անարդարութեան մը վրայէն։ Այդ հողերը ժամանակի ընթացքին կը կորսնցնեն իրենց հայկական դիմագիծը։ Արդէն Նախիջեւանի մէջ հայութիւն գրեթէ չէ մնացած. ահաւոր վնաս մեզի համար։ Վաղը նոյնը կրնայ ըլլալ Ղարաբաղի հետ։ Ասկէ անկախ, մեր պատասխանը շատ տրամաբանական է, երբ ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները կ'ամբաստանեն, կը զրպարտեն հայրենիքի մտաւորականները՝ թէ ի՞նչպէս կրնան անտարբեր մնալ ներքին հողերու հարցով։ Մեզի համար զօրաւոր փաստը Սերօ Խանզադեանին նամակն է։ Մատէեանը ընդհանուր գիծերու մէջ համամիտ էր ինծի։

Երեւանի օդակայանը մեզ կը սպասէին Կոզմոյեանն ու Սուրիկը։ Տեղաւորուեցայ «Արմենիա», թիւ 606 սենեակը։ Պայուսակներս յետոյ բերին։

Հինգշաբթի, 3 Նոյեմբեր

Առտու, Սուրիկը զիս տարաւ զանգուածեղ բայց արագաշարժ բժիշկ Գարակիւլեանին, որ շուտով Արզնիի կամ Ջերմուկի համար ուղեգիրը պատրաստել տուաւ։

Կոմիտէ երթալուս, Ռոմէնին մօտ տեսայ Եղիշէ Յակոբեանը, որ տուաւ շատ ցաւալի լուրը թէ թանկագին բարեկամս, մարդկայնական լաւ զգացումներով լի Զօրավար Հրայր Միքայէլեանը սրտի տագնապով շուրջ մէկ ամիս հիւանդանոց մնացեր է։ Մեղք է, մեծ կորուստ է ինծի համար, քանի որ իր

ազդու օժանդակութենէն պիտի զրկուինք: Միլիցիան, որուն ոստիկանութիւն անունը կու տանք մենք, վարկաբեկուած է ժողովուրդին առջեւ: Առիթով մը պէտք է որ անդրադառնամ կաշառակերութեան հարցին: Կը պատմեն թէ երբեւեկի ոստիկաններ Երեւանի մէջ թէ դուրսը ինքնաշարժներ կը կանգնեցնեն օրէնքը խախտած ըլլալու յանցանքով եւ բանի մը ռուբլի փող ստանալով վարորդները կը ճամբեն...:

Պէյրութ հանդիպած էի նուրբ, փափուկ վարուելակերպ ունեցող Հրայրին ու համակրած: Առիթով մը հարցուցած էի Հրայրին թէ ՊԱԿ-ը խժդժութեան ու բռնութեան համբաւ ունի, ահ ու դող, սարսափ կը տարածէ կ'ըսեն, մինչդեռ քեզի հանդիպողը երբեք պիտի չհաւատայ այդ զրոյցին: Ի՞նչ կ'ըսես:

– Այո, սիրելիս, մեր պաշտօնին կոչումը ազնիւ գործ տեսնել պէտք է որ ըլլայ. բայց դժբախտաբար քիչ չէ թիւը պաշտօնեաներու, որ կը չարաշահեն իրենց պաշտօնը, կ'ընեն չարագործութիւններ, որքան ալ որ վերին հսկողութիւնը զօրեղ ըլլայ...:

Վերադառնանք Կոմիտէ: Եղիշէն յանկարծակի հարց տուաւ թէ ի՞նչ է թուրքերու հետ բանակցութեան հարցը: Զարմացած, ըսի թէ տեղեակ չեմ: Ինչպէս առ հասարակ, միամտաբար յայտնեց թէ ինք թէեւ տեղեակ էր, բայց քիչ առաջ Ռոմէնը իրեն ըսեր էր թէ ՌԱԿ-ի, ՀՅԴ-ի եւ ՍԴՀԿ-ի կողմէ մէկական ներկայացուցիչներ (մեր կողմէ Սեդրակեանը) պիտի երթան Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարին հետ տեսնուելու Զուիցերիոյ մէջ, ըստ Աւետիս Տեմիրճեանին...[79]:

Վեհափառին այցելեցի: Շատ ուրախութեամբ ողջագուրուեցաւ: Ճաշի վար դրաւ զիս:

Թերթի կտրօններ տուի Վեհին: Ցայտնեցի թէ Անթիլիասի մէջ նոր եպիսկոպոսներ օծեցին, թէ Գարեգին Աթոռակիցը խանդավառ գործի է լծուած, թէ պէտք է մտահոգուիլ ապագայով. մենք ունինք շատ թեմեր, որոնք կարիքը ունին առաջնորդներու: Անթիլիասը իր թեմերու թիւէն աւելի եպիսկոպոսներ ունի: Լուրջ ծրագրելու եւ սերունդ հասցնելու է: Պատասխանեց թէ Էջմիածինն ալ ունի եպիսկոպոսցուներ: Ըսի թէ բաւարար չէ. հարկ է գործօն, նուիրեալ եկեղեցականներ ունենալ: «Այո, բայց ի՞նչպէս», ըսաւ:

Խօսեցայ հայեւթուրք յարաբերութիւններու շուրջ:

Խանզադեանին՝ Պրեժնեւին գրած նամակին շուրջ ալ խօսեցանք: Վեհը յայտնեց թէ Ատրպէյճանը մեզմէ շատ աւելի

ուժեղ է: Մահմետականները Խ. Միութեան մէջ մեծ թիւ կը կազմեն: Թուրքիան կը սպասէ սահմանին վրայ: Ասկէ զատ, Ատրպէյճանը խելացի եւ ազդեցիկ Ա. քարտուղար մը ունի՝ Ալիեւը, որ փոխ-անդամ է Մոսկուայի Կեդրոնական Կոմիտէին: Ան հայոց հանդէպ բարեացակամ վերաբերում կը ցուցաբերէ, պաշտօնանկ եղած հայեր կը վերադարձնէ իրենց պաշտօններուն. իրենց համար նպաստաւոր սիրաշահումի քաղաքականութիւն կը վարէ: Զգոյշ պէտք է ըլլալ:

Առաջարկեց որ միջ-կուսակցական ժողովներու եւ եկեղեցական այլ հարցերու մասին վաղը խօսինք: Ըսի.

– Այո, վաղը խօսինք: Սակայն Ատրպէյճանի ուժեղ ըլլալուն մէջ ուրիշ տուեալ մըն ալ կայ: Անոնց ղեկավարները եւ մտաւորականները քաջութիւնը ունին իրենց երկրին շահերը պաշտպանելու, Մոսկուայի մօտ իրենց առաւելութիւնները օգտագործելու: Հայերը այդպէս չեն վարուիր: Քանիցս պատասխանատուներուն ըսած եմ թէ մենք, անկասկած, աւելի խելացի ու տաղանդաւոր մտաւորականներ ունինք քան Ատրպէյճանը: Բայց ի՞նչպէս կը բացատրէք որ Ատրպէյճանի քանի մը մտաւորականները կը յաջողին համոզել կարծեմ հնդիկ բազմաթիւ լեզուներով հրատարակուած գրող մը, որ Ղարաբաղի հարցով Ատրպէյճանի թեզը պաշտպանող հրատարակութիւն մը պատրաստէ, մինչդեռ ո՛չ մէկ հայ մտաւորական նոյն թերթին մէջ պատասխան տայ: Միւս կողմէ, կը քննադատեն ու կը դատապարտեն որ Սերոյին բաց նամակը հրատարակած ենք մեր թերթին մէջ:

Ուրբաթ, 4 Նոյեմբեր

Եղիշէ Յակոբեանը ժամը 11.30-ին եկաւ փոխանակ 10-ին: Առտու անհանգիստ եղած է:

Կէսօրուան ճաշ ու խմիչք ապսպրած էր որ սենեակս բերեն: Անշուշտ Ս. Միութեան գաղտնի սպասարկութեան լրատուն լսած էր բաներ մը ՌԱԿ-հնչակ-դաշնակ ներկայացուցիչներու Ցիւրիխի մէջ թուրք Արտաքին Գործոց Նախարարին հետ հանդիպումի մասին: Եղիշէն կը կարծէր թէ լուրը Ամերիկայէն են ստացած:

– Ինչո՞ւ չես ըսեր թէ էրիք Սաֆարեանէն է լուրը, քանի որ ան տեղեակ էր մանրամասնութեան,– ըսի:

Թուրք Նախարարին ներկայացուցիչը դիմած է դաշնակ Առաջնորդարանին Ամերիկայի մէջ եւ ո՛չ թէ մեր Թորգոմ Սրբազանին, որ էջմիածնական Թեմի Առաջնորդն էր:

Բոլոր մանրամասնութիւնները տուի որ ուշադրութեամբ նոթագրէր: Ըսաւ թէ Հրայր Միքայէլեանին հետ պիտի տեսնուինք: Եղիշէն յայտնեց թէ մեր ՌԱԿ-հնչակ-դաշնակ միջկուսակցական ժողովին, ուր պատրաստած էինք մեր ներկայացնելիք պահանջքը թուրք Նախարարին, ատենագրութիւնը ղրկուած էր իրենց. ուրեմն ծանօթ էին մեր ծրագրին, որովհետեւ Պէյրութի դեսպանատան մէջ աշխատողը կը ղրկէր իրենց օրինակը հոս, Հայաստան:

Կարեւոր կէտերը մեր եւ թուրք Նախարարին միջեւ հանդիպման.-

1. Տերորական շարժումը, կամ հայ ֆետայիներու կամ մարտիկներու կողմէ կատարուած ահաբեկչութիւնը թուրք դիւանագէտներուն հանդէպ: Հարցում՝ ինչո՞ւ կը սպաննեն թուրք դիւանագէտները: Պատասխան.

-Մենք քաղաքական կազմակերպութիւն ենք եւ չենք զբաղիր ահաբեկչութեամբ: Դուք գիտէք Թուրքիոյ, Գերմանիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ, Ճափոնի եւ այլ երկիրներու մէջ մեծ ու պզտիկ կազմակերպութիւններ կան որ կը գործեն ահաբեկչութիւն, տերոր: Կրնան այդ մոլորած երիտասարդներուն մէջ գտնուիլ նաեւ հայ երիտասարդներ: Անոնք մեզի հետ կապ չունին: Միւս կողմէ, չէ փաստուած որ թուրք դեսպան սպաննողը հայ երիտասարդներ են, եւայլն:

2. Ինչո՞ւ հակաթուրք փրոփականտ կ'ընէք:

- Որովհետեւ Երիտասարդ Թուրքերու կազմակերպութեամբ 1915-ին հայոց վրայ կատարուեցաւ 20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը. այդ Մեծ Եղեռնի իրականութիւնը կ'ուզէք ժխտել, պատմութիւնը զեղծել: Երբեք չէք փորձեր սրբագրել ձեր կեցուածքը, տրամադիր չէք հատուցումի...:

3. Հայոց հողային պահանջատիրութիւնը:

- Արեւմտեան Հայաստանի հողերը պարպեցիք, հայերը ջարդեցիք ու աքսորեցիք, բնաջնջեցիք եւ իրենց տուներուն, հարստութիւններուն տէր դարձաք:

Ենթադրենք պահ մը որ թուրք պետութիւնը ուզէ բանակցիլ եւ մեր պահանջքներուն գոհացում տալ. բան մը՝ որ բնաւ հաւանական չէ հողերու պարագային, որովհետեւ, որո՛ւն տալ հատուցում, միջազգային հարց է:

Եղիշէին պատմեցի թէ 27 Նոյեմբերին, Ժընեւ, Զահրանի պալատին մէջ, ՌԱԿ-հնչակ-դաշնակ ներկայացուցիչներուն եւ Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարին հետ կայանալիք հանդիպումը կազմակերպուած էր Հոկտեմբեր 10-

ին, Նիւ Եորքի մէջ, դաշնակ Պիւրոյի Ուաշինկթընի ներկայացուցիչ Տոքթ. Հրաչ Աբրահամեանին անոր հետ ունեցած երկրորդ հանդիպումին: Առաջին հանդիպումին Նախարարը նման առաջարկ մը բերած էր: Այս լուրը առածնուն պէս, գրասենեակս եկած էին Սարգիս Զէյթլեանը եւ Փամպուքեանը: Խորհրդակցած էինք: Թուրք Նախարարին նշանակած պանդոկը փոխել տուած էինք: Փարիզի կամ Ժընեւի մէջ հանդիպելու առաջարկ կար, Ժընեւ էինք նախընտրած:

Ժամը 4-ին Աւետիս Տեմիրճեանը սենեակս կանչեցի. յայտնեց թէ Շաբաթ, Նոյ. 5-ին Պէյրութ պիտի վերադառնայ: Ըսի թէ Նոյ. 26-ին պիտի կարենամ վերադառնալ, խնդրեցի որ ստուգէ թէ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը ո՞վ է եւ ե՞րբ պիտի երթայ Զուիցերիա, ապա նաեւ պայմանաւորուի Ժընեւի մէջ Շաբաթ գիշեր հանդիպելու ժամին եւ վայրին շուրջ. պանդոկը պիտի կարգադրէր Աւետիս Տեմիրճեանը:

Ուզեց որ Վեհափառին երթանք միասին: Այս գիշեր, պիտի հանդիպինք իրարու, կը յայտնեմ որ վաղը միասին ալ պիտի երթանք Վեհին:

Երեկոյեան, Վեհը ինքնաշարժը ղրկեց: Միասին ճաշեցինք. թելադրեցի որ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին մէջ հեղինակաւոր, լուրջ եւ անուանի մտաւորականներ առնէ: Ծանրակշիռ լրջութիւն կու տայ խնդիրին, ինչպէս ժամանակին՝ Աւետիք Իսահակեանը, Բարկէն Առաքելեանը, եւայլն:

Երկրորդ թելադրութիւնս էր որ երբ Լիբանան գան Էջմիածնի ներկայացուցիչները՝ բանակցելու Կիլիկեան Աթոռին հետ, Սերովբէ եւ Կոմիտաս սրբազաններուն հետ հեղինակաւոր աշխարհական մը ալ ըլլայ, օրինակ՝ Ակադեմիկոս Գրիգոր Խանճեանը:

Ալեք Մանուկեանը նամակով գանգատած էր որ Ամերիկայի էջմիածնական եկեղեցականները իրենց պարտականութեան բարձրութեան վրայ չեն գտնուիր: Գոհ մնացած է Վեհը: Ամերիկա խօսած էինք այս մասին Պրն. Մանուկեանին հետ եւ Վեհին պարզած էի:

Շաբաթ, 5 Նոյեմբեր

Պաշտօնական նիստ, Օփերայի սքանչելի սրահին մէջ, ժամը 3-ին. իսկ ժամը 7-ին՝ երգահանդէս: Տրամադրութիւն չունիմ երկար ժամեր նստիլ ու ճառեր, կրկնութիւններով եւ statistic թուանշաններով խճողուած բազմաթիւ ճառեր լսելու: Ի՞նչպէս կը տոկան ժողովուրդը եւ մանաւանդ ղեկավարու-

թիւնը այդքան միօրինակ հանդէսներուն։

Պետիկին հետ գացինք քոմիսիոն խանութները, որ յարմար նուէր մը գտնեմ իրենց՝ եթէ գտնենք։ Այս խանութներուն մէջ ապրանք կը ծախեն օտար դրամանիշերով միայն եւ ո՛չ ռուբլիով։ Ոչինչ կար կամ գտանք հետաքրքրական։ Եթէ ըլլայ արժէքաւոր ապրանք, խանութի պաշտօնեաները կը պահեն եւ պաշտօնականէն սուղ գինով «տակից» կը ծախեն իրենց ծանօթներուն։ Ան ալ կաշառքի ուրիշ կերպ մըն է։

Կէսօրին, այցելեցինք Մարտիրոս հանգուցեալ հօրեղբօրս տղուն։ Եղբայր կը կոչէինք զիրար եւ շատ բարի մարդ էր։ Մեր գիւղը՝ Կէօլտաղ, երբ դեռ աբսոր չէինք ելած, այսինքն 1915-էն առաջ, անոնց ընտանիքը շատուոր էր եւ նիւթապէս ոչ բարեկեցիկ։ Հայրս միշտ օգնած է։ Անոր եղբայրը՝ Յովհաննէս Թովմասեան, մեկնած էր 1915-էն առաջ Ամերիկա, հօրս կամ մօրս նիւթական օգնութեամբ։

Աբսորէն ետք, երբ մայրս ու քոյրերս Յունաստան անցան, ես ու Ֆլորա փոքր քոյրս Լիբանանի մէջ որբանոց էինք, ուրեմն Յունաստանի մէջ Մարտիրոս եղբայրը օժանդակած էր մօրս եւ երկու մեծ քոյրերուն, որոնք Երեւան էին եկած Յունաստանէն ներգաղթողներու հետ։

Պետութիւնը բաւական ընդարձակ հող էր տուած։ Այնտեղի չափանիշով մեծ տուն մը շինած են հողին վրայ, առջեւը ընդարձակ պարտէզ, լաւորակ խաղող եւ բանջարեղէն։

Անգրագէտ բայց խելացի մարդ էր Մարտիրոսը։ Երբ իր աշխատասէր եւ ձեռներէց երկու զաւակները կը գանգատէին Հայաստանի առօրեայ կեանքէն ու գործէն, որուն եկամուտը բաւարար չէր ապրեցնելու մեծ ընտանիքները, կ'ըսէր Մարտիրոսը. «Մտիկ մի՛ ըներ, Բարունակ, կառավարութիւնը ինծի եւ կնոջս Հայկուհիին ամսական թոշակ կու տայ, հող տուաւ, տուն ու պարտէզ ունինք, մեզի կը բաւէ։ Այս ճահիլները առատ դրամ կ'ուզեն ճոխ կեանք ապրելու։ Ամէն բան ունինք հոս, Աստուած չընէ եթէ հիւանդանանք՝ պետութիւնը կը հոգայ մեզ։ Կերպով մը մեր գիւղի կեանքը կը յիշեցնեն մեզի՝ բացի այն առաւելութենէն որ թոռնիկներս ձրի դպրոց կ'երթան, եւ եթէ աշխատասէր ու խելացի ըլլան՝ վերջը կրնան համալսարան մտնել ու մարդ ըլլալ, մեզի պէս տգէտ անգրագէտ չեն մնար», եւայլն, եւայլն։

Քանի մը տարի առաջ, կառավարութիւնը արտօնած էր որ իրենց տան մէջ աշխատէին. բուրդ կու տար որ հագուստեղէն հիւսէին, լաւ կը շահէին եւ կը ծախսէին. սակայն

յետոյ արգիլեցին, որովհետեւ այդ գործը ընողները սկսան մեծ չափանիշով չարաշահել, ուստի նոր վիճակը այդ գործէն ապրողները նեղ կացութեան մատնեց:

Կէսօրին, ճաշի էր հաւաքուած ընտանիքի կազմը - Հայկուհի, մեծ տղան՝ Լեւոն, կինը, զաւակները, Նուարդը, Հայկուհիին քոյրը, եղբայրը՝ Պետրոս Սոփաճեան, եւայլն:

Երկրորդ մանչը՝ Շարամ, իր կնոջ՝ Քնարիկ, եւ զաւակներուն՝ Մարտիկ եւ Էլիզ, հետ արտագաղթած էր Ամերիկա եւ հաստատուած իր հարազատ հօրեղբօր՝ Յովհաննէսին մօտ: Նեղ օրեր անցուցեր էին հոս, Հայաստանի մէջ, մանաւանդ Շարամին բանտարկութեան պատճառով: Շարամը խելացի, աշխոյժ, աշխատասէր երիտասարդ մըն է. Քնարիկը խիստ ճարպիկ, ուշիմ վանեցիի զաւակ: Երբ արգիլեր էին իրենց տան մէջ գործել, դրամական նեղութիւնը զգալի դարձեր էր: «Շարամին ձեռքէն ամէն բան կ'ելլէ» կ'ըսէին: Ընկերոջ մը մօտ բանի մը օր աշխատելով ոսկերչութիւն էր սորված: Օրին մէկը, բարեկամ մը ծանօթ մը բերեր է, կտոր մը ոսկի հետը, որ իրեն մատանի մը շինէ: Կ'երեւի գաղտնի ոստիկանի ծուղակ էր: Բռներ եւ դատեր էին 3 տարի բանտարկութեան: Ինձմէ գաղտնի պահած էին թէ երկու տարիէ ի վեր արտագաղթելու թուղթերը յանձնած էին:

Ճաշէն ետք, Լեւոնին հետ գացինք Յովսէփ Մարգարեանին տունը: Փայտի վրայ փորագրող, նկարիչ, գիտնական, տաղանդաւոր մարդ մը՝ որ Շահէ եւ Եղիշէ սրբազանները ծանօթացուցած էին: Կարծես թանգարան է տունը: Մեզի յատուկ յուշանուէրներ չտեսանք: Անցեալ տարի ալ հանդիպեր էի իրեն:

Ժամը 3.30-ին սենեակ եկայ, «Արմենիա», եւ պատկերասփիւռով հետեւեցայ Կարէն Դեմիրճեանի ճառին: Պրեժնեւին կողմէ շնորհաւորական նամակ կար միայն: Տասը տարի առաջ անձամբ եկած էր Հայաստան: Գնահատական եւ աւելի մեծ յաջողութեան մաղթանքներ պարունակող գիր մըն էր:

Կիրակի, 6 Նոյեմբեր

Կապ հաստատեցի Զօրի Բալայեանին հետ: Ան է որ Սերօ Խանզադեանին ստորագրութեամբ Պրեժնեւին ուղղուած «Բաց նամակ»ը գրած է իր խմբակին հետ համախոհուրդ: Այս նամակն էր որ այնքան աղմուկ հանած էր եւ Հայաստանի բարձրագոյն հեղինակութեան տէր մարդը՝ Կ. Դեմիրճեան, ջղայնացուցեր էր թէ ինչո՞ւ հրատարակած էր «Զարթօնք»ը եւ ո՞վ էր զայն դուրս հանած Երեւանէն: Ան հայերէն թարգ-

մանութիւնը եւ մեկնաբանութիւնը տուած էր Վահէ-Վահեանին, որ բերէ Պէյրութ։

Զօրին ժամը 8-ին եկաւ եւ զիս տարաւ Սերօ Խանզադեանին բնակարանը։ Հսկայ վիլլա մը, շքեղօրէն կանգնած Նորֆի բլուրին վրայ։ Ամբողջովին իր ձեռակերտ շինութիւնն է, ըստ Սերոյին։

«Զարթօնք»ի 15 Հոկտեմբեր 1977-ի թիւով եւ առաջին էջի վրայ զետեղած էինք նամակն ու մեկնաբանութիւնը։ Կարդաց «Սպարապետ» Սերօն, հարցուց թէ ո՞վ էր թարգմանած հայերէնի, փոքր դիտողութիւն ըրաւ եւ հարցուց կարծիքս բովանդակութեան մասին։

- Եկայ յատկապէս շնորհաւորելու։ Ազգային իրաւ հայ տաղանդաւոր գրագէտի վայել է, եւ քաջ ու յանդուգն,- ըսի։ Ուրախացաւ։

Մինչ մենք կը խօսէինք, Զօրին դիմացս նստած աչք կ'ընէր թէ Սերօն մեծ բաժին չունի։ Բացատրեց վերադարձին որ իրենք մտածած ու գրած են, եւ ուզած՝ որ Սերօ Խանզադեանն ըլլայ հեղինակը։ Սիրով ընդունած էր։ Զօրիին ծանօթ երիտասարդ մըն էր մեզ տանողը։

- Կրնանք ազատօրէն խօսիլ, վստահելի երիտասարդ է,- ըսաւ Զօրին, որ կ'աշխատի Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը վերադարձնել տալ Հայաստանի։- Մեր խմբակը փոքր է, բայց ազդեցիկ։ Ռուս մտաւորական շրջանակներու մէջ լուրջ աշխատանք կը տանինք այս ուղղութեամբ։ Անոնց մէջ ալ լաւ տարրեր կան եւ շատ մտահոգ որ Ս. Միութեան մէջ իսլամ բնակչութիւնը մեծ աճ կ'ունենայ։ 1920-ին մօտ 15 միլիոն էր բոլոր իսլամ հանրապետութեանց բնակիչներուն թիւը, հիմա 50-60 միլիոնի հասած է։ Լուրջ վտանգ է Ռուսիոյ կամ Ս. Միութեան համար։ Ռուս ղեկավար, մանաւանդ մտաւորական շրջանակներու մէջ հողը պատրաստ է, առաջին առիթով Ղարաբաղի ու Նախիջեւանի խնդիրը բարձրացնելու պարագային պատրաստ են... օգնելու Հայաստանի, որ գէթ այդ անարդարութիւնը դարմանուի։

Պրեժնեւին օգնականը հեռաձայնած է Կ. Դեմիրճեանին որ ինքնէ հարցը։ Զօրին երկար տեսակցութիւն ունենալու էր իրեն հետ, անշուշտ բոլորովին անտեղեակ ձեւանալով «Զարթօնք»ի հրատարակած նամակին կամ անոր բովանդակութեան։ Այն տպաւորութիւնը ունէր որ դժգոհ չէր։ Զօրիին բացատրեցի թէ վստահ եմ որ շատ նեղացած են։ Ըստ Մոսկուայի, մանաւանդ Հայաստանի պետական քաղաքականու-

թեան՝ բնաւ օգտակար չէ որ ներքին հանրապետութիւններու յարաբերութեան վնաս հասցնող գրութիւններ, վիճելի հարցեր արտասահմանի հանրային կարծիքին ներկայացուին...: Զօրին կը պնդէր թէ բան դուրս չի գար. ինչո՞ւ Սերոյին դէմ որեւէ բայլ չառին եւ չէին կրնար առնել, որովհետեւ ինք իր ստորագրութեամբ գրած է եւ պատասխանած հեղինակաւոր պաշտօնական հրատարակութեամբ «Խաղաղութեան Եւ Սոցիալիզմի Խնդիրներ» պարբերաթերթին: Այս թերթին մէջ հնդիկ համայնավար Սարադա Սիտրին եւ իրաքցի համայնավար Ատել Խառան ստորագրած են գրութիւն մը թէ Ղարաբաղը Ատրպէյճանի կը պատկանի, հայերը իրաւունք չունին, եւայլն: Ասոնց պատասխանն էր Խանզադեանին ծանօթ նամակը:

Խանզադեանը կը պատրաստուէր ուրիշ նման բայլեր առնել, բայց տիկինը միջամտեց եւ իր վախը յայտնեց որ կրնան վնասուիլ: Թող ուրիշներ ընեն, Սիլվան կամ Գէորգ Էմինը, եւայլն: Հայաստանի մտաւորականները տեղեակ են ո՛չ նամակէն, ո՛չ ալ արտասահմանի մէջ անոր հրատարակուելէն:

Երէկ գիշեր, Ամերիկայէն հեռաձայնած են Սերոյին, անունը չէր յիշեր թէ ով էր. «Պայքար»էն չէր. հաւանաբար Եդուարդ Պողոսեանն էր:

Զօրին բացատրեց որ Ղարաբաղի շրջանի Կենտկոմի Ա. Քարտուղար Գէորգովին կինը թուրք է, տղան թուրք է մեծցած, հայրը բնաւ չի գիտեր հայերէն, ինք ալ թրքախօս է: Ազդուած Խանզադեանին նամակէն՝ «Խաղաղութեան Եւ Սոցիալիզմի Խնդիրներ» թերթին մէջ հերքած է իրեն վերագրուած ամբաստանութիւնները:

Խանզադեանը հարցուց թէ ո՞վ էր հեղինակը հետաքրքրական մեկնաբանութեան:

– Զեմ գիտեր,– ըսի...:

– Ան պէտք էր որ ստորագրէր: Ինչո՞ւ պիտի վախնար,– ըսաւ:

– Ամէն մարդ «քաջ սպարապետ չէ» Սերոյին նման:

Երկուշաբթի, 7 Նոյեմբեր

Տօն է այսօր: Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 60-ամեակին առթիւ պաշտօնական տողանցք շքեղ ու փառաւոր, Լենինի Հրապարակը: Լենինի արձանին պատուանդանին վրայ, Կարէն Դեմիրճեանին կողքին, միւս հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները, պաշտօնական անձնաւորութիւններ:

Սենեակս մնացի: Պատուհանս գոցուած էր խոշոր պաս-

տառով, դրօշակով եւ լոզունգներով։ Փոքր անկիւնէն կը դիտէին տողանցքը։

Եղիշէ Յակոբեանը պիտի գայ մօտս. անշուշտ ծանօթ նամակին մասին խօսելու։ Եկաւ Հայկ Նագգաշեանին հետ։ Ճաշ ապսպրեցինք սենեակս։ Լիւսի Սիւլահեանն ալ եկաւ։ Ուիսքի շատ խմեց Եղիշէն եւ շատախօս դարձաւ։

Երեքշաբթի, 8 Նոյեմբեր

Առտու, Ռոմէնը մեզ՝ Աւետիս Տեմիրճեան, Հայկ Նագգաշեան եւ ես, տարաւ Էջմիածին, Վազգէն Վեհին մօտ։ Վեհին առաջարկեցի որ բահանայ օծէ Ռոմէնը, որովհետեւ լաւ ու հաւատարիմ աշխատող է, նուիրուած հայրենասէր։ Լաւ էր Վեհին տրամադրութիւնը։ Կատակէն ետք մեկնեցաւ Ռոմէնը։

Առաջարկեցի խորհրդակցիլ 2 հարցերու շուրջ.–

ա) Լիբանանահայ Օգնութեան Յանձնախումբ։ Նախապէս տեղեակ էր Վեհը եւ հաշուապահ Պրն. Գառնիկ Քէհեայեանին պատուիրած էր որ հաշիւները ներկայացնէ։ Շուրջ 9000 տոլար եկած էր Էջմիածին, որուն 5000-ը՝ Աւըստրալիայէն։

– Շուտով պիտի փոխանցեմ Պէյրութ որ բաժնէք եւ վերջ տաք Յանձնախումբին գոյութեան, անշուշտ հաղորդագրութիւնով մը եւ հաշուետուութեամբ,– ըսաւ Վեհը։

Գովեցի Վեհին այս նախաձեռնութիւնը, որ իր տեսակին մէջ մտածումով, նախաձեռնութեամբ, դրամական բանակով եւ բաժանումի կազմակերպութեամբ մեծագոյն եւ լաւագոյններէն էր։

բ) Եկեղեցական հարցեր։ Պատրաստուած ու նուիրուած եկեղեցականներու թիւը շատ փիչ է արտասահմանի մէջ, մանաւանդ էջմիածնական թեմերու մէջ...։ Եղողներն ալ չեն կատարեր իրենց պարտականութիւնը, զոհողութեան ոգիի պակասը ակնյայտ է...։ Գանգատ կայ Մարսիլիայէն Յակոբ Եպս.ին եւ Ամերիկայէն՝ Տիրան Եպս.ին դէմ։ Դամասկոսի Առաջնորդը՝ Ոսկան Վրդ., տեղը նստած չունի։ Հարկ է խիստ պատուիրել որ մնայ պաշտօնին վրայ եւ աշխատի թեմին համար. տեղւոյն ազգայինները, իշխանութեան վրայ եղողները ձանձրացած են իր թափառական վիճակէն, շատ պահանջկոտ ալ է։ Ազգային իշխանութեան անկուսակցական ազգայինները դառնութեամբ կը գանգատին։ Կրնանք թեմը կորսնցնել, Անթիլիասը առիթի կը սպասէ։

Անթիլիասի Ազգային Ընդհանուր Ժողովը պիտի գու-

մարուի Մայիս 2-ին։ Անկէ ետք կարելի է բանակցիլ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Կիլիկեան Աթոռին միջեւ ծագած վէճին շուրջ, տրուած 5 կէտերով, որոնցմէ կարեւորը թեմերու հարցն է. անշուշտ անկէ առաջ՝ Էջմիածինի Աթոռին գերակայութիւնը, որ մեզի համար անվիճելի հարց է։ Շուրջ երեք ժամ տեւեց մեր հանդիպումը, հաճելի մթնոլորտի մէջ։

Չորեքշաբթի, 9 Նոյեմբեր

Վերջ արձակուրդի։ Վ. Համազասպեանին մօտ, Կոմիտէին մէջ, ընդունելութիւն կար արտասահմանի հիւրերու։ Ըսած էի որ Հայկ Նագգաշեանը խօսք առնէ Ռ.Ա.Կ.-ի կողմէ, հրաւիրեր էի զինք որ ներկայ ըլլայ։ Հայկը ըրաւ պատշաճ խօսքեր։ Համազասպեանէն ետք, խօսեցան Մարիձա Յարութիւնեանը, Ալիսիա Կիրակոսեանը Արժանթինէն, նաեւ Մարօ Մարգարեանը։

Հինգշաբթի, 10 Նոյեմբեր

Սենեակ մնացի։ Ռոմէնը եկաւ յայտնելու որ վաղը հանդիսաւոր նիստ կայ Ս. Միութեան նուիրուած, Կապի Կոմիտէի նախագահութեան կողմէ, եւ թէ կ'ուզեն որ Պէյրութի հիւրերը՝ Մատէեան, Տեմիրճեան, Թովմասեան, խօսք առնեն։ Հասկնալի է որ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 60-ամեակին առթիւ էր...։

Ճաշէն ետք սկսայ նօթագրել խօսելիքս, բայց առիթ չտուին հիւրերը։

Ուրբաթ, 11 Նոյեմբեր

Առտու, եկաւ Լեւոն Վարդապետեանը, «Զարթօնք»ի առաջին գրաշարներէն մին, որ պատերազմին գնաց Ֆրանսա, ուր մտած էր ընդդիմութեան մէջ, գերման գրաւիչներու դէմ պայքարած, օգտակար եղած էր հայերու եւ ֆրանսացիներու։ Լեւոնը Սերօ Խանզադեանին դրացի է, նիւթական վիճակը լաւ չէ։ Կը կարծէ որ արդարօրէն չէ գնահատուած իր ծառայութիւնը պետութեան կողմէ։ Հնակարկատ է։ Սերոյէն իմացած է որ հոս եմ, եկած էր այցելութեան՝ հին յուշերով վերանորոգուելու։

Կը հետեւի թէ կազմակերպուած նիստին պիտի երթամ առանց ճառս պատրաստելու։

Բեմին վրայ, Վազգէն Վեհին մօտ, տեղ էին պահած ինծի համար։ Վահագն Դաւթեանը կ'ատենապետէր։ Վ. Համա-

զասպեանը զեկուցողն էր։ Սփիւռքի Կոմիտէի նախագահին շուրջ 100 ծանօթ մտաւորականներ, գիտնականներ, փրոֆեսորներ, եւայլն հաւաքուած էին սրահին մէջ։

Խօսքիս մէջ նուազագոյն տեղը յատկացուցի 60-ամեակին։ Ըսի.

– Արտասահմանէն եկող հասարակական գործիչի մը կողմէ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տարողութեան եւ ձեռք բերած աննախընթաց արդիւնքին վերլուծումը պիտի նմանէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, Մեծ Եղեռնէն առաջ, Ամերիկայէն թէ Եւրոպայէն եկած Քրիստոսի քարոզիչներու գործին։ Քրիստոնէութիւնը քարոզել հայ ժողովուրդին, որ եղած էր առաջինը զայն ընդունող ու տարածող՝ երբ դեռ Ամերիկան գոյութիւն չունէր եւ Եւրոպան թաղուած էր մութ խաւարի մէջ։

Անկասկած որ ներկաներդ՝ բոլորդ առանց բացառութեան, ինձմէ շատ աւելի լաւ կրնաք կատարել, աւելի լաւ գիտականօրէն սերտած էք։ Ես յաւակնութիւն չունիմ նորութիւն մը բերելու ձեր ծանօթութեան վրայ։ Թոյլ տուէք, ուրեմն, որ ըսեմ մէկ բան՝ թէ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը բերաւ ամենէն կարեւորը հայրենիքի մէջ ապրող մեր ժողովուրդին՝ նա՛խ ապահովութիւն եւ ապա խաղաղութիւն։ Ասոնք առիթ տուին որ հայ ժողովուրդը, շնորհիւ իր իմացական կարողութեան, զոհաբերութեան եւ նախաձեռնութեան ոգիին ու աշխատասիրութեան՝ քանդուած երկիրը արագօրէն վերաշինէ, նոր հայրենիք կերտէ։ Ամէն մարզի մէջ աննախընթաց յառաջդիմութիւն արձանագրէ, նախանձելի բարձունքի հասցնէ իրագործումները։

Թոյլ տուէք, ուրեմն, որ ես դառնամ իմ կոչումիս։ Իբրեւ Սփիւռքի մէջ գործող մարդ, եթէ այսպիսի պաշտօնական նիստի մը մէջ ըլլայի հայրենիքէն դուրս, խօսքիս բացումը պիտի ըլլար այսպէս։

Ն.Ս.Օ. Տէր Տէր Վազգէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, յարգելի ատենապետ, սիրելի արենակիցներ։

Սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի ու աւելի ամրապնդելու հարցն է որ կը զբաղեցնէ միտքս ամէն անգամ որ այցելեմ մայր հայրենիք։ Տօնական այս խանդավառ օրերուն, քանի քանի արտայայտուողներ շեշտեցին թէ Երեւանի կամ Ս. Հայաստանի կառավարութիւնը ամենայն հայոց կառավարութիւնն է։ Մենք ալ դուրսը նոյնը կը դաւանինք եւ կը փրոփականտենք, կը քարոզենք, հայրենասիրութիւն կը սփռենք

սփիւռֆահայութեան։ Ժողովուրդին համար շատ հաճելի է լսել թէ Երեւան ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս սփիւռքի մայրաքաղաքն է, չքնաղ ու ծաղկած, ամէն տարի աւելի շքեղացած, եւայլն։ Բայց արդեօք մենք դուրսը, իսկ դուք երջանիկներ մայրենի հողին վրայ կը կատարե՞նք մեր պարտականութիւնը լիովին հանդէպ մեր ժողովուրդին, որ իսկապէս զգայ թէ նոյն ազգին զաւակներն են։

Ասիկա ձեզ եւ մեզ խոշոր բարոյական պարտաւորութիւններու տակ կը դնէ։ Առնենք բանի մը օրինակներ։ Ես չեմ գիտեր թէ բանի՞ հայրենաբնակ մարդ կ'ուզէ գիտնալ սփիւռքը։ Խոր ցաւ է ինծի համար հաստատել թէ արուեստագէտներ, գրական մարդիկ, նոյնիսկ գիտնականներ կամ պետական գործիչներ, երբ առիթ ունենան այցելելու Սփիւռքի մէկերկու գաղթօճախ՝ կը դառնան յաւակնոտներ յայտարարելու համար թէ իրենք գիտեն սփիւռքը, եղած եւ այցելած են, կը դառնան հեղինակաւոր սփիւռքագէտ։ Այս խոր ցաւ է հաստատելը, որովհետեւ սփիւռքը շատ բարդ ու խրթին կառոյց է։ Ես որ կէս դարէ ի վեր կը գործեմ իբրեւ հասարակական գործիչ, եղած եմ Եւրոպա, Ամերիկա եւ Միջին Արեւելք, չեմ յաւակնիր ճանչնալ իւրաքանչիւր գաղութ իր իւրայատուկ պայմաններով, հոն գործող ազգային միութիւններով, անոնց ղեկավարներով, կեանքի պայմաններով, կենցաղով։

Ի՞նչ միջոց ունինք որ այդ կարգի «յաւակնութիւններու» տեղ, որոնք դժբախտաբար փոխանակ ամրապնդելու սփիւռք-հայրենիք կապերը՝ յաճախ պատճառ կ'ըլլան հակառակ արդիւնքը մէջտեղ բերելու, երբ այցելուները վերադառնան՝ հայրենի պատասխանատուներուն ներկայացնեն կացութիւններ որ համապատասխան են իրականութեան։

Սիրելիներ, ես չեմ գիտեր թէ աշխարհի վրայ բանի՛ ազգութիւն կայ որ շուրջ 3 միլիոն բնակչութիւն ունեցող երկրի մը մէջ ապրի, գաղթականութիւն տեսնէ, անօթութեան մէջ հայրենիք կերտէ, Գիտական Ակադեմիա հիմնած ըլլայ պատերազմի ահաւոր տարիներուն։ Քանի՛ ազգ կայ որ համայնագիտարան հրատարակէ։ Մենք հպարտ ենք։ Ինչո՞ւ չօգտուինք։ Ակադեմիայի մէջ հարկ է կազմել յանձնախումբ մը եւ անոր պարտականութիւն տալ որ ուսումնասիրէ իւրաքանչիւր գաղութ իր ընկերային, ազգային, մշակութային, մարզական ու ապրուստի պայմաններով։ Հետեւի հայրենասէր կազմակերպութեանց գործունէութեան, անոնց ղեկավարներուն հետ ծանօթանայ եւ փոքր գրքոյկներ պատրաստէ։ Ար-

տասահման գացող մտաւորականները, նոյնիսկ զբօսաշրջութեան գացող արուեստագէտները կարդան եւ պատրաստուին թէ երբ Լիբանան կամ Եգիպտոս կամ Ամերիկա երթան՝ ի՛նչ ակնկալեն գտնել. ո՞ր կազմակերպութեան հետ հանդիպին, եւայլն: Այս եւ նման ծանօթութիւններ պիտի արգիլեն կարգ մը վնասակար արտայայտութիւններ, զորս կ'ունենան նոյնիսկ ծանօթ մտաւորականներ, երբ հայրենիքէն դուրս ըլլան գործով կամ այցելութեամբ:

Ուրիշ հարց մըն ալ, միտքս չարչրկող, նուրբ եւ բաղաքական գոյն ունի: Եթէ Գահիրէի մէջ հանդէսի մը խօսիմ եւ ըսեմ թէ Հայաստանի կառավարութիւնը մերն ալ է հայապահպանումի տեսակէտով, եւ եթէ ունկնդիրներէն մէկը հարցնէ ինծի թէ ապա ինչո՞ւ չեն օգներ որ եղբայրական սոցիալիստական հանրապետութիւններու մէջ, Ս. Միութենէն ներս թէ դուրս, հայ համայնքներու չզլացուին կրթական-մշակութային դիւրութիւններ, ի՞նչ պիտի ըսեմ: Գիտեմ թէ փափուկ հարց է, սակայն եթէ մեր պետութիւնը զբաղի լրջօրէն՝ վստահ ենք թէ ունին իմաստութիւնը եւ խոհեմութիւնը լուծելու կարգ մը խոչընդոտներ... որ հայ վարժարանը գործէ, չփակուի. հայ թերթեր հրատարակուին: Այդ սոցիալիստ երկիրները մեծապէս կը նպաստաւորուին Ս. Միութեան կողմէ, իսկ Ս. Հայաստանը իբրեւ մէկ համահաւասար հանրապետութիւն իր ձայնը ունի...:

Այսպիսի միջոցառումներն են որ հզօր ազդակներ պիտի ըլլան սփիւռք-հայրենիք կապեր ամրապնդելու:

Շատ լաւ ընդունելութիւն գտայ: Վեհափառը սրտանց գնահատեց. Համազասպեանը եւ շատ մը ուրիշներ, ինչպէս Կոմիտէի երիտասարդ աշխատողները, մեծ խանդավառութեամբ դիմաւորեցին ճառս:

Վազգէն Վեհափառը վերջին խօսողն էր:

Ներկայ Հայաստանի՝ Ռուսիոյ միանալու 150-ամեակն է յառաջիկայ տարի: Նոյեմբեր 29-ը մօտիկ է, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 60-ամեակը կը նշենք. այս երեք պատմական թուականները կը խորհրդանշեն ռուս եւ հայ ժողովուրդին մօտիկ բարեկամութիւնը: Մատէեանին, Ա. Տեմիրճեանին եւ Աղասի Դարբինեանին խօսքերը բլիշէներ էին:

Համազասպեանը ճաշկերոյթ տուաւ «Արմենիա»ի մէջ:

Շաբաթ, 12 Նոյեմբեր

Կէսօրին, Կոմիտէի մամուլի բաժինէն Խաչիկը գիս տա-

բաւ Դիլիջան։ Երէկ գիշեր, Երեւանի մէջ անձրեւ էր։ Դէպի Սեւան ճամբան ձիւնով ծածկուած էր։ Գեղեցիկ է բնութիւնը։

Դիլիջանի վայրէջքի օձապտոյտ ճամբան, դիմացի անտառները գոյնզգոյն, հոյակապ տեսարան։ Իմբնաշարժները շատ դանդաղ կը շարժին։ Մեծ բանակութեամբ աղ թափած են որ չսահին մեքենաները։ Մշուշոտ էր ճամբուն մէկ մասը։ Անտառները գեղեցկութեամբ տարբեր են նախորդ անգամէն, բանի որ ձմեռ էր եղանակը։ Ձիւնի փաթիլները ծառերու տերեւներուն վրայ կը թափին եւ շատեր յետոյ գետին կը հասնին։ Ճիւղերը բեռնաւորուած են ձիւնով։

Հասանք բլուրին վրայ թառած հայկական ճարտարապետութեամբ շինուած առողջարանի շէնքը, որ կը կոչուի «Լեռնային Հայաստան»։

Կիրակի, 13 Նոյեմբեր

Հանգիստի օր։ Երէկ գիշեր, ժամը 11-ին դուռս զարկին։ Հայաստանի ժողովրդական արտիստուհի Արտեմիս Գիւզալեան – 70 տարեկան – եւ Ակադեմիայի աշխատող Կարլէն Արտաշէսի Դանիէլեան երիտասարդը, որ Դոկտոր է արդի հայ գրականութեան։

Հրաւիրեցին որ իրենց սենեակը երթամ։

– Ուշ է ինծի համար, բիչ մը յոգնած եմ։ Վաղը Արաբսիին սենեակը պիտի հաւաքուինք որ երգէ,– ըսի։

Երկուշաբթի, 14 Նոյեմբեր

Առաւօտուն այցելեցի Քոմփոզիթորներու տունը։ Տեսայ հանգիստի համար եկողներու յարմարաւէտ տնակները։ Դիրքի հասած արուեստագէտներ ունին իրենց առանձին ամառնային տնակները։ Աշխարհահռչակ երաժիշտներ այցելած են եւ արձանագրութիւններ թողած։ Անտառներու մէջ թաղուած, բնութեան ծոցին մէջ հանդարտ աշխատանքի վայր է։

Կեդրոնական շէնքը ճաշարանով, հանդիսասրահով ու զանազան յարմարութիւններով օժտուած է։

Հայաստանի բիչ մը ամէն կողմ, մանաւանդ առողջարաններու մէջ, ժամանցի կարեւոր եղանակ մըն է նարտ խաղալը, մոլիներ շատ կան։ Իսկ երբ «Արարատ» ֆութպոլի խումբը խաղ ունենայ Հրազդան մարզադաշտին մէջ թէ այլուր, ամէն մարդ հեռուստատեսիլին շուրջ է բոլորուած։ Ճակատագրական մրցում մը ունէր այսօր «Արարատ»ը, եթէ պարտուին՝ Բ. դասակարգ կ'իջնեն։ Ամո՛թ։ Բարձր կատարէն

այսքա՜ն անկում, վերջին երկու-երեք տարիներու ընթացքին։ «Արարատ»ը մէկ կոլ ըրած է Մոսկուայի խումբին դէմ, որ աղիւսակին մէջ թիւ 2 է. ուրեմն լաւ խաղացող։ Հաւասար են 1-1։ Սակայն «Արարատ»ը կը մնայ Ա. դասակարգին մէջ։

Ժամը 10-ին, սենեակ եկայ Մոնթէ Քարլոյի ռատիոկայանէն լուրեր առնելու։ Արաբական գագաթի ժողով պիտի գումարուի Թրիփոլիի մէջ Դեկտեմբերին, Լիպիոյ Նախագահ Մուամմար Քատտաֆիին[80] հրաւէրով...։

Երեքշաբթի եւ Չորեքշաբթի, 15-16 Նոյեմբեր։

«Լեռնային Հայաստան» առողջարանին մէջ հանգստաւէտ եւ հաճելի շաբաթ մը պիտի անցնեմ կ'երեւի։ Առողջարանին մէկ առաւելութիւնը այն է, որ զանազան վայրերէ, երկիրներէ պետական կամ պարզ բանուորներու շրջանակէ հանգստացողներ կ'ըլլան։ Մանաւանդ սփիւռքէն եկող հայ գործիչի մը հանդէպ խոշոր յարգանք ու ակնածանք կը ցուցաբերեն։ Բոլորն ալ կը փափաքին լսել լուրեր, խապրիկներ դուրսի հայրենակիցներէն։

Զանգեզուրի Ղաբան քաղաքի հանքային աշխատաւորներէն 5 հոգինոց խումբ մը հոս է։ Ամէն օր կը ջանան որ զրոյց ունենան հետս։ Խորապէս հետաքրքրուած են արտասահմանի հայութեամբ։

Կազմակերպեցին որ գիշեր մը, ճաշէն ետք, հաւաքուին Առողջարանի բնակիչները, որ խօսիմ Լիբանանի հայ գաղութին մասին։ Մեծ հետաքրքրութեամբ լսեցին մեր եկեղեցիներու, հայկական դպրոցներու, ակումբներու, մշակութային, մարզական շարժումներու, մամուլին մասին։ Տուին որոշ հարցումներ։

Ակադեմիկոս Բակունցը՝ Ակսէլին տղան, հարցուց թէ գիտութեան դասաւանդութիւնները հայերէնո՞վ կ'ըլլան։ Ո՛չ ըսի ու բացատրեցի թէ ինչու։ Ակադեմիկոս է, բայց արտասահմանի պայմաններուն անծանօթ։

Ուրբաթ, 18 Նոյեմբեր

Վերջընթեր գիշերս է։ Ղաբանի բանուորներու խումբին շատ համակրելի, հանոյակատար, Լենդրուշ անունով գործաւորը հանոյք կը զգար մօտս ըլլալով։ Ամէն ճիգ թափեց որ Ղաբան կապուի հեռախօսով եւ իմ ծանօթ Մուրատ Նուրիճանը, որ տաղանդաւոր արձանագործ է, խօսի հետս։ Այնքան յուզուած երկար խօսեցաւ հեռախօսէն եւ ըսաւ թէ

վաղը կու գայ զիս տեսնելու։ Արգիլեցի։ Հեռու էր տեղը։

– 1978–ին երբ Ջերմուկ գամ՝ հոն աւելի մօտ է, կրնաս գալ,– ըսի։

Ըսաւ թէ յառաջիկայ տարի Դաւիթ Բէկի հսկայ արձանը պիտի շինէ, կ'աւարտի ու բացումը պիտի կատարուի, կ'ուզէ որ անպայման ներկայ գտնուիմ Ղարան։ Խոստացաւ նամակ գրել։

Կէսօրին, անտառ բարձրացայ, բալեցի երկար մինչեւ կատարը լերան։ Հադիպեցայ ոչխարներու հօտի մը։ Հովիւին հետ զրոյց։ Բարի գիւղացի մըն էր, կապուած իր հօտին։

Բնութեան տեսարանը ուղղակի հրաշալիք, նոյնպէս՝ պայծառ արեւ, առողջ օդ։

20 Նոյեմբեր, Կիրակի

Երեկոյեան, էջմիածին, Վազգէն Վեհին գացի։ «Ամերիկայի Ձայն»ը մտիկ կ'ընէր։ Կարեւոր եւ ցնցիչ լուրն էր Եգիպտոսի Նախագահ Սատաթին Երուսաղէմ երթալը՝ հրեայ պետութեան հետ հաշտութեան համար։ Քաղաքական յանդուգն քայլ մը։ Արաբական աշխարհը յուզումի, իրարանցումի մէջ է եւ պառակտուած։ Բացի Սուտանէն եւ Մարոքէն՝ միւս բոլոր արաբ պետութիւններէն ոմանք շատ ծայրայեղ, իսկ ուրիշներ մեղմ հակառակ կեցուածք ունին։

«Արմենիա» դարձայ հանգստանալու մտածումով։ Սակայն ուրիշ կերպ դասաւորուեցան դէպքերը։ Պարգեւ Ֆիլեանին հաւաքուեցանք։ Զօրին նորութիւններ ունէր Սերօ Խանզադեանի «Բաց նամակ»ին հետ առնչուած։

Առջի օր, Կարէն Դեմիրճեանը կանչեր է Սերօ Խանզադեանը եւ՝

1. Զօրաւոր կերպով յանձնարարեր է որ նամակով բողոքէ «Զարթօնք»ին եւ միւս թերթերուն արտասահման, նամակը առանց իր արտօնութեան հրատարակուած ըլլալուն համար։

2. Ուզած է գիտնալ թէ ո՞վ է հեղինակը մեկնաբանութեան։

3. Ո՞վ տարած է նամակը Հայաստանէն դուրս։

Անշուշտ Սերօն յայտնած է Կ. Դեմիրճեանին ինչ որ գիտէր։ Հարցումներ թիւ 2 եւ 3–ին պատասխանները չէր գիտեր որ ըսէր։ Իսկ գալով բողոքի նամակ գրելու հարցին, Զօրին եւ ընկերները համոզած են որ նման քայլ մը չառնէ, ատիկա կը վնասէր իր ժողովրդական համակրանքին...։ Իրաւ

ալ չգրեց։

Երէկ, Զօրին հեռաձայնած է Կ. Դեմիրճեանին թէ կը փափաքի զինք տեսնել։ Շատ ուշիմ է Զօրին, ուզած է չափել Դեմիրճեանին զայրոյթը։ Տեսնել ուզելուն պատրուակը գտած է հրապուրիչ առաջարկով՝ թէ ծրագրած է Հայաստանի մասին երկար ուսումնասիրութիւն մը գրել, որուն նպատակը պիտի ըլլայ բարձրացնել Կարէն Դեմիրճեանին վարկը։ Պարզ է որ Զօրին ինչ որ ղրկէ՝ կը հրատարակեն ռուս թերթերը, քանի որ նա՛խ հետաքրքրական եւ լաւ գրութիւններ են, յետոյ՝ խմբագիրներուն հետ մտերիմ է։

Զօրին խոստովանած է թէ Սերոյին նամակը ռուսերէնի թարգմանած է որոշ հպումներով, սակայն տեղեակ չէ թէ ո՞վ է հեղինակը մեկնաբանութեան եւ թէ ո՞վ տարած է արտասահման։

– Դուն, որ Բարունակ Թովմասեանը տարիր Սերօ Խանզադեանին մօտ, ուր կարդացիք «Զարթօնք»ի 15 Հոկտեմբերի թիւին մէջ ծանօթ նամակը, չհասկցա՞ք Թովմասեանէն որ ո՛վ տարած էր «Զարթօնք»ին։

Պատասխաներ է թէ թղթատարով ստացած եմ Մարսիլիայէն։ Իրաւ ալ նամակը հրատարակելէն 2–3 օր ետք Մարսիլիայէն թղթատարով եկաւ օրինակը նամակին՝ «Զարթօնք»ին, «Արարատ»ին, «Ազդակ»ին[81], բայց մենք արդէն հրատարակեր էինք եւ «Ազդակ»ն ալ մեզմէ – յայտնած էր այս պարագան – արտատպած էր։ Անշուշտ պատահեցաւ որ Վահէ-Վահեանը Երեւան էր եղած եւ Զօրին իրեն հետ ղրկած էր նամակը։ Անհրաժեշտ էր որ այս գաղտնիքը մնար մեր մէջ։

Միտքիս մէջ խոշոր հարց կը ծագի։ Նամակին բովանդակութեան, նպատակին, օգտագործելուն եւ օգտակարութեան մասին ո՛չ խօսող, ո՛չ ալ մտածող կայ. միւս կողմէ, պետական կամ կուսակցական կարծէք ամբողջ մեքենան լարուած է գտնելու թէ ո՞վ է դուրս հանած նամակը։ Ասիկա անհասկնալի է մեզի համար, թէեւ ո՛չ այնքան ալ, քանի գիտենք տիրող կարգերու կարգապահութիւնը։ Արգիլուած է եւ վերջակէտ։

Այս պարագային, մանաւանդ հրահանգը ՄՈՍԿՈՒԱՅԷՆ կու գայ, ուրեմն խնդիրը կը ստանայ վերջին ծայր լուրջ բնոյթ… կարելի է երկարօրէն խորհրդածել… բայց անցնինք։

Զօրիին ըսած էի թէ Կ. Դեմիրճեանը շատ էր նեղացած, չէր հաւատացած։ Հիմա հետը տեսնուելէ ետք կը զգար թէ աւելի ծանր է կացութիւնը, եւ հակառակ անոր որ Մոսկուայի

ռուս մտաւորականներու եւ պետական շրջանակներու մէջ լայն ծանօթութիւն ունի եւ հոս հայկական իրաւունքներու շուրջ ազատօրէն կը խօսի, մանաւանդ Ղարաբաղի, Նախիջեւանի մասին, բաւական ցնցուած եկած էր Դեմիրճեանին հետ երեքուկէս ժամ տեւած զրոյցէն։ Շատ խնդրեց որ իր անունը երբեք չյիշուի այս առնչութեամբ Պէյրութի մէջ։ Զօրին պատճառաբանեց թէ կրնայ վնասել իր դիրքին, հետեւաբար կրնայ զրկուիլ հայութեան օգտակար ըլլալէ լայն, ազդեցիկ շրջանակներու մէջ։ Ապահովցուցի զինք։

Զօրին հաստատեց որ Սերօ Խանզադեանը թերթերուն նամակ պիտի չգրէ...։

Եղիշէ Յակոբեանը ըսած էր ինծի թէ Կ. Դեմիրճեանը նեղացած էր Գերսամէն, որ հրատարակած էր նամակը. ըսի թէ կուսակցութեան որոշումն էր։

Երկուշաբթի, 21 Նոյեմբեր

Վ. Համազասպեանին հետ առանձին խօսակցութիւնս տեւեց երեքուկէս ժամ։

1. Վահան Թէքէեանի ծննդեան 100-ամեակին առիթով խումբ կ'ուզենք Պէյրութ։ Տասը հոգինոց խումբը Վահագն Դաւթեանին գլխաւորութեամբ կու գայ, խոստացան։

2. Անդրանիկ Կէօքկէօզեանը կրնայ 1978-ին գալ 6-10 ամիս մնալ պար սորվելու համար.

3. Օհան Տուրեանին հարցով Արտաշէս Կարապետեանը պիտի զբաղի։

4. Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին զատ նոր մարմին մը կը կազմուի, շուտով կ'որոշուի որ մեր հարցերով զբաղի մօտէն։

5. Ալեք Մանուկեանը երկու փրոֆեսորներ կ'ուզէ։ Համազասպեանը առաջարկեց լուծման երեք ուղի՝ ա) Ա. Մանուկեան Հիմնարկը կը դիմէ եւ կ'ուզէ դասախօս մը, որ զուտ հայկական դպրոցի մէջ շաբաթական քանի մը ժամ հայերէն եւ հայագիտական դասեր տալէ ետք, մնացեալ ժամերուն ամերիկեան համալսարանի հայկական ամպիոնին մէջ պարապի։ Օրինական ճամբան այս է Սփիւռքի Կոմիտէին միջոցով։ բ) ԱՕՔՍ-ի շնորհիւ Սովետաամերիկեան Բարեկամութեան Ընկերութեան միջոցով փրոֆեսոր հրաւիրել Ամերիկայի հայկական ամպիոններուն համար։ գ) Ամերիկեւսովետական մշակութային փոխանակութեան ճամբով հարցը լուծել։

6. Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Եւրոպայի Շրջանային Յանձնաժողովի յարմարագոյն ատենապետը, ըստ Համազասպեանին, Նափոլէոն Պիլլիւբեանն է: «Մեծահարուստ ըլլալը չի բաւեր, սիրելի Վարդգէս, համոզում, նուիրում, գործ է պէտք» ըսի: Ըստ իրեն, յաջորդ թեկնածուն պիտի ըլլայ Կարպիս Ջրբաշեանը: Կողմնակալ դատում:

Դիտել տուի թէ Դաւիթ Անյաղթին 1500-ամեակն է 1978-ին: «Վստահ չեմ, ըսաւ, սակայն այդ մասին պետական որոշում կ'առնուի եւ միջազգային չափանիշով կը նշուի: Այն ատեն կրնան Պէյրութ խումբ եւ խօսող ղրկել»: Գէորգ Խրլոբեանին անունը տուի:

- Կոմիտէին ծրագրէն դուրս ինկող կարեւոր աշխատանքներ կան սփիւռքի հայ գաղութներու պաշտպանութեան եւ օգտակարութեան յատուկ,- ըսի:- Ե՞րբ եւ ո՞վ պիտի մտածէ լրջօրէն, որովհետեւ ձեր Կոմիտէին գործերը դանդաղեցնելու բնոյթ կրնայ առնել նման մարմնի մը չգոյատեւումը:

- Այդ մարմինը կրնար գոյութեան կոչուիլ ո՛չ անպայման պաշտօնական յայտարարութեամբ, այլ անշշուկ գործելով: Այդ գաղափարը բու մտքին մէջ հասունցած է եւ տարիներէ ի վեր կը հետապնդես: Ըսեմ քեզի թէ վերին ղեկավարութիւնը լրջօրէն կը զբաղի եւ շուտով եզրակացութեան կը հասնի,- պատասխանեց Համազասպեանը:

Մեր հանդիպման ու զրոյցին վերջին նիւթն էր դարձեալ Խանզադեանին նամակը: Իրեն համար այժմէական եւ ամենէն կարեւոր նիւթն էր, որովհետեւ ՄՈՍԿՈՒԱՅԷՆ եւ Դեմիրճեանէն կու գար:

- Ձեր վրդովումը իրապէս անհասկնալի է մեզի: Կ. Դեմիրճեանը փոխանակ զբաղելու խնդրոյ առարկայ գրութեան բովանդակութեամբ, փոխանակ հարցնելու թէ ինչո՞ւ համար գրուած է նամակ Պրեժնեւին, ելեր կը հետապնդէ թէ ո՞վ ղրկեր է նամակը, ո՞վ տարեր է Պէյրութ: Տուր ինծի բանաւոր պատճառ մը որ նամակին լոյս տեսնելը «Զարթօնք»ի մէջ վնաս կրնայ հասցնել, ես քեզի տասը պատճառ թուեմ թէ որքան օգտակար է անոր ներկայացումը սփիւռքի ընթերցողներուն:

Այո, գիտեմ, պիտի ըսես թէ փափուկ հարց է միջհանրապետական յարաբերութեան հարցը: Արդ ինչո՞ւ Ատրպէյճանը պիտի չմտածէ այդ մասին եւ նման գրգռիչ յօդուած մը պիտի զետեղէ:

145 ազգերու մէջ տարածուած եւ 34 լեզուներով Փրա-

կայի մէջ լոյս տեսած «Խաղաղութեան Եւ Սոցիալիզմի Խնդիրներ» ամսագրին մէջ. դուք շարան շարան մտաւորական ունիք. հրապարակաւ պատասխանելու պարտաւորութեան տակ կը գտնուիք... իսկ մենք արտասահմանի մէջ իրականութիւնը պարզած ենք, մեր պարտականութիւնը կատարած: Մեր ըրածը մեծ գոհունակութեամբ դիմաւորուեցաւ արտասահմանի մէջ, բովանդակութիւնը նորութիւն էր: Հայ իրաւունքներուն եւ ներքին հողերուն տէր կանգնելու ճիգին բացակայութիւնը հայ մտաւորականութեան մօտ՝ մեր դաշնակ աղբարիկները մեծապէս կը մեղադրեն: Ահաւասիկ փաստը որ հայրենի մտաւորականներ արթուն կը հսկեն մեր հողային իրաւունքներուն վրայ: Մեր ղեկավարութիւնը գիտէ թէ ձեր մտաւորականները ուրիշ առիթներով նման դիմումներ կատարած են ուր որ անկ է, սակայն չենք հրատարակած, գաղտնիք էր: Այս մէկը գաղտնիք չէ:

Կէսօրին, Վազգէն Վեհափառին հետ ճաշէն առաջ եւ ճաշէն ետք երկար խօսեցանք:

Մխիթարեաններուն դէմ խիստ զայրացած է Վազգէն Վեհափառը, բանի որ կը ձգտին ներթափանցումներ ընել մեր հօտերէն ներս: Աբբահօր 300-ամեակին առիթով Կարտինալ Վիլիպրանտզին[82] ճառը եւ Պապին նամակը նման միտքեր պարունակող մասեր ունէին: Վենետիկի հրդեհին առիթով Վազգէն Վեհափառը առաջիններէն եղած է որ 5000 տոլար նուէր ղրկէ փութալով օգնութեան. ո՛չ շնորհակալութեան գիր ղրկած են եւ ո՛չ ալ նուիրատուներու ցանկին մէջ յայտարարած: Զարմանալի՜...:

Գարեգին Աթոռակիցին գրութիւնն ալ շատ թերի էր. ամբողջովին գովասանք Մխիթարեաններուն: Ուշադրութիւն դարձնելու է: Նիկոլ Թորոսովիչին[83] ոգին վերադարձի մը վտանգի նշանները ցոյց կու տայ: Նիկոլը Լեհաստանի հայութեան կաթոլիկացման եւ ապա կորստեան պատճառ դարձաւ: Գաղութը շուտով անհետացաւ:

Ա. Մանուկեանի նամակին բովանդակութեան անդրադարձանք: Սրտցաւ ղեկավարը կը գանգատի որ եկեղեցական ղեկավարները առաջնահերթ իրենց պարտականութիւնը չեն կատարեր, անտարբեր են հայ դպրոցներու, ակումբներու, մամուլի հանդէպ: Ամերիկայի մէջ այնքա՜ն դժուարութիւններ ունինք, ո՞վ պիտի ըլլայ օգնողը որ շարունակենք մեր հայապահպանման սրբազան գործը: Կը գլանան իրենց օգնութիւնը Հ.Բ.Ը.Մ.-ին, Ռ.Ա.Կ.-ին եւայլն: Այս վերաբերումը մտա-

ծել կու տայ թէ արդեօ՞ք մեր էջմիածնական եկեղեցականները կը մտածեն որ հայապահպանման գործը բոլորովին Հ.Յ.Դ.-ին պէտք է թողուլ, անթիլիասական եկեղեցականներուն:

– Վեհափառ, երբեմն պէտք է մտրակել,– ըսի:

Իմ թէզս, որ սկիզբէն իրն ալ էր, այն է որ Հ.Բ.Ը.Մ., Հայց. Եկեղեցի եւ Ռ.Ա.Կ. շատ սերտօրէն պէտք կը գործակցին՝ եթէ կ'ուզենք յաջողիլ մեր նպատակներուն մէջ:

– Համաձայն եմ, բայց ի՛նչ ընեմ երբ նուիրեալ, հաւատաւոր, զոհաբերող եկեղեցականներ չկան,– յարեց:

Միջկուսակցական հանդիպումներու ընթացքին մենք Հ.Յ.Դ.-ի ներկայացուցիչներուն ըսած ենք թէ Կիլիկեան Աթոռը վարչական, կազմակերպչական տեսակէտով անկախ է, բայց Մայր Աթոռին իրաւահաւասար՝ երբե՛ք: Գերագոյն է Էջմիածնի Վեհափառը՝ մէկ եւ անբաժան Հայաստանեայց Եկեղեցիին պետը:

Թեմերու հարց: Մենք առաջարկեցինք որ Յունաստանէն սկսինք, ամենէն դիւրինն է, եթէ իրապէս տրամադիր են համաձայնութեան եզր մը գտնելու: Հ.Յ.Դ.ն մերժեց, ուզեց Ամերիկայէն սկսիլ, որ ամենէն դժուարն է: Տրամադիր ենք որ ներկայ վարչական կառոյցը մնայ սկզբունքով կապուելէ ետք ալ, մինչեւ որ ապագային բոլորովին միացուին Ամերիկայի երկու թեմերը: Մերժեցին:

Նորէն մասնաւոր կերպով շեշտեցի որ երբ յառաջիկային նոր հանդիպում ըլլայ՝ Էջմիածնի եկեղեցական ներկայացուցիչներուն անպայման մէկ կամ երկու աշխարհական ներկայացուցիչներ միանան, անշուշտ էջմիածնական թեմերէն, որպէսզի հակակշռեն Անթիլիասէն եկող աշխարհական ներկայացուցիչները: Խոստացաւ Վեհափառը. համաձայն գտնուեցաւ թէ օգտակար կ'ըլլայ:

Մելգոնեանէն շրջանաւարտ պոլսաբնակ համակրելի մտաւորական Բարսեղ Թուղլաճեանը ծրագրած է հրատարակել արտասահմանի մէջ հայ համայնագիտարան մը: Հայաստանի մէջ քաջալերեցին զինք եւ խոստացան աջակցիլ բովանդակութեան ճոխացման համար: Վիէննայի Մխիթարեանները խոստացեր են հրատարակել:

Վազգէն Վեհափառը համաձայն է ստանձնելու հրատարակութիւնը Էջմիածնի կամ Երուսաղէմի մէջ: Դրամը խոստացաւ ճարել:

Երեքշաբթի, 22 Նոյեմբեր

Երեւանի մէջ վերջին օրս է։ Վաղը առաւօտ, կը մեկնիմ։

Առտու, Վահագն Դաւթեանը եկաւ։ Հաճելի եւ օգտակար զրոյց։ Ծրագրեցինք որ ան գլխաւորէ արուեստագէտներու փոքր խումբը եւ գայ Պէյրութ։ Գլխաւոր խօսողը ի՛նք ըլլայ Վահան Թէքէեանի Ծննդեան 100-ամեակի հանդիսութեան։

– Թէքէեանին մեծ հիացող մըն եմ եւ լաւ ուսումնասիրած եմ Թէքէեան մարդը եւ բանաստեղծը, սիրով կ'ուզեմ ստանձնել այդ պատիւը,– պատասխանեց։

Կէսօրին ճաշեցի Ռոմէնին ու Բարսեղ Թուղլաճեանին հետ։ Հաղորդեցի թէ Վազգէն Վեհափառը կը ստանձնէ արտասահմանի համար հայ համայնագիտարանի մը հրատարակութեան ծախսերը։ Կը տպագրուի Էջմիածնի կամ Երուսաղէմի մէջ։ Շատ ուրախացաւ եւ խանդավառուեցաւ Բարսեղը։ Ասիկա կ'ունենայ նաեւ այն առաւելութիւնը, որ Վազգէն Վեհափառին միջոցաւ համայնագիտարանը ծախուի նաեւ Հայաստանի մէջ, ուր շատ շուտով հազարաւոր օրինակներ կը սպառին[84]։

Վաղը՝ Պէյրութ։

ԺԲ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

16 Հոկտեմբեր - 6 Դեկտեմբեր 1978

Երկուշաբթի, 16 Հոկտեմբեր

Երբեմ չեմ յիշեր այսքան տխուր պայմաններու տակ մեկնած ըլլալ Պէյրութէն: 1975 Ապրիլէն ի վեր, գեղեցիկ Լիբանանը կը շարունակէր կործանիլ, քայքայիլ ամենավայրագ միջոցներով ու կիրքով: Անիմաստ, ոճրային կռիւները ահաւոր համեմատութեան հասած էին Սեպտեմբերի վերջին շաբաթէն սկսեալ: Ծանր թնդանօթի հարուածներու տակ բազմայարկ բնակարաններ փուլ կու գային: Նախկին Նախագահ Քամիլ Շամունի նախագահութեան տակ գտնուող Քրիստոնեայ Ճակատի գրգռութիւններուն հետեւանքով, Արաբական Ուժերու[85] գլխաւոր խմբաւորումի՝ սուրիական բանակի ջոկատները կը ռմբակոծէին քրիստոնեայ թաղերը, մանաւանդ Էշրեֆիէն, ուրկէ կը կրակէին սուրիական դիրքերու վրայ: Անկէ կռիւներու սաստկութիւնը կը փոխադրուէր Պէյրութը Պուրճ Համուտին կապող կամուրջներու շրջանը: Կամուրջին մէկ գլուխը կը գտնուի Հաճըն եւ Խալիլ Պետեւի հայահոծ թաղերուն անմիջական մօտակայքը, իսկ միւս գլուխը՝ Պուրճ Համուտի Թէքէեան վարժարանին, հայահոծ հայկական թաղերուն եւ առեւտրական կեդրոնին մօտ: Մեծ վնասներ կը կրէր շրջանի հայութիւնը: Վարանումով ու ակամայ պիտի հեռանայի Պէյրութէն, ուր հայկական թաղերը իրենց բնակչութեամբ, մշակութային, եկեղեցական կեդրոններով վնասի ենթակայ էին: Հեռանալ չէի ուզեր. սակայն հոգեկան այս վիճակին մէջ հայրենիքէն ու Վեհափառէն օգնութիւն ապահովելու յոյսով ճարահատ ճամբայ պիտի ելլէի Անժէլին հետ:

Ազգային այս աղէտէն երբ հոգիս ու միտքս կը տառապէին, ներս մտաւ աներձագս՝ Հայկը, տխուր եւ այլայլած: Տորայի մեր մեքենաներու պահեստը, ինչպէս նաեւ խանութը այրած եւ փճացուցած էին Փաղանգաւորները: Մխիթարութիւնը ունէինք թէ պահեստի մեր մեքենաները վաճառելով

Սէուտական Արաբիոյ ներկայացուցիչին, պիտի յաջողէինք Զեխոսլովաքիոյ եւ Պէյրութի դրամատուններուն վճարումներ կատարելով մեր պարտքերը նուազեցնել: Ատուած մեծ է:

Ծրագրած էինք Հոկտեմբեր 4-ին մեկնիլ: Հեռագրած էինք Վազգէն Վեհափառին ու Վարդգէս Համազասպեանին թէ օդանաւ չկար կոիւներու պատճառով: Անկէ ի վեր, առաջին օդանաւն է որ կու գար Պէյրութ, կ'առնէր ուղեւորները, կ'երթար Ամման ու հոնկէ կ'անցնէր Երեւան, ուր կը հասնէինք առտուան ժամը 2-ին: Անշուշտ դիմաւորող չէր ըլլար, որովհետեւ միջոցը չէինք ունեցած լուր տալու:

Ստուգում պայուսակներու, թէեւ ձեւական, որովհետեւ իբրեւ թէ մեր վիզաներուն վրայ գրուած էր բանագնաց եւ ոչ թէ հիւր...: Ժիրայր Նայիրին ու կողակիցն ալ միասին էին եւ դեռ ներսը կը սպասէին իրենց կարգին: Ժիրայրը յետոյ պիտի պատմէր թէ խիստ դիտողութիւն ըրած է մաքսատան պատասխանատու Գասպարովին, թէ ի՞նչպէս կը համարձակին ստուգել իմ պայուսակներս, երբ հանգամանաւոր եւ կուսակցական ղեկավար դիրք ունիմ: Կ'երեւի իր պայուսակները ստուգել չտալու համար ըրած էր այդ: Ամէն պարագայի, սովորութիւն չունիմ արգիլուած աւելորդ ապրանք տանելու: Անձնական գոյքերս կ'ըլլան հետս: Սակայն ճիշդ է որ չարութիւն էր Գասպարովին ըրածը, երբ գիտէր թէ ո՛վ էի:

Մաքսատունէն շուտով դուրս ելանք մենք: Ժիրայրը եւ տիկինը ուշացան:

«Ինթուրիսթ»ի գրասենեակէն հեռաձայնեցի Ռոմէնին: Քունէն արթնցաւ ու հասաւ: Ըսած էի թէ Երուսաղէմէն Տիկին Արփի Նագգաշեանն ու Վարուժան Սարգիսեանին տիկինն ալ կային: Ռոմէնը գալէն ետք հեռաձայնեց Սուրիկին: Երկու մեքենայով «Արմենիա» գացինք: Տրամադրելի ո՛չ մէկ սենեակ: «Անի» հիւրանոց գացինք առտուան 6-ին, ուր մնացինք մինչեւ 11 եւ ապա փոխադրուեցանք «Արմենիա»:

Երեքշաբթի, 17 Հոկտեմբեր

«Արմենիա»ի թիւ 526 ընդարձակ սենեակին մէջ տեղաւորուեցանք: Ճաշ, ապա՝ հանգիստ: Յոգնած ու անտրամադիր էի, հակառակ հայրենիքի մէջ գտնուելուս: Պետիկին հեռաձայնեցի. ճաշի գացինք իրենց:

Գիշերը, մտածումներու մէջ թաղուած, նա՛խ Պէյրութի կացութեան մասին, ապա նաեւ Գասպարովին գործած յանցանքէն ազդուած, անշուշտ չկրցայ քնանալ: Կէսօրին Հայկին

(Սեւանի) եւ Պարգեւ Ֆիլեանին հետ փառաւոր ճաշ մը ունեցանք։ Հրաւիրեցին «Մխիթար Սպարապետ» ժապաւէնի պաշտօնական բացումին։ Խիստ հետաքրքրական ժապաւէն է։

Առտու կանուխ, եկաւ Վարդգէս Համազասպեանը՝ սիրտը առնելու անշնորհք Գասպարովին ըրածին համար։ Նոյնպէս՝ Թելման Յարութիւնեանը։ Շատ խիստ յանդիմանած ու դատապարտած էին որ պայուսակս ստուգեր էր։ Ժիրայր Նայիրին մեծցուցած էր հարցը։ Ես բնաւ կարեւորութիւն չէի տուած, մինչեւ որ իմացած էի Ժիրայրին հանած աղմուկը։

Չորեքշաբթի, 18 Հոկտեմբեր

Սաստիկ անտրամադիր եմ։ Առտու Կոմիտէին ինքնաշարժը եկաւ. գացինք Վազգէն Վեհափառին։ Ամմանէն ու Երուսաղէմէն եկած երկու տիկիններն ալ հետս տարի։ Վեհը, ինչպէս միշտ, ուրախութեամբ դիմաւորեց ու ողջագուրուեցաւ։ Մնացինք 2 ժամ։

Խանզադեանին «Մխիթար Սպարապետ» ժապաւէնին բացումին գացինք։ Շատ տպաւորիչ է եւ հետաքրքրական։ ընՍքանչելի նկարուած են Զանգեզուրի բնութեան տեսարանները։ Լեռներ, ձորեր, եկեղեցիներ, վանքեր։ Դերասանները գովելի խաղարկութեամբ կը գրաւէին ներկաները։ Ռուսերէնով է ժապաւէնը։ Հայերէն տարբերակը պատրաստելու վրայ են։

Հինգշաբթի, 19 Հոկտեմբեր

Համազասպեանը երեք անգամ ղրկեց պաշտօնեան որ Կոմիտէ երթամ։ Կէսօրին գացի։ Անտրէն, Ռոմէնը եւ Մարօ Մարգարեանը կը սպասէին։ Համազասպեանը դաս ունէր, բայց չէր գացած։ Մտանք իր գրասենեակը։ Հիւրասիրութիւն ըրաւ։ Երկար զրոյց։

Ուրբաթ, 20 Հոկտեմբեր

Լեցուն օր մը։ Առաւօտուն, Կոմիտէի սրահին մէջ տեսանք գունաւոր «Նահապետ» ժապաւէնը Հրաչեայ Քոչարին գիրքէն։ Շատ գեղեցիկ նկարած են հայոց զուլումը, յետոյ վերածնունդը 1920-24 թուականներու։

Կէսօրին, Վեհափառին ճաշի էինք։ Նայիրին ու տիկինն ալ միասին։ Ճաշէն առաջ խորհրդակցութիւն Լիբանանի կացութեան շուրջ։ Ներկայ էին Կոմիտաս եւ Արսէն եպիսկոպոսներն ու Օնիկ Թոփուզեանը Վեհի կողքին, իբրեւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամներ։

Լիբանանի կացութիւնը պարզելէ ետք, դարմանումի միջոցներուն անդրադարձանք։ Վազգէն Վեհը կարդաց Խորէն եւ Գարեգին կաթողիկոսներու վերջերս գրած նամակները։ Անոնք ապա նաեւ հեռագրով յայտնած են կացութեան շատ ծանր ըլլալը, իրենց կոչ մը հրատարակած ըլլալը, խնդրելով որ Վազգէն Վեհափառը եւս նպաստէ։

Շեշտեցինք որ կարիքը անսահման է եւ հայկական միջոցները՝ անբաւարար։ Հազարաւոր անձեր անտէր, անտուն մնացած են։ Գաղթականներ հոս հոն կը թափառին, ելլն.։ Վեհը հեռագրով հրաւիրեց որ Անթիլիասէն ներկայացուցիչներ գան Էջմիածին՝ նպաստի հանգանակութեան կոչը եւ գործը ներդաշնակելու համար։

Վեհին մօտ ճաշ ժամը 4-ին։ Ճարտարապետներու Յանձնախումբի անդամները միասին էին։ Եղան «ճոխ» բաժակաճառեր։ Նայիրին սովորական թեմայով՝ հայրենասիրութիւն։ Վեհը խօսեցաւ Լիբանանի մասին եւ պարզեց հակապատկերը Լիբանան բնակող եւ հայրենիքի հողին վրայ ապրող հայ ժողովուրդին տեւելու պայմաններուն միջեւ։ Հայրենիքի մէջ ժողովուրդը կը պատրաստուի վայելել երեք ուրախ տօներ՝ Արեւելեան Հայաստանի Ռուսաստանի միացման 150-ամեակ. Կոլոտ Պատրիարքի ծննդեան 300-ամեակ. Վազգէն Վեհի ծննդեան 70-ամեակ։ Անդին, Լիբանանի աննման, հոյակապ հայ ժողովուրդը կործանման վտանգի առջեւ։ Ահաւասիկ հակապատկերը։ Հայրենի հողին ուժն ու գաղթականի վիճակը...։

Վեհին պատասխանեցի։ Նախ ջերմապէս շնորհաւորեցի զինք իր ստացած պետական նոր՝ Խաղաղութեան Շքանշանին համար, իր ծննդեան 70-ամեակին առիթով։ Շքանշանը կուրծքէն կախած էր համակրելի Վարչապետը՝ Ֆատէյ Սարգսեան։ «Մենք ալ լիբանանահայ վիրաւոր գաղութին ամբողջական սէրը եւ նոր ու նոր յաջողութիւններու մաղթանքը բերած ենք Ձեզի, սիրելի Վեհափառ աննման», ըսի։

Վերադառնալով Լիբանանի գաղութին օգնութեան փութալու հարցին, երկար խորհրդակցութենէ ետք, եզրակացուցինք՝

1. Հեռագրել Անթիլիաս որ ներկայացուցիչներ ղրկեն Էջմիածին, Վազգէն Վեհին հովանաւորութեան տակ Լիբանանի գաղութին օգնելու համար յանձնախումբ կազմելու.

2. Վազգէն Վեհափառը 30,000 տոլարով կը մասնակցի հանգանակութեան եւ երկու կոչ կ'ուղղէ՝ մին Լիբանանի, իսկ միւսը ընդհանուր հայութեան.

3. Վեհափառը Երկուշաբթի յատուկ տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Հայաստանի Վարչապետին հետ, խորհրդակցելու Լիբանանի գաղութին օգնելու միջոցներու մասին՝ ա) Լիբանանահայ ընտանիքներու ապաստան տալ Հայաստանի մէջ, անոնց համար ապահովել առժամեայ բնակութեան արտօնութիւն, մանաւանդ որ անոնք մեծ մասամբ իրենց ազգականներուն մօտ են հաստատուած, իսկ եթէ կան մէջտեղ մնացողներ՝ զանոնք ալ մասնաւոր միջոցառումներով տեղաւորել առժամեայ բնակարաններու մէջ. բ) Կարօտեալներուն ապրուստի միջոց հայթայթել.

4. Վարչապետէն խնդրել որ Վեհափառը հեռագրէ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Ընդհանուր Քարտուղար Քուրդ Վալտհայմին[86], խնդրելով որ օգնութիւն ուղարկուի Լիբանանի. արդեօք նպատակայարմա՞ր է նման քայլ մը.

5. Վեհափառը դիմէ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին՝ օգնութեան համար:

Վեհը հրաւիրեց որ Կիրակի եկեղեցի երթանք եւ ճաշի մնանք, եթէ ազատ ենք:

Խրլոբեան Գէորգը Մոսկուա գացած էր: Անահիտը պնդեց որ անպայման գիշերը իրենց երթամ. Արփիկին տարեդարձն էր:

Գէորգը պաշտօնական ներկայացուցիչներու խումբին մաս կը կազմէր՝ Մոսկուայի մէջ նշելու Արեւելեան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի միացման 150-ամեակը: Նոյն ատեն ստացած էր Փրոֆեսոր-Դոկտորի տիտղոսը:

Շաբաթ, 21 Հոկտեմբեր

Խոստացեր էի Հայկն ու ընտանիքը Վազգէն Վեհափառին տանիլ: Անշուշտ Պարգեւը միասին: Հեռաձայնեց որ պիտի ուշանան...:

Առտու նախաճաշի իջայ: Քիչ մը հեռու Տէր. Խաչանասեանը[87], նախապէս Եգիպտոսէն, նստած էր «Արեւ»ի խմբագիր ընկեր Աւետիս Եափուճեանին հետ: Եկաւ իմ սեղանս: Խստօրէն կը քննադատէր ՀՅԴ-ի ներկայ ուղեգիծը: Համազասպեանին հրաւէրովը եկած էր ուսումնասիրելու արխիւային պատմութիւնը Հայաստանի 1918-20 շրջանին: Յայտնեց թէ ամերիկեան կառավարութեան հետ ՀՅԴ-ի անունով Դրօ-Մովսէս Տէր Գալուստեան-Հրաչ Փափազեան-Ատուր Գապագեան խումբին կնքած համաձայնութիւնը ինք ջնջել տուած էր 1959-ին, խզուելով Ամերիկայէն[88]: Դաշնակցութենէն ներս շատ

շփոթ եւ գէշ կացութիւն մը կը տիրէ: Իրերամերժ ղեկավարներ զիրար կ'ամբաստանեն, իարարու դէմ կը պայքարին: Լիբանանի մէջ նոյնն է պարագան, բայց չեմ գիտեր երբ պիտի պայքի:

– Շատ սխալ բայլ առին Փարիզի «Յառաջ» թերթին[89] եւ Միսաքեան Արփիկին դէմ: Պիւրոյին ձեռնարկած նոր թերթը երբեք յաջողութիւն չէ գտած, ընդհակառակը, «Յառաջ»ը աւելի զօրացած է,– նման արտայայտութիւն ունեցաւ ան համոզուած կերպով եւ աւելցուց.– Խորէն Կաթողիկոսին Ամերիկա այցելելու ծրագրին ես արգելք եղայ: Թող ժողովուրդին մօտ մնայ, ըսի:

Անժէլը եւ Աւետիսը ուշադրութեամբ հետեւեցան զրոյցին:

Հայկն ու ընտանիքը շատ ուշացան: Կանչեցի Պարգեւը, միասին ճաշեցինք: Յովհաննէս Շիրազին սեղանը նստեր էինք: Ան շուտ մեկնեցաւ: Մենք ալ մեկնելու վրայ էինք, Հայկը եւ Տիկին Նուշիկը եկան: Էջմիածին գացեր մոմ վառեր են եւ մեզ չգտնելով, վերադարձին տղան ու աղջիկը Երեւան էին գացած: Կուշտ ստամոքսով պարտաւոր եղանք – ինչպէս սովոր են հոս – դարձեալ ճաշել ու խմել: Արդէն շիշ մը վոտքա խմեր էինք...: Հայկին հետ ըլլալը միշտ հաճելի է: Այսօր Նուշիկը պատմեց. «Սեւանի ճամբուն վրայ սիմենթի գործարանի արտադրած ծուխը անհանգիստ կ'ընէ ո՛չ միայն շրջանի բնակչութիւնը, այլեւ մայրուղիի ճամբորդները: Մտահոգ են»: «Թող վերցնեն», ըսի մտքովս: Պատասխանեցի. «Նուշիկ, այսօր Էջմիածին Սուրբ Տաճարին մէջ մոմ վառեցիր, համայնավար Հայկն ալ միասին, բայց Աստուած քու աղօթքդ կը լսէ, խնդրէ որ Լիբանանի խաղաղութիւն տայ, որ կարենաք այցելել մեզի»: Հայկը սկսաւ շարականներ երգել մեղմ ձայնով եւ վստահեցուց թէ իր աղօթքն աւելի լսելի կ'ըլլայ, քանի որ ինք աւելի անմեղ է...:

Կիրակի, 22 Հոկտեմբեր

Էջմիածին: Անժէլը հաղորդութիւն առաւ հոգեպարար պատարագէ ետք: Վեհին հիւրերուն հետ ճաշի: Միշտ մեզի նախապատուութիւն կու տայ: Իր սեղանին կից ես, դիմացն ալ կամ մօտս Անժէլը: Պաղտատէն Տքթ. Հասրաթ Միքայէլեանը, Տքթ. Խաչանասեանը, Օննիկ Թոփուզեանը եւ Պուլկարիայէն բժիշկ մը:

Երկուշաբթի, 23 Հոկտեմբեր

Առտու, բժշկական քննութեան Տքթ. Կարլէն Գարակիւլեանին մօտ։ Տիկին Սաթենիկ Նազարեանին ազգական է։ Զանգուածեղ մարմնի մը տէր ըլլալով մէկտեղ, խիստ դիւրաշարժ եւ շատ հաճելի, կատակասէր, ազնիւ նկարագրի տէր բժշկապետ մըն է, Բազմարուեստից Հիմնարկի հիւանդանոցի արեան բաժնի պատասխանատու։ Ուզեց որ անպայման հանդիպինք նորէն։ Այցեքարտը տուաւ։ Քննութեան մեծ մասը աւարտեց, վաղը՝ Քթ. ճառագայթ։ Սրտի քննութենէն բարձր արեան ճնշում դուրս եկաւ։

Երեքշաբթի, 24 Հոկտեմբեր

Առտու, բժշկական քննութիւնը աւարտեցինք եւ Ջերմուկի համար ուղեգիր առինք։

Չորեքշաբթի, 25 Հոկտեմբեր

Առտու, ժամը 6-ին դուռը զարկին։

– Ո՞վ է, հարցուցի։

– Բա՛ց, «Ինքուրիսք»ի պատասխանատու աշխատողն է։

– Ի՞նչ կ'ուզես։

– Այսօր պէտք է որ մեկնիք Պէյրութ, ինքնաթիռով։

– Մենք կը մեկնինք Ջերմուկ։ Դուն անպատասխանատու աշխատող ես, որ առանց ստուգելու մեզ կը խանգարես...։

Կէսօրուան ճաշէն ետք, Հայկ եւ Նուշիկ Խալաճեանները Պարգեւին եւ Հայկին դստեր՝ Կարինէին հետ եկան որ Վեհափառին երթանք։ Մանչուկը՝ Վարդան, դպրոցն է, չէ փափաքած։ Առաջարկեցի դպրոցէն անցնիլ։ Գտանք զինք. իմ առաջարկը չմերժեց։ Հայրը, մայրը շատ ուրախացան։ Տասը օրէ ի վեր Երեւան գտնուող Աւետիս Եափուճեանն ալ հետերնիս արինք։

Վազգէն Վեհափառը լաւ ընդունելութիւն ըրաւ։ Վեհարանը պտտցուց։ Ոսկեայ այբուբենի պահարանը բացաւ. մօտի ադամանդակուռ ոսկեայ խոշոր խաչը դիտեցինք։ Ապշած կը դիտէր Շուշիկը. Հայկն ու զաւակները նոյնպէս քարացած զմայլանքի մէջ էին։

Գիշերը, մեր սենեակը ճաշեցինք Հայկին տնօրինութեամբ։ Կարինէն ու Վարդանը գացին։ Վերադարձի ճամբուն վրայ, Շուշիկը եւ Հայկը հարցուցեր են Պարգեւին իմ մասին, ան ալ *ա լա* Պարգեւ բացատրեր է թէ ՌԱԿ-ի պետն եմ աւելի քան 30 տարի է. պուրժուա կուսակցութիւն մը, զոր հայրե-

նասէր ուղղութեամբ առաջնորդեր եմ, եւ թէ մեծ ազդեցութիւն ունիմ հոս պետական շրջանակին մէջ եւ թէ ալ արտասահման:

Գիշերուան օդանաւով Գերսամը հասաւ: Անթիլիասի մէջ ժողով գումարած եւ ՌԱԿ-ի կողմէ Վահէ Պահատրեանն ու Պարոյր Աղպաշեանը մասնակցած են: Համազգային հանգանակութեան շուրջ խորհրդակցած են: Երկու թիւ «Ազդակ» բերած էր. Խորէն-Գարեգին կաթողիկոսներու կոչերը եւ ժողովին նկարագրութիւնը կային:

Հինգշաբթի, 26 Հոկտեմբեր

Կէսօրին, Գերսամին հետ ճաշ: Վեհափառին հեռաձայնեցի. հաղորդեցի Գերսամին գալը: «Վաղը կէսօրին մեբեեան կը ղրկեմ, եկէք ճաշի», պատասխանեց:

Գիշերը, Պարգեւին տունը: Տէր եւ Տիկին նկարիչ (Յակոբ) Յակոբեանները հոն էին: Հետաքրքրական զրոյց, կեր ու խում: Հաճելի մթնոլորտ:

Ուրբաթ, 27 Հոկտեմբեր

Վեհափառին հետ ճաշ եւ խորհրդակցութիւն: Գերսամը լայն տեղեկութիւններ տուաւ Խորէն-Գարեգին կաթողիկոսներու կոչերուն եւ Անթիլիասի միջ-կուսակցական (ՀՅԴ-ՍԴՀԿ-ՌԱԿ եւ հայ երեսփոխաններ) հանդիպման մասին: Այս մասին «Ազդակ» թերթը տեսաւ Վեհափառը: Այն տպաւորութիւնը ունեցանք թէ Անթիլիասը ուզած է կանխել Էջմիածինը եւ առանձին կոչ ըրած հանգանակութեան համար, առանց պատասխանելու Վազգէն Վեհին հեռագրով կատարած հրաւէրին, որ ներկայացուցիչ ղրկեն յանձնախումբ կազմելու եւ համահայկական հանգանակութեան ձեռնարկելու նպատակով: 1976-ին, Վազգէն Վեհափառին նախաձեռնութեամբ հանգանակութիւն կազմակերպուեցաւ եւ ակնկալուածէն աւելի յաջողութիւն գտաւ: Երեք կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ եւ անկախներէ կազմուած յանձնախումբ մը գոյացած էր մեր կողմէ նշանակուած Յովհաննէս Գասարճեանին ատենապետութեամբ, իմ փոխ-ատենապետութեամբ, Աւետիս Տեմիրճեանին եւ Տքթ. Գոնիալեանին ատենադպրութեամբ եւ Կուժունիին գանձապահութեամբ: Յանձնախումբին կեդրոն նշանակուած էր ԹՄՄ-ի կեդրոնը, քարտուղար ունենալով Սահակ Միքայէլեանը, որ արդէն ԹՄՄ-ի քարտուղարն էր:

Վազգէն Վեհափառը դարձեալ յիշեց ու գնահատեց հին

յանձնախումբին լաւ կազմակերպուած եւ բոլորին գնահատութեան արժանացած տիպար ու անաչառ բաշխումը հանգանակուած գումարին: Շնորհակալութիւն յայտնեց ՌԱԿ-ին, որ ողնայարն էր գործին: Անձնապէս հետեւած էր եւ գոհունակութիւն զգացած աշխատանքին կանոնաւորութեան համար: Գասարճեանը ընտանիքով Փարիզ կը բնակէր եւ պայման դրած էր ատենապետութիւնը ստանձնելու համար որ ես ըլլամ իր փոխանորդը իբրեւ փոխ-ատենապետ: Այսինքն գործը ես ընեմ եւ փառքը իրեն երթայ: Արդէն երկար տարիներու գործունէութեանս ընթացքին փառք չեմ փնտռած, ծառայութեան ոգիով: Կարեւորը ինծի համար գործն էր, ծառայութիւն իր նպատակին, յօգուտ մեր ժողովուրդին, ամէն մարզի մէջ:

Մեր եզրակացութիւնը այն եղաւ, որ եթէ Անթիլիաս ընթացք չտայ Վազգէն Վեհափառին հրաւէրին եւ չուզէ ընդունիլ անոր հովանաւորութիւնը՝ կրնանք առանձին հանգանակութիւն կազմակերպել, ինչ որ կը փափաքին Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Թորգոմ Սրբազանը, ինչպէս նաեւ Ալեք Մանուկեանը, ըստ Փարիզի Սերովբէ Սրբազանին:

Ուշ վերադարձանք Վեհափառին մօտէն: Ռոմէն Կոզմոյեանը երեք օր առաջ ժամադրութիւն առած էր որ այս երեկոյ ժամը 5-ին ճաշի երթանք իրենց: Հիւրանոց եկած եւ չէր գտած: Հեռաձայնեցինք որ ժամ մը հանգիստ ընենք, ներողամիտ ըլլայ: Ռոմէնը սքանչելի մարդ է, նուիրուած աշխատող: Այտան՝ համակրելի տիկինը, շատ տեսակներով համեղ ճաշեր պատրաստեր էր. բայց դժբախտաբար լեցուն էին մեր ստամոքսները: Գերսամին հետ մենք ուիսքի խմեցինք, միւսները՝ օղի: Ռոմէնը ըմպելի չի խմեր:

Լուրջ խօսակցութիւն քիչ ունեցանք: Անշուշտ Լիբանանի շուրջ: Յետոյ Վարդգէս Համազասպեանը խօսեցաւ, կատակեց «իմ կորսնցուցած միլիոններու» մասին: Հարկաւ Անտրէն տափակութեամբ հետեւեցաւ: Տրամադրութիւն չունէի պատասխանելու:

Շաբաթ, 28 Հոկտեմբեր

Դարձեալ Էջմիածին ճաշի, Վեհափառին մօտ: Ժիրայր Նայիրին ու կինն ալ առինք միասին: Երկու ինքնաշարժ ղրկեր էր Վեհը: Խորհրդակցութիւն Լիբանանի օգնութիւն կազմակերպելու խնդրին շուրջ: Պիտի սպասենք Անթիլիասի պատասխանին:

Կիրակի, 29 Հոկտեմբեր

Անժէլը նախաճաշս սենեակ դրկեց։ Հանգիստ չէի։ Փրոֆ. Դոկտ. Խրլոբեանը Մոսկուայէն վերադարձեր էր, եկաւ նախաճաշի։ Երեկոյեան ալ ընթրիքի էինք, Գերսամն ալ միասին։ Բերաւ ձմրան գիշերանոց մը, որ հօրը կը պատկանէր, Ջերմուկի համար։ Հաճելի զրուցող է։ Լեցուն գլխով լուրջ գիտնական մը։ Միշտ պատրաստ է օգտակար ըլլալու։ Կարլէն Դալլաբեանին հետ դասընկեր եղած է։ Միասին էին Մոսկուա։

Ժամը 3-ին, Վ. Համազասպեանը եկաւ սենեակ, ուր կանչեցի նաեւ Գերսամը ու գացինք ճաշի։ Նայիրին ու կինն ալ կանչեր էին։

Ըստ Վարդգէսին, չէր գտած Ռոմէնը. իսկ Անտրէն զբաղած էր...։ Համազասպեանին երիտասարդ մանչը՝ Եղիշէ, լաւ պաշտօնի վրայ էր գինի արտադրելու։ Կինը՝ Կարինէ, համակրելի ու անուշիկ է։ Մեզի մօտիկութիւն կը ցուցաբերէ միշտ։ Նոյնպէս Զարուհին՝ փոքրիկ աղջնակը։

Սեդան, Կարինէն եւ Անժէլը դուրսը նստած էին։ Մենք ֆութպոլ կը դիտէինք։ Համեղ ճաշեր եւ առատ անուշեղէն ու միրգով ճոխ սեղան մը։

Գիշերը, ճաշի՝ Գէորգ, Գերսամ եւ ես։ Անժէլը պայուսակ կը պատրաստէ վաղը մեկնելու Ջերմուկ։

Երկուշաբթի, 30 Հոկտեմբեր

Առտու, ժամը 7-ին զարկին սենեակիս դուռը, ըստ մեր պատուէրին։ «Ինքուրիսք»ի ինքնաշարժով հասանք օդակայան։ Բայց թռիչքը ժամը 11.30-ի յետաձգուած էր՝ փոխանակ 9.50-ի։ Յոգնած ու ցաւերով օդանաւ մտանք անտրամադիր։ Հակառակ ֆիզիքական այդ վիճակիս, պիտի ուզէի որ փոխանակ 20 վայրկեանի, ճամբորդութիւնը տեւէր 20 ժամ կամ աւելի, որովհետեւ աչքերուս առջեւ պարզուեցաւ աննման, անկարագրելի տեսարան մը, այնքան գեղեցիկ, տպաւորիչ, յուզիչ։ Հոս կանգ առնելու էի գրելու երկար էջեր իմ զանազան վայելքի եւ տխուր ալ վիճակներուս մասին։ Եթէ ունենայի հարուստ պաշար հայ լեզուի ու քիչ մըն ալ բանաստեղծական կարողութիւն ու թռիչք, կրնայի նկարագրել զոյգ Մասիսները։ Անկրկնելի առիթ է տեսնել, դիտել առանց աչք գոցելու։ Ձեմ կարծեր որ ուրիշ առիթ մըն ալ պիտի ունենամ։ Բացառիկ վայելքի ապրում է։ Պայծառ արեւի ճառագայթները կը ցոլան Արարատի երկու գագաթներուն վրայ, որոնք խիտ

ներմակ ամպերը նեղմելով վեր բարձրացած են արեւին մօտիկը, որ կը տաքցնէ զիրենք։ Տեսողութիւնը շատ յստակ է։ Ջուրի ջրվէժները ձորերէն վար կը հոսին ձնհալէն։ Մանր խոռոչներն անգամ տեսանելի են։ Մենք 3000 մեթր բարձրութենէ կը դիտէինք Արարատը, որ շատ մօտիկ կ'երեւէր, կարծես ձեռքդ երկարելով պիտի հասնիս ու բռնես։ Անկրկնելի պատկեր մը գեղեցկութեան, արարչական ստեղծագործութեան. անանխընթաց գրաւչութիւն մը, որ կը կազմեն զոյգ գագաթները Մասիսին։ Ի՜նչ հոյակապ տեսարան է, որ երկար պիտի մնայ դրոշմուած միտքիս մէջ։ Տխրութեանս պատճառը Արարատին՝ Արաքսի միւս ափին ըլլալն է։ Գերի է մեր թշնամիին ձեռքը, կ'ուզէ ազատագրուիլ...։ Չեմ գիտեր բա՞խտն էր թէ ոչ հայ անճարակ դիւանագէտ-քաղաքագէտ մարդոց ապիկարութիւնը, որ ո՛չ միայն չկրցանք ունենալ Արարատը, այլեւ կորսնցուցինք Կարսն ու Արտահանը, մանաւանդ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը. դեռ չենք խօսիր Ախալքալաքի մասին։

Աչքերս պահեցի սեւեռած Արարատին, մինչեւ որ օդանաւը շեղեցաւ Արարատի զուգահեռ թռիչքէն՝ բարձրանալու դէպի Զանգեզուր, Ջերմուկի լեռներուն վրայէն, հետերնիս տանելով անջնջելի պատկերը զոյգ Մասիսներուն փայլուն ու մաքուր։

Օդակայանէն ուղղակի պետական առողջարան գացինք։ Գլխաւոր բժիշկը՝ Յակոբ Պետրոսեան, սակաւախօս, համակրելի, ուտող ու մանաւանդ խմող երիտասարդ մըն է։ Ազնիւ ու ծառայասէր բնաւորութիւն ցուցաբերեց մեզի։ Բայց... ինչպէս միշտ... հակառակ յստակ խոստումին որ մեզի լիւքս սենեակ պիտի տան, նշանակեցին թիւ 309 սենեակը, նեղ, անիներկայանալի, անյարմար։ Խիստ յոգնած ու անտրամադիր էի։ Արարատներու պարգեւած վայելքը յիշելով ու ապրելով է որ կը դիմագրաւէի այս անհարկի տգեղ պատահարը, թերացումը իրենց կողմէ, հակառակ Ռոմիկին ապահոված ըլլալու յստակ խոստումին։ Սուրիկը անճրկած, նեղ դրութեան էր մատնուած։

Տքթ. Պետրոսեանը իբրեւ թէ խօսած էր Երեւան իր պետին եւ ան չէր գիտեր։ Կէսօրէ ետք բժիշկ Մանուէլեանը կատարեց ֆիզիքական քննութիւնը։ Նոյն ատեն Սուրիկը կրցաւ բժիշկին մօտէն խօսիլ Երեւան Վ. Համազասպեանին, որ խոստացաւ անմիջապէս կարգադրել։

Գիշերը անցուցինք ճնշուած, անտրամադիր, տխուր։

Անժէլը ինձմէ աւելի։ Ես հանդարտ կը ձեւանայի. բայց ուղղակի զայրացած էի. ինչո՞ւ պիտի պատահին այս թիւրիմացութիւնները. ինչո՞ւ մարդիկ պիտի չյարգեն իրենց տուած խոստումը եւ պատճառ դառնան հիւրերուն դժգոհութեան։ Գործերը դասաւորելու մէջ շատ անփոյթ են, անպարտաճանաչ։ Այս կարգի բնադատութիւններ շատ ըրած ենք ու դեռ պիտի ընենք։ Յառաջդիմումի նշաններ կան, սակայն շատ դանդաղ։

Երեքշաբթի, 31 Հոկտեմբեր

Սուրիկը առտու կանուխ մեկնեցաւ։ Կէսօրին բժշկապետ Պետրոսեանը հրահանգած էր որ մեզի տրամադրուի թիւ 401 լիւքս սենեակը։ Ինչո՞ւ երէկ պիտի չըլլար. անպայման սիրտկոտրո՞ւք։ Խորքին մէջ կրնայինք մնալ նախկին սենեակը, թէեւ այս մէկը անբաղդատելիօրէն հանգստաւէտ է։ Ննջասենեակ մը, բաղնիքը մէջը, յետոյ հիւրասենեակ, դաշնակ, մուտքին փոքր ճաշարան, սպասեղէն, եւլն.։ Բայց ինչո՞ւ վիրաւորել մեր արժանապատուութիւնը՝ սկսած Երեւանի օդակայանէն պայուսակներու ստուգումով։ Նախորդ անգամ չէի ազդուած. սակայն կարծես Լիբանանի տարիներէ ի վեր շարունակուող կռիւները սկսած են թուլցնել ջիղերս, հակառակ իմ պաղարիւնութեանս։ Հոգեկան ու առողջական վիճակիս վրայ գէշ անդրադարձում։ Նախկին հանդուրժող, համբերատար եւ տրամաբանող բանականութեանս ուժով կ'ուզեմ ներողամիտ դիրքաւորում որդեգրել նման մանրուքներու հանդէպ։ Իրաւ ալ, հայրենիքի մեր պետական բարեկամները կարծես աւելի հակամէտ են մոռնալու տեղի ունեցած նման թերութիւններ եւ ուրեմն չդարմանելու այդ հիւանդութիւնը։

Հարկադրուած կը մտածեմ թէ արդեո՞ք հանգուցեալ Յարութիւն Կուժունին եւ իր ձագուկը՝ Ժիրայր Նայիրի, իրաւունք ունին կոշտ կամ ամբարտաւան վերաբերում ցուցադրելու պատասխանատու պետական աշխատողներուն, որ գուցէ թերութիւնները վերացնելու կրնան առաջնորդել։ Բայց ո՛չ։ Ամէն հայրենիք այցելութեան նոր բաներ կը սորվինք աշխատողներու անտարբերութեան, անպատասխանատուութեան մասին...։

Ես չեմ ներեր ինքզինքիս որ այդպիսի վարմունքի մը մէջ գտնուիմ, հակառակ շատ մը գործիչներու թերացումներուն հայրենի պետական մեքենային մէջ։ Նկարագրի, խառնուածքի հարց է։

Վերադառնալով Երեւան հասնելուս մաքսատան մէջ պայուսակիս ստուգման հարցին, ինչպէս ըսի, Ժիրայր Նայիրին իբրեւ թէ միջամտեր էր Գասպարովին մօտ: Յետոյ, Վ. Համազասպեանը առտու կանուխ մօտս եկած էր զիս հանդարտեցնելու: Անոր յաջորդած էր մանաւանդ Թելման Յարութիւնեանին աւելի քան մէկուկէս ժամ նոյն հարցին շուրջ զրոյցը, ի միջի այլոց պատմելով իր կատարած յանդուգն գործը, թէ յատուկ Մոսկուա գացած է բացատրելու թէ որքան կարեւոր է Պէյրութի մէջ Սփիւռքի Կոմիտէի ներկայացուցիչներ ունենալը, «կուսակցական տոմսս սեղանին վրայ դրի եւ պահանջեցի որ շուտով վաւերացնէին ծրագիրը», ըսելով: Այս տեսակ սիրտիս ու միտքիս խօսող արտայայտութիւններով մեղմացուցած էր ան դառնութիւնս:

(Այս տողերը կ'ընդօրինակեմ Մարտ 1985-ին, երբ արդէն բաւական մօտէն ճանչնալու առիթը ունեցած եմ Թելման Յարութիւնեանը՝ իր գործին, աշխատանքին ընդմէջէն: Ան լաւ ու լայն մեկնաբանութիւն կ'ընէ. իր կատարած գործը խոշորացոյցով կը դիտէ ու կը ներկայացնէ. համոզիչ լեզու կը գործածէ. իր քիչը չափազանցուած կը ներկայացնէ. ո՛չ միայն փառասէր, այլեւ դրամասէր ու ցուցամոլ է: Արդէն պաշտօնը կորսնցուց: Պէյրութ չի կրնար վերադառնալ: Մոսկուա կանչուած է հարցաքննութեան՝ Պէյրութէն ապրանք փոխադրելու եւ Երեւանէն մեծ քանակութեամբ ապրանք բերած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ամբաստանողը «Սարդարապատ» գրասենեակի տէր, Երեւան երթուդարձի տոմս վաճառող Յակոբ Կեպենլեանն էր, որ մրցակից է Ճոնի Գալայճեանին, որ անունով ռամկավար է. Յակոբը՝ համայնավար: Կը յուսամ թէ կը փրկուի Յարութիւնեանը, որուն համար հանգուցեալ Գերսամը յայտներ էր որ ՊԱԿ-ի պետ Հրայր Միքայէլեանին փոխանորդն էր եղած, մինչդեռ ստուգած էի ասկէ առաջ Եղիշէ Յակոբեանէն - որ նոյն գործին մէջ է - թէ օտար լրտեսութեան բաժնի վարիչ էր եղած: Եղիշէն ըսած էր. «Թելմանն ինծի պէս բաժնի վարիչ է. ճիշդ է թէ իր բաժինը աւելի կարեւոր է»: Գրեցի այս ամէնը, դարձեալ կրկնելու համար թէ քիչ է թիւը մարդոց, որոնց ըսածն ու ըրածը համապատասխանեն:)

Ջերմուկի գլխաւոր բժիշկ Պետրոսեանին գրասենեակն եմ: Առաջարկեց որ Վազգէն Վեհափառին խօսիմ. բացաւ հեռախօսը: Ներկայ էին Պետրոսեանը, օգնական բժիշկներ Մանուէլեանը, Թունեանը եւ ...:

Վազգէն Վեհափառը ուրախացաւ որ Ջերմուկ տեղաւորուեր եմ. ըսաւ.

– Այսօր, Վարչապետ Սարգսեանը շատ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ ինծի եւ խոստացաւ՝ ա) Լիբանանէն եկող հայ գաղթականները կը մնան հայրենիքի մէջ առժամաբար, եթէ կեցութեան դիւրութիւն ունին ազգականներու մօտ: Ատենէ մը ի վեր կը գործադրուի այս որոշումը: բ) Ուրիշ գալ ուզողներէ շուրջ 1000 հոգիի կրնան տուն եւ գործ հայթայթել:

Սարգիս Տեմիրճեանը, Թելման Յարութիւնեանը, Անժէլ Թովմասեանն ու Ռոմէն Կոզմոյեանը, Պէյրութ, Թովմասեաններու բնակարանը:

գ) Լիբանան մնացող կարօտեալ ընտանիքներու կրնանք օգնութիւն ընծայել: Միւս կողմէ, պէտք է օգնելու միջոցներու մասին մտածել, քանի որ Լիբանանի կառավարութիւնը մերժած է Մոսկուայի օգնութեան առաջարկը: («Այս մասին մենք Լիբանանի պետութեան մօտ միջամտութիւն կրնանք ընել», ըսի Վեհափառին:) դ) Փարիզի Սերովբէ Մանուկեան Սրբազանը խօսած է Անթիլիասի Խորէն Կաթողիկոսին, որմէ տեղեկացած է որ անոնք ընդունած են Վազգէն Վեհափառին հովանաւորութեան տակ համազգային հանգանակութիւն կատարելու առաջարկը, երկու ներկայացուցիչներ պիտի ղրկեն շուտով:

Վազգէն Վեհափառին յայտնեցի մտածումս, թէ Անթիլիասը անպայման նկատի առած է հետեւեալ պարագաները եւ ստիպուած ընդունած է գործակցիլ՝ ա) Փարիզի մէջ մեր նախկին հանգանակիչ յանձնախումբը Սերովբէ Սրբազանին նախա-

գահութեան տակ ձեռնարկած է նոր հանգանակութեան, որ պիտի ուղարկուի Վազգէն Վեհափառին կազմած յանձնախումբին, Պէյրութ։ Առաջին հանգանակութիւնը Փարիզի եւ շրջաններու մէջ գերազանցած էր մեր ակնկալութիւնը։ բ) Ալեֆ Մանուկեանին կարծր դիրքը Անթիլիասի նկատմամբ։ գ) Նիւ Եորքէն Առաջնորդ Թորգոմ Սրբազանին կազմակերպած առանձին հանգանակութիւնը, որ մեր միջոցով պիտի բաժնուէր։

Վազգէն Վեհափառը ըսաւ. «Կրնայ ըլլալ։ Թող գան տեսնեմ. քեզ տեղեակ կը պահեմ»։ Շնորհակալ եղայ եւ ուրախացայ։

Թէ՛ Վարչապետին եւ թէ Սերովբէ Սրբազանին տուած լուրերէն շատ գոհ էր։ Խնդրեցի որ գէթ քանի մը օրով գայ Ջերմուկ։

– Տքթ. Պետրոսեանը Ձեզի համար կը ստեղծէ հանգստաւէտ պայմաններ, դուք արդէն եղած էք, գիտէք թէ դրախտային վայր մըն է, սքանչելի եղանակ,– ըսի։– Բնութիւնը աննման, օդանաւով կրնաք գալ եւ վայելել Արարատներու պարզած աննման տեսարանը։

Տքթ. Պետրոսեանը կրկնեց հրաւէրը։

– Կարծես փափաքը կայ, տեսնենք ի՛նչպէս կ՚ըլլան եղանակները,– պատասխանեց։

Երեկոյեան, Գերսամին հետ խօսեցայ սենեակէս։ Յայտնեց թէ ինք ալ Վեհափառին հետ խօսած էր եւ հաստատեց նոյն տեղեկութիւնները։ Գերսամը թելադրած է որ վաղը էջմիածնէն օդակայանը մարդիկ ըլլան, քանի որ օդանաւ կայ Պէյրութէն եւ գուցէ հասնին Անթիլիասի ներկայացուցիչները։

Գերսամը հաղորդեց թէ ուսանող Աւօ Ճղոլեանին չեն արտօնած որ Բազմարուեստից Հիմնարկի նախապատրաստական դասարան մտնէ, փոխանակ տեխնիկումի (ուսումնարանի), քանի որ պաքալորէա չունի։ Պէյրութէն հետս եկած էր։ Խօսած էի Ռոմէնին եւ այլոց, թէ Պէյրութի մէջ տիրող կոիւներուն պատճառով պաքալորէայի քննութիւններ տեղի չեն ունենար, թէ թեկնածուն նկարագրով եւ միտքով շատ լաւ էր եւ վստահ եմ որ մեր լաւագոյն ուսանողներէն պիտի ըլլայ։ Կրթական Նախարարութեան մէջ ալ կը սիրեն նախ նեղացնել մարդիկը եւ յետոյ կատարել խնդրանքնին։ Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այս վնասակար ընթացքը շարունակուի ամէն ճիւղի մէջ։ Մեր մօտ համալսարան կ՚ընդունուին առանց պաքալորէայի բացառաբար, եւ եթէ առաջին տարին յաջողին՝ կրնան շարունակել։ Ինչո՞ւ նոյնը չըլլայ հոս։ Այս բացատրութեան լոյսին տակ,

լիբանանցի ռեւէ ուսանող ներկայիս բացառաբար կ'ընդունուի համալսարանի առաջին տարին Լիբանանի, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ամերիկայի մէջ. իսկ երբ *լիբանանցի հայ ուսանող մը նոյն պայմաններուն տակ գայ Խ. Հայաստան, չի՛ կրնար մտնել համալսարանի նախապատրաստական դասարանը*: Այսքան անհեթեթ, անճոռնի, անվայել վերաբերում: Ո՞ւր մնաց մեր բարոզած «Խ. Հայաստանը ամենայն հայոց հայրենիքն է» նշանաբանը: Կարծես պատասխանատու աշխատողներ լուսնի մէջ կ'ապրին եւ ո՛չ թէ Երեւանի. իրենց գրաւած պետական պատասխանատու աթոռներուն կառչած՝ կը մտահոգուին իրենց դիրքը զօրացնելով. աթոռը պահելով կամ աւելի լաւով փոխարինելով: Հայասիրութիւն, հայրենասիրութիւն միայն իրենց պարտականութիւնները կատարելով անշահ ապրանք կը նկատեն:

Խօսած էի Թելման Յարութիւնեանին այս մասին: Յըստակ խոստում տուած էր թէ կ'ըլլայ. սպասենք Ռոմէնին լուրին: Ռոմէնը խղճամիտ, անկաշառ աշխատող է: Զէ յաջողած համոզել Բարձրագոյն Կրթութեան Նախարարութեան մարդիկը: Նախարար Ղարիբջանեանը Մոսկուա է. ա՛ն կրնայ միայն կարգադրել. սպասենք վերադարձին, ըսած են:

Չորեքշաբթի, 1 Նոյեմբեր

Այս երեկոյ, Պէյրութէն օդանաւ կու գայ Երեւան: Որքա՜ն կ'ուզէի ստոյգ լուրեր ունենալ Պէյրութի կամ Լիբանանի մեր գաղութէն եւ մեր տունէն: Սպասենք. վաղը թերեւս:

Առտու կանուխ, սենեակիս պատշգամը ելայ: Զով բայց առողջ օդ մը: Գեղեցիկ, սքանչելի տեսարան մը կը պարզուի: Բնութիւնը իր ամբողջ հմայքով կը դիւթէ քեզ: Հոյակապ տեսարան մը: Դիմացդ լեռներու ծառախիտ անտառները ձիւնի բարակ խաւով մը ծածկուած, ճեփ ճերմակ: Գիշերը ձիւն է եկեր. իսկ հիմա արեւի պայծառ ճառագայթները լոյսի խաղեր կ'ընեն եւ ձնհալ կը կատարեն: Շատ է գեղեցիկ, բայց ցուրտ է: Զերոյէն երկու աստիճան վեր: Դարմանումներով ենք զբաղած: Սենեակնիս հանգստաւէտ եւ տաքուկ է:

Ճաշարանին մէջ սեղանակից ենք Ալեք եւ Լենա Արարատեան զոյգին: Հաստոցներու գործարանի մէջ կարեւոր պաշտօններ ունին: Գիշերը, եկան մեր սենեակը ուրիշ երկու անուշիկ կիներու հետ: Մէկը՝ Թիֆլիսէն, դաշնակին գլուխը անցաւ: Լաւ կը նուագէր: Ալեքը երգեց: Լաւ էին երկուքն ալ:

Հինգշաբթի, 2 Նոյեմբեր

Պայծառ արեւ։ Ձիւնի փաթիլները խոշոր-խոշոր ծիածան կը կազմեն, եթէ որոշ անկիւնէ դիտես։ Իրապէս գեղեցիկ է բնութիւնը։

Նախաճաշէն առաջ, տաք ջուրի աղբիւրը պէտք է երթալ եւ աղբիւրէն բաժակ մը ջուր խմել։ Ցուրտ է. քալելը հաճելի է։ Եթէ ուզես, օթոպիւսը կը տանի։ Գիշերը, Անժէլին համար ջուր բերած էի։ Կը նախընտրեմ աղբիւր երթալ։ Առտու, կէսօր, իրիկուն, ճաշերէն կէս ժամ առաջ պէտք է խմել։

Կէսօրէ առաջ, դարմանումներ ըստ բժիշկին ցուցմունքներուն. կախեալ թէ ինչ գանգատ ունիս եւ կարիք դարմանուելու։

Ժամը 5.30-ին խօսեցայ Գերսամին, Երեւան։ Նոր էր վերադարձեր Վազգէն Վեհափառին մօտէն, որ Երեւանի առանձնատան մէջ կը մնար։ Կիլիկեան Կաթողիկոսութենէն նամակ եկած էր։ Պատուիրակութիւնը կազմուած է Տաթեւ Եպս. Սարգիսեանէն, երեսփոխան Խաչիկ Պապիկեանէն եւ Ազգային Ժողովի Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ Վարդգէս Տէր Կարապետեանէն, որ ՀՅԴ Կեդրոնական Կոմիտէի ատենապետն է նոյն ատեն։ Երկու կողմերու տարակարծութիւնները վերացնելու բանակցութիւնն է նպատակը։

Գերսամը դիտողութիւն կ'ընէ որ Անթիլիասի պատուիրակութեան մէջ մեր կողմէ մարդ չկայ։ Աւելորդ ակնկալութիւն. ի՞նչպէս մաս կը կազմենք՝ երբ մենք 1956-ի բաժանումէն ի վեր ոտք չենք դրած Անթիլիասի վանքէն ներս։ Խնդիրը համազգային մարմին մը կազմելուն մէջ է։ Դժուար է, քանի որ Խորէն եւ Գարեգին կաթողիկոսները ինքզինքին նախագահ, իսկ կաթոլիկ եւ բողոքական հոգեւոր պետերն ալ փոխ-նախագահներ նշանակեր են օգնութեան կեդրոնական մարմնի։

ա) Պիտի ընդունի՞ն Վազգէն Վեհափառին հովանաւորութիւնը։

բ) Կարելի պիտի ըլլա՞յ համոզել Ալեք Մանուկեանը որ ՀԲԸՄ-ը մասնակցի։

գ) Նոյնպէս, Ամերիկայի Թեմերու Թորգոմ եւ Վաչէ սրբազանները առանձին հանգանակութիւն ընելու իրենց որոշումը պիտի փոխե՞ն։

դ) Օգնութեան Մարմնին մէջ որքա՞ն հակակշիռի կամ գործելու եղանակին վրայ հսկողութեան իրաւասութիւն պիտի ըլլայ, եւլն.։

Հարցականներ, որոնք օգնութեան գործը համազգային դարձնելու եւ համագործակցաբար ընելու կարելիութիւնը կը նուազեցնեն:

Ուրբաթ, 3 Նոյեմբեր

Առտու, գացի աղբիւր ջուր խմելու: Անժէլը մնաց սենեակը: Օդը կը շարունակէ ըլլալ պայծառ: Ցուրտ բայց առողջ: Ջերոյէն վար 7 աստիճան է: Երբ տեսայ շէնքի տանիքին աստիճանաչափը, սկսայ մսիլ: Հոգեբանական վիճակի հետ է կապուած: Արեւի տակ քալելը, նոյնիսկ այդ ցուրտին, հաճելի է: Անտառներուն մէջէն ճամբայ կայ դէպի աղբիւր տանող:

Կէսօրին, Պարգեւ Ֆիլեանը իր դատախազ փեսայ Արամին հետ եկաւ այլազան պտուղներով եւ լոլիկներով բեռնաւոր: Ճաշէն ետք ինքնաշարժով պտոյտի գացինք Արփա գետին եզերքը. ջրվէժ, քարայրներ: Հսկայ ու ցից լեռնային ժայռեր: Գիշերը, Արամը, որ Ջերմուկ կը մնայ, իր մօտ պիտի հրաւիրէ մեզ: Հետաքրքրական, խելացի երիտասարդ մըն է ան, որուն հետ երկար խօսելու առիթը ունեցանք այսօր: Պարգեւն ու ան իրը ընկեր կը վարուին Լաւ է:

Գիշերը Արամին մօտ ենք, «Առաջին Առողջարան», որ ամենահինն է: Մերը աւելի նոր է ու արդիական հանգստաւէտութիւն ունի: Ան, օրինակ, լոգաւազան չունի շէնքին մէջ: Սեղան էր սարքած: Ճաշ, պտուղ, անուշեղէն, անշուշտ թէյ, «Աղթամար» քոնեակ եւ վոտքա: Մեր հետ են դրամատան տնօրէնը, առողջարանին բժիշկը, Ջերմուկի ոստիկանապետը եւ թիֆլիսեցի անուշիկ օրիորդը, որ շատ դժգոհ է Վրաստանէն: Կ'ուզէ փոխադրուիլ Երեւան, ուր դատախազի մը հետ ամուսնացած քոյր ունի: Քրոջ ամուսինը Երեւանի դատախազին առաջին տեղակալն է. ճիշդ Արամին պաշտօնէն:

Կարգ մը լուրեր, մեկնաբանութիւններ եւ լուսաբանութիւններ տուի Լիբանանի մեր գաղութի հին ու նոր վիճակէն, դէպքերու նոր լոյսին տակ: Մթնոլորտ ստեղծելու համար պատմութիւններ ալ պատմեցի:

Արամը լաւ թամադա է: Կէս գիշերն անց էր, երբ վերադարձանք մեր առողջարանը:

Շաբաթ, 4 Նոյեմբեր

Նայիրին եկեր է: Թող տեղաւորեն լիւքս համարին մէջ, յետոյ կը խօսինք: Կէսօրին, հեռաձայնեցի Վազգէն Վեհափառին. հոն չէր: Նոյնպէս՝ Նայիրին:

Կիրակի, 5 Նոյեմբեր

Վազգէն Վեհափառին հետ խօսեցայ սենեակէս։ Տեղեկութիւններ տուաւ.–

1. Իր կոչը հեռատիպով արտասահման ղրկեր է առջի օր.

2. Երեւանի ռատիոկայանը կոչը ձայնասփռեր է. այս գիշեր, ժամը 11-ին, դարձեալ պիտի ձայնասփռուի. կը լսեմ.

3. Անթիլիասէն պիտի գան Տաթեւ Եպս. Սարգիսեանը, Խաչիկ Պապիկեանը եւ Վարդգէս Տէր Կարապետեանը։ Վիզայի համար դիմած են Մոսկուա, որ Հայաստան հարցնեն եւ հաւանութիւն առնելէ ետք գան.

4. Յաջորդ Զորեքշաբթի պիտի գան.

5. Ըստ նախապէս առած մեր որոշումին, Վազգէն Վեհափառը հեռագրած է Ս. Պապին եւ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին։

Հարցուցի Անթիլիասի մէջ գումարուած ժողովին մասին։ Հոն ՌԱԿ-ի ներկայացուցիչներուն առաջարկով պատուոյ նախագահ ընտրուեր է Վազգէն Վեհափառը։ «Նախընտրելի էր հովանաւորութիւն», ըսի։ Համաձայն էր. բայց ա՛լ եղեր է։ Թելադրեցի որ Ալեք Մանուկեանին եւ Ամերիկայի Առաջնորդներուն հեռագրէ։ Պ. Մանուկեանը Փարիզ-Լոնտոն-Արժանթին-Ուրուկուէյ շրջապտոյտէն պիտի վերադառնայ օրերս։ Վազգէն Վեհափառը կը խորհի թէ Ամերիկայի մեր եկեղեցին եւ ՀԲԸՄ-ը առանձին պիտի հանգանակեն, թերեւս յետոյ կարելի կ'ըլլայ միացնել։ Տարակոյս յայտնեցի։ Անթիլիասի մարմինը կը կոչուի Լիբանանի Հայութեան Վերականգնումի Կեդրոնական Մարմին։ Նախաճաշէն ետք, Վեհափառին հետ խօսեցանք այս մասին։

Դարձեալ ձիւն։ Ամէն կողմ ծածկուած։ Հոյակապ տեսարան եւ եղանակ։

Երեքշաբթի, 7 Նոյեմբեր

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 61-րդ տարեդարձն է։ Երկու օր արձակուրդ Ջերմուկի մէջ։

Հսկայ, լաւ կազմակերպուած տողանցքներ Մոսկուայի Կարմիր Հրապարակին եւ Երեւանի Լենինի Հրապարակին վրայ։ Շատ տպաւորիչ է։ Մեր սենեակէն պատկերասփիւռի վրայ դիտեցինք։ Մոսկուայի Պաշտպանութեան Նախարարը եկած էր Երեւան։ Հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ «Ռասիա» շարժապատկերի սրահին մէջ։ Բոլոր ճառերը ռուսերէն։

Պատկերասփիւռէն դիտեցինք նաեւ Արեւելեան Հայաստանի՝ Ռուսիոյ միացման 150-ամեակի տօնակատարութիւններու շարքը, Հայաստանի թէ Մոսկուայի մէջ: Մոսկուայի հանդիսութեան կը մասնակցէին Երեւանի Կեդրոնական Կոմիտէի կազմը, գրողներ, գիտնականներ, արուեստագէտներ: Բոլորն ալ շատ լաւ ընդունելութեան արժանացան:

Այսօր մտերմիկ տօն է մեզի համար ալ: Լեչֆոմիսիայի առողջարանի բնակիչները, թիւով շուրջ 200 հոգի, ճաշարանի սրահին մէջ պիտի նշեն տօնը. կերուխում, երգ ու պար, կ.ե. ժամը 3-7:

Բայց մեր հիւրերը եկան. Սեւանի Հայկը, անուշիկ Շուշիկը, Գերսամն ու Պարգեւը: Յակոբ Գուլումճեանն ալ միասին: Լաւ զուգադիպութիւն էր. ուրախացանք, մանաւանդ որ նամակ ունէինք Պէյրութ ղրկելու. Անժէլը գրած էր:

Տիկին Նուարդը Սեւանի ափի իրենց տան մէջ պատրաստեր էր իշխանաձուկը. մեծ կաթսայի մը մէջ գետնախնձոր խաշած: Հաւ մը Գերսամին համար: Առատ պտուղ. անուշեղէն. ճաշ եւ խմիչքներու տեսակներ:

Գերսամը պիտի պահէ տարօրինակութիւններ. ուրիշներէ տարբեր պէտք է որ ըլլայ: Բոլորս կը սիրենք ձուկը, մանաւանդ՝ իշխանը. բայց ան՝ ո՛չ. կը բաւականանայ հաւով: Անմոռանալի ժամեր անցուցինք: Գլխաւոր բժիշկ Պետրոսեանը պաշտօնական հաւաքոյթը ձգեց, եկաւ մեր հետ խմեց, բաներ մը կերաւ ու վերադարձաւ:

Գերսամը հանդիպած է Թելման Յարութիւնեանին, Պետրոս Պետրոսեանին եւ Եղիշէ Յակոբեանին: Իր երեք բարեկամներն ալ՝ ՊԱԿ-ի մէջ: Ըստ իրեն, արտասահմանի հայ կազմակերպութիւններու ազդեցութեան եւ գործունէութեան մասին լաւ գաղափար ունին եւ համոզուած են որ կայ վստահելի եւ ուժեղ հայրենասէր ճակատը՝ ՌԱԿ-ով ու ՀԲԸՄ-եկեղեցիով, կան մեր հետ համեմատած տկար հնչակեաններն ու կոմունիստները եւ կայ Դաշնակցութիւնը, որ հակահայաստանեան է: Արտասահմանը իրական դիմագիծով եւ ուժերու դասաւորումով գիտեն: «Ինշալլա՛հ» (Տէրը կամի), ինչպէս կ'ըսէ արաբը:

Չորեքշաբթի, 8 Նոյեմբեր

Տօն է այսօր ալ:

Գլխաւոր բժիշկ Յակոբ Պետրոսեանը դարձեալ գինով է: Ճաշէն ետք գացինք թիւ 201 սենեակը, ուր երկու օրուան

համար եկեր էր իր որդին, Ժիրայրը, անուշիկ կնոջը հետ։ Ժիրայրը այս տարի կ'առնէ բժշկական վկայականը։ Յակոբը կ'ուզէ որ որդին Ջերմուկ գայ աշխատելու եւ շարունակէ իր գործը իր մահէն ետք ալ...։ Այնքան ամուր կառչած է այս աթոռին։ Մեզ ներկայացուց երկար ճառով մը, չափազանցուած գովեստներով։ Հարկաւ վոտքան կը խօսեցնէ։ Շեշտը դրաւ մեր հայրենասէրի գործունէութեան եւ Վազգէն Վեհափառին հետ մեր մտերմութեան վրայ։ Իր տղան պսակած է Ս. Գայիանէ վանքին մէջ. Վազգէն Վեհափառին հետ մտերմիկ զրոյց ունեցած է, երբ ան հանգստանալու եկած է առջի տարիներուն։ Շատ կը յարգէ Վեհը։

Հինգշաբթի, 9 Նոյեմբեր

Ղարաբաղի մասին լուրջ ուսումնասիրութիւն մը գրուած է Բագրատ Ուլուբաբեանին կողմէ, որ կարծես իբրեւ լուրջ մտաւորական պետն է խմբակի մը, որ զգուշաւորութեամբ կը հետապնդէ Նախիջեւանի ու Ղարաբաղի շրջանները Հայաստանին վերադարձնելու դժուարին աշխատանքը։ Համակրելի Զօրի Բալայեանը անշուշտ գործօն մասնակցութիւն ունի։ Ուլուբաբեանը դասախօս է, Ղարաբաղի նախկին կառավարութեան պետը եղած է։ Փաստացի տուեալներով լեցուն, 140 էջնոց գիտական ուսումնասիրութիւն մըն է։ Ծանր մտահոգութիւններ կը յայտնէ որ Լեռնային Ղարաբաղն ալ Նախիջեւանի նման պիտի պարպուի հայ բնակչութենէն եւ դառնայ ատրպէյճանական հողամաս...։ Ատրպէյճանեան պետական ու մտաւորական շրջանակները վճռած կը թուին ըլլալ այս բանը, հետեւաբար ահաւոր վախ մը կը տարածուի հայ պետական թէ մտաւորական շրջանակներու վրայ։ Շատ մանրամասնութիւններ կան ուսումնասիրութեան մէջ։ Երկու գիշեր է լարուած ուշադրութեամբ կը կարդամ։ Բաց նամակի ձեւով ուղղուած է Համայնավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէին։ Բայց ո՞ւր. իրապէս ղրկուա՞ծ է հասցէին. չեմ գիտեր։ Ստորագրութիւն չկայ։ Ըստ Գերսամին, կ'ուզեն որ դուրսը հրատարակենք... եւ այս օրերուն կ'ուզեն որ եզրակացութեան եւ վերջաբանի մասին խորհրդակցինք...։

Գերսամը այս գիշեր յուշագիր մը պիտի պատրաստէ ՌԱԿ-ի գործունէութեան եւ ուղեգիծին շուրջ։ Ուզած են իրմէ։ Քանի՞ անգամ։ Պիտի ջանայ Դալլաբեանը եւ Կարէն Դեմիրճեանը տեսնել։

Ուրբաթ, 10 Նոյեմբեր

Առտու, Ժիրայր Նայիրին մեր սենեակը եկաւ նախաճաշելու։ Անժէլը դեռ չէր եկած։ Նայիրին յայտնեց թէ Ռոմէնը հեռաձայնով տեղեկացուցեր է որ Երկուշաբթի Կարէն Դեմիրճեանը Կեդրոնական Կոմիտէին մէջ մեզ պիտի ընդունի. հետեւաբար վաղը պէտք է մեկնիլ Երեւան, հանդիպիլ Վազգէն Վեհափառին։ Անթիլիասի պատուիրակութիւնը ժողով պիտի ունենայ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին հետ եւ Վեհը մեր հետ կ'ուզէ խորհրդակցիլ։ Գալով Կարէն Դեմիրճեանին, կը շարունակէ Ժիրայրը. «Ինծի հասկցուցին թէ դուն պէտք է որ ըլլաս. Գերսամը չեն ուզեր»։ Հակադարձեցի, ըսելով.

– Շատ անհաւանական կը թուի տուած տեղեկութիւնդ եւ զարմանալի։ Անկարելի է որ Գերսամին հանդէպ վերապահութիւն յայտնած ըլլան։ Կը ցաւիմ որ չեմ կրնար երթալ թէ՛ Վեհին եւ թէ՛ ալ Դեմիրճեանին հանդիպելու շուտով։ Ֆիզիքապէս եւ այլապէս պատրաստ չեմ, չեմ կրնար երթալ Երեւան։

– Բայց փրոթոքոլը կը պահանջէ որ Դեմիրճեանին հանդիպիս։

Գուշակեցի թէ Նայիրին իր գաճաճ հասակով եւ կարծեցեալ մեծ ուղեղով... միտքին մէջ ծրագիր մը պատրաստած է եւ զիս միջնորդ պիտի ընէ, որպէսզի հետս հանդիպի Կարէն Դեմիրճեանին ու Վեհափառին։ «Այս ցուրտ օդին Երեւան երթալ ու վերադառնալու պատրաստ չեմ», պնդեցի։ Կէսօրին, Անտրէ Մարտիրոսեանը հեռաձայներ էր բժիշկ Պետրոսեանին, որուն զգուշացուցեր էի որ ըսէր թէ ի վիճակի չէի, ո՛չ ալ պատրաստ՝ Երեւան երթալու։ Անտրէին հեռաձայնը ինծի փոխանցեց բժիշկը։ Ցաւ յայտնեցի որ չեմ կրնար երթալ։ Անտրէէն իմացայ որ Ժիրայր Նայիրին հեռաձայներ է Ռոմէնին, եւ ո՛չ թէ այս վերջինը՝ Ժիրայրին։ Ռոմէնը իբր ըսեր է թէ իմացանք որ Կեդրոնական Կոմիտէն մեզ պիտի ընդունի Երկուշաբթի...։

Երեկոյեան, Գերսամին հետ խօսեցայ. շատ զայրացաւ։ Ըսաւ թէ վաղը Կոմիտէ կ'երթայ ու կը պարզէ հարցը։

Շաբաթ, 11 Նոյեմբեր

Ժիրայրը ուշացաւ։ Օդը անանպաստ էր. օդանաւ չկար։ Ճամբորդներ կային, անոնց հետ ինքնաշարժով գնաց։ Որքա՜ն լաւ ըրի որ չխաբուեցայ Ժիրայրէն ու անոր խաղին զոհ չգացի։

Երեկոյեան, Գերսամը յայտնեց թէ Կեդրոնական Կոմիտէն հրաւիրած է մեզ անունի կարգով՝ Բարունակ Թովմասեան, Գերսամ Ահարոնեան, Ժիրայր Նայիրի, հետեւաբար շատ անարգական որակումներ ըրաւ Նայիրիին հասցէին: Պատուիրեցի Գերսամին որ պաղարիւն ըլլայ եւ խնդիր չհանէ:

– Չ'արժեր. ես իր ծուղակը չինկայ. մոռցիր միջադէպը,– ըսի:

Գերսամը հաղորդեց թէ Անթիլիասի պատուիրակութիւնը Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին հետ ժողովի մէջ էր, երբ ինք Վազգէն Վեհին քով կը գտնուէր ու կը հետեւէր ժողովին: Ժիրայր Նայիրին ուշացեր էր...: Յաճախ ժողովէն դուրս կու գան եղեր Յուսիկ Արք.ը եւ Օննիկ Թոփուզեանը: Շատ կարծր կեցուածք ունեցած են անթիլիասականները: Մանաւանդ Տէր Կարապետեանը իբրեւ ներկայացուցիչ՝ ՀՅԴ-ի հրահանգով ներկայ եղած է: Տաթեւ Եպս. Սարգիսեանը եւ Խաչիկ Պապիկեանը լեզու գտնել կ'ուզեն եղեր եւ ընդունիլ Վազգէն Վեհին հովանաւորութիւնը. սակայն չեն յաջողած: Գերսամը պնդեր է որ նախագահներու կազմին մէջ իմ անունս ըլլայ անպայման: Ըսի թէ բնաւ կարեւոր չէ:

Կիրակի, 12 Նոյեմբեր

Առտու, նախաճաշ սենեակին մէջ: Կէսօրին, աղբիւր գացինք ջուր խմելու: Փոքրիկ կրպակը բաց էր: Ջերմուկի յատուկ ջուրի բաժակներուն վրայ ապսպրեցինք գիրեր ու զարդեր փորագրել. վաղը կ'առնենք:

Ճաշէն ետք, սենեակ: Գիշերը արեւմտեան պարեր պիտի ներկայացնեն: Ո՛չ ճաշի եւ ո՛չ ալ պարի գացինք: Հանգիստ ըրինք ու հեռաձայնեցի.–

ա) Զօրավար Հրայր Միքայէլեանին՝ Արդարադատութեան Նախարարի տեղակալ: Շատ մը խրթին հարցեր իր օժանդակութեամբ կը կարգադրուէին՝ եթէ հիւանդութեան պատճառով հրաժարած չըլլար Ապահովական Սպասարկութեան պետի պաշտօնէն...: Շատ ուրախացաւ եւ ուզեց անպայման հանդիպիլ երբ Երեւան վերադառնանք:

բ) Հեռաձայնը կապող աղջկան երկու անուշ խօսք ըրած էի: Զօրավարէն ետք օրիորդէն խնդրեցի որ ուրիշ թիւերու ալ կապէ: Պարգեւին տղան՝ Ռուբէնը յայտնեց թէ հայրը Ստեփան Ալաճաճեանին տունն է:

գ) Գերսամին: Յայտնեց թէ Անթիլիասի հետ բանակցութիւնները վերջ գտան: Հաղորդագրութիւնը դեռ պատրաստ

չէր որ Կարէն Դեմիրճեանին հաղորդէր: Այն տպաւորութիւնը ունէր թէ միջին ճամբայ մը գտած են...: Կը կասկածիմ:

Գերսամին ու Պարգեւ Ֆիլեանին պատուիրեցի որ Կոմիտէ հարցնեն, եթէ ճամակ ունիմ՝ ղրկեն Յակոբ Պետրոսեանին հետ:

Երկուշաբթի, 13 Նոյեմբեր

Երեկոյեան, խօսեցայ Գերսամին հետ: Կեդրոնական Կոմիտէի հանդիպումը Կարլէն Դալլաբեանին, Լեւոն Մանասէրեանին, Վարդգէս Համազասպեանին, Գերսամին եւ Նայիրիին միջեւ եղած է ընդհանուր խօսակցութիւն. ո՛չ մէկ նորութիւն: Խոստացած են օգնել լիբանանահայ գաղութին: Խոստումը ձրի է, մանաւանդ երբ գիտեն թէ հաշիւ պահանջող պիտի չըլլայ...: Այս խոստումը առատ է հոս. սակայն կատարելը ուրիշ բան է: Գերսամը լաւ չէր տպաւորուած: Ինչ որ է. իրենց գիտնալիք բանն է: Եթէ արտասահմանի հայութեամբ լրջօրէն զբաղելու, կամ մեր հետ խորհրդակցելով գաղութին բարոյական կորովը պահելու, բարձրացնելու միջոցներու մասին մտածելու ժամանակ չունին, ատիկա իրենց գործն է: Սակայն թերեւս օր մը անհրաժեշտ է յիշեցնել այս պարոններուն թէ երբ Լիբանան գտնուած են –երեքն ալ եկած են– բացառիկ ընդունելութեան արժանացած եւ արժէքաւոր նուէրներով ծանրաբեռնուած վերադարձած են հայրենիք: Հայասիրութեան ուրիշ կերպ է ցուցադրուածը: Թո՛ղ ամերիկացիները, նոյն իսկ թուրքերը պետական չափանիշով հետաքրքրուին մեզմով, բայց ո՛չ հայ պետականութիւնը:

Ըսած ու կրկնած եմ յաճախ թէ արագութեան դարու մէջ կ'ապրինք. ժամանակներու հետ քայլ պահելու է: Սփիւռքահայ Կոմիտէն գնահատելի գործ տեսաւ անցնող 14 տարիներու ընթացքին, իր պարտականութիւններու ծիրին մէջ օգտակար եղաւ. սակայն գաղութները նոր կարիքներու առջեւ կը գտնուին, ուստի աւելի բարձր մակարդակի վրայ պէտք է գործել: Այս մտածումները՝ թէ նոր ժամանակները նոր պահանջներու առջեւ կը դնեն մեզ, պարզած եմ տարիներ առաջ Կարլէն Դալլաբեանին, երբ դեռ Եկեղեցական Գործերու Խորհուրդին պատասխանատուն էր եւ մտերիմ ինծի: Այդ ատեն ո՛չ միայն համաձայն ու համոզուած էր մտածումներուս, այլեւ գործնական առաջարկիս՝ որ Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մէջ մասնաւոր ու որակաւոր հայ երիտասարդ մը նշանակեն որ *միմիայն* հայկական հարցերով զբաղի: Անոր

պաշտօնական հանգամանքը կրնար ըլլալ Խ. Միութեան դեսպանատան մշակոյթի կամ լրատուութեան կցորդ, իբր թղթակից. սակայն ամբողջական պարապումը հայ գաղութներն ըլլայ: Դալլաբեանը գիտէր թէ Անտոն Քոչինեանին հետ ժամադրուած էի, ըսաւ. «Եթէ մտքիդ մէջ ձեւաւորուած աշխատանքը ես կրնամ կատարել, ըստ քու դատողութեան, ես սիրով կու գամ Պէյրութ. ուրեմն խնդրեմ յանձնարարէ զիս Քոչինեանին»: Յետոյ երբ Կարէն Դեմիրճեանը զինք Կեդրոնական Կոմիտէի քարտուղար առաւ, հանգուցեալ պատուական հայ եւ յանդուգն Սարգիս Գասպարեանին գրասենեակը գացեր էի, հեռախօսը բացաւ Դալլաբեանին եւ զինք շնորհաւորեցի բարձր պաշտօնին արժանանալուն առիթով: «Շատ զգածուած եմ եւ շնորհակալութիւն», ըսաւ: Փափաք յայտնեցի հետը զրոյց ունենալու: «Անպայման», եղաւ պատասխանը: Սակայն անկէ ի վեր ամէն տարի եկած եմ եւ ո՛չ մէկ առիթով ուզած է հանդիպիլ: Տիրող հոգեբանութեան բացատրութիւնը, ըստ Դալլաբեանի փեսայ Թելման Յարութիւնեանին, հետեւեալն է: Արտասահմանէն եկած հասարակական գործիչ մը եմ. քանի որ Կարէն Դեմիրճեանը չէ ընդունած զիս, ինչո՞ւ ինք ընդունի. գուցէ վտանգէ իր աթոռը: Ինծի համար պարզ է այլեւս տիրող անբնական վիճակը: Ամէն շարժում կապուած է թիւ 1 մարդուն: Նոյնիսկ իր կողքին գտնուող Դալլաբեան մը պարտաւոր է զգոյշ ըլլալ:

Մեզի հանդէպ ընծայուած ուշադրութեան նուազումը տարուէ տարի աւելի զգալի կը դառնայ, ինչ որ կը հաւաստէ թէ իրենք միմիայն Խ. Հայաստանի գործերով կլանուած՝ չեն կրնար կամ չեն ուզեր տարածուիլ սփիւռքի վրայ: Այս կեցուածքը համապատասխան չէ հայութեան շահերուն:

Մեր տեսակէտը կը բաժնեն Պէյրութ եկող ու գացող խորհրդային դեսպաններ, որոնք ժամանակին տեղեկագրած են Մոսկուա: Սակայն հայ ղեկավարներ Երեւանի մէջ փոխանակ Մոսկուայի ներկայացնելու մեր հարցերը, կարծես կ'ըսեն. «Ինչո՞ւս է պէտք, գուցէ անհաճոյ թուի իրենց եւ դիրքիս վնաս բերէ»: Ըստ Թելման Յարութիւնեանին, շնորհիւ իր կատարած դրական գործունէութեան եւ շատ յանդուգն կեցուածքին Մոսկուայի մէջ, ապա նաեւ քաջալերուած դեսպան Սոլտաթովէն՝ Պէյրութէն իր վերադարձին, «կանաչ լոյս» տրուած է Մոսկուայէն եւ թերեւս այդ պատճառով Կ. Դալլաբեանը ընդունած է զրոյց ունենալ մեր հետ: Թէեւ եթէ ես ուզէի երթալ, թերեւս Կարէն Դեմիրճեանը ընդունէր մեզ. այս

նկատումով է որ Ժիրայր Նայիրին ամէն խորամանկութիւն փորձեց սուտերով համոզելու զիս, եւ Գերսամին հանդէպ անվայել վերագրումներ ունեցաւ:

Երեքշաբթի, 14 Նոյեմբեր

Ժիրայր Նայիրին ուշացաւ: Երեւանէն Ջերմուկ պէտք է որ վերադառնար: Ձիւն կը տեղայ թէ՛ հոս եւ թէ՛ Երեւան: Փոխադրական միջոցներու դժուարութիւն: Ժիրայրին կինը հեռաձայնած պիտի ըլլայ: Մինչեւ գիշեր կը հասնի:

Երեկոյեան ժամը 6: Նայիրիէն լուր չկայ: Գիշերը, Կոզմոյանին ալ պիտի հեռաձայնէ կինը: Արտաւազդ Խաչիկեանին («Ինքուրիսք»ի նախագահ) խօսած է, լուր չունի. բայց ըսած է թէ եղանակը վատ է, թերեւս Երեւան մնացած է:

Վազգէն Վեհափառին հետ խօսեցայ հիմա: Գոհ էր Անթիլիասի պատուիրակներուն հետ ունեցած խորհրդակցութենէն: Անոնք ընդունած են օգնութեան յանձնախումբին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հովանաւորութեան տակ ըլլալը՝ համազգային մարմին կազմելու համար: Վեհափառը խօսած է Ալեք Մանուկեանին հետ, որ իր կողմէ նոր անձ մը նշանակէ մարմնին մէջ բացի Սեդրակ Գասարճեանէն, որ ՀԲԸՄ-ի Լիբանանի Շրջանակային Յանձնաժողովին կողմէ արդէն կը մասնակցի եւ գանձապահն է:

Թորգոմ Սրբազանը երէկ Նիւ Եորքէն խօսած է Վեհափառին, յայտնելով որ բոլոր կազմակերպութիւնները, մէջն ըլլալով ՀՅԴ-ն, հրաւիրած է ժողովի: Միայն անթիլիասական թեմին հրաւէր չէ տուած:

Վաղը Անթիլիասէն պատուիրակներ կը հասնին Երեւան: Հետերնին կը բերեն մամուլի հաղորդագրութիւնները համաձայնութեան շուրջ, ինչպէս նաեւ Վազգէն Վեհափառին անցեալ Կիրակի օրուան քարոզը Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, Լիբանանի զոհեալներուն հոգեհանգստեան արարողութեան առիթով: Երեւանի ռատիոկայանը ժամը 8-ին եւ 11.30-ին տուած էր բոլորը: Շատ գոհ կը թուի Վազգէն Վեհափառը:

Օդը ցուրտ է, բայց ձիւնին տակ եւ ձիւնին վրայէն քալելով գացի աղբիւր, առի մեր ապսպրած բաժակները Հայկին, Խաչիկին, Էտիին ու Սոնա Ահարոնեանին անունով:

Չորեքշաբթի, 15 Նոյեմբեր

Գերսամին հետ օրական կը խօսիմ. իր գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ կանոնաւորապէս:

Տունէն ո՛չ մէկ լուր. նամակ կը սպասեմ: Պարգեւին պատուիրեցի որ անպայման Սփիւռքի Կոմիտէ հարցնէ ամէն անգամ որ օդանաւ գայ. եւ եթէ նամակ գայ՝ բժիշկ Պետրոսեանին հետ ղրկէ:

Հինգշաբթի, 16 Նոյեմբեր

Պայծառ օր մըն է: Քալելով գացի մինչեւ շուկայ, խանութէն վոտֆա կամ ուրիշ բաներ գնելու: Ռուսական վոտֆա չկար, տեղականը չառի: Մեղր գնեցի. լաւ մեղր կայ հոս: Վերադարձին, հանդիպեցայ բժիշկ Համբարձումեանին (կուզ), միասին քալեցինք հետաքրքրական զրոյցով, միտքերու փոխանակութեամբ: Թերթեր պիտի գնէի. չթողուց որ ես վճարեմ:

Կէսօրէ ետք, Նայիրին հաղորդեց որ Պէյրութէն աներձագս հեռագրեր է եւ Սուրիկին օգնական Սամուէլը կարդացեր է: Անմիջապէս հեռաձայնեցի Վարդգէս Համազասպեանին, որ հեռագրին հայերէն թարգմանութիւնը կարդայ: Աներձագս՝ Հայկ, հեռագրով կը տեղեկացնէ՝ ա) Բրոջս տունը դեռ չեն կրցեր նորոգել տալ, աշխատող ձեռքերու պակասի հետեւանքով: Խոհանոցին պատը եւ դէպի պատշգամ բացուող դուռը քանդուած են: Մարիամ քոյրս փոխադրուեր է մեր տուն, ուր կը մնայ Անժէլին մօրը հետ: Շատ մտահոգ էի Բրոջս մասին: բ) Խաչիկը Փրակա կը գտնուի գործով: գ) Հայկը ամէն օր խանութ կ'երթայ, Թէքէեան Կեդրոն: Կը յուսայ որ իսլամական տօներէն ետք Պէյրութի Կանաչ Գիծին արեւելքը արեւմուտքին միացնող անցքը կը դիւրանայ եւ ապրանք փոխադրելը կարելի կ'ըլլայ: դ) Կը թելադրէ որ մնանք որքան որ կ'ուզենք. վերադարձի մասնաւոր կարիք չկայ:

Համազասպեանը հեռաձայնով դարձեալ նոյն կատակը ըրաւ, թէ մեր կորսնցուցած միլիոնները ինչ պիտի ըլլան: Հարցուց մեր որպիսութեան ու տրամադրութեան մասին: Ըսի թէ իր ձայնը լսելով լաւացաւ տրամադրութիւնս, մանաւանդ որ պայծառ արեւ է, ձիւն ամէն կողմ:

– Քանի մը օր է Սիպերիա աքսորուած մարդու տրամադրութեան մէջ էի,– ըսի:

– Եթէ այսպէս է, ամէն օր կը խօսիմ, որ օդին պէս պայծառ ըլլայ քոյրս եւ Անժէլին տրամադրութիւնը,– ըսաւ ու հաղորդեց թէ ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ Երեւան, թէ կէսօրին Գերսամին հետ ճաշի էր եւ անոր ներկայացուցած հարցերուն շուրջ խորհրդակցած են, եւ թէ պիտի աշխատին որ հարցերը բարւոք լուծում գտնեն Կեդրոնական Կոմիտէին կողմէ:

Անմիջապէս յետոյ խօսեցայ Գերսամին հետ։ Այո, խոստումներ կան, բայց ո՛չ մէկ բան իրականացած է դեռ։ Հաստատեց թէ Համազասպեանը, Մանասէրեանն ու ինք ճաշած են միասին։ Համազասպեանը միշտ լաւատես է, ըսաւ։ Յետոյ Գերսամին հեռագրիս բովանդակութիւնը ըսի հեռաձայնով, որպէսզի անմիջապէս Հայկին հեռագրէ։ Պիտի ջանայ Կիրակի Պարգեւին հետ այցելել ինծի, Ջերմուկ, որ խորհրդակցինք ներկայացուած հարցերուն շուրջ։ Կը մտադրէ 22 Նոյեմբերին, Զորեքշաբթի, վերադառնալ Պէյրութ։

Ուրբաթ, 17 Նոյեմբեր

Դարմանումէն ետք, սենեակ ելեր էի։ Համազասպեանը հեռաձայնեց որպիսութիւնս հարցնելու, խոստումը յարգելով։ Օդը գեղեցիկ է Երեւան, ըսաւ։ Ըսի թէ Ջերմուկինը գերազանցիկ է։ Առտու ժամը 8-ին, զերոյէն վար 9 աստիճան էր։ Կէսօրուան հզօր արեւը զայն բարձրացուցած էր 2 աստիճանի։ Գիշերը, նորէն զերոյէն վար 10-12 կ'ըլլայ։

Գերսամին հետ խօսեցայ։ Վարդգէս Համազասպեանին հետ խօսեր է։ Ան հաղորդեր է թէ Մոսկուայէն 10 միլիոն ռուբլի ուզած են Լիբանանի հայ գաղութին օգնելու իբր վարկ՝ գաղութին վերականգնումին ծառայեցնելու, եւ կը յուսան որ շուտով դրական պատասխան կ'առնեն։

Երէկ գիշեր, կարծեմ առաջին անգամ ըլլալով, որքան գիտեմ, Մոսկուայի ռատիոկայանը խօսած է Լիբանանի հայ գաղութին կրած անմարդկային, վայրագ յարձակումներուն շուրջ։ Բնակարաններ քանդուած. յուշարձաններ, դպրոցներ աւերակուած, 13,000 հայ գաղթականներ կը գտնուին ողբալի վիճակի մէջ։ Աջակողմեան քրիստոնեայ Փաղանգաւոր Կուսակցութիւնը գլխաւոր պատասխանատուն է, եթէ ոչ միակը, այս աղէտին, որ կը պատահի Լիբանանի սքանչելի մեր գաղութին։

Այսօրուան «Սովետական Հայաստան» օրաթերթին մէջ տեղ գտած էր այդ լուրը։ Պարագան յատկանշական է, նա՛խ անով որ լուրերը շաբաթներու հնութիւն ունին։ Ես ամէն օր կը հետեւիմ անգլիական, ամերիկեան եւ ֆրանսական ռատիոկայաններուն, որոնք օրը օրին արձագանգ կու տան Պէյրութի լուրերուն, կոիւներէն քանդուած շրջաններուն։ ԹԱՍՍ գործակալութիւնն ալ կը հաղորդէ Մոսկուա, բայց պէտք է որ մաղէ անցուին, հոգ չէ թէ օրեր ու շաբաթներ սահին եւ անկէ ետք հինցած լուրեր երեւին «Սովետական Հայաստան» օրա-

թերթին մէջ։ Յատկանշական է նաեւ մասնաւորաբար անով, որ մեր աշխատանքը՝ հայ գաղութին պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը շեշտելը, մտասեւեռում մը եղած էր ինձի համար։ Ամէն հայրենիք այցելութեանս, առաջին մտածումս կ'ըլլար պետական մարդոց մատնանիշ ընել կարեւորութիւնը մեր գաղութին եւ իրենց պատասխանատուութիւնը՝ մեզի օգնութեան փութալու։ Միեւնոյն այս մտածումները փոխանցած եմ սովետ դեսպան Ս. Ազիմովին, սքանչելի մարդ մը, գրագէտ մը, հակառակ իւզպէք ըլլալուն՝ շատ լաւ կը հասկնար զիս։ Մեր յաճախակի հանդիպումներով, մեր բնակարանը ճաշի սեղաններու շուրջ խորհրդակցութիւններով մօտէն ծանօթացած էինք իրարու։ Վերջին քանի մը հանդիպումներուս յայտնած էր թէ բոլոր միտքերս, մտածումներս փոխանցած էր Մոսկուա եւ ստացած քաջալերական դրական պատասխաններ։ Այս մասին գրած եմ արդէն։

Կը կարծեմ, գուցէ անհամեստօրէն, թէ մեր հանդիպումները դեսպանին հետ շատ տրամաբանական եզրակացութիւններով փոխանցուած են Մոսկուա եւ անկէ եկած է «կանաչ լոյս»ը Երեւան, որ անմիջապէս շարժելու տրամադրութիւն ցոյց կու տայ։ Կարեւորը օր առաջ գործադրուիլն է։

Խորհրդային դեսպանները կը հասկնան մեզ։ Ներկայիս Ալեքսանտր Սոլտաթովը նոյնպէս հայասէր, խելացի եւ բարեկամ մարդ է. սակայն տիրող պայմանները թոյլատու չեն որ յաճախակի հանդիպումներ ունենանք, տուն կանչենք ճաշի։ Ապահովութիւն չկայ։ Կռիւ, երթուդարձի վտանգ, նեղութիւն։

Թելման Յարութիւնեանը «Արմենիա» հիւրանոց սենեակս եկաւ ու բացատրեց թէ դեսպան Սոլտաթովին յանձնարարութեամբ գացած է Մոսկուա, զբաղած գաղութի օգնութեան հարցով, եւ թէ հիմա Երեւանի Կեդրոնական Կոմիտէն, պետութիւնը շատ մօտէն սկսած են հետաքրքրուիլ, Լիբանանէն Երեւան եկող կուսակցական ղեկավարներու հետ հանդիպիլ, խորհրդակցիլ։ Իրաւ ալ, Գերսամին տեսակցութիւնները, ճաշկերոյթները կը հաստատեն թէ բան մը կայ փոխուած, աւելի ջերմ ընդունելութիւն է վերապահուած մեր հանդէպ։ Զեմ զարմանար եթէ թիւ 1-ը՝ Կարէն Դեմիրճեան, ուզէ հանդիպիլ իմ հետ։

Համազասպեանը յայտնած է Գերսամին թէ հետս խօսած է հեռաձայնով եւ սիրով ինքնաշարժ կը տրամադրէ որ Պարգեւին հետ գայ Ջերմուկ այցի, զիս տեսնելու,

խորհրդակցելու եւ տեղեկացնելու իր բանակցութիւններուն մասին: Պարգեւն ու Սիլվան միասին պիտի գան:

Երէկ գիշեր, հեռուստատեսիլէն հետեւեցանք Սեւանայ լիճի պահպանման ծրագրի պարզումին: Սեւանի ջուրի մակերեսը պիտի բարձրացնեն 8 մեթրով, Արփա-Սեւան փապուղիով եւ ուրիշ միջոցառումներով: Մասնագէտներու հարցազրոյցին մէջ կար նաեւ մեր բարեկամ Հայկ Խալաթեանը, որ իբրեւ ձուկի արտադրութեան կոմիտէի նախագահ խօսեցաւ լիճին ջուրը մաքուր պահելու անհրաժեշտութեան ու ապօրէն ձկնորսութեան մասին՝ հոգ չէ թէ իրեն արտօնուած է...:

Շաբաթ, 18 Նոյեմբեր

Այս առաւօտ, նորէն քալեցի մինչեւ խանութ: Պանդոկին մօտ լաւորակ քոնեակ կարելի չէ գտնել: Շուկան «տակից» պէտք է գնել, նոյնպէս ռուսական վոտքան: Հինգ աստղանի շիշ մը ճարեցի:

Երեկոյեան, Գերսամին խօսեցայ. Պարգեւին հետ Գեղարդ են գացեր: Սիլվային խօսեցայ. յայտնեց թէ վաղը չի կրնար գալ, որովհետեւ ակռաները կարօտ են դարմանումի: Մայրն ալ հիւանդ է:

Գերսամն ու Պարգեւը Յակոբ Յակոբեան նկարիչին տունն են: Քրոջս թոռնիկին՝ Պետիկին խօսեցայ. պատուիրեցի որ մինչեւ Ջերմուկ չգայ. օդը աննպաստ է, շատ չեմ ուշանար Երեւան վերադառնալու: «Ինքնաշարժով գանք քեզ բերենք», առաջարկեց. մերժեցի:

Կիրակի, 19 Նոյեմբեր

Երէկ, հիանալի էր օդը, ուղղակի գարնանային. այսօր, արդէն ամպամած եւ քիչ մը արեւ: Ձիւնի փաթիլները փոքրիկ երկրաչափական գիծեր կազմած՝ երկիրը կը կապեն երկինքին:

Եկան հիւրերը: Գերսամին ու Պարգեւին կ'ընկերանար Ռոմիկ Գրմոյեան անուն երկրաչափ մը, որ Երեւանի քաղաքապետարանը կ'աշխատի, նոր բնակարաններ յանձնող յանձնախումբին մէջ. ուրեմն՝ մեղրի ու կարագի տակառին պահակ...: Հանգուցեալ մեր Զօհրապ Քեշիշեանին մօտիկ բարեկամը, թէեւ փորձառութիւնը սորվեցուցած է մեզի թէ հայաստանցիին բարեկամութիւնը խիստ ժամանակաւոր է, կը տեւէ այնքան ատեն որ նուէրներ կը բերես կամ Լիբանան այցելած ատեն իրմով կը զբաղիս, այսինքն նիւթապէս օգ-

տակար կ'ըլլաս իրեն: Այս կարգի բարեկամ մը եղած ըլլալու է Ռոմիկը, որ Գերսամին ալ մօտիկ է, մանաւանդ որ գիշերը, մինչեւ առտուան ժամերը ուտող-խմող եւ ցերեկը բնացող մըն է: Համարեա ամէն գիշեր Գերսամին մօտն է եղեր:

Գերսամը ընդհանուր զեկոյց մը տուաւ իր գործունէութեան շուրջ: Պարգեւը իր ծանօթ բժիշկները գտաւ եւ պատուիրեց որ մեզի համար ճաշ պատրաստեն, ճարելով կարմրախայտ ձուկ, այլ կարգի կերակուրներու կողքին: Այս բոլորը կէս ժամու ընթացքին. անօթի ենք: Անկարելի բան չկայ. Պարգեւն է ու իր ոճը: Հետաքրքրական մարդ է: Շնորհիւ իր ուշիմութեան, աշխատասիրութեան եւ մանաւանդ ընկերային հաճելի բնաւորութեան՝ բարեկամներու լայն շրջանակ մը շինած է:

Գացինք պանդոկի ճաշարանը: Օդը վատ է. ձիւնել սկսաւ. ամպամած է: Ջերմուկէն վար, դէպի ձոր տանող ճամբան դժուարին է. պէտք չէ որ ուշանան Երեւան վերադառնալու: Ճաշէն առաջ, Գերսամը կը զեկուցէ.

1- Երեւանի Համալսարանին մէջ մաթեմաթիքի երիտասարդ դասախօսները կը գլխաւորեն հանգանակութիւն մը Լիբանանի մեր գաղութին համար: Գոյացած գումարը Վազգէն Վեհափառին միջոցով պիտի փոխանցեն մեզի՝ Պէյրութ: Սիլվան 3000 ռուբլիով մասնակցեր է. Յակոբ Յակոբեանը՝ 500: Անշուշտ Վեհափառը պաշտօնական սակով ռուբլին տոլարի չի փոխեր: Տեսնենք ի՞նչ սակով: Կարծեմ 3 ռուբլիի փոխարէն մէկ տոլար կրնայ տալ:

2- Պետական օգնութիւնը պիտի կատարուի դեղօրայքի անուան տակ, ինչպէս նաեւ դպրոցական պիտոյքներ, եւլն.: Շուրջ 10 միլիոն ռուբլի որոշուած է գումարը:

3- Վազգէն ու Խորէն Կաթողիկոսները սփիւռքի մէջ ալ ձեռնարկած են հանգանակութեան, Վազգէն Վեհափառին հովանաւորութեան տակ:

4-Դպրոցներու յատուկ օգնութիւն պիտի ըլլայ. գիրքեր, պիտոյքներ, գիտաշխատանոց, դաշնամուր, եւլն.:

5- Մամուլին Կարլէն Դալլաբեանը խոստացած է տողաշար մեքենաներ եւ 30 թոն տպագրական թուղթ:

6- Անկախ այս բոլորէն, Վարդգէս Համազասպեանը խոստացեր է 25-30 հազար տոլար ապահովել Մոսկուայէն, թերթերու կարիքները հոգալու համար:

7- Քաղաքական գետնի վրայ, ի նպաստ Լիբանանի բարոյչութիւն կը ծաւալի ռատիոյով, մամուլով: Մոսկուայէն,

հետեւաբար նաեւ Երեւանէն ծանօթ մտաւորականներ կը մասնակցին բարոգչութեան։ Նամակներ, համակրական կոչեր ի նպաստ մեր գաղութին։ Ժողովուրդը խանդավառութեամբ կը հետեւի, իր համակրութիւնն ու հոգածութիւնը ցուցադրելու միջոցներ կ'որոնէ։ Ամէն շրջանակի մօտ խօսակցութեան նիւթն է. «Օգնենք մեր եղբայրներուն եւ քոյրերուն, որոնք մատնուած են նեղ կացութեան Լիբանանի կռիւներուն հետեւանքով»։

Տարիներէ ի վեր կը հետապնդէի, կը խնդրէի, կը պահանջէի. վերջապէս շարժեցաւ օգնութեան անիւը, որուն մէջ գլխաւոր դերը կատարողը կարծեմ եղաւ Պէյրութի խորհրդային դեսպան համակրելի Ազիմովը՝ բարեկամս։ Անոր տեղեկագիրները հասան Մոսկուա եւ մեր կողմէ լայն բացատրութիւնները՝ թէ ինչ անդրադարձ պիտի ունենայ, մանաւանդ որ Ամերիկայէն ու Եւրոպայէն մեծ գումարներ կը հասնէին. ի՛նչպէս կարելի էր արդարացնել Խորհրդային Հայաստանի «անտարբերութիւնը» մեզի համար։ Հնչուն օգնութեան ժամը հասած է։

Ճաշի սեղանին կը մասնակցին Պարգեւին բարեկամ բժիշկներ։ Խօսակցութեան նիւթը Լիբանանի հայ գաղութն է։

Երեքշաբթի, 21 Նոյեմբեր

Հեռաձայնեցի Վարդգէս Համազասպեանին, որ գրասենեակը չէր։ Խօսեցայ Անտրէին. խօսած չըլլայի։ Ըսի որ պիտի վերադառնամ Ուրբաթ օր. ինքնաշարժ ղրկէ։

– Ինքնաշարժ չունինք. ինքնաթիռով եկուր,– կոշտ պատասխանը տուաւ։

– Ինքնաթիռ չկայ։

– Կոմիտէն ինքնաշարժ չունի... կամ չենք կրնար ղրկել. մէկ երկու օր ուշացիր, թո՛ղ Նայիրին ալ մէկ-երկու օր կանուխ վերադառնայ, որ գէթ մէկ ինքնաշարժով վերադառնաք երկուքդ միասին։

«Պէտք չունիմ ձեր ինքնաշարժին», ըսի բարկացած, ու գոցեցի հեռախօսը։ Գերսամին յայտնեցի զայրոյթս, որ խօսի Վարդգէս Համազասպեանին։

Վազգէն Վեհափառը հեռաձայնով հարցուց թէ ե՞րբ կը վերադառնամ։ «Ուրբաթ օր», ըսի։ «Ես քեզի ինքնաշարժ կ'ուղարկեմ. առտու 9-ին հոդ կ'ըլլայ», պատասխանեց։ Հանգանակութեան մասին խօսեցայ, շատ խանդավառ եւ գոհ էր որ իր հովանաւորութեան տակ պիտի ըլլայ։ «Կարօտցանք, եկուր որ խօսինք», ըսաւ սիրելի Վեհափառը։ Արտաւազդ Խաչիկեանին

հեռաձայնեցի որ «Արմենիա»ի մէջ սենեակս ապահովել հրահանգէ։ Կէսօրին, Վարդգէս Համազասպեանը հեռաձայնեց, պնդեց որ իր ինքնաշարժը ղրկէ Ուրբաթ օր զիս վերադարձնելու համար։

– Ո՛չ,– ըսի,– ազգականներս պիտի կարգադրեն, չեմ ուզեր Կոմիտէին վրայ բեռ ըլլալ, ձեր ինքնաշարժները ձեզի չեն բաւեր։

Լիբանանահայ գաղութին ի նպաստ Երեւանի եւ շրջաններուն մէջ համակրանքի ցոյցեր եւ օգնելու անհրաժեշտութեան պահանջներ կը ներկայացնէ հայրենի ժողովուրդը։ Սիրելի ու պաշտելի է մեր հայ ժողովուրդը։ Համալսարանի երիտասարդութիւնը եռուզեռի մէջ է. աշխուժութիւնը տարածուած է մինչեւ երկրորդական վարժարանները, գործարանները։

Չորեքշաբթի, 22 Նոյեմբեր

Այսօր, Լիբանանի անկախութեան 35-րդ տարեդարձն է։ Ազգային տօնը մտքով կը տօնեմ, սքանչելի Ջերմուկի դրախտային վայրին մէջ։

Երէկ գիշեր, պատկերասփիւռէն Նախագահ Սարգիսովը շատ յուզուած եւ պատշաճ ճառ մը խօսեցաւ մեր սքանչելի գաղութին վիճակին մասին։ Գրեթէ կը հեկեկար ու աչքերը կը թրջուէին։ Ես ալ յուզուեցայ ուրախութենէս։ Եթէ երկու տարի առաջ ձեռնարկած ըլլային օգնութեան գործին, աւելի լաւ կ'ըլլար եւ մեր գանգատին ու քննադատութեան առաջքը առած կ'ըլլային։ Ինչպէս ըսի, համոզուած եմ թէ մեր աշխատանքին շնորհիւ Մոսկուան տուաւ կանաչ լոյսը եւ հիմա ո՛չ միայն պետական մեքենան սկսած է շարժիլ, այլեւ՝ մանաւանդ ժողովուրդը։

Գերսամը այսօր կը մեկնի։ Երէկ գիշեր, պատուիրեցի որ երբ Պէյրութ հասնի, մեր Էտիին կամ Հայկին պատուիրէ որ Խաչիկին Փրակայի պանդոկի հասցէն հեռագրեն ինծի, որպէսզի կարենամ հեռաձայնով կապ պահել հետը եւ տեղեակ ըլլալ մեր գործերու ընթացքին։

Գերսամը յայտնեց որ Վարդգէս Համազասպեանը զայրացած է եւ իմանալուն պէս գացեր է Անտրէին գրասենեակն ու խստիւ յանդիմաներ է զինք, ինծի հանդէպ ցուցաբերած կոշտ վերաբերումին համար՝ ինքնաշարժ ղրկելու առնչութեամբ։ Խնդրեց որ վերադարձիս Անտրէն չյանդիմանեմ. իր բարեկամն է։ Ես չեմ սիրած Անտրէ Մարտիրոս-

եանը, որովհետեւ իր պաշտօնը չի կատարեր խղճմտօրէն: Ազնուական մուրացկան մըն է. կը ջանայ նուէրներ ապահովել դուրսի այցելուներէն: Շատ կ'աշխատի որ այցելութեան երթայ արտասահման, մանաւանդ Լիբանան, որպէսզի օգտուի:

Ոսկեզօծ «Տիւփոն» գրիչս մէջտեղ չկայ: Սենեակս էր. երէկ գործածեցի: Անժէլը յայտնեց Տէր. Պետրոսեանին: «Անկարելի է, բան չի կորսուիր», ըսաւ զայրոյթով ու աւելցուց, «Հոգ մի՛ ընէք, կը գտնուի»: Գիշերը կարճ այցելութիւն մը տուինք ճաշի սեղանակից Լենա եւ Ալեք Արարատեան զոյգին:

Հինգշաբթի, 23 Նոյեմբեր

Առտու, Վարդգէս Համազասպեանը հեռաձայնեց, խնդրելով որ անպայման վաղը ամենէն ուշ 2-ին Երեւան ըլլամ: Շատ կարեւոր է ինծի համար, շեշտեց, եւ դարձեալ առաջարկեց որ ինքնաշարժ ղրկէ: Ո՛չ, ըսի, հոն կ'ըլլամ ատենին: Վեհափառը ինքնաշարժը կանուխ պիտի ղրկէ. կը հասնինք:

Կէսօրէ ետք, Ջերմուկի համակրելի քաղաքապետ Զաւէն Վարդանեանը եկաւ, երկու ժամ հաճելի զրոյց ունեցանք: Ջերմուկի անցեալէն պատմեց թէ ինչ յետամնաց գիւղ մըն էր. իսկ հիմա ծաղկող արդիական քաղաքի վերածուած է, որուն մէջ խոշոր ներդրում ունեցեր է ինք, քանի որ աւելի քան 25 տարիներէ ի վեր կը մնայ հոս ու կ'աշխատի: Աշխատասէր, գործունեայ ու մարդամօտ անձնաւորութիւն մըն է: Հոս էր Վարդանեանը, երբ Վարդգէս Համազասպեանը նորէն հեռաձայնով խնդրեց որ չուշանամ վաղը: Միտքէս անցուցի թէ թիւ մէկ մարդուն հետ ժամադրուած եմ: Բարին ըլլայ. վաղը կը տեսնենք:

Ուրբաթ, 24 Նոյեմբեր

Առտու, Վեհափառին ինքնաշարժը եկաւ կանուխէն: Վարորդը համակրելի Յովիկն էր: Կրթուած երիտասարդ մըն է. երկար ատեն է Վեհափառին մօտ կ'աշխատի: Ժամը 2-էն առաջ հասանք: Տեղաւորուեցանք թիւ 606 սենեակը: Համազասպեանին հեռաձայնեցի: Յայտնեց թէ ժամը 5-ին պիտի գայ որ Կեդրոնական Կոմիտէ երթանք միասին: Ճաշեցինք եւ հանգիստ ըրինք. բայց հակառակ երէկ գիշեր անքուն անցնելուս եւ ճամբորդելուս, յոգնութենէս չկրցայ քնանալ: Ուրեմն յոգնած ու անպատրաստ գացի Կարէն Դեմիրճեանին մօտ, երբ եկաւ Վարդգէս Համազասպեանը: Կարծեմ շատ ալ փոյթ չըրի: 5-8 վայրկեան ուշացումով հասանք, որովհետեւ

հարցումիս թէ զո՞վ պիտի տեսնենք Կեդրոնական Կոմիտէին մէջ, Համազասպեանը չպատասխանեց։ Երբ հասանք, Կարէն Դեմիրճեանը մեզ կը սպասէր։

Զարմանալի մարդիկ են։ Վարդգէս Համազասպեանը երէկ շատ կը պնդէր որ ժամանակին հասնիմ, ըսելով թէ իրեն համար ալ կարեւոր է. ուրեմն գիտէր թէ թիւ մէկին հետ էր ժամադրութիւնը։ Թերեւս կը վարանէր ըսելու, քանի որ Կարէն Դեմիրճեանը պաշտօնի անցնելէն ի վեր սփիւռքահայ գործիչներ չէր ընդունած։ Ես չէի տեսած զինք. մեծ փափաք ալ չունէի անպայման. իրենց գիտնալիքն է։ Եթէ կը հետաքրքրուին սփիւռքով՝ ինչպէս կը դաւանին, ուրեմն իրենց պարտականութիւնն է պահել կապը, յարաբերիլ եւ հանդիպիլ, լսել ու կարծիք յայտնել, խորհրդակցութիւն կատարել, մեր ազգապահպանման գործին օգտակար ըլլալու համար։

Կարէն Դեմիրճեանին համառօտ կերպով պարզեցի լիբանանահայ գաղութին վիճակը։ Արդէն Դալլաքեանը Գերսամին եւ Նայիրիին հետ հանդիպեր ու զեկուցեր էր. ուրեմն տեղեակ էր։ Լիբանանէն Հայաստան ներգաղթ կազմակերպելու գաղափարին համաձայն չէ. գաղութը պէտք է պահել, նոյնիսկ՝ չնօսրացնել։ Անշուշտ յայտնեցի թէ մեր ամբողջ ճիգը կը տրամադրենք այդ նպատակին. բայց արտագաղթը դէպի Եւրոպա ու Ամերիկա անխուսափելի է։ Խնդրեցի իրմէ որ մասնաւոր կարգադրութիւն ընէ Հայաստանի մէջ ժամանակաւոր բնակութեան արտօնութիւն տալու ընտանիքներու, որոնց բնակարանները քանդուած են եւ Լիբանան մնալու միջոց չունին. մինչ հոս ունին ազգականներ եւ բնակութեան դիւրութիւն։ «Արդէն ըրած ենք ու կ'ընենք», ըսաւ եւ աւելցուց. «Կրնաք պարզ կերպով ըսել անհրաժեշտ կարիք զգացողներու որ գան»։

ՌԱԿ-ի ընդհանուր ուղղութեան ու գործունէութեան շուրջ խօսեցայ։ Կարէն Դեմիրճեանը պատմեց երկար ծրագիրներու եւ մեծ իրագործումներու հեռանկարներու մասին։ Մօտ մէկ ժամ տեւող հաճելի զրոյց էր։ Ներկաներ՝ Կարէն Դեմիրճեան, Կարլէն Դալլաքեան, Լեւոն Մանասէրեան, Վարդգէս Համազասպեան եւ Բարունակ Թովմասեան։

Ուրեմն այսպէս, առանց գիտնալու թէ առաջին անգամ ըլլալով պիտի հանդիպէի Կարէն Դեմիրճեանին, գացինք։ Կ'արժէ խորհրդածել, կրկնելու գնով հաստատել, թէ Կարէն Դեմիրճեանէն, այսինքն գլուխէն սկսած՝ կարեւոր պետական մարդիկ այնքան ալ սփիւռքին ուշադրութիւն դարձնելու կա-

ріմ չեն զգացած։ Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մօտ առաւելաբար մեր եւ յատկապէս իմ շարունակական եւ մտերմիկ զրոյցները դեսպան Ազիմովին հետ՝ թէ Խորհրդային Միութիւնը պէտք չէ որ անտեսէ սփիւռքը, որ տարածուած է աշխարհի վրայ, եւ թէ ամէն գաղութի մէջ ունիմք ազդեցիկ հայեր, որոնք կրնան օգտակար ըլլալ Հայաստանի, եթէ ոչ ուղղակի Խորհրդային Միութեան, եւլն., նպատակին ծառայած էին։

Դեմիրճեանէն առաջ, համարեա ամէն գալուս կը հանդիպէի Քոչինեանին հետ, սակայն բան դուրս չէր գար։ Հաճելի հանդիպումներ՝ առանց օգուտի։

Կիրակի, 26 Նոյեմբեր

Առտու, Ջերմուկի Քաղաքային Խորհուրդի նախագահ Զաւէն Վարդանեանը իր ինքնաշարժով մեզ տարաւ պտտցուց Արովեան նորակերտ քաղաքը. Երեւանի գրեթէ կէս, Սեւանի ճամբուն վրայ։ Տեսանք Շահումեան համալիրը, որ դեռ չէ աւարտած։ Հայկական ճարտարապետութեան հոյակապ նըմոյշներ եւ տիպար։

Կէսօրին, Վազգէն Վեհափառին համով ճաշերը եւ աւելի համով ներկայութիւնը վայելեցինք։ Հետաքրքրական զրուցողներու ներկայութեան՝ լաւ մթնոլորտ կը ստեղծէ։ Ժամը 5-ին, վերադարձանք «Արմենիա», ուր Հայկը սնտուկ մը ձուկ եւ քոնեակ թողուցած էր մեր սենեակը։ Ներողութիւն խնդրեցի որ գիշերը ճաշի հրաւիրուած ենք Թելման Յարութիւնեանին տունը։ Ժամը 6-ին, եկաւ Յարութիւնեանը. գացինք իր բնակարանը՝ ճաշակով կահաւորուած, շքեղ զարդերով ճոխ։ Ներկայանալի տիկինը, աղջիկն ու մանչը հոն էին։ Կինը Կարլէն Դալլաբեանին քոյրն է։ Մեզի ընկերացաւ մինչեւ հիւրանոց եւ խոստացաւ երկու օրէն լաւ լուր տալ Լիբանանի օգնութիւն կատարելու շուրջ։

Երկուշաբթի, 27 Նոյեմբեր

Հայկէն հեռագիր ու նամակ եկաւ. նոյնպէս՝ Սահակ Միքայէլեանէն։ Վարդգէս Համազասպեանը սենեակս ղրկեց։ Խնդրեցի Համազասպեանէն որ օգնէ վաղը առտու Փրակայի «Օլիմփիք» պանդոկ, Խաչիկ Թադէոսեանին կապելու մեզ հեռախօսով։

Գիշերը, Սիլվային մօտ ճաշ։ Ակադեմիկոս Գրիգոր Խանճեանը՝ վանեցի, եւ պետական երեսփոխաններ ներկայ էին։

Եկած էին Սիլվային հրաւէրով, իր տան մէջ զիս լսելու մեր գաղութին անցեալին, ներկային ու ապագային մասին: Ամփոփ կերպով պարզեցի պատկերը մեր գաղութին, մեր գերմարդկային ճիգերը Հայաստանի մօտիկ ու հայկականութիւն բուրող կազմակերպուած գաղութը պահել-պահպանելու: Գոհունակութիւն, ուրախութիւն յայտնեցի որ վերջապէս կարելի եղաւ շարժել պետական մարդիկը, որ ժողովուրդը կարեւոր առիթ ունենայ իր անկեղծ զգացումները արտայայտելու մեր գաղութին հանդէպ մասնաւորապէս եւ սփիւռքի՝ ընդհանրապէս:

Հարցումներու պատասխաններ եւ լուսաբանութիւններ տուի: Գոհ մնացին մանաւանդ հայ կուսակցութիւններու գործակցութենէն, զոր խանդավառութեամբ դիմաւորեցին: Առանց հատուածական շահերու հետամուտ ըլլալու, յայտնեցի թէ ՀՅԴ կը գործակցի միայն այն ատեն, երբ ստիպուած ըլլայ. այլապէս՝ կ'ուզէ գերակայութիւն, տիրապետութիւն հաստատել ամէն տեղ:

Երեքշաբթի, 28 Նոյեմբեր

Դժբախտաբար Փրակա, պանդոկէն Խաչիկին մեկնելէն ետք միացուցին հեռաձայնը: Վաղը առտու կրկին կը փորձենք: Ի՛նչ դժուար է սոցիալիստ երկիրներէ հեռաձայնելը:

Չորեքշաբթի, 29 Նոյեմբեր

Յասմիկ Աւետիքեանը՝ «Զարթօնք»ի խմբագիր Յակոբ Աւետիքեանին կինը եկաւ Հայկ աներձագիս նամակին պատասխանը ղրկելու Պէյրութ: Ազնիւ կին է:

Կէսօրէ առաջ, Վազգէն Վեհափառը ինքնաշարժը ղրկեր էր: Գացի մօտը: Խօսեցայ Կարէն Դեմիրճեանին հետ հանդիպման մասին: «Սովետական Հայաստան» օրաթերթին մէջ գրած են թէ ան ընդունած է սփիւռքահայ հասարակական գործիչ Բարունակ Թովմասեանը:

Բացատրեցի Վեհափառին թէ ինչպէս էր կազմակերպուած հանդիպումը՝ առանց իմ գիտակցութեան, եւ թէ որքան շնորհակալ եմ որ ղրկած էր իր վարորդ Յովիկը, որ ժամանակին զիս հասցուց Երեւան:

Լայնօրէն խօսեցանք Անթիլիասի Կաթողիկոսութեան հետ կապուած հարցերու, թեմական խնդիրներու շուրջ, եւլն.: Էջմիածին եկաւ զիս գտաւ Գագիկ Ասլանեանը՝ մօրաքրոջս տղան՝ Յակոբին տղան, եւ գիշերը ճաշի տարաւ իրենց տունը: Գագիկը կ'աշխատի Էջմիածնի վանքին մօտիկ տոլարի

խանութը։ Կոկիկ տուն մը շտկած է։ Գոհ են. լաւ գործ է իրը։

Հինգշաբթի, 30 Նոյեմբեր

Ֆլորա Բրոջս նամակին պատասխանեցի։ Անժէլն ալ գրեց երկար։ Ամբողջ օրը հանգիստ սենեակը։

Երեկոյեան ժամը 6.30-ին Հրայր Միքայէլեանը եկաւ։ Կարծեցի որ կարճ այցելութեան եկած է, մինչդեռ ճաշ ապսպրած էր։ Զրոյց ունեցանք երկար։ Զափազանց մեծ էր ուրախութիւնը, որ սրտի տագնապը յաղթահարած էր եւ կ'աշխատի ներկայիս Արդարադատութեան Նախարարին իրրեւ տեղակալ։ Շատ գոհ էր. պատասխանատու գործ չէ, ինչպէս էր ՊԱԿ եղած ատեն։ Լաւ է եկամուտը. թոշակ կ'առնէ իրրեւ զօրավար եւ Փոխ-Նախարար։

Ժամը 8.30-ին եկան ճաշի Ռուբէն Զարեանը, Գէորգ Խրլոբեանը, Սիլվան, Փրոֆ. Խուրշուդեանը՝ պատմաբան մը, որ նոր գիրք մը կը գրէ արտասահմանի հայ կուսակցութիւններու մասին։ Հարկ եղած բացատրութիւնները տուի, պատմական ծանօթութիւններ ՌԱԿ-ի մասին։ Խոստացաւ վերստին հանդիպիլ յաւելուածական տեղեկութիւններու համար։

Ռուբէն Զարեանը նոր վերադարձեր էր Գանատայէն, ուր հիւրն էր ԹՄՄ-ի, Վահան Թէքէեանի ծննդեան 100-ամեակին առթիւ։ Շատ գոհ էր մնացած մեր տղոց կազմակերպած հանդէսներէն, տիրող հայկական-հայրենասիրական մթնոլորտէն։ Խոր տպաւորութիւններով վերադարձեր էր։ Գովեց ՌԱԿ-ի կատարած գործը ամէն տեղ։

Շաբաթ, 2 Դեկտեմբեր

Առտու, Գրիգորը՝ Աղաւնի Բրոջս տղան, մեզ տարաւ շուկայ, որ երգպանակներ գնենք։ Խանութներու մէջ լաւորակ ապրանք չես գտներ։ *Տակից* պէտք է փնտռել։ Այսինքն խանութը աշխատողները լաւորակ ապրանքները իրենց տունը կը փոխադրեն եւ ծանօթներու, բարեկամներու կը բերեն աւելի բարձր գինով վաճառելու։ Գրիգորը վարպետ է եւ պատասխանատու աղջիկը խոստացաւ իրեն բերել Զեֆիճեանի ղեկավարած երգչախումբին ձայնապնակները, զորս կը փնտռէի։

Սիլվային հետ խօսեցայ հեռաձայնով իր Պէյրութ այցելութեան հնարաւորութեան մասին։ Անորոշ է։ Արամայիս Մնացականեանը, Ակադեմիայէն պատմութեան դասախօս, որ օգնած էր Գերսամին պատրաստած «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի»ին, պիտի գայ վաղը խօսելու։

Կիրակի, 3 Դեկտեմբեր

Առտու, Գրիգորն ու Վերան եկան, գացինք Էջմիածին, վանքին մօտի տոլարի խանութը, ուր Գագիկ Ասլանեանը կ'աշխատի: Ծանօթացուցի իրարու մօրաքրոջս թոռնիկ Գագիկը եւ Աղաւնի զարմիկիս տղան՝ Գրիգորը: Գէորգ եւ Անահիտ Խըրլորեանները եկան Վեհափառին մօտ ճաշի, Անժէլին հետ: Ճաշէն ետք, շքանշաններու տուչութիւն: Վազգէն Վեհափառը Մեսրոպ Մաշտոցի եւ Ներսէս Շնորհալիի նոր շքանշաններ է ստեղծած 20 տարուան ծառայութիւն ունեցող գործիչներու, ուսուցիչներու համար: Գիշերը, Գրիգորն ու Վերան միասին տարինք Խրլորեանին ճաշի: Անժէլը իր պարզ սրամտութիւնով հոյակապ խանդավառ մթնոլորտ ստեղծեց:

Երեքշաբթի, 5 Դեկտեմբեր

Վաղը, կը վերադառնանք Պէյրութ:

Կէսօրին, Վեհափառին մօտ ճաշի, խոհանոցին մէջ, մտերմիկ: Անժէլը, Վեհափառն ու ես: Վեհափառը շատ մօտիկ կը զգայ մեզի: Միշտ սիրալիր եւ մտերմիկ, մանաւանդ որ Անժէլը տեսնելուն կը յիշէ Տիրամայրը: Անժէլը Վեհափառին մայրը կը յիշեցնէ. շատ մտերիմներ եղած էին: Ամէն առիթով կը փափաքէր Տիրամայրը որ Անժէլը մօտը մնար:

Շնորհակալութիւն յայտնեցինք. ողջագուրում եւ հրաժեշտ: Վեհափառը կրկնեց թէ կը փափաքի որ ամէն տարի այցելենք իրեն: Շուտով Երեւան վերադարձանք ճաշէն ետք:

Չորեքշաբթի, 6 Դեկտեմբեր

Ժամը 10.30-ին Վարդգէս Համազասպեանը տարաւ մեզ օդակայան. պետական հիւրասրահը: Անշուշտ կային Անտրէն, Ռոմէնը, Թելման Յարութիւնեանը, Ժիրայր Նայիրին եւ կինը:

Թռիչքը հաճելի էր: Հասանք Պէյրութ: Օդանաւին մէջ մեր հետ էին Տքթ. Զաւէն Տօլապճեանը, կինը եւ աղջիկը, որ Գահիրէ ամուսնանալու կ'երթար: Պէյրութի վիզա չունէին. Գահիրէի օդանաւը մեկնած էր: Մեզ դիմաւորելու եկած էին Կիւլին եւ Սեդրակը, մեր պաշտօնեաները: Անժէլը ղրկեցի տուն: Ես չեմ կրնար Տօլապճեանը թողուլ երեսի վրայ եւ երթալ: Մինչդեռ Ժիրայր Նայիրին բնաւ չնայեցաւ անգամ, հակառակ որ Երեւանի մէջ գացեր եւ սրտի բնութեան էր ենթարկուեր. Տքթ. Տօլապճեանը շատ հոգ էր տարեր իրեն:

Օդակայանի ապահովութեան պատասխանատուն վարը տեսայ: Բացատրեցի թէ ով է Տօլապճեանը. ով եմ ես: Խնդրեցի

որ արտօնէ հեռաձայնով գտնել Ապիլ-Լաման, Ընդհանուր Տնօրէնը: Ամէն կողմ փորձեցի. չգտայ: Տեղւոյն վրայ ֆոմիսէր մը պէտք էր որ ըլլար, որ կրնար նման պարագաներու 24 ժամուան վիզա տալ: Հոն չէր: Ուրեմն 4 ժամ հոգեմաշ վիճակի մատնուելէ ետք, եկած էր պատասխանատու ֆոմիսէրը: Նշմարած էի որ ֆրանսացի մը եկած էր առանց վիզայի եւ անոր դիւրութիւն տուած էին: Վարի պետին պնդեցի որ զիս կապէ վերի ֆոմիսէրին հետ: Ինք խօսեցաւ, բացատրեց կացութիւնը եւ ըսաւ թէ ես Ապիլ-Լամային բարեկամն եմ ու կ'երաշխաւորեմ: Ֆոմիսէրին մայրը սրտի խնդիր ունէր. խոստացանք որ Տքթ. Ենիգոմշուեանին դարմանատունը բերէ մայրը եւ Տքթ. Տօլապճեանը ինձ զինք: Մուսալեռցի Հայկ Մարտիրեանը կարծեմ ազգական կամ բարեկամ է Տօ-լապճեանին. եկեր էր օդակայան ու դուրսը կը սպասէր: Ան ալ ֆոմիսէրին խոստացաւ հագուստ կարել՝ եթէ կտոր բերէ: Վերջապէս ազատեցանք անտանելի կացութենէն: Շատ յոգնած ու մսած հասայ տուն, ուր բոլորը մտահոգ էին ուշանալնուս համար: Հայկ Մարտիրեանին ինքնաշարժն ալ խանգարուած էր ճամբան: Զարչարանք:

ԺԳ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

22 Հոկտեմբեր - 3 Դեկտեմբեր 1980

Շորեքշաբթի, 24 Ապրիլ 1975

Այսօր Մեծ Եղեռնի 70-ամեակն է: Շարունակելէ առաջ ճամբորդական ճօթերուս ընդօրինակութիւնը, կարգ մը հակիրճ ծանօթութիւններ ու մտածումներ օրուան հանդիսութեան շուրջ: ՌԱԿ, ՀՅԴ եւ ՍԴՀԿ Լիբանանի պատասխանատու մարմիններուն գործակցութեամբ ծրագրուած էր 70-ամեակը նշել ամբողջ Ապրիլի տեւողութեան եւ մինչեւ Մայիս 10, Մեծ Եղեռնին նուիրելով մշակութային, գեղարուեստական, մարզական, դասախօսական, երիտասարդական, ուսանողական, դպրոցական հաւաքները, հանդիպումները եւ ժողովրդային մեծ հաւաքը, որ տեղի ունեցաւ այս առտու, ժամը 11-էն մինչեւ 2, Պուրճ Համուտի քաղաքապետարանի դաշտին մէջ, շուրջ 30-35,000 հայերով, երեք յարանուանութիւններու պետերուն եւ քաղաքական կազմակերպութիւններու ղեկավարներու, ազգային երեսփոխաններու եւ այլոց մասնակցութեամբ:

ՌԱԿ-ի կողմէ խօսք առաւ Պարոյր Աղպաշեանը: Շատ լաւ էր կազմակերպուած հանդիսութիւնը, ինչպէս եղած էին նախորդ շաբաթներու ձեռնարկներն ալ:

Հակառակ այն իրողութեան, որ երէկ ՀՅԴ Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ Սարգիս Ազնաւորեանը ահաբեկուած էր, հաւանաբար թուրք գործակալներու կողմէ, այսօրուան հաւաքը խանգարելու դիտաւորութեամբ, ժողովուրդը իր ներքին ձայնէն, նահատակներու կտակէն մղուած՝ եկած էր խուռներամ ցոյց տալու թէ երբեք տրամադիր չենք հրաժարելու պահանջատիրական մեր կեցուածքէն: Մեր արդար դատի հետապնդման ճամբուն վրայ կարեւոր հանգրուան մըն է 70-ամեակը ու կը նշուի մեծ շուքով սփիւռքի թէ հայրենիքի մէջ:

1915-ի Ապրիլին իմ հայրս ալ Պրուսայի շրջանի Կէօլտաղ գիւղէն տարին ամէն կողմէ հաւաքուած աչքի զարնող մարդոց հետ: Շուրջ 40 տարեկան էր հայրս: Ես հազիւ 4-5

տարեկան, աղօտ յուշեր միայն ունիմ իր դիմագիծէն: Գեղեցիկ, կապոյտ աչքերով, բարձրահասակ այր մը, որ պարզ ու բարի գիւղացի մըն էր, ինչպէս կը պատմէին մայրս եւ մեծ քոյրս: Գրաստիրտ ու կարօտին օգնող: Վարդան աղա կը կոչէին զինք: Բարեկեցիկ էինք: Իր շատ պարզունակ ու բարեմիտ ըլլալուն փաստն այն է, որ հաւատացեր էր թուրք ոստիկաններուն, որոնք մինչեւ մեր փոքր գիւղը ղրկուեր էին աքսորելու այր մարդիկը: Գիւղին մէջ թուրք չկար: Ոստիկանութիւնը կէս ժամ հեռու, թուրքերէ բնակուած գիւղին մէջ էր: Հայրս մօտէն ծանօթ էր անոնց: Մեր մեծ տան մէջ բաժին մը վերապահեր էր ոստիկաններուն, որ երբ գիւղ գային գործով, գիշերը մնային մեր տունը: Մայրս կը պատմէր, թէ հայրս տուն կու գայ եւ մօրս կ'ըսէ.

– Սառա, ընկերներս (այսինքն գիւղացի մարդիկ որ պիտի աքսորուին) պատրաստութիւն կը տեսնեն, հետերնին նոյնիսկ ասեղ ու դերձան կ'առնեն. բայց ոստիկանապետը ինծի ըսաւ. «Վարդան աղա, դուն կու գաս հետերնիս, որ չըսեն թէ քեզ չտարինք: Վաղը ետ կը դառնաս»...:

Դեռ պիտի վերադառնայ...: Ո՛չ մէկ լուր առինք գացողներէն:

Մեր գիւղը մօտ 500 տուներէ կը բաղկանար: Շուրջ 20 ընտանիք միայն մնացինք: Գերման միսիոնարներու միջոցով հրաման առնուած էր որ հայ աւետարանական ընտանիքները մնան: Հայրս առաքելական էր, մօրս ընտանիքը՝ աւետարանական: Ինչպէս ըսի, ծանօթ ընտանիք էինք. ուրեմն մնացինք: Զինադադարէն ետք, փրկուած քանի մը ընտանիքներ վերադարձան գիւղ: Սակայն Մուսթաֆա Քեմալին շարժումէն ետք, երբ յոյներու դէմ պատերազմէն յաղթական ելաւ ան, մեր գիւղին բոլոր բնակիչները երկրորդ անգամ տարագրուեցան, մենք ալ միասին: Հակառակ անոր որ շուրջ 10 տարեկան եղած պէտք է որ ըլլամ, շատ բան չեմ յիշեր մեր աքսորէն, որ տեւեց 5–6 ամիս, քալելով մինչեւ Կեսարիա, ուր տեղւոյն հայ պատասխանատուներուն միջամտութեամբ մնացինք եւ զիս ուրիշ փոքրիկներու հետ տարին Թալասի մօտ Ս. Կարապետ վանքը: Մայրս ու մեծ քոյրերս Յունաստան կրցան երթալ գաղթականներու հետ: Ս. Կարապետ վանքը մնացինք կարծեմ տարի մը. ապա Ամերիկեան Նպաստամատոյցը (Նիր Իսթ Ռիլիֆ) մեզ փոխադրեց Անթիլիասի որբանոցը: Հոս ալ մօտ երկու տարի դպրոց երթալէս ետք, Նպաստամատոյցը զիս եւ ուրիշ երեք ընկերներ ընտրեց իբրեւ յառաջադէմ աշակերտ ու ղրկեց

Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը: Փոքր քոյրս եւ քրոջս աջիկը եւս նախ Ղազիրի եւ ապա Ճըպէյլի Թոչնոց Բոյնը մնացին: Մայրս եւ երկու մեծ քոյրերս Յունաստանէն Պէյրութ եկան ինծի միանալու: Մարիամ մեծ քրոջս ամուսինը հօրս հետ աքսորուած էր, եւ երկրորդ մեծ քոյրս՝ Թերեզա, ամուսնացած էր Յունաստանի մէջ մեր գիւղացի Ռուբէն Գրիգորեանին հետ, որ յատկապէս Յունաստան գացեր էր ամուսնանալու Թերեզային հետ: 1927-ին Ռուբէնը զիրենք բերաւ Պէյրութ եւ քրոջս հետ մեկնեցաւ Միացեալ Նահանգներ: 1927-էն ետք մօրս եւ քոյրերուս հոգը մնաց վրաս: Անշուշտ Նպաստամատոյցը կը հայթայթէր համալսարանի թոշակս եւ որոշ չափով ապրուստս. սակայն բաւարար չէր: Ես պէտք էր որ աշխատէի՝ ընտանիքիս ապրուստին համար: Համալսարանի ճաշարանին մէջ կը սպասարկէի դասընկերներուս եւ այլոց, առ հասարակ ուսանողներու. իսկ ամառները գործ կը ճարէի: Երկու ամառ շէնքի շինարարներու մօտ պատ ծեփեցի:

Ինչպէս կը պարզուի նախորդ էջերուն մէջ, ամէն հայրենիք այցելութեանս ունեցած եմ մնայուն մտածում մը՝ մղել Հայաստանի պետական պատասխանատու մարդիկ որ օգնեն մեզի, սփիւռքի մեր հայապահպանման հիմնական գործին, ինչպէս նաեւ սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի ամրապնդելու սրբազան ճիգերուն: Այս տեսակէտէն մեկնած՝ կարգ մը իրագործումներ մեծապէս խանդավառիչ էին:

ա.- Նախ կարեւոր եւ աննախընթաց իրադարձութիւն է 24-26 Նոյեմբեր 1980-ին ժողով գումարել վերածնած հայրենիքի եւ սփիւռքի մտաւորականներուն, հասարակական գործիչներուն մասնակցութեամբ, Գիտութիւններու Ակադեմիայի գլխաւոր սրահին մէջ: Աննախընթաց այս հանդիպումը ինքնին փաստն է թէ մեր հայրենի պետութիւնը հարկ եղած կարեւորութեամբ կը հետապնդէ հայութեան մէկութիւնը - սփիւռքը իբրեւ մաս ամբողջական հայութեան:

բ.- Ակադեմիային կից կազմուած է սփիւռքահայ գաղութներու պատմութեան եւ մշակոյթի ուսումնասիրութեան բաժին մը, որուն պարտականութիւնը պիտի ըլլայ ի միջի այլոց ուսումնասիրել իւրաքանչիւր գաղութի ապրելու իւրայատուկ պայմանները, գործող հայկական կազմակերպութիւնները, ղեկավարները, անոնց դիրքաւորումը հանդէպ հայրենիքի եւ Հայ Դատի, գործունէութեան եղանակները, ընդհանուր ուղղութիւնը, եւլն.:

գ.– Նոր մրցանակներ հաստատուած են Անանիա Շիրակացիի, Ներսէս Շնորհալիի եւ այլոց անուններով, սփիւռքահայ գործիչներու համար:

դ.– Բարեկամութեան կամ սփիւռքահայութեան տան մը հիմնարկէքը պիտի կատարուի: Ամբողջ համալիրի մը ծրագիրը՝ հիւրանոց, ընդունելութեանց եւ հանդիսութիւններու սրահներ, եւլն., ուր պիտի տեղափոխուի Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէն: Հոն պիտի իջեւանին հիւրերը, եւլն.:

Այս եւ նման նախաձեռնութիւնները կը խանդավառեն զիս: Ասոնք կը նպաստեն որ ապագային սփիւռք կոչուած զարտուղութիւնը, անոմալին անէանայ եւ հայ ժողովուրդը մէկ եւ ամբողջական ընդարձակուած հայրենի հողերու վրայ դառնայ մէկ ազգ, մէկ ամբողջութիւն, ինչ որ մեր Մեծ Երազին իրականացումը պիտի ըլլայ...:

Եղեռնի 70-ամեակին առիթով, նոր եւ մեծ ոստում մըն էր Մոսկուայի «Փրաւտա» պաշտօնաթերթին մէջ երեւցած յօդուածը, որով կը նշուէր Մեծ Եղեռնի 70-ամեակը եւ կը դատապարտուէր Թուրքիան՝ 20-րդ դարու առաջին ցեղասպանութեան համար, հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած: Անոր կը հետեւէր կորովի ու երիտասարդ ղեկավար Կարէն Դեմիրճեանին բովանդակալից ճառը Ապրիլ 24-ին, ցնցիչ բառերով դատապարտելով Օսմանեան Թուրքիոյ վայրագ, անմարդկային, անխղճօրէն կատարած ջարդերը 1915-1920: Որքա՜ն խանդավառիչ է ՌԱԿ-ի ղեկավարներուն եւ շարքայիններուն համար, որ մեր հիմնադիրներուն հեռատես, առողջ եւ ուղիղ ճամբով էին քալած: Համոզումով ու անխախտելի հաւատքով 60 տարիներէ ի վեր կը քարոզենք թէ Մոսկուայի եւ Երեւանի համայնավար ղեկավարները հետզհետէ պիտի բռնեն գործնական մտածողութեան ուղին. քաղաքական պայմաններու նպաստաւոր պահուն տէր պիտի կանգնին Հայ Դատին, պիտի դատապարտեն Մեծ Եղեռնը...: ՌԱԿ-ի նախատեսութեան իրականացումը մեզի կը պարգեւէ ներքին բաւարարութիւն. այսօր՝ Ապրիլ 24-ի, առաջին ցեղասպանութեան մասին, իսկ վաղը՝ նոյնքան բացայայտ կերպով՝ պահանջատէ՛ր...:

Չորեքշաբթի, 22 Հոկտեմբեր 1980

Կը մեկնինք Հայաստան, նախ Ջերմուկի մէջ հանգստանալու չորս շաբաթ եւ ապա շատ կարեւոր ու հոգեպարար երկու հաւաքներու մասնակցելու՝ ա) Խորհրդային

Հայաստանի 60-ամեակը, բ) ինծի համար շատ կարեւոր նոր հանգրուան մը՝ սփիւռքի եւ վերածնած հայրենիքի մտաւորականներու եւ հասարակական գործիչներու ժողովը:

Ի՜նչ երջանկութիւն է հաստատել, թէ հայրենիքը սրընթաց թափով հասած է փառքի բարձունքին, յարաբերաբար կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ, ուր խաղաղութիւն տիրած է:

Օդակայան Անժէլն ու զիս ճամբու դնելու եկեր էին Թելման Յարութիւնեանը, Ռոմէն Կոզմոյեանը եւ Վասիլի Ղազարեանը: Անոնք երկու սնտուկ ունէին, որ մեր չորս պայուսակներուն հետ կշռեցին ու տարին օդանաւ: Ունէի նաեւ ձեռքի տոպրակ մը, մէջը սուրճ, պիստակ, ուիսքի: Առջի օր մեր տունն էին Յարութիւնեանն ու Կոզմոյեանը: Զգուշացուցին որ ձմրան ցուրտին տոկալու համար հաստ հագուստներ առնենք: Անժէլը մեծ թիւով ազգականներուս, Ջերմուկի ծանօթներուն եւ Երեւանի ծանօթներուն համար ահագին նուէրներ էր պատրաստեր չորս պայուսակ լեցնելով:

Դժբախտաբար օդանաւը՝ Թու-154, ժամը 3-ին եկաւ փոխանակ 2-ի: Օդանաւին մէջ ենք արդէն: Ռոմէնը նամակներ տուաւ Համազասպեանին եւ Սուրիկին համար, Սփիւռքի Կոմիտէի գործերուն վերաբերեալ: Ապահովցուցին որ պիտի դիմաւորեն մեզ: Յուսամ դարձեալ անախորժ դէպք չի պատահիր: Ռոպերթ Գասպարովին՝ մաքսատան պատասխանատուին, երկու խօսք պիտի ըսեմ եթէ տեսնեմ: Պահանջեմ որ ստուգէ: Կեղծ ժպիտ մը ունի երեսին:

Հանգիստ ճամբորդութենէ ետք, հասանք Երեւան: Պէյրութի օդակայանը հանդիպած էինք Տիկին Մարի Պալասանեանին, որ իր փեսային քրոջ հետ Հայաստան կ'երթար: Վերջինս Տիկին Մարիին խնդրանքով յանձնարարած էի որ ընդունուի եւ կատարելագործէ իր ուսումը դաշնամուրի գծով:

Երեւանի օդակայանը եկեր էին Վարդգէս Համազասպեանը, Անտրէ Մարտիրոսեանը, Սուրէն Նադրեանը եւ օգնականը՝ Հրանդ, նոր երիտասարդ մը: Մեզ դիմաւորելով օդանաւի էջքին, առաջնորդեցին պետական հիւրասրահը: Սուրէնը առաւ անցագրերը ձեւակերպութիւններուն համար. մենք Անտրէին հետ գացինք «Արմենիա» հիւրանոց: Համազասպեանը էջմիածին քաղաքին մէջ թաղումի մը ներկայ պիտի ըլլար: Գիշերը Անտրէն ճաշի մնաց, անշուշտ:

Գիշերը, Պետիկը, Էլմիրան ու Էլիզը եկան: Պետրոսը անգործ է: Էլմիրան օրը երկու ժամ կ'աշխատի: Անբախտ տղայ է Պետիկը, հակառակ աշխատասէր ու հաւատարիմ ըլլալուն:

Յակոբ Աւետիքեանին կինը՝ Յասմիկը, երէկ գիշեր մանչուկ մը ունեցեր է: Ծնած՝ Խ. Հայաստանի 60-ամեակի պատմական օրերուն: Սփիւռքի շուրջ խոշոր հետաքրքրութիւն կրցած ենք արթնցնել: Նորեկ մանչուկը կը յուսանք որ քալէ հօրը ճամբէն ու տեսնէ հայրենիք-սփիւռք կապերու ամրապնդման գագաթնակէտը:

Հինգշաբթի, 23 Հոկտեմբեր

Սուրէնը եկաւ ժամը 9-ին: Գացինք Ջերմուկ մեկնելու համար անհրաժեշտ բժշկական քննութեան: Մինչեւ կէսօր աւարտեցինք զայն:

Սփիւռքի Կոմիտէ գացի, Անժէլը թողլով «Արմենիա»: Շէնքը վերանորոգումի մէջ է: Համազասպեանը հոն չէր: Անտրէն ու Վահագն Դաւթեանը տեսայ: Պատուիրեցի որ Ջերմուկ երթալու թուականը ճշդէ՝ առողջարանին մէջ լիւքս սենեակ մը ապահովելէ ետք: Ո՛չ աւելի ուշ քան Կիրակի: «Ամէն ինչ կը լինի» խոստացաւ. թէեւ ոչ մէկ խոստում յարգած է:

Կէսօրին, Անժէլին հետ ճաշեցի: Ճաշարանը հանդիպեցանք երգչուհի Թագուհի Թէքեանին եւ Տկն. Պալասանեանին:

Երեկոյեան, մեր Պետիկը՝ քրոջս թոռնիկը, ճաշի մնաց: Ուրախացայ որ արտագաղթելու մտադրութենէն հրաժարած է վերջնականապէս. ընդհակառակը, ուրիշներ կը տարհամոզէ որ սխալ քայլ չառնեն:

Ուրբաթ, 24 Հոկտեմբեր

Առտու, Հայկ Մելքոնեանը՝ մեր հարսերուն զարմիկը, եկաւ: Շնորհաւորեցի որ Էջմիածին Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամ ընտրուած է: Շատ պարկեշտ, լուրջ գիտնական մըն է. յարմարագոյն թեկնածուներէն մէկը: Ըսի թէ լաւ ընտրութիւն կատարած է Վեհափառը: Զինք շատ կը հաւնի, մանաւանդ որ բնակարանն ալ նոյն քաղաքն է:

Համազասպեանին գացի. առանձին երկար խօսակցեցանք: Կոզմոյեանին ճամակը տուի: Նեղացաւ որ Լիբանանէն հրաւիրուած հիւրերու ցանկին առարկութիւն կ'ընեն Յարութիւնեանին եւ Սփիւռքի Կոմիտէին իրենց տուած անուններուն համար: Թղթածրարները ուզեց որ ստուգէ: Անտրէն չկար որ յստակացնէին:

Անահիտին հետ այցելեցինք Գէորգ Խրլոբեանին, հիւանդանոց: Ստամոքսի խոց եւ ծանր պայթում ունեցած է:

Բժշկական խնամքի տակ գիշերը ելաւ եկաւ տուն։ Հաստատեց ինչ որ Անահիտը պատմած էր։ Գէորգը ընդհանրապէս շատ քիչ կը խօսի ապօրինութեանց մասին. Անահիտն է որ անկեղծ ու բացէն բնադատութիւն կ'ընէ իմ ներկայութեան կամ կը գանգատի Գէորգին դէմ՝ որ զինք մտիկ չ'ըներ ու պետական մարդոց չի ներկայացներ հարցերը։ Գէորգը Կիրովականի համալսարանին նախագահն է (ռեքթոր)։ Ինչպէս բոլոր բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններուն մէջ, Կիրովականի մէջ ալ օրինաչափօրէն կաշառակեր դասախօսներ կան։ Լաւ կազմակերպուած խմբակ մը, ուսանողներ ընդունելու համար, կաշառքի սակեր դրած ու հարստութիւն դիզած է։ Գէորգը ձեռնարկած է պայքարի. վտանգաւոր եւ դժուարին աշխատանք։ Գէորգը բարի փիլիսոփայ է. կը կարծէ թէ բարձրաստիճան մարդոց, Կենտկոմին օժանդակութիւնը պիտի կարենայ ապահովել։ Բարեմիտ մօտեցում։ Անահիտը ուժեղ կերպով կ'ուզէ հեռու պահել այդ պայքարը, որ վտանգաւոր կը նկատէ։ Անհաւասար են ուժերը։ Մաֆիական այդ խմբակը ահագին դրամ է դիզած տարիներէ ի վեր եւ պիտի չվարանի միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնել։ Անոնք պաշտպան ունին պատասխանատու դիրքի վրայ գտնուող նախարարներ, որոնք դրամապէս կ'օգտուին եւ հետեւաբար բաժնեկից ու պաշտպան են մաֆիային։ Պայքարը սաստկացած է։ Հոն ժողով պիտի գումարուի դասախօսներու կողմէ կուսակցական գծով, քննելու համար Գէորգին դէմ կատարուած ամբաստանութիւնները, որոնց գլխաւորը «աղբարներուն» (արտասահմանէն եկած ուսանողներուն) կողմնակցութիւն ընելն է։ Ըստ Գէորգին, ինք արդէն բաւական ճամբայ կտրած է։ Կիրովականի մէջ ժողովրդական շարժում կայ ի նպաստ Գէորգին, որովհետեւ բնակիչները ծանօթ են բարձրագոյն կրթական հաստատութիւններու ներքին կեանքին, կաշառակերութեան, եւլն.։ Ուսանողները Գէորգին կողքին են, նոյնպէս՝ պարկեշտ դասախօսներու խմբակ մը։ Կենտկոմէն իրեն նեցուկ է Կարլէն Դալլաբեանը, որուն հետ լաւ ծանօթ է։ Կը կարծէ թէ Կարէն Դեմիրճեանն ալ իրեն կը համակրի։ Գէորգին ըսի թէ բարեմտօրէն կը մօտենայ հարցին. Դեմիրճեանը ուզէ անգամ չի կրնար մէկ մատի շարժումով տապալել մաֆիայի խումբը։ Այո, բարդ բան է ատիկա...։

Ըսի թէ կասկածելի է իր յաղթական դուրս գալը, որովհետեւ այդ պարագային Կիրովականի օրինակը կրնայ վարակիչ ըլլալ ու հասնիլ ամէն կողմ, առաջին հերթին

Երեւանի բարձրագոյն կրթութեան օճախներուն, ուր անպարկեշտ մաֆիական խմբակներ կան, որոնց պաշտպանները կը գտնուին ամենաբարձր դիրքերու վրայ: Կենտկոմը անպայման գիտէ այդ բոլորը: Գիտէ թէ պատասխանատու նախարարներ հարստացած են եւ կը գործակցին անպարկեշտ դասախօսներու հետ, կը պաշտպանեն ապօրինի աւազակային գործելակերպեր, որու փոխարէն դրամական լայն վարձատրութիւն կ'ապահովեն:

Գիշերը Համազասպեանին էինք ճաշի, պայմանաւ որ անակնկալ ըլլար այցելութիւնը: Վարդգէսէն խնդրած էինք որ Տկն. Սեդային չյայտնէր թէ պիտի այցելենք: Անշուշտ տեղեակ էր Սեդան եւ այլազան ու բազմատեսակ անուշեղէններ էր շարած սեղանին վրայ: Անժէլը, ես եւ Լեւոն Խաչիկեանն էինք: Վերջինս եկած էր նարտ խաղալու: Ակադեմիկոս Խաչիկեանը հոյակապ մարդ է. բարի ու պարզ: Նոյնպէս՝ մեծ գիտնական ու տնօրէնը Մատենադարանին:

Ճաշէն ետք, բոլորս մէկ քալեցինք: Անժէլն ու ես Խրլոբեանին գացինք: Հիւրերով խճողուած էր տունը: Կէս գիշերին, «Արմենիա» վերադարձանք:

Պէտք է որ յիշած ըլլայի թէ երեկոյեան 6-ին, Եղիշէ Յակոբեանը եկաւ հիւրանոց: Ան գրեթէ միակն է որ կը տեղեկացնէ մեզի գործերու ընթացքին եւ ծրագիրներու մասին: Պէյրութ ապրած է չորս տարի իբրեւ դեսպանատան քարտուղար. ուրեմն ընտելացած է գործելու մեր սփիւռքեան եղանակին: Տեղեկացուց թէ անջատ երկու ծրագիրներ մշակուած են:

ա.- Ժողով կամ համագումար սփիւռքի եւ հայրենիքի մտաւորականներուն միջեւ, որ տեղի պիտի ունենար 1980-ի Օգոստոսին, ուրեմն բոլորովին անջատ 60-ամեակի հանդիսութիւններէն: Սակայն, ինչպէս միշտ, չեն յաջողած ժամանակին հասցնել պատրաստութիւնները, հետեւաբար միացուցած են 60-ամեակի հանդիսութիւններուն:

բ.- 60-ամեակի յոբելենական հանդիսութիւններ՝ անջատաբար վերինէն: Այս է պատճառը որ մեզի երկու տարբեր հրաւէրներ տրուած էին՝ մէկը Ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումեանին կողմէ, միւսը՝ Վարդգէս Համազասպեանին:

Կ'արժէ նշել որ ժողովը կազմակերպողն էր պետութիւնը, ո՛չ թէ Համայնավար Կուսակցութիւնը: Ատոր համար էր որ Վազգէն Վեհափառը Վիկտոր Համբարձումեանին եւ Վարդգէս Համազասպեանին կողքին էր նստած. իսկ ես ալ՝ իր

կողմին: Կարլէն Դալլաբեանը կը մասնակցէր իբրեւ Խորհրդարանի Արտաքին Գործերու Յանձնախումբի նախագահ:

Շաբաթ, 25 Հոկտեմբեր

Վազգէն Վեհափառին մօտ՝ ժամը 12-էն 2.30: Անթիլիասէն նոր նամակ ստացեր էր, ուստի խորհրդակցելու համար կանչեր էր՝ ինքնաշարժը ղրկելով: Զարմանալի մարդիկ են: Նամակին մէջ կը յայտնէին թէ էջմիածնի մէջ իրենց ներկայացուցիչներուն հետ տեղի ունեցած հանդիպումներու մէջ իբրեւ թէ իրենք զիջումներ ըրած են թեմերու հարցին, ինչպէս նաեւ Վազգէն Վեհափառին գերակայութեան ընդունման շուրջ, ինչ որ այս նամակով կ'ուզեն վերատեսութեան ենթարկել, նոր հանդիպում մը առաջարկելով Անթիլիասի մէջ: Ապիկար յանդգնութիւն: Նամակին պատճէնը պիտի տայ Վազգէն Վեհափառը: Թելադրեցի որ պատասխանը պատշաճ բայց զօրաւոր ըլլայ: Կ'արժէ նկատողութիւն ու դիտողութիւն ընել. սակայն բան չի փոխուիր: Նոր հանդիպման կարիք չի մնար հիմակուհիմա:

Երէկ, Պարգեւ Շահպազեանն ու Արքուն Հատիտեանը եկան սենեակս: Երկուքն ալ դասախօս, «Էջմիածին» հանդէսի խմբագիր: Շատ սրտցաւօրէն պարզեցին վանքին ներքին վիճակը եւ տիրող մթնոլորտը, որ շատ հեռու է մխիթարական ըլլալէ: Ահաւոր գանգատներ Արսէն Եպս. Պէրպէրեանին դէմ: Իբրեւ դիւանապետ՝ Կաթողիկոսին անունով կարգադրութիւններ ու ծախսեր կ'ընէ: Միահեծան, անարժէք, անարժան ու տգէտ եկեղեցական մըն է՝ զրկուած գաղափարական պարունակէն: Հետամուտ է անձնական շահերու. կենցաղով ալ անընդունելի է: Անպայման պէտք է որ հեռացուի պաշտօնէն եւ փոխարինուի Ներսէս Եպս. Պոզապալեանով, որ ներկայիս Լոնտոն կ'առաջնորդէ: Ան կրնայ ծառայել իբրեւ տեսուչ ժառանգաւորացի եւ իբրեւ դիւանապետ: Արսէն Եպս. կը փափաքի արտասահման երթալ ու պաշտօնավարել: Օրհնութիւն մը կ'ըլլայ իր հեռանալը Էջմիածնի վանքին համար:

Յուսիկ Եպս. անկարող է իբրեւ լուսարարապետ կատարել իր պարտականութիւնը արժանաւոր եւ արդիւնաւէտ կերպով: Բացի այդ, շատ յաճախ այցելութեան կ'երթայ Երեւան, հասարակ ընտանիքի մը մօտ...:

Վազգէն Վեհափառը յոգնած է, չունի նախկին կորովն ու արթնութիւնը. պէտք է մտածել յաջորդին մասին: Ռումանիոյ արդի Առաջնորդ Տիրայր Եպս.ին մասին մտածողներ

կան։ Անոր մեծ թերութիւնն ալ ինքնազարգացումի ընդունակ չըլլալուն մէջ կը կայանայ։ Կը նախընտրէ հոս ու հոն այցելութիւններու երթալ, փոխանակ նստելու եւ կարդալու, գրելու, պաշար հաւաքելու։ Այս տեսանկիւնէն դիտուած՝ կը նմանի Արսէն Եպիսկոպոսին. այլապէս՝ առաւելութիւններ ունի։ Ըստ երկու մտաւորականներուն, Ներսէս Պոզապալեան Սրբազանը յարմարագոյն թեկնածուն է. ուստի պէտք է բերել Լոնտոնէն, որ մնայուն բնակութիւն հաստատէ վանքէն ներս ու պատրաստուի։

Երկուքին ալ մօտէն ծանօթ եմ։ Արքուն Հատիտեանը մեր մշակոյթին լաւ ծանօթ է, մեծ հռետոր է։ Վարդապետ էր Եափայի մէջ։ Կարգը թողուց, որովհետեւ սիրահարած էր Եափայի մեր վանեցի ընկերներէն Արշակ Սարգիսեանին աղջկան։ Զղջումի եկաւ եւ ուզեց վանք վերադառնալ, Երուսաղէմ։ Ես յանախ Պաղեստին կ'երթայի ու կը տեսնէի զինք. ինք ալ յետոյ Պէյրութ բովս կու գար, որ օգնեմ իրեն։ Արքունը մօտս կու գար արցունքը աչքերուն, զղջումը սրտին։

Մղուած եկեղեցական կարող գործիչներու սուր պակասէն, տենդագին աշխատանք կը տանէի որ Արքունը վերադառնար։ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Աթոռին վրայ կը բազմէր մեր օրերու ամենէն արժէքաւոր եկեղեցականը՝ Գարեգին Յովսէփեանց, որուն հետ մտերմացած էի, ինչպէս առ հասարակ բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականներուն հետ։ Ներկայացուցի Արքունին պարագան, իբրեւ պատրաստուած ուժ, կարող մտաւորական, որ պիտի լեցնէր խոշոր պարապը եկեղեցական գործիչներու մէջ, գէթ մասամբ։ Բոլորովին համաձայն էր հետս։ Ըսաւ. «Սիրելի Բարունակ, անգամ մը եւս կը հաստատուի որ մեր ազգային եկեղեցական հարցերուն, անոնց կարիքներուն հասնելու համար որդեգրուելիք միջոցառումներուն եւ առ հասարակ սփիւռքի մէջ մեր լինելութիւնը պահելու հիմնական սկզբունքին մէջ նորէն համանման տեսակէտներ, մօտեցումներ ունինք։ Ես պատրաստ եմ առնելու Արքունը իմ մօտ, Անթիլիաս։ Զինք դատապարտելու համար 40 օր քաւարան կը դնեմ, անկէ ետք, օրինական ձեւակերպումով կը դառնայ վարդապետ»։ Ու պայման դրաւ որ ապահովեմ համաձայնութիւնը Երուսաղէմի այն ատենուան Պատրիարքին՝ Ամեն. Կիւրեղ Իսրայէլեան, որ շատ պահպանողական եւ յամառ մարդ էր։

Եղիշէ Արք.ի (այդ օրերուն՝ վարդապետ) յարաբերութիւնները լաւ չէին հետը։ Ան լուսարարապետ էր այդ օրե-

ռուն։ «Մի՛ երթար, զուր է. եթէ պնդես՝ կը վռնտէ քեզ», ըսաւ ան։ Կարեւորութիւն չտուի. բայց անկարելի եղաւ համոզել Կիւրեղ Պատրիարքը որ համակերպի, եւ մենք կորսնցուցինք պատրաստուած, մշակուած միտքով եպիսկոպոս կամ թերեւս ալ ապագայ կաթողիկոս մը։

Փակագիծի մէջ ըսեմ, թէ հոգելոյս Գարեգին Կաթողիկոսը, Կաթողիկոսական Աթոռը գրաւած շրջանին, մէկ պսակ միայն կատարեց՝ Անժէլին ու իմ պսակը։ Յետոյ իրեն յուշած էին թէ ընդհանրապէս կիլիկեան թեմերու մէջ կաթողիկոսները աշխարհիկ պսակ չեն կատարեր, կ'օրհնեն միայն։

Նոյնպէս մօտէն ծանօթ էի Պարգեւ Շահպազեանին, որ ՌԱԿ-ի շարքերուն մէջ էր եւ մեր գրական շարժումին «Ծիածան»[90] ամսաթերթին խմբագիրը։

Արդէն մեծ մասամբ ծանօթ էի Ս. Էջմիածնի վանքին ներքին կացութեան։ Իրենց սրտցաւ մօտեցումը համապատասխան էր մեր տեսակէտներուն։ Հաստատեցի այս պարագան իրենց։ Առնելով Արսէն Եպս.ին պարագան, յայտնեցի թէ մեր մտածումները համապատասխան են եւ ուրախ եմ որ իբրեւ պատասխանատու մտաւորականներ կը մտահոգուին հարցերով։ Գալով Վազգէն Վեհափառին յաջորդին, նոյնպէս մօտիկ են մեր եւ իրենց մտածումները։ Ես արդէն խօսած եմ Վեհափառին որ կանչէ Ներսէս Եպիսկոպոսը Էջմիածին եւ դուրս ղրկէ Արսէն Եպիսկոպոսը։ Բայց գիտէի որ Վեհափառը շատ գաղտնապահ է իր մտածումները դրսեւորելու մէջ։ Պիտի շարունակեմ մինչեւ որ յաջողիմ։ Իրենց չյայտնեցի հարկաւ, որ երբ Ներսէսը տակաւին վարդապետ էր եւ Էջմիածին կը մնար, ինչպէս դառնացած էր Վազգէն Վեհափառէն ու կը մտածէր թողուլ կարգը։ Այն ատեն տարհամոզեր էի զինք եւ հիմա համամիտ էի իր թեկնածութիւնը դնելու Էջմիածնի Կաթողիկոսական Աթոռին։ Կը գնահատեմ իր կարողութիւնները, հետեւած եմ մօտէն իր գործունէութեան թէ՛ հոս եւ թէ՛ մանաւանդ Լոնտոն, ուր պաշտօնավարեց արդիւնաւոր կերպով։ Իմ միջամտութիւնս Վազգէն Վեհափառին մօտ, որ զինք Լոնտոն ուղարկէ, գոհացում գտած էր։ Միւս կողմէ, սակայն, պէտք է ընդունիլ որ Տիրայր Եպս.ին նման՝ Ներսէս Սրբազանն ալ ինքնազարգացումի հաւատաւոր հետեւող մը չէ։ Կարեւոր, շատ կարեւոր է գիտելիքներ ամբարելը։ Վազգէն Վեհափառին մտաւորական պատրաստութիւնն ալ անբաւարար էր. սակայն ի պատիւ իրեն, ինքզինք նուիրեց ինքնազարգացումի. օգտագործեց իրեն տրամադրուած ժամանակը

եւ լայն ընթերցումներով ձեռք բերաւ զարգացում, մանաւանդ օտարներու եւ արտասահմանեան հիւրերու հետ վարուելու արուեստին մէջ։ Իսկ հայրենի պետական շրջանակներու հետ սիրալիր յարաբերութիւններ վարելու արուեստին տիրապետեց իր խելացի բաղաքականութեամբ, եւ գրաւեց ո՛չ միայն պետական ղեկավարներու համակրանքը, այլեւ՝ Հայաստանի ամբողջ ժողովուրդին սէրը։

Կիրակի, 26 Հոկտեմբեր

Վազգէն Վեհափառը ինքնաշարժը ղրկած էր որ Ս. Էջմիածին երթանք։ Ներողութիւն խնդրեցի որ չենք կրնար երթալ, քանի որ ճաշի հրաւէր մը ընդունած էինք։

Ազգականներէս երեքը մահացեր էին։ Ցաւակցական այցելութիւններ տուինք։

ա) Աղաւնիին տղուն՝ Գրիգոր Թիւթիւնճեան, որուն հայրը՝ Գաբրիէլ, բարի գիւղացի մը, այս փուռ աշխարհէն հեռացեր էր տարի մը առաջ։ Գրիգորը մեզ գերեզմանատուն տարաւ։ Արդէն մխիթարուած կ'երեւի Աղաւնին։

բ) Աւելի դժուար էր պարագան Ալիսին, որ կորսնցուցեր էր իր ամուսինը՝ Պետրոս Սոփաճեան, Թոփալ Անտոնին տղան, Հայկուհի Թովմասեանին եղբայրը. Կէօլտաղցի։ Զաւակ չունէին. շատ տառապած մարդ էր Պետրոսը եւ սիրով ու լաւ կ'ապրէին իրարու հետ։

գ) Մօրաբրոջս տղուն՝ Յակոբ Ասլանեան, մահը բոլորիս համար անակնկալ եղաւ։ Գրիգորը հեռաձայնեց տղուն՝ Գագիկը գտնելու համար, մայրը՝ Սոֆի, պատասխանեց տունէն՝ Յակոբին մահը հեկեկալով...։

Ստամոքսս նորէն ուռած է. երէկ ալ անհանգիստ ըրաւ զիս։

Գրիգորին հետ գացինք Սիլվային։ Նստած, մազերը կտրել կու տար։ Ըսի թէ մեղք կը գործէ, օրը Կիրակի է։ «Շատ ծանր մեղքեր ունիմ դիզուած. այս մէկը բան մը չ'աւելցներ ծանրութեան վրայ», ըսաւ միշտ սրամիտ Սիլվան։

Գիշերը, զինք ալ մեր հետ ճաշի տարինք Գրիգորին եւ Վերային տունը։ Ընտանեկան ճաշ։ Գրիգորը ճարպիկ է. լաւագոյն ուտելիքները ունի. խմիչքնմանապէս։ Շատ համով խոզի խորոված պատրաստեց։ Սիլվան գինի խմեց։ Մենք մեզի հաճելի եւ հանգիստ երեկոյ մը անցուցինք։ Ուշ գիշերին, Գրիգորը մեզ վերադարձուց տուն։

Երկուշաբթի, 27 Հոկտեմբեր

Առտու, Համազասպեանը հաղորդեց որ Ջերմուկի առողջարանին մէջ լիւքս սենեակը գրաւուած է բարեկամիս՝ Յովհաննէս Պաղտասարեանին կողմէ, մինչեւ ամսուն վերջը: Նախընտրեցի սպասել, խնդրելով որ Նոյեմբերէն սկսեալ ապահովէ սենեակը:

«Արմենիա»ի ճաշարանի սպասարկութիւնն ու ճաշերը բարելաւուելու ընթացքի մէջ չեն, դժբախտաբար: Մանաւանդ հիւրերուն համար, որոնց հանդէպ անուշադիր են ծառայողները, որովհետեւ նուէր չեն ստանար: Տեղացիները երբ գան ճաշեն ու խմեն, առատ նուէրներ կու տան:

Փորձեցի հեռաձայնով կապուիլ Զբօսաշրջութեան Նախարար Արտաւազդ Խաչիկեանին կամ անոր տեղակալ Պաղտասարեանին հետ: Երկուքն ալ գրասենեակը չէին: Պիտի ըսէի թէ իրենց պաշտօն գրաւելէն յետոյ, կ'ակնկալէինք որ յառաջդիմութիւնը տեսանելի ըլլար, թէեւ խորքին մէջ գիտեմ թէ անհնարին է: Ամէն մարզի մէջ կեանքի ապահովութիւնը խոր հիմեր, արմատներ է նետած: Շահամոլութեան տիրապետող տենչն է մղիչ ուժը: Ամէն մարդ կ'ուզէ շատ դրամ շահիլ ու ծախսել՝ առանց խտրութիւն դնելու միջոցներուն մէջ: Կաշառակերութենէ մինչեւ գողութիւն...:

Ռոմէն Կոզմոյեանին տեղը առնող Արմէն Ասլանեանը համակրելի, խիստ պարկեշտ, աշխատասէր երիտասարդ մըն է: Ռոմէնին կողմէ ընտրուածը ուրիշ նկարագրի տէր չէր կրնար ըլլալ:

Համազասպեանին գացինք որ 60-ամեակի հրաւիրեալներու ցանկին մէջ անպայման ըլլայ Հրաչ Սեդրակեանը, որուն անունը չկար ցանկի վրայ: Կենտկոմ կանչուած էր ան: Հոս, Հայաստանի մէջ, երբ Կենտկոմի հետ է գործը, ամէն բանէ վեր է, ինչպէս որ հաւատացեալ քրիստոնեաներու համար՝ Աստուծոյ խօսքը: Համայնավար իրաւակարգը յաջողած է նոր ու կարծես հակասական մտայնութիւններու գործընթացք պարտադրել: Բոլոր մեծ հիմնարկները՝ արդիւնաբերական, կրթական թէ առեւտրական, կերպով մը ինքնավար դարձած են գործնականին մէջ, ղեկավարուելով իրենց գլխաւոր տնօրէնէն, որ սակայն ինքզինք շրջապատած է իրեն *վստահելի* գործակիցներու սեղմ շրջանակով: Անոնք կը շահագործեն իրենց պաշտօնները ի նպաստ իրենց քսակներուն: Այդ աթոռները գրաւողները բոլոր միջոցներով կը ճգնին պահել իրենց շահաբեր ու պատուաբեր (՞) դիրքերը, եւ խիստ կերպով

կ'արգիլեն որ նորեկներ մուտք գործեն, նոյնիսկ եթէ յանձնարարուին մօտիկ բարեկամներու կողմէ: Նման պարագաներ շատ կան: Սակայն եթէ Կենտկոմին անունը լսեն, կը փոխուի հարցը: Թէեւ շատեր ապահոված են իրենց դիրքերը՝ շահակցական կապը տարածելով մինչեւ Կենտկոմի որոշ աստիճաններ... թողունք մտորումները:

Ժամը 12-ին, գացի Վեհափառին մօտ, Էջմիածնի ճարտարապետ Արզումանեանին հետ: Ալեք Մանուկեանին նուիրատուութեամբ շինուած էր հոյակապ շէնք մը, Վեհարանի կողքին, անկէ փոքր, «Գանձատուն» անունով: Այս շէնքին գետնայարկը պէտք է որ օժտուած ըլլայ զովացուցիչ սարքերով: Վազգէն Վեհափառին հետ իմ մտերմութիւնը հինէն է եւ տարիներու հետ աւելի ու աւելի խորացած է: Կարծես թէ անպաշտօն աշխարհական ներկայացուցիչն եմ իր: Ինչ կարիք որ ունենայ եւ մտածէ թէ Պէյրութի միջոցով կրնայ ստանալ՝ կը դիմէ ինծի: Զովացուցիչ սարքերուն համար բազմաթիւ հեռագիրներ ղրկեց, որպէսզի մասնագէտ մը ուղարկեմ Պէյրութէն: Բաւական պրպտուքներէ ետք, կրցայ համոզել թիւ մէկ մասնագէտ Վահէ Եագուպեանը, որ Ամերիկեան Համալսարանէն շրջանաւարտ երկրաչափ էր եւ յաջողած էր այդ ասպարէզին մէջ՝ գրասենեակներ բանալով Պէյրութ, Լոնտոն եւ Սէուտական Արաբիա: Իրեն օգտակար եղած էի ժամանակին: Համոզեցի որ ազգային ծառայութեան մը առիթը կը ներկայանար, պէտք է ընդունիլ Վազգէն Վեհափառին հրաւէրը եւ շաբաթով մը երթալ Էջմիածին, տեսնելու շէնքը, առնելու չափերը եւ պատրաստելու զովացման ծրագիրը: Գնաց. պատրաստեց ծրագիր մը բոլոր մանրամասնութիւնները գոհացնող: Պատուիրեր էի որ պահանջկոտ չըլլար: Ըսած էր Վեհափառին, թէ իր գրասենեակը նման գործի մը համար նուազագոյն տասը հազար տոլար կ'առնէ. բայց ինք նուէր կ'ընէ զայն Ս. Էջմիածնին: Գծագրութիւնները, բոլոր մանրամասնութիւններով, անձամբ ղրկած էի Վեհափառին: Վեհը հեռագրած էր, թէ չէր ստացած եւ կը պահանջէր որ շուտով ղրկէի:

Հանելուկը լուծուեցաւ: Արզումանեանը յայտնեց Վեհափառին թէ ճիշդ էին իմ տեղեկութիւնները, եւ թէ ատենին ստացած ու ճարտարապետներու մարմնին յանձնած են աշխատանքը: Վեհափառը զայրացաւ եւ պահանջեց որ գտնեն ու բերեն: Բերաւ: Ցստակ ու պարզ էր ամէն բան: Բոլոր մեքենաներուն չափերը, իրենց տարողութեամբ, ճշդուած էին, ինչպէս նաեւ արտադրող ամերիկեան ընկերութիւններու

անուններն ու հասցէները։ Սակայն Վեհափառը կրկին կ'ըսէր թէ իր ճարտարապետները չեն հասկնար, թո՛ղ Վահէ Եագուպեանը կրկին գայ Էջմիածին։ Բացատրեցի թէ չափազանց ծանրաբեռնուած գործով՝ ան գերագոյն զոհողութիւն մը ըրած էր արդէն եւ բոլորովին աւելորդ էր գալը։

– Դուք այս ծրագիրը ղրկեցէք Պրն. Ալեք Մանուկեանին, ան կրնայ ապսպրել եւ պայմանագրեր կնքել հայթայթիչ ընկերութեան հետ, որ մասնագէտ կ'ուղարկէ զետեղման, բանեցնելու եւ տեղւոյն վրայ մէկ-երկու անձեր վարժեցնելու համար։ Կամ ալ կրնայ լիազօրել Վահէ Եագուպեանը, որ Պէյրութէն ապսպրէ մեքենաները եւ Պէյրութի վրայով Հայաստան ղրկենք մասնագէտներու ընկերակցութեամբ,– առաջարկեցի։

Այս վերջին առաջարկը Վեհափառը աւելի գործնական նկատեց, քանի որ ես կրնայի մօտէն հետեւիլ գործին։

Ճաշէն առաջ, Աւստրալիոյ Առաջնորդ Գարեգին Եպս. Գազանճեանին եւ Էջմիածնի Արսէն Եպս. Պէրպէրեանին շուրջ սրտբաց խորհրդակցութիւն ունեցանք անոնց նկարագրի թերի գիծերուն շուրջ։ Թելադրեցի որ Գարեգին Եպս. անպայման հեռացուի Աւստրալիայէն, ուր հայ ժողովուրդը բնաւ վըստահութիւն չունի վրան։ Ան թրքահպատակ է եւ թուրք դեսպաններու կամ հիւպատոսներու հետ սերտ կապեր ունի։ Յետին նպատակով մը կը սպասէ որ Շնորհք Պատրիարքը մահանայ, Պատրիարքական Աթոռը թափուր մնայ եւ թրքական կառավարութեան օժանդակութեամբ ինք բազմի հոն։ Ի՜նչ օրերու հասանք։ Այս մասին յաճախ խօսած եմ իրեն։ Սահմանափակ է միտքի հորիզոնը. իսկ բարոյականութեան մասին երբ խօսիս, կը խուսափի ու կը շրջանցէ։ Կ'ուզէ Շահէ Եպս. Աճէմեանին օրինակին հետեւիլ, աշխարհիկ կեանք ապրիլ, դրամ շահիլ ու ծախսել։ Ինքզինքը մրցակից կը նկատէ Շահէ Սրբազանին։

Գալով Արսէն Եպս. Պէրպէրեանին, յայտնեցի Վազգէն Վեհափառին թէ, մեր կարծիքով, ան կը շահագործէ դիւանապետի պաշտօնը, նոյնիսկ Վեհափառին եկած նամակներուն եւ պատասխաններուն բովանդակութեան ծանօթանալով՝ համապատասխան ազգային ղեկավարներու հետ խորհրդակցութիւններ կ'ունենայ։ Ինքզինքին սփիւռքի մէջ առաջնորդական աթոռ մը ճարելու հետամուտ է, հոգ չէ թէ ուր. միայն թէ հեռանայ Հայաստանէն ու Էջմիածնէն։ Վեհափառը չուզեց հաւատալ տրուած տեղեկութեան։ Կարողութեամբ մի-

ջակէն վար եւ մտաւորական պատրաստութեամբ նոյնպէս՝ ի՞նչպէս կրցած է տոքթորայի վկայական ձեռք բերել Լոնտոնի Աստուածաբանական Համալսարանէն: Ըստ Եղիշէ Պատրիարքին, որուն խօսքերուն դժուար է հաւատալ, թէզը ուրիշի մը գրել տուած է, ինք չէ հեղինակը...: Նման խորհրդակցութիւններ պիտի շարունակեմ:

1957-ին, առաջին Հայաստան այցելութեանս, երբ Սուրէն Թովմասեանին հիւրն էի եւ օրերու վրայ տարածուած շուրջ 15 ժամ խորհրդակցութիւններ ունեցած հետը, իրեն տուած էի կարճ յուշագիր մը, որուն պատճէնը յանձնած էի Վազգէն Վեհափառին: Իրմէ խնդրեցի որ գտնէ եւ անկէ պատճէն մը տայ ինծի: Կը յուսամ որ յաջողի, քանի որ իմ օրինակս, ինչպէս նաեւ ՌԱԿ-ի Կեդրոնինը չէի գտած: Վեհափառը նոյնպէս պիտի տայ Խորէն Կաթողիկոսին վերջին նամակին պատճէնը:

Ճաշէն ետք, Անժէլն ու ես հրաւիրուեցանք իր յատուկ ամէնօրեայ հիւրասենեակը սուրճ առնելու: Հաղորդեց թէ Պրեժնեւին աղջիկը, որ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ բաժնի վարիչ է, այցելութեան պիտի գայ իրեն: Պրեժնեւին աղջկան ամուսինը բարձրաստիճան պաշտօնեայ է Մոսկուայի մէջ: Կնոջը յայտնած է թէ գործով Երեւան պիտի գայ. ան ալ ուզած է առիթէն օգտուելով տեսնել Հայաստանը, Ս. Էջմիածինն ու անոր գահակալը:

Քիչ անց, դիւանապետ Արսէն Եպս.ը եկաւ հաղորդելու որ Պրեժնեւին աղջիկը եկած է Հայաստանի Կենտկոմի պաշտօնեաներու ընկերակցութեամբ: Վեհափառը Անժէլին ու ինծի ըսաւ որ շարունակենք մեր սուրճը. ինք կ'ընդունի հիւրը եւ քաղաքավարական խօսքերէ ետք Արսէն Սրբազանին պաշտօն կու տայ որ վանքը պտտցնէ, եթէ փափաքի: «Քանի մը վայրկեան կը տեւէ», ըսաւ ու գնաց:

Ուշացաւ Վեհափառը: Ներս եկաւ խոշոր ժպիտով մը:

– Խէր ըլլայ, Վեհափառ,– ըսի:

– Այո, խէր է. հետաքրքրական ու տարօրինակ եղելութեան մը առջեւ գտնուեցանք,– ըսաւ ու պատմեց հետեւեալը:

Պրեժնեւին աղջիկը ակնածանքով Վեհափառին ձեռքը առած է բարեւելու համար: Յետոյ անոր հետեւող շքախումբի ներկայութեան, որուն մաս կը կազմէին Տիկին Կարէն Դեմիրճեանը եւ Կենտկոմի քարտուղարներ, պատմած է թէ հետեւած է Վազգէն Վեհափառին գործունէութեան եւ հիացող մըն է իր վրայ: Վիզէն կախուած խաչը հանած եւ ցոյց տուած

է, ու Վեհափառին հարցուցած՝ թէ իբրեւ զարդ ոեւէ մէկը կրնա՞յ կախել: Ի՞նչ կրնար ըսել, երբ զարմանքով տեսած է խաչը տիկնոջ վզին: «Ո՛չ, իմս զարդ չէ, ես հաւատացեալ քրիստոնեայ եմ. մկրտուած: Իմ համոզումով, քրիստոնեայ կրօնքը չ'արգիլեր որ ըլլամ նոյնքան հաւատացեալ համայնավար մը եւ ծառայեմ ժողովուրդին: Եկեղեցին չի խանգարեր պետութեան գործընթացը», ըսած է: Տիկինը խօսած է Վազգէն Վեհափառին գործին, կենսագրական գիծերուն եւ նկարագրին մասին հիացումով ու յարգանքով: Բարձր էր Վեհափառին տրամադրութիւնը:

Քիչ ետք, եկաւ Արսէն Սրբազանն ու ըսաւ. «Վեհափառ, տեսաք որ կախած խաչը թիթեղի կտոր էր. հայկական ոսկի խաչ մը տանք որ վիզը կախէ»: Վեհափառը վարանեցաւ. ըսե՞ն թէ Վազգէն Վեհափառը խաչ է տուած Կոմկուսի Առաջին Քարտուղար Պրեժնեւի աղջկան: Արսէն Եպս.ը այն ատեն միայն յայտնեց, թէ գաղափարը կու գայ շքախումբէն եւ Տկն. Դեմիրճեանէն: Ուրեմն տուաւ գեղեցիկ ոսկեայ խաչ մը, որ աղջիկը մեծ խանդավառութեամբ վիզէն կախեր է յետոյ: Ապա պտտեր է Վեհարանը ու հիացումի եւ գոհունակութեան արտայայտութիւններով բաժնուեր է Էջմիածնայ վանքէն: Անշուշտ Հայաստանի Կենտկոմի շքախումբին մաս կազմող անդամները, մէջն ըլլալով Առաջին Քարտուղար Կարէն Դեմիրճեանին կողակիցը, հպարտացած են որ Վազգէն Վեհափառին նման կրօնապետ մը ունինք: Պրեժնեւին աղջկան այցելութիւնը առիթ մը եղած է որ իրենք ալ ականատես ըլլան այն անհաւատալի վերելքին, շինարարութեան, արուեստի գանձերու հանդէպ գուրգուրանքին, ճոխութեան, որ ձեռք բերած է համակրելի աննման Վեհափառը: Այսպէս, հետաքրքրական ու պատմական օր մը ապրեցանք ու շատ ուշ վերադարձանք «Արմենիա» հիւրանոց:

Երեքշաբթի, 28 Հոկտեմբեր

Առտու, գացի Կոմիտէ: Հեռախօսները չէին գործեր: Ամէն կողմ փոշի: Շէնքը վերանորոգման մէջ էր: Համազասպեանը չեկաւ: ՌԱԿ-ի ղեկավարներու ցանկը տուի սփիւռք-հայրենիք ժողովին հրաւիրուելու համար:

Արտաւազդ Խաչիկեանին հեռաձայնելով յայտնեցի դժգոհութիւնս ճաշարանի սպասարկութեան մասին: Լսեցի տնօրէնին խիստ հրահանգներ տալը, որպէսզի յատուկ հոգածութիւն ցոյց տրուի մեզի. ճաշերը սենեակ բերեն երբ

որ ցանկանամ։ Տնօրէնն ու սպասեակը սենեակ եկան, յայտնելու թէ միշտ պատրաստ են գոհացում տալու մեզի։

Աշտարակի մեր բարեկամ Մուշեղ Վարդանեանը հեռաձայնեց, ըսելու համար թէ վաղը ժամը 5-ին, վարորդը պիտի գար մեզ եւ մեր բարեկամներէն ուզողները իրենց տանելու։ Հակառակ պատճառաբանութեանս, բացարձակ կերպով մերժեց «ոչ»ս։ Կարելի չէ տարհամոզել զինք. «ճիկէրով» մարդ է։

Երեկոյեան, անուշիկ Սոնան եկաւ։ Ամուսնացեր է Կիւլէնին ազգականին հետ։ Արտօնութիւն չէին տար որ Պէյրութ երթար ու ամուսինին միանար։ Խնդրած էին որ միջամտեմ։ Խօսած էի Եղիշէ Յակոբեանին։ Ան ալ ուրիշ թերացում մը։ Միլիցիան ապօրինաբար դժուարութիւններ կը յարուցանէ նըման պարագաներու, նիւթապէս օգտուելու նպատակով։ Ծանօթ պարագայ է, բայց կը շարունակուի։ Երբ կ'արտօնեն որ սովետահպատակ մը կինը դառնայ օտարահպատակ երիտասարդի մը, այս պարագային լիբանանահայ, ի՞նչ տրամաբանութեամբ կ'արգիլեն որ ամուսինին միանայ։

Առտու, նախաճաշը առինք սրճարանին մէջ։ Գացի Կոմիտէ։ Համազասպեանէն խնդրեցի որ Հրաչ Սեդրակեանը անպայման հրաւիրուի։ Նոր տեղակալը՝ Միքայէլեան, մօտն էր, «չ'ըլլար» ըսաւ, չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ։ Համազասպեանը թելադրեց որ գրէ, ըսելով. «Որեւէ բան չեմ կրնար մերժել, երբ Փրոֆեսորէն կու գայ»։ Հրաւիրեալներու ցանկին վրայ շեշտեցի որ ըլլան Տքթ. Գէորգ Քեշիշեանը՝ ՌԱԿ-ի Արեւելեան Միացեալ Նահանգներու Շրջանային Վարչութեան ատենապետ. Վաչէ Սեմերճեանն ու Ասատուր Տէվլեթեանը Մ. Նահանգներու արեւմտեան ափէն, վերջինս՝ «Նոր Օր»ի խմբագիր. Դոկտ. Արշաւիր Կէօնճեանը Գանատայէն եւ Երուանդ Ազատեանը, Անդրանիկ Անդրէասեանն ու Անդրանիկ Փոլատեանը Մ. Նահանգներէն։

Երէկ, հեռաձայնով կապուեցանք Բերսաբէ Գրիգորեանին։ Վշտացեր էր որ հակառակ հին բարեկամներ ըլլալնուս՝ զինք անտեսած էինք եւ մեր նախորդ այցելութեան չէինք հանդիպած։

Հինգշաբթի, 30 Հոկտեմբեր

Առտու, «Արմենիա»ի գլխաւոր մուտքին հանդիպեցանք Գերսամին։ Երէկ գիշերուան օդանաւով հասեր էր։ Կոմիտէ կ'ուզէր երթալ, բայց քալելու ուժ չունէր։ Սենեակս

տարի։ Համազասպեանին հեռաձայնեցի։ Արմէնին ու Անտրէին հետ անմիջապէս եկաւ։ Որոշեցին որ վաղն իսկ հիւանդանոց մտնէ բուժուելու։ Զընդդիմացաւ։ Շատ յոգնած էր։

Փոքր եղբօր մը պէս խնամած եմ զինք հինէն։ Մելգոնեանի շրջանաւարտ դառնալէ ետք, երկու տարի պաշտօնավարած էր հոն ու վերադարձած Պէյրութ։ Անմիջապէս գործ հայթայթեր էի իրեն, նախ շրջան մը աշխատցնելով մեր մօտ, երբ Յակոբ Դաւիթեանին հետ անգլիական բանակի շինութեան գործեր կ'առնէինք, ապա զինք տեղաւորելով անգլիական դեսպանատուն՝ իբրեւ մամուլի հայերէն բաժնի աշխատակից։ Լաւ օրեր էին։ Յաղթական Խ. Միութիւնն ու Անգլիան դաշնակիցներ էին։ Անգլիական դեսպանատուն կ'աշխատէր հալէպցի եւ նշանաւոր Արապիոյ Լորենսի աղջկան՝ Թագուհիին միջոցով, որ կը պաշտօնավարէր դեսպանատան մէջ։ Երբ նախկին դաշնակիցները հակոտնեայ բաղաբական գիծեր բռնեցին, Գերսամը ա՛լ չէր կրնար մնալ դեսպանատան մէջ։

Զինք առինք իբրեւ «Զարթօնք»ի խմբագիր, ուր մնաց երկար։ Խելացի, ուշիմ, աշխատասէր, անյագ ընթերցող եւ կարդացածը վերլուծող ու մարսող էր։ Ինքնազարգացմամբ խոշոր պաշարի տիրացաւ, վարժ գրող ու լաւ խմբագիր դարձաւ։ Դժբախտութիւնն այն էր, որ Գերսամը չկրցաւ յաղթահարել խմելու մոլութիւնը։ Գործէն ետք անպայման պիտի երթար «Քոմոտոր» պանդոկ ուիսքի խմելու, մեր երիտասարդ ընկերներէն ճամբան իրեն պատահողը հետը տանելով։ Արդէն ունէր որոշ, գրեթէ մնայուն «յաճախորդներ» շարքային ընկերներէ։

Շատ պէտք ունինք իրեն. պիտի ջանամ համոզել որ դարմանուի իր ախտէն, թէեւ դժուար է համոզել զինք։

Սենեակ եկան Պարգեւ Ֆիլեանը՝ Գերսամին հարազատ ընկերը, եւ Յակոբ Պետրոսեանը՝ Ջերմուկի բժշկապետը։ Գերսամը Ֆիլեանին յանձնեցի եւ Անժէլին հետ գացի Վազգէն Վեհափառին մօտ ճաշի։ Գլուխ գլխի խորհրդակցեցանք Միացեալ Նահանգներու, Գանատայի, Աւստրալիոյ եւ այլ եկեղեցական-թեմական ու ազգային հարցերով։

Գանատայի Թեմ.– Նիւ Եորքէն Թորգոմ Սրբազանը հեռաձայնով խնդրեր էր Վեհափառէն, որ անմիջապէս համամտութիւն յայտնէ եւ հրահանգէ որ Գանատան անջատ թեմի վերածուի։ Արդէն խորհրդակցեր էինք ու յանգեր եզրակացութեան։ Ուստի Վեհափառը պահանջեց որ Թորգոմ

Սրբազանը անմիջապէս հեռագրով պաշտօնական դիմում ներկայացնէ, որպէսզի ինf հաստատէ: Տեղեակ չէր վերջին անցուդարձերուն, որոնf մղած էին Թորգոմ Սրբազանը այս դիմումը կատարելու:

Աւստրալիոյ Թեմ.- Գարեգին Եպս. Գազանճեանը տեղափոխելու է: Անոր հոն մնալը գաղութին օգուտ չի բերեր. ընդհակառակը, կրնայ վնաս հասցնել: Թրքական դիւանագիտական շրջանակներու հետ կապերը ծանօթ են: Կոզմոյեանին ականատեսի վկայութիւնն ալ տուի Կաթողիկոսին: Վեհափառը ըսաւ թէ Գարեգին Եպս.ը երկու շաբաթէն Էջմիածին պիտի գայ եւ խնդրեց որ անձամբ խօսիմ անոր ու աշխատիմ ճամբու բերել զինf:

Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը Գալիֆոռնիայէն Արեւելեան Մ. Նահանգներու Թեմի Թեմական Ժողովի ատենապետ դատաւոր Նանճարեանին գրեր է թէ կը փափաfի այցելել: Թորգոմ Սրբազանին չէ գրած, գիտնալով որ պիտի մերժուի...: Անշուշտ արդիւնfը նոյն մերժումը եղած է:

Խորէն Կաթողիկոսին կողմէ կիրարկուող շուկայիկ ճարպիկութեան ձեւն է, նոյն fաղաfականութեան շարունակութիւնը՝ աւելի fաղաfավար կերպով: Նպատակը, սակայն, կը մնայ նոյնը՝ անփորձ մարդիկ որսալ եւ ժողովրդականութիւն շահիլ:

Էջմիածնի վանfէն ներս եպիսկոպոսներու ներկայութեան կարեւորութիւնը շեշտեցի Վազգէն Վեհափառին: Զանազան այլ առիթներով ալ մատնանշած էի զայն: Սիոն Սրբազանը պարզ ֆիզիfական ներկայութիւն մըն է: Յուսիկ Սրբազանը՝ իբրեւ Լուսարարապետ եւ Ատրպէյճանի Առաջնորդ, կը ծառայէ իր կարողութեան սահմանին մէջ: Գալով Արսէն Սրբազանին, արդէն ըսած եմ թէ աչfը դուրսն է: Վստահեցուց թէ Արսէն Սրբազանը չի կրնար ստացուած նամակները իրեն չներկայացնել ժամանակին. բայց ընդունեց նաեւ թէ դուրս երթալու մեծ փափաf ունի: Վերջերս, ժընեւէն, մեր ընկեր Էօժէն Բաբազեանէն նամակ ստացեր է Վեհափառը, որ Արսէն Սրբազանը ժընեւ ղրկուի: Իրաւ ալ կ'ուզէ ամէն կողմ փորձել՝ Գանատա, Ֆրանսա, նոյնիսկ Աւստրալիա: Յայտնեցի թէ ինձմէ ալ խնդրած է որ բարեխօսեմ որ արտասահման ղրկուի: Վեհափառը գիտէ թէ Սերովբէ Սրբազանը դէմ է անոր ժընեւ ղրկուելուն. Էօժէնը իբրեւ թեմի ատենապետ նախ պէտf էր որ գրէր Սերովբէ Սրբազանին, փոխանակ ուղղակի Արսէն Սրբազանին դիմելու: Վեհափառը համաձայնեցաւ:

Գիշերը Գերսամին եւ Պարգեւին հետ անցուցինք։

Ուրբաթ, 31 Հոկտեմբեր

Անդրանիկ Տաֆէսեանը, որ «Զարթօնք»ի խմբագրութեան կը պատրաստուի, ուզեր էինք որ փոխանակ 5 տարուան՝ 4 տարիէն աւարտէ։ Եկած էր յայտնելու թէ կը նախընտրէր խորանալ հայագիտական նիւթերուն մէջ, հետեւաբար նախընտրելի էր որ բնական կերպով աւարտէ։ Ուսումնատենչ ու համակրելի երիտասարդ է։

Ուրիշ թեկնածու մը՝ Յովսէփ Յարութիւնեան, լրագրութիւն ուսած է եւ շուտով շրջանաւարտ կ'ըլլայ։ Ամառները Եւրոպա գացած, Յունաստան մեր Զաւէն Գրիգորեանին հանդիպած ու «Նոր Աշխարհ»ի[91] մասին խօսած է։ Երկու տարիէն կ'աւարտէ։ Խոստացաւ «Զարթօնք»ին թղթակցութիւն ղրկել։ Ինչո՞ւ մեր շարքերուն չէ միացած արդեօք։

Շաբաթ, 1 Նոյեմբեր

Անձրեւոտ է։ Գրիգորին հետ գացինք հօրը գերեզմանին այցի։ Ճարպիկ տղայ է. ըրաւ չըրաւ ինքնաշարժը գերեզմանատան դարպասէն ներս մտցուց, հակառակ արգիլուած ըլլալուն։ Շքեղ տապանաքար մը շինած է հօրը՝ Գաբրիէլին համար։

Կիրակի, 2 Նոյեմբեր

Արմէն Ասլանեանն ու Կոմիտէի վարորդ Վլատիմիրը, զոր «Վալուտա» կը կոչեմ, եկան մեզ Ջերմուկ տանելու։ Անձրեւ, մշուշ. տխուր է ամբողջ Արարատեան դաշտավայրը։ Մասիսները բէն են ըրած մարդոց հետ։ Սկսանք լեռ բարձրանալ։ Արեւը չուշացաւ իր պայծառ ճառագայթները առատօրէն շողացնել մեր վրայ։ Վայոց Ձորի վայելքը...։ Զգտնուած տեսարաններ։ Կարելի չէ չհիանալ բնութեան ճարտարապետական կառուցողական կարողութեան վրայ։ Հանգիստ ու հաճելի ճամբորդութենէ ետք, հասանք Ջերմուկ։ Ճաշէն ետք, Արմէնն ու վարորդը դարձան Երեւան։

Տեղաւորուեցանք թիւ 301 սենեակը, որ բարենորոգուած էր եւ գրաւուած «Փոխարքայ», Նախագահի մնայուն տեղակալ Յովհաննէս Պաղտասարեանին կողմէ մինչեւ երէկ։ Հանգստաւէտ ու լայն կահաւորուած ննջարան, հիւրասրահ, ճաշասենեակ, բաղնիք, եւլն.։

Ռումանիոյ Առաջնորդ Տիրայր Սրբազան Մարտիկեանը

հոս է. խանդավառութեամբ դիմաւորեց մեզ։

Նեղացուցիչ հարբուխ մը ունիմ։ Անկողին կը մնամ։

Երկուշաբթի, 3 Նոյեմբեր

Անկողին կը մնամ։ Անժէլը սկսաւ բուժումներու։

Գիշերը, Տիրայր Սրբազանը եկաւ։ Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ սիրուած Առաջնորդն է։ Շատ կը յարգէ զիս ու մօտիկ կը զգայ։ Պետութիւնը կը վճարէ իր ու 35 պաշտօնեաներու ամսականը։ Ինք Ռումանիոյ երեսփոխան ընտրուած է։ Գանգատներ ներկայացուց Փարիզի բարեկամիս՝ Սերովբէ Սրբազանին մասին, որ իրեն կարեւորութիւն չի տար այնպէս ինչպէս Եղիշէ Պատրիարքը, որ իրեն 1000 տոլար տուած է, երբ Փարիզ գտնուած են միասին։ Նոյնպէս գանգատ ունի Արսէն Եպս.ին դէմ. ո՞վ չունի։

Վազգէն Վեհափառին յաջորդելի թեկնածուներէն է Տիրայր Սրբազանը։ Սակայն շատ թերութիւններ ունի՝ խօսակցութեան հասարակ կերպեր, անպատշաճ բամբասանքներ ու ձեւեր։ Կը հիանայ Եղիշէ Պատրիարքին վրայ ու կը ջանայ կապկել զայն՝ վրան բաց արտայայտութիւններով. բայց ամէն մարդու չէ տրուած։ Եղիշէն բացառիկ է ամէն տեսակէտով...։

Կապ հաստատեցինք Վեհափառին հետ եւ հրաւիրեցի որ գայ։ «Մտածենք», ըսաւ։ Տիրայր Սրբազանը խնդրեց որ ինքնաշարժը ղրկէ, Հինգշաբթի վերադառնալու համար։

Կոմիտէ հեռաձայնեցի։ Համազասպեանը հոն չէր։ Անտրէն խոստացաւ Հրաչին հրաւէրը վաղը անպայման ղրկել։

Երեքշաբթի, 4 Նոյեմբեր

Միացեալ Նահանգներու մէջ նախագահական ընտրութիւն կը կատարուի։ Հաւանական է որ միջակ դերասան Ռանըլտ Ռեկընը ընտրուի։ Վաղը կ'իմանանք արդիւնքը։ Վիճակս աւելի լաւ է։ Տիրայր Սրբազանը եկաւ մեր հետ ճաշելու։

Հինգշաբթի, 6 Նոյեմբեր

Տիրայր Սրբազանը մեկնելէ առաջ, իրեն կրկին թելադրեցի որ չգոհանայ պարզ մարդու կեանքով։ Շեշտեցի ինքնազարգացման նուիրուելու բացարձակ անհրաժեշտութիւնը։ Երիտասարդ ու լաւ հոետոր է։ Միտքի պաշարը խոշոր դրամագլուխ կ'ապահովէ իրեն։ Այդպիսով կրնայ բարձր պաշտօններու տիրանալ։ Կարեւոր է նաեւ որ բարելաւէ ընթացիկ վարուելակերպն ու խօսակցութիւնը։

Խոստացաւ Երեւան դարձիս հանդիպիլ անպայման:

Ուրբաթ, 7 Նոյեմբեր

Ազգային մեծ տօն է՝ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան տարեդարձը: Երեք օր շարունակ արձակուրդի մէջ պիտի ըլլան Խ. Միութեան բոլոր ժողովուրդները: Մանաւանդ Հայաստանի մէջ՝ կերուխում, ուրախութիւն, գինովութիւն...:

Երկուքս ալ հիւանդ, սենեակ մնացինք եւ պատկերասփիւռէն հետեւեցանք տօնական հանդիսութեանց: Զինուորական զմայլելի շքերթներ Երեւանի մէջ: Երէկ գիշեր, պաշտօնական նիստ կար օփերայի դահլիճին մէջ եւ գլխաւոր զեկուցողը բարեկամս՝ Յովհաննէս Պաղտասարեանն էր: Հաւնեցայ իր ճառը. համապարփակ ու ամբողջական: Ամէն փորձ ըրի հեռաձայնին թիւը գտնելու, որպէսզի շնորհաւորեմ զինք ճառին համար, չյաջողեցայ: Առողջարանի բնակիչներուն համար ժամը 3-8 տօնախմբութիւն ու կերուխում կայ:

Շաբաթ, 8 Նոյեմբեր

Կէսօրէ ետք, գլխաւոր բժիշկին գրասենեակին մէջ, դիտեցինք «Արարատ»ի ֆութպոլի խաղը Թիֆլիսի «Տինամօ»ին հետ: 4-0 ամօթալի պարտութիւն մը կրեց մեր խումբը, սաստիկ զայրացնելով բժիշկը:

Երկուշաբթի, 10 Նոյեմբեր

Գիշերը, Ղաբանէն հեռաձայնեց Լենդրուշ Խաչատրեանը, հանքագործ բանուոր մը, որուն հանդիպած էի Դիլիջանի առողջարանը: Վաղը, Ջերմուկ այցի պիտի գայ: Լենդրուշ անունը կազմուած է Լենին եւ Թրոցքի անուններուն հետեւողութեամբ: Համայնավար մտաւորականներ, չես գիտեր որո՞ւ աչքը մտնելու համար, 25-30 տարի առաջ հնարեր են այդ անունը: Հիմա բարեբախտաբար զուտ հայկական անուններ կու տան նորածիններու:

Արմէն Ասլանեանը հեռաձայնեց տեղեկանալու մեր կացութեան մասին եւ յայտնելու թէ Գերսամին առողջական վիճակը լաւ ընթացքի մէջ է, բժիշկները լաւ խնամք կը տանին:

Այցելութեան եկաւ Ջերմուկի Քաղխորհուրդի նախագահ Զաւէն Վարդանեանը: Մինչեւ կէս գիշեր զրուցեցինք: 17 տարիներէ ի վեր կը վարէ նոյն պաշտօնը: Անկէ առաջ, եղած է Ջերմուկի ջուրի գործարանի տնօրէնը: Հետաքրքրական մարդ է, լաւ պատմող: Երբ առաջին անգամ եկեր է Ջերմուկ, մօտ 25 տարիներ առաջ, քարայրներու մէջ ապրող քանի մը

ընտանիքներ գտեր է միայն: Ո՛չ մէկ շէնք գոյութիւն ունեցեր է: Հիմա Ջերմուկը վերածուած է շքեղ փոքր քաղաքի մը, բազմաթիւ առողջարաններով, բազմայարկ շէնքերով, շուկայով: Ճահիճները չորցուելով անտառներու վերածուած են: Այս բոլոր բարեկարգումներուն մէջ կարեւոր ներդրում ունեցեր է Վարդանեանը:

Երեքշաբթի, 11 Նոյեմբեր

Լենդրուշը առտուան ժամը 8-ին Ղարաբաղէն օթոպիւս առնելով եւ Գորիս, Սիսիան ու Ջերմուկ-Գորիս խաչմերուկին վրայ օթոպիւսներ փոխելով, երեկոյեան 8-ին հասաւ Ջերմուկ:

Անկարագրելի էր յուզումը: Ուրախութեան արցունքներ աչքերուն մէջ՝ բարի, ազնիւ, պարկեշտ գիւղացի բանուոր մը: Խորունկ հանքահորերու մէջ աշխատող հայրենասէր, հայրենիքին ծառայող իրաւ հայ մը: Մեզ յուզեց իր ջերմութեամբ: Հետը թուքի օղի բերեր էր մեզի նուէր: Շատ ուժեղ էր մեզի համար: Լաւ ժամանակ անցուցինք:

Հինգշաբթի, 13 Նոյեմբեր

Արմէն Ասլանեանին հետ խօսեցայ: Նոյեմբեր 22-ին, պիտի գայ մեզ տանելու Երեւան: Ըսաւ թէ «Արմենիա»ն լեցուն է եւ թերեւս «Անի» ստիպուինք մնալ: Նաեւ հաղորդեց թէ Հայկաշէն Ուզունեանն ու Կարպիս Նազարեանը բացակայ են Լիբանանէն, ինչպէս նաեւ՝ Հրաչ Սեդրակեանը, հետեւաբար հրաւիրեալներու ցանկէն առայժմ այս երեքին անունները կը պակսին: Ծրագրեր էինք որ Հրաչը Յունաստան ու Եգիպտոս շրջապտոյտի ելլէ...:

Ուրբաթ, 14 Նոյեմբեր

Կէսօրէ ետք, աւարտեցի նառս, զոր պիտի արտասանեմ հայրենիք-սփիւռք ժողովին: Բայց դեռ վերանայելու կարիքը կայ:

Կիրակի, 16 Նոյեմբեր

Առտու, նառիս վրայ աշխատեցայ:

Կէսօրէ ետք, քաղաքապետ Վարդանեանը մեզ տարաւ Վայոց Ձոր: Ցոյց տուաւ Վարդան Մամիկոնեանին՝ բնութեան կողմէ կառուցուած արձանը: Իրաւ ալ զարմանալի նմանութիւն ունի:

Վարդանեանը պատմեց թէ, ըստ հայկական աւանդութեան, Վարդանանց պատերազմի աւարտէն ետք, 451-ին, Աւարայրի ճակատէն շուրջ 1000 զինուորներ հասած են մինչեւ Վայոց Ձոր ու պատսպարուած քարայրներու մէջ, թշնամիին անհասանելի մնալու համար: Օր մըն ալ, բոլորը մէկ ծունկի եկած ու ջերմեռանդութեամբ աղօթած են Աստուծոյ, որ իրենց համար պաշտամունքի չափ սիրելի նահատակ Ս. Վարդանին արձանը կերտէ: Աստուած լսած է իրենց աղօթքը եւ ահաւասիկ՝ արձանը, որուն դիմաց կանգնած էինք: Ան կը մնայ դարէ դար:

Վարդանին արձանը գտնողը եղած է նոյնինքն Վարդանեանը: Իրաւ ալ, Ջերմուկ բարձրանալու ատեն, քաղաք հասնելէ 4-5 քմ. առաջ, աջին կայ խոշոր ժայռ մը, որու ետին կանգնած է արձանը: Տեսնելու համար զայն, պէտք է վար իջնել ինքնաշարժէն ու մանաւանդ կողմէն դիտել զարմանալի նմանութիւնը:

Արձանին հանդիպակաց քարայրներէն մէկուն մէջ, կ'ըսեն թէ գտնուած է սուր մը, որ ժողովուրդին համոզումով կը պատկանի Աւարայրի զինուորներէն մէկուն: Կը խորհիմ որ գիտականօրէն եթէ փաստուած ըլլար, Հայաստանի գիտնականները շոնթալից կերպով պիտի յայտարարէին զայն:

Ապա մեզ տարաւ Գնդեվանք: Բարձունքի մը վրայ 936-ին շինուած վանքը խորքին մէջ բերդ մըն է: Բարձունքին տակէն ճամբայ բացուած է մինչեւ Արփայի ջուրերը, թէ՛ իբրեւ հաղորդակցութեան ուղի եւ թէ՛ ջուրի հայթայթումի համար:

Վերադարձին, կանգ առինք Արփա-Սեւան փապուղիին մուտքին: Հոն լիճը գոյացուցեր է ջրամբար մը, ուրկէ ջուրը կը մտնէ թիւնէլ եւ լեռներուն տակէն 48 քմ. կտրելով կը հասնի Սեւան: Հսկայ գործ: Կրնայ շոգեկառք մը շարժիլ անոր մէջ: Վերջին այցելուներէն էինք որ կը մտնէին թիւնէլ. երկուերեք օր ետք, ջուրը պիտի սկսէր հոսիլ դէպի Սեւան:

Ջրամբարի հանդիպակաց ափին սկսած են փորել նոր փապուղի մը, որ 21 քմ. հեռուէն հոսող Որոտան գետին ջուրն ալ Սեւան շեղի: Ի՜նչ չարչարանքով այդ 21 քիլոմեթրնոց նոր փապուղին պիտի աւարտեն, երբ Որոտանը իր վայրագ հոսքով դարեր շարունակ ջանացեր ու ձախողեր է ժայռերը մաշեցնել...:

Հաճելի եւ օգտակար պտոյտ մը ետք, վերադարձանք սենեակ, դիտելու «Արարատ»ի մրցումը Ալմա Աթայի խումբին դէմ, Երեւանի մէջ: Մերինները 2-1 արդիւնքով յաղթեցին՝

ընդհանուր դասաւորման մէջ լաւ դիրք մը ապահովելով։

Երկուշաբթի, 17 Նոյեմբեր

Գիշերը, Գէորգ Բունիաթեանը իր քիւրտ ընկերոջ հետ եկաւ այցի։ Ընկերոջ մայրը հայ է։ Ան շատ հետաքրքրուած էր Սուրիոյ, Իրաքի եւ Թուրքիոյ քիւրտերուն վիճակով։ Հայաստանի մէջ քիւրտերը հայախօս են, սակայն ազգային զգացումը զօրաւոր մնացած է իրենց մէջ։

Երեքշաբթի, 18 Նոյեմբեր

Կարապետ Փաշապէզեանը Լիբանանէն եկած էր հանգստանալու։ Պատմեց թէ Մատէեանը ինչպիսի անարդարութիւն ըրած էր իր նկատմամբ, եւ հիմա կը փափաքէր որ մօտենայ իրեն։ Կարծեմ Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակին հետ կապեր ունի։

Հինգշաբթի, 20 Նոյեմբեր

Կէսօրէ ետք, առողջարանի աշխատողները կու գան Անժէլին այցելելու։ Շատ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէ անոնց եւ հանգստանալու եկողներուն մօտ։ Համակրանքով կը շրջապատեն զինք եւ կ'ախորժին իր սրամիտ ակնարկութիւններէն ու պատմութիւններէն։

Ուրբաթ, 21 Նոյեմբեր

Քաղաքապետը եկաւ բարի ճանապարհ մաղթելու։ Վաղը Ազիզբեկով կ'երթայ կուսակցական ժողովի մասնակցելու։ Նոյնպէս՝ առողջարանին գլխաւոր բժիշկը։

Տարիքով ինձմէ մեծ անձ մը, որ տարօրինակ զուգադիպութեամբ Ջերմուկ եկած էր առողջանալու, մօտեցաւ ու հարցուց.

– Դուն Բարունակ Թովմասեանը չե՞ս։

– Այո։

– Անթիլիասի որբանոցը եղած ենք միասին։ Դուն մեզմէ փոքր էիր, բայց աւելի բարձր դասարան։ Կը հաւաքէիր մեզ ու կ'երթայինք ծովեզերք։ Աւազի վրայ խաչաձեւ քարեր կուտակած էինք՝ իբրեւ թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ խորան ըլլար, եւ շարական կ'երգէինք, քանի որ մենք բողոքական համայնքին չէինք պատկաներ. իսկ դպրոցին մէջ եկեղեցական արարողութիւնները առաքելական չէին։ Անհրաժեշտ էր մայր եկեղեցիին կապուած մնալ, բացատրեր էիր մեզի 1923-ին։

Քանի որ ազատօրէն կրնար խօսիլ հետս, հարց տուի

թէ ի՞նչպէս կրցած է պետական առողջարանին մէջ տեղ գըտնել։ Բացատրեց թէ իր երկու զաւակները լաւ դրամ կը շահին եւ կաշառեր են գլխաւոր բժիշկը 200 ռուբլիով։ Իւրաքանչիւր անձի մէկ ամսուան համար կաշառքի «պաշտօնական» սակը 175 ռուբլի է...։ Անդին, օրինաւոր կերպով առողջարանէն օգտուելու իրաւունք ունեցողներ դուրս կը մնան, բայց որո՞ւ հոգը։

Շաբաթ, 22 Նոյեմբեր

Վերջին օրերնիս է Ջերմուկ։ Նախաճաշի իջանք մնաք բարով ըսելու մեր սեղանակիցներուն եւ Տկն. Մանիա Ղազարեանին, որ արուեստի մեկնաբան է եւ մեր սիրելի բարեկամ Ռուբէն Զարեանին մօտ բաժնի վարիչ։

Այսօր, Լիբանանի անկախութեան տարեդարձն է։ Նախագահ Էլիաս Սարգիսը ճառ խօսած է։ Խեղճը անհամբեր կը սպասէ որ շրջանը լրանայ եւ բանտարկուի իր տան մէջ...։

Արմէն Ասլանեանն ու վարորդը մեզ հասցուցին «Արմենիա», 608 սենեակ։

Երեկոյեան, Երեւանի Ռատիոյի եւ Հեռուստատեսութեան էսթրատայի Նուագախումբի ելոյթին, Համազասպեանը ֆովս նստած էր։ Մերթ ընդ մերթ նկատողութիւններ կ'ընէր նուագողներու կատարողական արուեստին մասին եւ մեր առջեւը նստած մարդ մը, հաւանաբար մասնագէտ մը, բացատրութիւններ կու տար՝ պատճառաբանելով թերիները։ Վարդգէսին դարձայ ու ըսի թէ չէի գիտեր որ երաժշտութեան մէջ ալ մասնագիտական ծանօթութիւն ունի։

– Հապա ի՞նչ կը կարծես,– ըսաւ։

– Գիտեմ թէ բազմակողմանի զարգացում ունիս եւ արժէքաւոր մտաւորական ես։

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Պատմական օրեր կ'ապրինք։ Ցնծութեան, ուրախութեան եւ ներքին բաւարարութեան օրեր կ'ապրինք։ ՌԱԿ-ի որդեգրած քաղաքական ուղիղ գիծին իրականացումը կը տեսնենք։ Մեր որդեգրած եւ անշեղօրէն կիրարկած մարգարէական հեռատես համոզումը կ'արդարանայ։ Իրապէս մեր ամուր համոզումը հաւատքի էր վերածուած մեզի համար։ Շատ տառապեցանք. բոլոր զրկանքներուն, խոշտանգումներու սպառնալիքներուն դիմաց մնացինք ժայռի նման տոկուն։

Երկու օրինակ միայն։

1943-ին, երբ արդէն Դաշնակիցներու յաղթանակը հորիզոնին վրայ նշմարելի էր, Լիբանանի մէջ Համայնավար

Փրոֆեսորը սկաուտական տարազով, Ղազիր, 1925-ին:

Կուսակցութիւնը դաշնակցած էր ՀՅԴ-ի հետ: Խ. Հայաստանի տարեդարձը, Նոյեմբեր 29-ին, միասին տօնեցին: ՌԱԿ-ը չմիացաւ իրենց, առանձին նշեց: Այդ շրջանին, կարծեմ առաջին անգամ ըլլալով, խորհրդային պատուիրակ մը եկած էր Պէյրութ եւ «Սէն Ժորժ» պանդոկը մեծ ընդունելութիւն մը սարքուած: Հոն համայնավար Յարութիւն Մատէեանը զիս ներկայացուց իր կուսակցութեան գերագոյն պետին՝ քիւրտ ծագումով խելացի երիտասարդ մը, Պեքթաշ: Երբ անունս տուաւ եւ ըսաւ թէ ՌԱԿ-ի ղեկավարն եմ, անմիջապէս յարձակումի անցաւ.

- Մենք ՀՅԴ-ի հետ համաձայնութիւն ունինք: Իրրեւ երկու հզօր կուսակցութիւններ՝ գաղութին ազգային կառոյցը մեր ձեռքը պիտի առնենք: Իմացայ որ դուք կ'աշխատիք խանգարել մեր համաձայնութիւնը: Զգոյշ եղէք...:

- Բարով վայելէք զիրար: Մօտիկ ապագան ցոյց կու տայ ձեզի որ սխալած էք,- ըսի ու քալեցի:

Գիտենք թէ Դաշնակցութեան պատմութիւնը լեցուն է պատեհապաշտական արարքներով: Անոնք կը կարծեն թէ

ըրածնին ճկունութիւն է, ո՛չ թէ պատեհապաշտութիւն, երբ յաճախակի ուղղութիւն կը փոխեն: Այս պայմաններուն տակ հասկնալի է թէ ինչո՞ւ զիս ոչ-հայրենասէր պիտի նկատէին եւ արգիլէին որ այցելեմ իմ սիրած ու պաշտած հայրենիքս, որուն համար գերագոյն զոհողութիւններ յանձն առած ենք ռամկավարներս ու ես անձնապէս:

Փառաւոր յաղթանակէն ետք, արդէն նշաններ կային թէ երէկի դաշնակիցները՝ Խ. Միութիւն, Մ. Նահանգներ եւ Անգլիա, պիտի չմնային բարեկամ: 1946-ին, մեր ամուսնութեան կնքահայր ընկեր Մկրտիչ Մսըրլեանը, որ իրաւ հայրենասէր մըն էր եւ առատաձեռն գործօն ղեկավար մը, ընտանեօք Էհտէնի ամարանոցը ելած էր: Անժէլին հետ իր հրաւէրին ընդառաջելով, շաբաթ մը իրենց ընտանեկան հիւրասիրութիւնը վայելեցինք: Ներգաղթի խանդավառ օրերն էին: Խորհրդային դեսպանատան մէջ երկու-երեք հայ աշխատակիցներ կային՝ Ա. քարտուղար Վիկտոր Խանկուլով, Բ. քարտուղար Ռուբէն Ահարոնով եւ Արշակ Սարգսեան: Բոլորն ալ ծանօթ ու մտերիմ էին. մանաւանդ՝ Խանկուլովը:

Ընկեր Մսըրլեանը հրաւիրեր էր որ Ահարոնովը շաբաթավերջը մեր հետ անցնէ: Հոն, բլուրին վրայ, Այն Սարգիս (Սարգիսի ակ) անունով աղբիւր մը կայ, ճաշարանի մը մօտ: Գեղեցիկ բնութիւնը հաւանաբար պատճառ եղաւ որ Ահարոնովը քիչ մը անցնէ օղիին չափը ու գինովնայ: Գրեթէ շալկելով դէպի ինքնաշարժը տարինք: Իր ինքնաշարժին ծանօթ չէի. իսկ ճամբան ալ դարձդարձիկ էր մինչեւ ստորոտ: Միայն ես ինքնաշարժ վարել գիտէի, բայց ոչ այնքան ալ լաւ, մանաւանդ այս ինքնաշարժը:

Գինով վիճակի մէջ, Ահարոնովը կարեւոր խոստովանութիւն մը ըրաւ.-

- Բարունակ, ես շատ մեղաւոր եմ, յանցանք եմ գործած քեզի դէմ: Քանի՛ քանի տեղեկագրեր ու զրպարտագրեր եմ ուղարկած Մոսկուա, որ դուն անգլիական եւ ամերիկեան գաղտնի սպասարկութեանց հետ կապեր ունիս եւ անոնց կը ծառայես:

Այս ոճով ու մանրամասնութիւններով, նոյն ատեն Լիբանանի հայ համայնավարներուն հայհոյելով՝ զինք մոլորեցուցած ըլլալնուն համար, ըսաւ թէ ներգաղթողներէն ալ տեղեկութիւններ քաղած են իմ մասիս եւ հաստկեկ թղթածրար մը կազմած ինծի դէմ:

Տարինե՛ր ետք ճշմարտութեան պիտի հաւատային:

«Զարթօնք»ի օգնական խմբագիր Գրիգոր Պեմերեճեանն ալ, ներգաղթելէ ետք, իբրեւ գործակիցս եւ հետեւաբար իբրեւ «ամերիկեան ու անգլիական գործակալ» բանտարկեր էին: Առողջութիւնը վրայ տուեր էր այդ պատճառով: Մինչդեռ մաքուր հայրենասէր՝ ան համոզուած էր թէ քանի «Զարթօնք»ի էջերէն հայրենասիրութիւն քարոզած էր, պէտք էր որ օրինակ դառնար այլոց, եւ հակառակ մեր փափաքին ու պնդումներուն՝ թէ թերթը պէտք ունէր իրեն, գացած էր հայրենիք ու դժբախտացած:

Շատ ենք ենթարկուած խոշտանգումներու, զրկանքներու: Շատ ենք տառապած: Բայց յուսահատած՝ երբե՛ք: Համոզումի եւ հաւատքի ինչպիսի՜ ուժով ու տոկունութեամբ ամբողջ 35 տարի կրցած եմ մնալ գլխաւոր ղեկավարի դիրքի վրայ: Ճշմարիտ է ըսուած՝ «Աստուած, դուն զիս բարեկամներէս պահէ, թշնամիներուս ես կրնամ տոկալ»:

Մոլեռանդ հաւատք մը ունէի թէ ճշմարտութիւնը լոյսի նման պիտի ծագէր օր մը եւ տեսանելի դառնար բոլորին, հայրենիքէն ներս թէ դուրս: Այսօր, երբ սփիւռքի եւ հայրենիքի մտաւորականներու, հասարակական գործիչներու ժողովին կը սկսինք եւ նախագահական բեմին վրայ ՌԱԿ-ի ղեկավարը կը տեղաւորեն Ակադեմիայի մեծ դահլիճին մէջ, Վիկտոր Համբարձումեանին եւ Վարդգէս Համազասպեանին կողքին, եւ ապա՝ Արտաքին Գործոց Նախարար Ջոն Կիրակոսեանն ու համայնավար ղեկավար մը, յատկանշական երեւոյթ կը դառնայ:

Փառամոլ երբեք չեմ եղած: Երբեմն նոյնիսկ կը մտածեմ որ գէթ փառասէր ըլլայի: Սակայն գոհ եմ իմ եղածովս եւ ըրածներովս, առանց նիւթական եւ բարոյական որեւէ հատուցման ակնկալութեան: Համակ նուիրումով ծառայած եմ ՌԱԿ-ի, ՀԲԸՄ-ի եւ Հայց. Եկեղեցւոյ միջոցով մեր անմման ժողովուրդին: Եւ այսօր կը նկատեմ որ ինծի վերապահուած պատիւները իմ միջոցով կ'երթան ՌԱԿ-ին՝ իբրեւ գնահատութիւն անոր կատարած ծառայութիւններուն:

Այս մտորումներուս մէջ պէտք է տեղ գտնէ նաեւ այն իրողութիւնը, որ իբրեւ ՌԱԿ-ի ղեկավար, անձնապէս Միացեալ Նահանգներու կողմէ կը նկատուէի խորհրդային գործակալ, քանի որ հայրենասէր էի ու կը գործէի իբրեւ այդ: Պէյրութի Ամերիկեան դեսպանատան մէջի թղթածրարս ալ հաստկեկ էր: Հակառակ Ամերիկեան Համալսարանին մէջ գնահատուած դասախօս ըլլալուս, 7 տարիներ պէտք եղան, որ

Էտուըրտ Քենըտիին[92] ուժգին միջամտութեամբ կարենամ Միացեալ Նահանգներ մուտքի արտօնութիւն ձեռք բերել՝ ԹՄՄ-ի եւ Թէքէեան վարժարանին համար հանգանակութեան ձեռնարկելու։

Այսպէս է ՌԱԿ-ի ղեկավարին վիճակուած ճակատագիրը։ Բայց ոչինչ. կարաւանը կը քալէ։

Կիրակի, 23 Նոյեմբեր

Վերածնած հայրենիքի եւ սփիւռքի կապերու պատմութեան մէջ նոր ու փառաւոր էջ մը կը բացուի, նոր հանգրուան մը՝ հայրենիքի եւ սփիւռքի հասարակական գործիչներուն միջեւ կազմակերպուած ժողովով, որուն նախօրեակն է այսօր։ Օրը նուիրուած է տեսարժան յիշատակարաններու այցելութեան, Կոմիտէին կազմակերպութեամբ։

Մեզ կ'առաջնորդէր Ռոպերթ Խաչատրեանը՝ իբրեւ պատասխանատուն Հայաստանի Ակադեմիային կից սփիւռքահայութեան հարցերու ուսումնասիրութեան նուիրուած նորաբաց բաժնին։ Երկար ատենէ ի վեր չէի տեսած զինք։ Հեռուէն նշմարեց զիս, քայլ մը առաջ եկաւ, բայց յայտնի էր մօտենալու վարանումը։ Ողջագուրուեցանք։ Ռոպերթը մեզ եւ Անտրէ Մարտիրոսեանը իր ինքնաշարժը առաւ։ Միւս այցելուները երկու օթոպիւսներու մէջ զետեղուեցան։ Մեր ինքնաշարժին առջեւէն ոստիկանական երկու ինքնաշարժներ կ'երթային, պաշտօնական հանգամանքը ընդգծելու համար։

Նախ Օշական գիւղը գացինք, այցելելու Մեսրոպ Մաշտոցի շիրիմը։ Հայութեան հայրն ու գոյատեւման արարիչն է ան։ Խորունկ խոկալու պահեր էին, ինքնամփոփ...։

Ապա գացինք Սարդարապատի յուշահամալիրը՝ խորհրդանիշը հայ ժողովուրդի յանդգնութեան, մարտունակութեան եւ յաղթանակի ընդունակութեան։ Ամէն այցելութեան աւելի հիացումով կը դիտեմ հոյակապ համալիրը, որ յղացումն է տաղանդաշատ ճարտարապետ Ռաֆայէլ Իսրայէլեանին։ Ան շէնքը տեղաւորած է այնպիսի դիրքի մը վրայ, որուն մէկ պատուհանէն Արարատը կը տեսնուի, իսկ միւսէն՝ Արագածը։

Ճաշէն ետք, որու ընթացքին Խաչատրեանին հետ գլուխ գլխի զրոյց մը ունեցայ իր գլխաւորած հիմնարկին ընելիք աշխատանքներուն շուրջ, այցելեցինք Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանը։ Մշտավառ բոցին շուրջ, Կոմիտասեան եղանակներու ներշնչումով, մեր մտածումները կեդրոնացած էին նահա-

տակներու կտակին վրայ՝ հետապնդել Հայ Դատը:

Առաւօտուն, Գանատայէն հասեր էր Արշաւիր Կէօնեանը: Գիշերը, սենեակս հաւաքուեցանք Արշաւիրը, Թելման Յարութիւնեանը եւ ուրիշներ, ու երկար եւ հետաքրքրական զրոյց ունեցանք ազգային-եկեղեցական, կուսակցական հարցերու շուրջ: Արշաւիրը պատմեց Գանատայի մէջ ՌԱԿ-ի եւ ԹՄՄ-ի ծաւալուն գործունէութեան մասին. իսկ Թելմանը հիացումով հետեւեցաւ եւ գնահատանքի արտայայտութիւններ ըրաւ:

Պէտք է կարեւորութեամբ նշել թէ առաջին անգամն է որ սփիւռքէն այսքան մեծ թիւով մտաւորականներ կու գան Հայաստան եւ առանց գրաքննութեան ճառեր արտասանելու առիթ կը տրուի իրենց:

Երկուշաբթի, 24 Նոյեմբեր

Առաջին օրը սփիւռքի եւ վերածնած հայրենիքի մտաւորականներու հաւաքին, որ տեղի կ'ունենայ Ակադեմիայի դահլիճին մէջ, պետական եւ ո՛չ թէ կուսակցական մտածողութեամբ կազմակերպուած: Բեմին վրայ նախագահութիւնն է: Ճիշդ է թէ առաջին շարքին, Վիկտոր Համբարձումեանին ձախ կողմը նստած է Կարլէն Դալլաբեանը, բայց ո՛չ թէ Կենտկոմի քարտուղարի հանգամանքով, այլ՝ իբրեւ Երեսփոխական Ժողովի Արտաքին Յանձնախումբի նախագահ: Համայնավար կարգերու մէջ, անկասկած, կուսակցութեան Կենտկոմի առաջին քարտուղարը տէրն ու տիրականն է բոլոր մարզերու մէջ:

Անշուշտ ժողովին մասնակցող հայրենի մտաւորականները բոլորն ալ կուսակցական էին գրեթէ եւ ունէին պետական հանգամանքներ ալ: Գլխաւոր բացառութիւնն էր Ակադեմիկոս Գրիգոր Խանճեանը՝ մեծ հայրենասէր, ազգային երեսփոխան, Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի անդամ, զարմիկը կորովի եւ նուիրեալ հայրենասէր Աղասի Խանճեանին: Ան փառաւոր ճառ մը կարդաց:

Մտաւորականներով լեցուն մեծ դահլիճը կը յորդէր: Նախագահական բեմը տպաւորիչ երեւոյթ մը կը պարզէր: Առաջին շարքին, կեդրոնը՝ Վիկտոր Համբարձումեանն էր. աջին՝ Վազգէն Վեհափառը, քովը՝ Վարդգէս Համազասպեանը, քովը՝ ես, ապա Ջոն Կիրակոսեանը՝ Արտաքին Գործերու Նախարար, «Աշխարհ»[93] թերթի խմբագիր Ալեքսանեանը եւ Սիլվա Կապուտիկեանը: Համբարձումեանին ձախին՝ կարգով՝

Դալլաբեանը, Մարաջախտ Բաղրամեանը, Բարձրագոյն Կըրթութեան Նախարար Լութֆիկ Ղարիբջանեանը, եւլն.:

Ժողովին բացումը կատարեց Համբարձումեանը ընդարձակ ելոյթով մը, իբրեւ Սփիւռքի Կոմիտէի ընդհանուր նախագահ: Ապա Համազասպեանը, իբրեւ նոյն Կոմիտէի գործադիր նախագահ, արտասանեց իր ճառը, որ կը ծանրանար Կոմիտէին պատմութեան եւ գործունէութեան վրայ:

Սփիւռքէն առաջին խօսողն էր Աւետիս Տեմիրճեանը՝ ՍԴՀԿ-ի ղեկավար: Ապա՝ Գառնիկ Ադդարեանը՝ համայնավարներու ներկայացուցիչ: Ես փափաքած էի ըլլալ երրորդ խօսողը: Իմ ելոյթս միւսներուն նման գրաւոր չէր[94]: Անմիջապէս որ նստայ, Վեհափառը գնահատական խօսքերով դիմեց ինծի, յետոյ այլ առիթներով՝ իր գնահատումները աւելի հիմնաւորելու համար: Իր գնահատումը մասամբ կու գար անկէ, որ Խ. Հայաստանի պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով պաշտօնական հաւաքի մը ընթացքին մէկը կը խօսէր Հայց. Եկեղեցւոյ անցեալի ու ներկայի կարեւոր դերին շուրջ՝ ակնարկութիւն ընելով Վազգէն Վեհափառին ալ:

Այլ աղբիւրներէ յետոյ իմացայ թէ ունկնդիր մտաւորականութեան մօտ ալ լաւ ընդունելութիւն գտեր է ելոյթս:

Ժողովը Համազասպեանը կը վարէր: Կարծեմ 37 խօսողներ եղան: Ելոյթներուն մեծ մասը կրկնութիւն էր: Քիչեր նորութիւն կը բերէին, օրուան պատշաճ:

Գիշերը Կապուտիկեանին տունը մեծ ճաշկերոյթ մը կար սփիւռքահայ մտաւորականներու ի պատիւ: Գերսամը հիւանդանոցէն յատուկ արտօնութեամբ եկեր էր ներկայ գտնուելու:

Վարազդատ Յարութիւնեանը առաջին թամադա ընտրուեցաւ, Սիլվան՝ երկրորդ: Բաժակաճառեր, ասմունք, երգ: Երգիչներու առաջին կարգին վրայ կու գային անուշիկ Լուսինէ Զաքարեանն ու իր ամուսինը՝ Խորէն Պալեան: Հոն էին նաեւ Թորոնթոյէն համբաւաւոր լուսանկարիչ Արթօ Գաւուքն ու իր տիկինը: Մինչեւ առտուան կանուխ ժամերը կատարեալ խրախճանք: Ապրի Սիլվան:

Երեքշաբթի, 25 Նոյեմբեր

Ժողովը կը շարունակուի:

Մարաջախտ Բաղրամեանին հետ ողջագուրուեցայ եւ նկարուեցանք միասին: Տաքուկ համբուրեց այտերս:

Օրակարգը վերածնած հայրենիք եւ սփիւռք – պայքար

յանուն խաղաղութեան եւ յառաջդիմութեան էր. բայց խոսողներուն մեծ մասը նիւթը չէր ըմբռնած եւ խօսեցաւ Հայաստանի 60-ամեայ նուաճումներուն մասին: Կրկնութիւններ:

Ափսոս որ նախապատրաստական աշխատանքները ատենին չէին ամբողջացած եւ փոխանակ Օգոստոսին գումարուելու, նիստը տեղի կ'ունենար 60-ամեակի հանդիսութեանց օրերուն եւ ատոր համար ալ կը շեղէր իր բուն նպատակէն:

Չորեքշաբթի, 26 Նոյեմբեր

Խմբագրական մարմիններ կազմուած էին կոչեր պատրաստելու համար: Մեզի ներկայացուցին մշակուած կոչերը՝ վերջնական ձեւ տալու համար:

Հինգշաբթի, 27 Նոյեմբեր

Խմբագրական յանձնախումբը պիտի աւարտէ իր աշխատանքը: Երբ նիստին հասայ որոշ ուշացումով, բոլորը կը սպասէին: Երեք գրութիւն կարդացին՝ կոչ Պրեժնեւին, կոչ Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ Սարգիսովին եւ կոչ հայ ժողովուրդին:

Հանդարտութեամբ եւ տրամաբանօրէն դիտել տուի թէ ինչպէս որ նիստերը առանց գրաքննութեան կատարուած էին, մեր գրութիւններն ալ նոյն ոգիով պէտք էր որ պատրաստուած ըլլային:

- Եթէ կ'ուզէք որ ձեր ըսածները լսելի դառնան ըսփիւռքի հայութեան, անհրաժեշտ է որ հեռու մնաք համայնավար լոզունգներէ եւ քարոզչութենէ,- շեշտեցի:

Բարեբախտաբար կարելի եղաւ որոշ սրբագրութիւններ մտցնել երեք գրութիւններուն մէջ ալ:

Ուրբաթ, 28 Նոյեմբեր

Հանդիսաւոր նիստ ՀԽՍՀ եւ ՀԿԿ (Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութիւն) կազմաւորման 60-ամեակի առթիւ:

Խիստ սահմանափակ թիւով տոմսեր կային: Նոյնիսկ Անժէլն ու Գերսամը չէին հրաւիրուած: Վահագն Դաւթեանը իր հրաւէրը Հրաչ Սեդրակեանին տուած էր. բայց ան չեկաւ:

Հանդիսութիւնը կը կատարուէր օփերայի դահլիճը: Բեմին վրայ տեղ գրաւած էին Խ. Միութեան բոլոր հանրապետութիւններու եւ ընկերվարական երկիրներու առաջին դիրքի ղեկավարները: Անշուշտ կային նաեւ Մարաջախտ Բաղրամեանը, Վիկտոր Համբարձումեանը եւ ուրիշներ:

Վերին աստիճանի շքեղ ու տպաւորիչ հանդիսութիւնը ճիշդ յայտարարուած ժամուն սկսաւ Կարէն Դեմիրճեանին

Մարաջախտ Յովհաննէս Բաղրամեանին հետ, Երեւան, 1980:

ճառով: Ապա իւրաքանչիւր հանրապետութեան ներկայացուցիչ արտասանեց ճառ մը: Բաղրամեանը երիտասարդի կորովով ելոյթ մը ունեցաւ: Ելոյթները ռուսերէն էին. բայց գործիքներ բաժնած էին որ կարենանք հետեւիլ թարգմանաբար: Յստակ չէր, հետեւաբար չհետեւեցայ: Մօտս էր Ռոպերթ Խաչատրեանը: Հաճելի անակնկալ էր տեսնել Հրայր Միքայէլեանը առջեւի աթոռիս, զինուորական համազգեստով: Դադարին ուրախութեամբ ողջագուրուեցանք: Նիստը տեւեց առտուան 10-էն մինչեւ 5: Ունեցանք կէսական ժամնոց երկու դադար:

Նիստի ընթացքին, Կարէն Դեմիրճեանը պահ մը հայերէնով շնորհաւորեց սփիւռքահայ ներկայացուցիչները:

Իսլամ հանրապետութիւններու ներկայացուցիչները ջերմ խօսքերով գնահատեցին հայ ժողովուրդը:

Գիշերը, գեղարուեստական բացառիկ վայելք էր Զեֆիճեանի նուագախումբին կատարումներուն ներկայ գըտնուիլը Անժէլին ու Հրաչին հետ: Ի՜նչ ապրում:

Լման օր մը ապրեցանք փառքի ու հպարտութեան: Ի՞նչ էինք եւ ո՜ւր հասանք:

Գիշերը, մինչեւ առաւօտեան ժամը 3, Արշաւիրին ու Հրաչին հետ խորհրդակցեցայ Վազգէն Վեհափառին ու Կարէն Դեմիրճեանին մեր ներկայացնելիք հարցերուն շուրջ:

Շաբաթ, 29 Նոյեմբեր

Վերածնած Հայաստանի 60-ամեակն է: Մեծ ու փառաւոր շքերթ Լենինի հրապարակին վրայ: Հայաստանի բոլոր շրջաններու կազմակերպութիւններու, արդիւնաբերական հիմնարկներու, երիտասարդութեան եւ փոքրիկներու մեծ խումբեր, դրօշակներով զմայլելի պատկերներ կազմած, կը տողանցեն: Օդը արեւոտ, կը նպաստէ բոլորին: Դարձեալ հպարտութեան ապրումներ: Կարգ ու կանոնը՝ անթերի:

Երեւանի բարձրագոյն կրթական հաստատութիւններու ՌԱԿ-ի ուսանողները «Արմենիա»ի մէջ ի պատիւ մեզի ճաշասեղան ուզած էին սարքել: Տնօրէնը արտօնութիւն չէր տուած: Հեռաձայնեցի եւ գիշերը տեղի ունեցաւ ճաշկերոյթը:

Ժամը 6-ին, Վազգէն Վեհափառին հետ էինք ժամադրուած: Թորգոմ Սրբազանն ալ միացաւ մեզի: Որոշեցինք որ Գանատան դառնայ առանձին թեմ՝ իբրեւ առաջնորդ ունենալով Արզումանեան Վարդապետը: Անհրաժեշտ է որ նա՛խ կանոնագիրը պատրաստուի եւ ապա՛ Վարդապետը առաջնորդ ընտրուի: Թորգոմ Սրբազանը շատ խանդավառ չէր:

Մեր ընկերներուն սարքած ճաշկերոյթէն զրկուեցայ, քանի որ կատարելիք կարեւոր գործ կար: Երբ հասայ ճաշասրահ, ժամը 11 էր արդէն: Բարեբախտաբար Գերսամն ու Հրաչը կանուխէն միացեր էին տղոց: Խանդավառիչ երեւոյթ էր: Տարիներ առաջ ո՞վ կրնար երեւակայել, որ Երեւանի պանդոկի մը մէջ ՌԱԿ-ի ճաշկերոյթ սարքուի եւ կուսակցական ճառեր արտասանուին: Մենք հաւատացեր ու տենդագին աշխատեր էինք այդ օրուան շուտ հասնելու համար:

Կիրակի, 30 Նոյեմբեր

Համազասպեանը ուզեց որ պաշտօնական երեք կոչերը ընդհանուր ժողովին կողմէ վերջնականապէս վաւերացուելէ առաջ տեսած ըլլամ: Փոքր յղկումներ կատարեցի: Օրինակ, Պրեժնեւին ուղղուելիք նամակին մէջ, Եղեռնի մասին ըսուած էր թէ ան կազմակերպուած է արեւմտեան իմպերիալիստներու օժանդակութեամբ: Վերցնել տուի ածականը, որուն շեշտադրումը բան չէր աւելցներ այս պարագային: Զգացումներով չէ, այլ բանականութեամբ պէտք է շարժիլ. զգուշաւոր ու շրջահայեաց պէտք է ըլլալ: Ռոպերթ Խաչատրեանը, որ ներկայ էր, իրաւունք տուաւ ինծի: Ընդհանուր ժողովը, յետոյ, նոյնութեամբ վաւերացուց գրութիւնները սրբագրուած վիճակով:

Հրաչ Սեդրակեանին եւ Արշաւիր Կէօնճեանին հետ հանդիպում ունեցայ։ Հրաւիրեցի որ Համազասպեանն ալ ներկայ գտնուի Մանասէրեանին եւ Դալլաբեանին հետ խառն հանդիպման։ Դալլաբեանը սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ։ հարց դրինք թէ ՀՅԴ-ի հանդէպ որեւէ փոփոխութիւն կա՞ր իրենց վարքագիծին մէջ։ Լայն բացատրութիւն տուաւ, հաստատելու համար թէ չկար, այնքան ատեն որ Դաշնակցութիւնը հակա-հայաստանեան ու երկդիմի քաղաքականութիւն կը վարէ։ Դալլաբեանին արտայայտութիւններէն հետեւցուցի, թէ մտահոգ են ամերիկեան կառավարութեան ցուցաբերած հոգածութենէն սփիւռքի հայութեան նկատմամբ, եւ թէ ՌԱԿ-ը կրնայ իր հայրենասիրական ուղղութիւնը վերատեսութեան ենթարկելու փորձութեան մատնուիլ։

Լուսաբանեցինք թէ երկու գերիզօր պետութիւններու միջեւ գործակցութեան եւ համերաշխութեան պակասը կրնայ ցուրտ պատերազմի հովերը նորէն արթնցնել եւ մեզ նեղ դրութեան մատնել։

– Ընկեր Դալլաբեան, դուք լաւ գիտէք,– սկսայ ես,– սփիւռքի մէջ համայնավարներու, հնչակեաններու, դաշնակցականներու եւ մեր գործունէութիւնն ու հետեւած գիծը։ ՌԱԿ-ը միակն է որ երբեք չէ շեղած. հպարտօրէն կը յայտարարենք ասիկա։ Կ'ուզէի որ դուք կամ ուրիշ ոեւէ ղեկավար մատնանշէր մեզի, թէ այսինչ կամ այնինչ շրջանին շեղած ենք մեր հայրենասիրական հիմնական ուղղութենէն։ Միւս երեք կուսակցութիւնները յաճախ ունեցած են շեղումներ, հետեւած են պատեհապաշտ քաղաքականութեան (հոս կըրկնեցի օրինակները, որ քանի մը էջ առաջ գրառած եմ արդէն)։ Կրնանք ուրիշ օրինակներ ալ տալ։ Եւ չենք խօսիր տակաւին Դաշնակցութեան մասին, որուն մերթ դաւաճանական ու մերթ կեղծ հայրենասիրական ընթացքը, ըստ պարագայի, ծանօթ է բոլորիս։ Դժբախտաբար հնչակեաններն ալ յաճախ մեզմէ հեռանալով Դաշնակցութեան աւելի մօտեցած են։ Հին ծանօթներ ենք, անկեղծօրէն խօսեցէք։ Կրնաք յաճախ սխալ տեղեկութիւններ ստացած ըլլալ, երբեմն նոյնիսկ մեր շարքայիններէն, որոնք Հայաստան երբ այցելեն, կարեւորութիւն ձեռք բերելու համար կ'արտայայտուին կուսակցութեանս ուղղութեան մասին, կ'ըսեն, օրինակ, թէ Կեդրոնը Միացեալ Նահանգներ փոխադրելու մասին կը մտածենք, եւլն.։ Անվստահելի աղբիւրներէ ձեզի հասած տեղեկութիւնները իրրեւ հաւաստի ճշմարտութիւն կ'ընդունիք։ Ձեր ժամանակը թան-

կագին է. պէտք չէ որ շարունակուի այս անօրինական գործելակերպը: Մենք գաղտնիք չունինք եւ բաջութիւնն ունինք յայտնելու ձեզի փոփոխութիւններու մասին մեր ընթացքին մէջ՝ եթէ պատահին:

Արշաւիրը բացատրեց թէ ինչո՞ւ, օրինակ, Կեդրոնը Միացեալ Նահանգներ փոխադրելու հարց մը չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Թուեց առաւելութիւնները Լիբանանի եւ լիբանանահայ գաղութին, ապա նաեւ անպատեհութիւնները Միացեալ Նահանգներու, մանաւանդ հաղորդակցական դըժուարութիւններու առումով:

Դալլաբեանին բովէն ելլելով, բոլորով մեկնեցանք Էջմիածին, ներկայ ըլլալու Վեհափառին կազմակերպած 60-ամեակի հանդիսութեան: Ուշ հասանք եւ դժբախտութիւնը ունեցանք լսելու Ժիրայր Նայիրիին ճառը: Ճիշդ ու ճիշդ փանջունիական ճառ մը: Վեհարանին հսկայ դահլիճը լեցուն էր. ոտքի վրայ էին հարիւրաւոր մտաւորականներ, եկեղեցականներ, ելն.: Անոնց առջեւ խօսեցաւ այնպէս, ինչպէս կը խօսի հաւանաբար հնչակեան ակումբի մը մէջ պարզ շարքայիններու: Վեհափառը գլուխը ձեռքերուն մէջ առած, կը սպասէր որ վերջ տրուէր բեմբասացութեան: Ո՛չ մէկ յարգանք հաւաքավայրին ու ներկաներուն նկատմամբ: Վերածնած հայրենիքը հնչակեանները ստեղծած էին...:

Արշաւիրը գիշերով գնաց Մոսկուա, անկէ շարունակելու դէպի Նոր Աշխարհ: Յաճախ կատարած է աշխարհէ աշխարհ ճամբորդութիւններ կուսակցական, եկեղեցական եւ Բարեգործականին վերաբերեալ հարցերով, միաժամանակ հետեւելով իր գիտական աշխատանքներուն:

Երկուշաբթի, 1 Դեկտեմբեր

Առտու ժամը 10-ին, սփիւռքի հրաւիրեալները եւ Հայաստանի մտաւորական ու պետական դէմքեր, շուրջ 100 հոգի, հաւաքուած էինք Ս ձեւով սեղանի մը շուրջ, որուն գլուխը տեղ գրաւած էր Կարէն Դեմիրճեանը, աջին ունենալով Նախագահ Բարկէն Սարգիսովը, ձախին՝ համակրելի Վարչապետ Ֆատէյ Սարգսեանը, ապա Կարլէն Դալլաբեանն ու Կենտկոմի այլ աշխատողներ: Պետական եւ կուսակցական կարեւոր բոլոր ղեկավարները հոն էին:

Կարէն Դեմիրճեանը խօսեցաւ 60-ամեակի ու յատկապէս սփիւռք-հայրենիք ժողովին կարեւորութեան մասին: Գոհունակութիւն ու շնորհակալութիւն յայտնեց եւ մաղթեց որ

յաջողութեամբ շարունակենք հայրենիք-սփիւռք կապերը աւելի ամրապնդել:

Ապա սկսաւ ճիշդ ու ճիշդ մեր՝ արեւմտեան ըմբռնումով մամլոյ ասուլիս մը: Առաջին անգամ ըլլալով, Խ. Հայաստանի թիւ մէկ ղեկավարը յայտարարեց թէ պատրաստ է պատասխանելու որեւէ հարցումի կամ լսելու որեւէ առաջարկ: Ես ՌԱԿ-ի կողմէ շեշտեցի թէ այս օրերուն կը տեսնենք սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի ամրացնելու դրական ու արդիւնաւոր հանգրուան մը:

Շատ ուշիմ, արթուն, արագ մտածող եւ ըմբռնող միտք է Կարէն Դեմիրճեանը, ինչպէս պարզուեցաւ հարցումներուն տուած իր պատշաճ եւ արագ պատասխաններէն:

Հարցումներուն մեծ մասը անկարեւոր էր: Պիտի յիշատակեմ կարեւորներէն երեք հատ.-

- Կարելի չէ՞ արտօնել որ զղջումի մատնուած հայրենադարձ հայ ընտանիքներ վերադառնան Հայաստան:

- Այդ արտագաղթող ընտանիքները կը պատկանին առաւելաբար Միջին Արեւելքէն կամ Եւրոպայէն ներգաղթած դասակարգին: Եկան հայրենիք, պետութիւնը իրենց հող եւ դրամ տուաւ, որպէսզի տուն սարքեն եւ ապարէզ ունենան: Գործ տուաւ, որ աշխատին: Անոնք աշխատեցան: Իրենց զաւակները կրթութիւն ստացան: Գործերու մէջ յաջողութիւն գտան եւ շատեր ուղիղ կամ անուղիղ միջոցներով դրամ շահեցան: Յետոյ ծախեցին ժողովուրդին տուած հողն ու տունը եւ մեկնեցան հայրենիքէն: Ծանօթ իրողութիւն է որ մենք ալ աշխարհի շատ մը երկիրներու նման բնակարանի նեղութիւն ունինք եւ տարիներէ ի վեր բնակարան ստանալու համար հերթի կանգնած ընտանիքներ կան: Շինարարութիւնը մեծ թափով կը շարունակուի, բայց չենք հասնիր: Հիմա հարցումին հարցումով մը պատասխանեմ: Արդա՞ր է որ մենք արտագաղթողներուն վերադարձը դիւրացնենք եւ նոր շինուած տուներէն իրենց բաժին հանենք՝ զրկելով հայրենիքի մէջ ապրող ու սպասող ընտանիքներ:

- Կարելի չէ՞ բարեացակամ ըլլալ ՀՅԴ-ի հանդէպ, քանի որ անոնք կրնան հայրենասէր դառնալ: (Հարցը տուողը Նիւ Եորք, ՄԱԿ-ի շէնքին մէջ գրասենեակ ունեցող լրագրող Լեւոն Քեշիշեանն էր:)

- Մենք որեւէ պարտաւորութիւն չենք զգար այդ հայրենադաւ կուսակցութեան հանդէպ: Իրենց կը մնայ մեղայի գալ, տաք քայլ առնել դէպի հայրենիք, եւ այն ատեն հայ-

բենի պետութիւնը կ'առնէ քայլ մը՝ եթէ համոզուի որ անկեղծ են եւ պիտի շարունակեն քալել ուղիղ ճամբէն:

– Հայ Դատի լուծման համար ի՞նչ ծրագիրներ կարելի է որոճալ:

– Միջազգային օրէնքով քաղաքականօրէն լուծուած կը նկատուի Հայ Դատը, քանի որ անկախ պետականութիւն ունինք յանձին վերածնած Հայաստանի: Մնացեալ ամբողջական լուծումին համար մեզի կը մնայ առաջնահերթ կարեւորութեամբ ուժ տալ Խ. Հայաստանի բնակչութեան արագ աճին, ամէն կերպով յառաջդիմել ու զօրանալ: Ասոնք եւ նման միջոցառումներ են որ պիտի արագացնեն վերջնական լուծումը Հայ Դատին:

Հաւաքի աւարտին, երբ դուրս կու գայինք, անձնաւորութիւն մը արագ քայլերով հասաւ, բռնեց զիս ու ըսաւ.

– Դուք չյիշեցիք զիս: 1957-ին երբ եկաք, լաւ օրեր ապրեցանք միասին, ընկեր Սուրէն Թովմասեանի շրջանին:

Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի Նախագահութեան Նախագահ Սարգիսովն էր:

Ուրախութիւնս յայտնեցի եւ ըսի թէ կը փափաքիմ հանդիպիլ իրեն: «Ուրախ կ'ըլլամ», պատասխանեց: Բայց չգացի...: Պէտք էր որ երթայի: Հայերէն չէր գիտեր նախապէս, մինչդեռ ի՛նչ լաւ ճառ կը խօսի հիմա:

Կէսօրէ ետք, Ջերմուկի երբեմնի բարեկամիս՝ այժմ Նայիրիի շրջանի Քաղկոմի առաջին քարտուղար Նորայր Այվազեանին հետ գացի Նոր Հաճըն: Առաջին անգամ է որ հոն կ'ըլլայի: Ճամբան առինք մեր սիրելի Զօրի Բալայեանը, որուն հետ շատ մտերիմ է Այվազեանը եւ հաւանաբար ղարաբաղեան հարցերու մէջ գործակից:

Այվազեանին ազգայնական գիծը դրսեւորուած էր անգամ մը 1975-ին, երբ Անժէլը, ինք ու ես նոյն սեղանին շուրջ կը ճաշէինք: Քիչ մը գինովցած, սենեակ ելաւ ու մտածումներ արտայայտեց ներքին եւ արտաքին հողերու պահանջատիրութեան մասին: Սակայն կարծեմ այն ատեն Կենտկոմի ծրագրաւորումի բաժնին մէջ վարիչի պաշտօն ունէր եւ կապերնիս խզուած էր անկէ ետք: Բայց գիտէր թէ Զօրիին հետ ծանօթ էի:

Զօրին ամենակարեւոր գրական թերթին՝ Մոսկուայի «Լիթերաթուրնայա Կազէթա»ին իբրեւ թղթակից կշիռ ունեցող անձ մըն էր եւ իր արտադրած արժէքաւոր գործերը, որոնք գիրքի ալ կը վերածուէին, աւելի մեծ կշիռ կ'ապահովէին իրեն:

Երեքշաբթի, 2 Դեկտեմբեր

Առաջին այցելութիւնս մայր հայրենիք, 1957-ին, սովորականէն տարբեր էր անով, որ գերագոյն իշխանութեան պետ Սուրէն Թովմասեանին ընդունելութիւնը յար եւ նման էր օտար երկրի մը նախագահին վերապահուած ընդունելութեան: Անթերի՝ ամէն տեսակով: Բայց աւելի անոր համար, որ ան շուրջ 15 ժամ տրամադրած էր ինծի սփիւռքի կարիքներուն, սփիւռք հայրենիք յարաբերութիւններուն մասին տեսակէտներս եւ մեր ծրագիրները լսելու: Ուրեմն տեսակ մը մտերմութիւն ալ ստեղծուած էր:

Այս այցելութիւնն ալ, որ վերջ կը գտնէ այսօր, բացառիկ է ու պիտի մնայ գէթ ինծի համար, որովհետեւ չեմ յուսար որ իմ կեանքի տեւողութեան այլեւս ականատես ըլլամ նման խիստ օգտակար նոր նախաձեռնութեան մը՝ սփիւռք-հայրենիք կապերու առաւել եւս ամրապնդման տեսանկիւնէն դիտուած: Դիւրին պիտի չըլլայ գերազանցել այս բոլորը:

Ուրեմն, 1957-էն ի վեր, բազմաթիւ անգամներ հրաւիրուած ու այցելած եմ հայրենիք: Առանց բացառութեան, ամէն անգամ ունեցած եմ ծրագիրներ, մտածումներ մեր ժողովուրդին երկու թեւերուն կապերը աւելի ամրապնդելու նիւթին շուրջ: Սուրէն Թովմասեանը մեր վերջին հանդիպումին, 1957-ին, շատ անկեղծ ու խելացի արտայայտութիւն մը ունեցած էր. «Ահաւասիկ 5 օրերէ ի վեր օրական հանդիպումներ կ'ունենանք եւ կը խորհրդակցինք սփիւռքի հարցերուն շուրջ: Մեր ղեկավարութիւնը լաւ ընդունելութիւն ըրաւ եւ համամտութիւն յայտնեց որ հետզհետէ իրագործուին քննարկուած մտածում-ծրագիրները: Կը խնդրեմ որ համբերատար ըլլաք. այս նախաձեռնութիւնները ժամանակի կարօտ են, տարիներու վրայ պէտք է տարածել: Ի վերջոյ, դեռ ահաւոր պատերազմէն (որուն ընթացքին բարին փառաւոր յաղթանակ մը տարաւ չարին վրայ եւ հայ զինուորները կռուեցան առիւծի նման, որովհետեւ հաւատքով ու համոզումով իջան պատերազմի դաշտ պաշտպանելու համար հայրենիքի ափ մը հողը) մեր վէրքերը չենք կրցած լիովին դարմանել եւ արագ թափով սկսիլ ծաղկիլ, վերաշինել, նորը աւելի գեղեցիկ ու աւելի փառաւոր ընել: Ժամանակ պէտք է որ տաք մեզի: Չենք մոռնար ձեզ. մեր պարտականութիւնն է տէր կանգնիլ գաղթօճախներուն»:

Բաց սրտով ու բաց միտքով արտայայտութիւնները յուզած էին զիս: Տրուած այդ խոստումներուն աւելիով իրա-

կանացումին շօշափելի փաստերն էին որ տեսանք այս այցելութեան: Երբեք յաւակնութիւնը չունիմ սեփականացնելու փառքը եղածին. միւս կողմէ, սակայն, ինքզինքիս իրաւունք կու տամ երջանկանալու, տեսնելով կատարածս ի նպաստ հայրենիքի եւ սփիւռքի ամբողջ հայութեան: Այս բոլորը կը պարտինք հայրենիքի եւ սփիւռքի հաւատաւոր, նուիրեալ գործիչներուն: Անունները կարեւոր չեն. գործն է կարեւոր:

Չորեքշաբթի, 3 Դեկտեմբեր

Անցեալ աւելի քան հինգ շաբաթները, մանաւանդ Նոյեմբեր 23-էն մինչեւ երէկ, անջնջելի յիշատակներով ծաւրաբեռնած են մեր միտքերը: Մաղթենք որ յաջորդ սերունդները աւելի լաւ օրեր տեսնեն: Տեսնեն մեր Մեծ Երազին իրականացումը:

Հաճելի ճամբորդութենէ ետք, հասանք Պէյրութ:

ԺԴ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

11 Նոյեմբեր - 24 Դեկտեմբեր 1981

Չորեքշաբթի, 11 Նոյեմբեր

Կ'ուղղուինք դէպի հայրենիք, ուր կը հասնինք կէս գիշերին:

Հինգշաբթի, 12 Նոյմբեր

Հրաչ Սեդրակեանը մեզմէ առաջ եկած էր հանգըստանալու: Միասին նախաճաշեցինք ու գացինք Կոմիտէ: Համազասպեանը ատամնաբոյժի գացած էր: Մտանք Անտրէ Մարտիրոսեանին գրասենեակը, ուր եկաւ նաեւ տեղակալ Սպարտակ Պաղտասարեանը, որ գործնական մարդու տպաւորութիւն գործեց մեր վրայ: Անտրէին ըսինք թէ «Զարթօնք»ին ղրկուած տողաշարի *մաթրիս*ները անգործածելի են: «Անկարելի է», պատասխանեց: Այս պատասխանը անգամ մը եւս կը բնորոշէ Անտրէին անպէտ ներկայութիւնը Կոմիտէին մէջ, իբրեւ Համազասպեանի առաջին տեղակալ:

Ի տարբերութիւն Անտրէին, Պաղտասարեանը անմիջապէս հեռաձայնեց համապատասխան տեղը եւ պատասխանատու Արամեանին հետ խօսեցաւ: Կարգադրեց որ ուզուած չափի *մաթրիս*ներ պատրաստէ, որպէսզի մեր հետ տանինք Պէյրութ, նշելով որ ինք պաշտօնական նամակը կը պատրաստէ՝ Կոմիտէէն վճարումը կատարելու համար: Անծանօթ Արամեանին շնորհակալութիւն յայտնեցի հեռաձայնով:

Կէսօրէ ետք, Համազասպեանը գտանք եւ Արմէն Ասլանեանին ներկայութեան իրեն խօսեցանք մեզ յուզող հարցի մը մասին: Ըսինք թէ քանի տարիէ ի վեր աշխատանք կը տանինք որ Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մէջ Երեւանէն երիտասարդ կարող ներկայացուցիչ մը պաշտօնավարէ, որեւէ հանգամանքով, բայց խորքին մէջ միայն հայ գաղութին հարցերով զբաղելու պարտականութեամբ եւ մնայուն կապ պահելով կուսակցութիւններու կեդրոնական վարչութիւններուն

հետ։ Ուրախ ենք որ յաջողցուցեր էք սկզբունքը, բայց որոշեր էք մէկի փոխարէն երեք անձ ուղարկել։ Լիբանանի համար շատ է երեք հոգի։

Համազասպեանը յայտնեց թէ սկզբունքով համաձայն է մեր տեսակէտին, եւ թէ Ջերմուկէն մեր վերադարձէն ետք կը խօսինք ղեկավարութեան հետ այս մասին։

Ուրբաթ, 13 Նոյեմբեր

Համակրելի բժիշկ Կարլէն Գարակիւլեանը արագ վերջացուց Ջերմուկ երթալու մեր ձեւակերպութիւնները։ Ճաշի հրաւիրեցինք զինք։ Ուզեց ՌԱԿ-ի գաղափարական ուղղութեան մասին տեղեկանալ։ Բացատրեցինք թէ մենք հայ հայրենիքին ու հայ ժողովուրդին ծառայութեան նուիրուած ենք առանց իրաւակարգի խնդիր յարուցանելու, քանի որ իրաւակարգի որոշումը հայրենիքի մէջ բնակող ժողովուրդին հարցն է։ Համոզուած եւ զոհաբերող համայնավար մըն է ան։ Իրեն համար նորութիւն էր մեր բացատրութիւնը եւ շատ տրամաբանական գտաւ զայն։

Կէսօրէ ետք, առանձինն գացի Համազասպեանին։ Ծրագրեցինք որ արուեստագէտներու փոքր խումբ մը ուղարկուի Լիբանան։ Հրաչ Սեդրակեանը Զորեքշաբթի Պէյրութ կը վերադառնայ. պիտի խորհրդակցի միւս երկու հատուածներուն հետ եւ եզրակացութիւնը հաղորդէ Համազասպեանին։

Շաբաթ, 14 Նոյեմբեր

Անուշիկ Բերսաբէ Գրիգորեանին հետ մեկնեցանք Բիւրական։ Ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Ջիմ Թորոսեանին նախագծած ու կառուցած յուշարձանին՝ նուիրուած Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան։ Վանեցի տաղանդաւոր ճարտարապետ եւ պետական համակրելի մարդ է Թորոսեանը։

Հանդիպեցանք նաեւ Ուջան գիւղ, Զօր. Անդրանիկի արձանը տեսնելու։ Գիւղացիները իրենց միջոցներով կանգնած են արձանը։

Կիրակի, 15 Նոյեմբեր

Անժէլին եւ Հրաչին հետ Ս. Էջմիածին։

Վեհափառը Մոնթրէալէն եկած երիտասարդի մը կողմէ պատկերասփիւռի համար պիտի նկարահանուէր։ Խնդրեց որ գիշերը իր Երեւանի առանձնատունը հաւաքուինք՝ ազգային-եկեղեցական հարցերու շուրջ խորհրդակցելու համար։

Երկուշաբթի, 16 Նոյեմբեր

Ջերմուկ մեկնեցանք Արմէնին եւ Կոմիտէին վարորդին հետ:

Երեքշաբթի, 17 Նոյեմբեր

Ջերմուկ հանգստանալու եկած է Տէր Յակոբ քահանայ Կէօքճեանը, որ եօթուկէս տարի Հնդկաստան պաշտօնավարած ու Վեհին կարգադրութեամբ Երեւան վերադարձած է: Երկու ամիս առաջ Եղիշէ Պատրիարքին ու Շահէ եւ Սերովբէ սրբազաններուն հետ եկած է Ջերմուկ քանի մը օրուան համար: Իրեն առաջարկած են որ Երուսաղէմ երթայ: Վեհափառը առաջարկած է որ քահանայագործէ Երեւանի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ՝ Արսէն Եպիսկոպոսին ենթակայ: Պատրաստուած, լաւ մտաւորական է, բայց անգործ: Վեհափառը իր համակրանքներու կողքին ունի նաեւ նուազ համակրած կղերականներ...:

Շաբաթ, 21 Նոյեմբեր

Սաստիկ ցրտեց: Ձիւնը նստաւ, բարձրացաւ: Երկարաճիտ կօշիկս ոտքս կը նեղէր: Հնակարկատի կրպակ մը կար, հոն գացի: Սերկէյ Պատալեան էր անունը հնակարկատին, որ ամբողջ նորոգութեան տեւողութեան գանգատներ ներկայացուց ինծի: Եօթ հոգինոց ընտանիքի տէր է. շատ ուտելիքներ, ինչպէս՝ միս, իրեն համար անկարելի է ճարել: Մեծերը ամէն բան կը վայելեն եւ առատօրէն կ'ուտեն ու կը խմեն, մինչ ինք զրկուածներու դասակարգին կը պատկանի: Իրեն պէս դժգոհներ շատ կան, եւլն.:

Երեկոյեան, քաղաքապետ Վարդանեանին տունը ընթրիքի գացինք:

Կիրակի, 22 Նոյեմբեր

Զորեքշաբթի առտու, բարի ճանապարհ մաղթած էի Հրաչին, որ Պէյրութ կը մեկնէր: Ըսած էր թէ *մաթրիս*ները չէր կրցած առնել: Հետապնդելը կարեւոր է: Երեւանի մէջ ընդհանրապէս պարզ գործերն անգամ իրենց լրումին չեն հասնիր: Որքա՜ն ուժի եւ ճիգի կորուստ, որքա՜ն վատնում ժամանակի, անոր համար որ պաշտօնեաները անխիղճ են, պատասխանատուութեան զգացում չունին: Հակառակ այսքան մսխումի, սակայն, յառաջդիմութիւն ալ կայ: Որքա՜ն աւելին պիտի ըլլար՝ եթէ պաշտօնեաները աւելի խղճամիտ ըլլային:

Կիրակի, 29 Նոյեմբեր

Շաբթուան ընթացքին յիշարժան կէտեր.–

ա. Առողջարան եկաւ Երեւանի քաղաքապետ Մուրատ Մուրատեանը: Համազասպեանին բարեկամ է եղեր եւ անկէ իմացեր է իմ մասին: Թուխ, քիչ մը խոժոռ դէմքով միջահասակ մարդ մը, որուն դիրքը շատ կարեւոր է եւ կ'ըսեն թէ արդէն միլիոնատէր է:

բ. Վեհափառը հեռաձայնեց եւ հրաւիրեց որ ներկայ ըլլանք Նոյեմբեր 27-ին Խ. Հայաստանի 61-ամեակին նուիրուած պաշտօնական նիստին: Մեզի համար յոգնեցուցիչ ըլլալը նշեցի:

Հանդիսութեան հետեւեցանք մեր սենեակի պատկերասփիւռէն: Դիտեցինք «Մենք Ենք, Մեր Սարերը» ժապաւէնը, ինչպէս նաեւ երգի եւ նուագի մրցումներու եզրափակիչ հանդէսը: Տեսանք թէ ինչպէս նոր սերունդը խանդավառութեամբ կը հետեւի մշակոյթին: Հոգեպարար տեսարան: Մտածե՛լ թէ մեր ժողովուրդը մեծ արուեստագէտներ պիտի արտադրէ սերունդէ սերունդ:

Ջութակահար Ռուբէն Ահարոնեանը, որ Պէյրութ ալ այցելած է, նուագեց Միրզոյեանի «Յաւերժական Շարժումը»: Շատ տպաւորիչ էր Զարենցի «Ամբոխները Խելագարուած» պոէմին պալէի վերածուած արտայայտութիւնը Պալեան մականունով երիտասարդի մը կողմէ:

Դիտեցինք նաեւ պատերազմական ժապաւէններ, դաշնակներու դէմ համայնավարներու մղած կռիւները, եւլն.:

Կիրակի, 6 Դեկտեմբեր

Անցեալ շաբաթ, նոր դրացի մը ունեցանք՝ Թալինի շրջանի դատախազ Եուրի Ղազարեանը, որ Պարոյր Սեւակին զարմիկն է:

Երկուշաբթի, եկաւ անոր մէկ ընկերը՝ Յակոբ Պետրոսեան: Պարզունակ մարդ մը, հաղորդական ու անմիջական: Լրջօրէն հետաքրքրուած է սփիւռքով: Դաշնակցականներու մասին կցկտուր բաներ իմացած ըլլալով, զանոնք կը գովէ իբրեւ ազգայնական գիծ ունեցող: Հաղորդեց թէ Թալինի շրջանին մէջ մեծ յուշարձան մը կանգնած են իբրեւ թէ Բ. Աշխարհամարտի զոհերու յիշատակին, բայց խորքին մէջ Մեծ Եղեռնի զոհերուն համար է:

Երէկ գիշեր, Եուրին մեզ գիւղական հարսանիքի մը տարաւ Ազիզբեկովի շրջանը:

Եուրիին զարմիկը՝ Ռոպերթ, Արփա-Սեւան ջրատարին գլխաւոր երկրաչափը, ի պատիւ մեզի մեր խումբը հրաւիրած էր Արփայի ափին ճկնաբուծարան մը։

Ուրբաթ, 11 Դեկտեմբեր

Վերադարձ Երեւան։

Շաբաթ, 12 Դեկտեմբեր

Պարգեւ Շահպազը եկաւ Էջմիածնի ներքին կեանքին մասին խօսելու։

Կիրակի, 13 Դեկտեմբեր

Վեհափառին հեռաձայնը խանգարուած էր։ Գացինք Էջմիածին։ Ուրախացաւ մեզ տեսնելով։ Ինչպէս միշտ, լաւ բարոյ մը տուաւ եւ ակնարկեց Անժէլին ու իմ ներկայութեան. աղօթեց Լիբանանի եւ ամբողջ աշխարհի խաղաղութեան համար։

Պատարագէն ետք, Վեհափառը մեզ վար դրաւ ճաշի։ Տրամադրութիւնը բարձր էր։ Ըսաւ. «Մի մոռնաք որ դեռ երիտասարդ եմ»։

Երեկոյեան պահ մը հանդիպեցանք Ռուբէն Զարեանին, որ հիւանդանոց կը մնար։

Նոյն հիւանդանոցը կը մնային Տէր եւ Տիկին Խրլոբեանները՝ ինքնաշարժի արկածով։ Երկուքին ալ ոսկորները փշրուած էին։ Անահիտը կը բացատրէր թէ կազմակերպուած մահափորձ էր եղածը։

Զարեանը անթերի կազմակերպելէ ետք Շէյքսփիրեան շաբաթը, ուժասպառ դարձած էր եւ արեան ճնշումը բարձրացած ըլլալուն՝ մտած էր հիւանդանոց։

Գիշերը, բժիշկ Գարակիւլեանը մեզ տարաւ «Բազում աղմուկ վասն ոչինչի» վերջին ներկայացումին։ Հոյակապ խաղարկութիւն։

Երկուշաբթի, 14 Դեկտեմբեր

Կոմիտէ գացի։ Համազասպեանը լաւ չէր զգար։ Ծանր է աշխատանքը՝ գործակիցներուն անտարբերութեան եւ ծուլութեան պատճառով։

*Մաթրիս*ներու հարցը չէր լուծուած։ Յուսահատական է ասոնց գործելակերպը։ Զայրացայ եւ դիտողութիւն ըրի Պաղտասարեանին։ Խոստացաւ սրբագրել կացութիւնը։

Երեքշաբթի, 15 Դեկտեմբեր

Երեկոյեան, Վարչապետ Ֆատէյ Սարգսեանին մօտ եմ: Ներկայ են իր առաջին տեղակալ Ալեքսանտր Կիրակոսեանը, գործերու վարիչ Վարդանեանը եւ օգնական մը՝ Սարգիս: Շատ ջերմ ու մտերիմ ընդունելութիւն մը վերապահած էր ինծի: Մեծ խանդավառութեամբ պատմեց մեր՝ ՌԱԿ-ի, ԹՄՄ-ի եւ ՀԲԸՄ-ի կազմակերպած ընդունելութեան մասին, երբ երեք ամիս առաջ մեկներ էր Մոնթրէալ, իբրեւ պետ Հայաստանի պատուիրակութեան՝ միջազգային ցուցահանդէսին հայկական տաղաւարի բացման հանդիսութեան ներկայ գտնուելու համար: Կէօնճեան սրահին մէջ տրուած ճաշկերոյթի ընթացքին ինք եւ Կենտկոմի քարտուղար Ղամբարեանը հայրենասիրական ճառեր արտասաներ են: Ներկաներուն մէջ գտնուեր է Գանատայի Ներգաղթի Նախարարը:

Իսկապէս պատմական երեւոյթ էր Մոնթրէալի մէջ: Հսկայ սրահը կը յորդէր: Պատուոյ սեղանին վրայ կողք կողքի էին Վարչապետը, ՀԲԸՄ-ի նախագահը, ՌԱԿ-ի ատենապետը եւ Ներգաղթի Նախարարը:

Այդ օրերուն ես Նիւ Ճըրզի կը գտնուէի: Արշաւիր Կէօնճեանը քանի անգամ հեռաձայնով պնդեց որ ներկայ ըլլամ: Օդանաւ ճարելու դժուարութիւն կար: ՌԱԿ-ի գործիչ Կարօ Այալթունը ինքնաշարժով 7 ժամէն զիս հասցուց Մոնթրէալ: Պերճ Սեդրակեանն ու Միսաք Հայկենցն ալ պնդած էին որ երթամ եւ ներկայ գտնուիմ:

Վարչապետին հետ մեզ հետաքրքրող հարցերուն շուրջ խօսեցայ: Մասնաւոր շնորհակալութիւն յայտնեցի Լիբանանի գաղութին տրուած օգնութեան համար: Ընդգծեցի որ կարեւորութեամբ հետեւելու է սփիւռք-հայրենիք կապերու առաւել եւս ամրապնդումի հարցին:

Տեղակալ Ալեքսան Կիրակոսեանը՝ հսկայ կազմով, կոշտ դիմագիծով բայց մեր մշակոյթով յագեցած մարդ, որ պետութեան մէջ ծանօթ էր իբրեւ ամենէն գործնական մտածողութեան տէր մարդ, ըսաւ թէ երեք անգամ հանդիպած ենք. չյիշեցի թէ ո՞ւր:

Վարդանեանը շատ համակրելի ու մարդամօտ անձնաւորութիւն մըն է: Կարեւոր է իր պաշտօնը՝ իբրեւ վարչապետարանի տնօրէն: Ըսաւ թէ Պէյրութ այցելած է ու կը ճանչնայ զիս:

Երեկոյեան, ընթրիք Վեհափառին Երեւանի առանձնատունը: Ներկայ էին Սիլվան, Գրիգոր Խանեեանն ու տիկինը:

Չորեքշաբթի, 16 Դեկտեմբեր

Պէյրութէն օդանաւը դարձեալ չեկաւ։ Լիբանանահայ նկարիչներու գործերու երեւանեան ցուցահանդէսի ծրագիրը յետաձգուեցաւ։

Երեկոյեան, Համազասպեանը պատկերասփիւռէն ելոյթ ունեցաւ եւ յայտարարեց թէ սփիւռքէն գործիչներու պարգեւներ տրուած են։ Ցանկը «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի երէկուան թիւով արդէն լոյս տեսած էր։ Պարգեւատրուողներն էին՝ Ուիլիըմ Սարոյեան, Գառնիկ Ադդարեան, Վահէ-Վահեան, Սիրարփի Տէր Ներսէսեան, Համբարձում Պէրպէրեան, Գառզու (Գառնիկ Զուլումեան), Լիլի Զուբաղեան։

Հինգշաբթի, 17 Դեկտեմբեր

Առտու, հանդիպեցայ Երեւանի քաղաքապետ Մուրատ Մուրատեանին գրասենեակը։ Հսկայ գրասենեակ եւ շատ գործ։ Դիւրին չէ Երեւան քաղաքի բոլոր գործերը վարելը։ Սիրալիր ու սրամիտ զրոյց, որուն ներկայ էր բնիչ յանձնախումբի նախագահ Սպարտակը։ Մուրատեանը խօսեցաւ իրենց գործունէութեան մասին. ապա Սպարտակն ու Ռոպերթ Նաճարեանը՝ արտաքին յարաբերութիւններու պատասխանատու, զիս ինքնաշարժով տարին «Արմենիա» եւ Անժէլն ալ առնելով պըտտցուցին Երեւանի շրջանը։ Այցելեցինք մեթրոյի կայանները՝ մէկը միւսէն գեղեցիկ, իւրայատուկ հայկական ոճով, երիտասարդ ճարտարապետներու տաղանդին արգասիքը։

Երիտասարդական պալատը իր 18 յարկերով եւ յատուկ ճարտարապետական ոճով հսկայ համալիր մըն է-ճաշարան, պանդոկ, զանազան կարգի սրահներ, պսակադրութեան յատուկ սրահ։ Պանդոկը աւելի քան 200 սենեակ կ'ընդգրկէ։ Մտայղացումը, ծրագրումն ու գործադրութիւնը արժանի են ամէն գնահատանքի։

Պէյրութի օդանաւը եկած է։

Ուրբաթ, 18 Դեկտեմբեր

Առտու, այցելութիւն տուի Եկեղեցական Գործերու Պետական Խորհուրդի նախագահ Պարսամեանին։ Մշակոյթի Նախարար եղած է անցեալին։ Մշակուած միտք ունեցող, համեստ ու համակրելի մարդ մըն է։ Տեղակալը՝ Հասրաթեան, լուռ ու մունջ անձնաւորութիւն մը։ Զրուցեցինք եկեղեցական հարցերու շուրջ- Ս. Էջմիածնի կացութիւն, Վազգէն Վեհափառ, երիտասարդ մտաւորական եկեղեցականներու պատ-

բաստութիւն։ Քանի մը նուիրեալ աբեղաներ իրենց կրօնական ուսումը կը շարունակեն արտասահմանի մէջ, բայց թիւը բաւարար չէ, աւելիին պէտք ունինք թէ՛ սփիւռքի եւ թէ՛ հայրենիքի մէջ։

Տուաւ պատճէնները Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ փոխանակուած նամակներուն։

Ապա հանդիպեցայ Կոմիտէ։ Համազասպեանն ու տեղակալները Լիբանանէն ժամանած նկարիչներուն հետ ժողովի էին։ Համազասպեանը հրաւիրեց որ միանամ իրենց։ Ըսի թէ Վեհափառին հետ ժամադրուած եմ։

Թէեւ որոշեր էին յետաձգել ցուցահանդէսը, բայց քանի որ կարգ մը նկարիչներ ժամաներ էին այսօր, ցուցահանդէսին բացումը տեղի պիտի ունենար կէսօրէ ետք ժամը 2-ին։ Կարելի չէր ներկայ գտնուիլ։

Շաբաթ, 19 Դեկտեմբեր

Խիստ համակրելի Զօրի Բալայեանը փոթորիկի պէս ներս մտաւ սենեակէն։ Անժէլը սուրճ պատրաստեց իրեն համար։ Գացինք Խրլոբեանին։ Բժիշկին արտօնութեամբ հիւանդանոցէն դուրս ելեր էր։

Գիշերը ՌԱԿ-ի ուսանողները ի պատիւ մեզի ճաշկերոյթ էին սարքած, միաժամանակ նշելու համար ՌԱԿ-ի 60-ամեակը։ Որակաւոր երիտասարդներ ունինք Հայաստանի բարձրագոյն կրթութեան հաստատութիւններուն մէջ։ Մասնաւոր ճիգ թափելու ենք որ անոնցմէ օգտուի կուսակցութիւնը՝ երբ շրջանաւարտ դառնալով վերադառնան իրենց բնակավայրերը։

Պէյրութի մեր Յովիկ Էօրտէֆեանը լաւագոյն խօսողը եղաւ։ Կարողութիւններ ունեցող լաւ կուսակցական է, գործօն, կրակի կտոր։

Վարչութեան ատենապետը՝ Ռաֆֆի Պալեան, բժիշկ պիտի ըլլայ։ Բարի եւ հաւատաւոր կուսակցական։

Հալէպէն Գրիգոր Ատանալեանը արդէն հասուն ղեկավար է։ Տասներկու տարիէ ի վեր կ'ուսանի եւ սրտի մասնագէտ պիտի դառնայ։ Վստահ եմ թէ քանի մը ամիսէն աւարտելով երբ Հալէպ դառնայ, ԹՄՄ-ի օգտակար պիտի ըլլայ։

Կիրակի, 20 Դեկտեմբեր

Էջմիածին ենք, պատարագի։

Տէր Յակոբ քահանայ Կէօքճեանը հոգեհանգստեան ա-

բարողութիւն ըրաւ Թովմասեան-Թադէոսեան հանգուցեալներու հոգւոյն համար, ինչպէս նաեւ Երուանդ եւ Ալիս Տեմիրճեաններու հոգւոյն: Շշմեցուցիչ անակնկալ էր մեզի համար Երուանդ Տեմիրճեանին մահը: Ճամբայ ելլելէ առաջ հանդիպած էինք իրեն եւ լաւ էր:

Երկուշաբթի, 21 Դեկտեմբեր

Առտու, Համազասպեանին հետ երկար զրոյց: Մտահոգ էր թէ ո՞վ պիտի լեցնէ իր տեղը. յոգնած կը զգար ու բաշուիլ կ'ուզէր:

– Քու փոքրիկդ է Կոմիտէն: Զայն մեծցուցիր եւ շուտով բսան տարեկան երիտասարդ մը պիտի դառնայ: Լաւ գործ կատարելէ ետք, լաւ ձեռքերու պէտք է որ յանձնես գործը,– ըսի:

Կարլէն Դալլաբեանը լաւ թեկնածու է. բայց ե՞րբ կը լրանայ Կենտկոմի մէջ իր աշխատանքին շրջանը:

Ջոն Կիրակոսեանին անունը տուաւ: Յայտնեցի թէ լաւ է ամէն տեսակէտով, բայց կոշտ վարուեցողութիւն ունի մարդոց հետ: Արտասահմանի մտայնութեան չի յարմարիր:

Վարդգէս Պետրոսեանը կարելի թեկնածուներու շարքին հաշուելու է:

Ռոպերթ Խաչատրեանը մշակուած միտք է, բայց գործնական մարդ չէ: Սփիւռքի ուսումնասիրութեան բաժնի իբրեւ պետ ո՛չ մէկ բան ըրած է տակաւին:

Չորեքշաբթի, 23 Դեկտեմբեր

Մեկնումի օր է: Նախաճաշը սենեակը կ'առնենք:

Եկաւ ընկեր Վաչէ Ղազարեանը, որ պարկեշտ, ուսումնատենչ, հաւատաւոր կուսակցական երիտասարդ մըն է: Իր տոքթորայի աւարտաճառը կը պատրաստէ: Փայլուն ուսանող մը, որ աւարտելէ ետք պիտի վերադառնայ Պէյրութ եւ նուիրուի կուսակցական գործերու:

Եկաւ նաեւ Յակոբ Բահանան:

Ազատ Համբարեան անուն պատմաբան մը հայ ժողովուրդի պատմութեան ակադեմական հրատարակութեան վեցերորդ հատորին մէջ[95] ըսեր է թէ Արմենական Կուսակցութիւնն ալ 1907-ին Փարիզի մէջ Երիտասարդ Թուրքերու հետ համաձայնութիւն կնքեր է: Վաչէն գիրքը բերած էր զայրացած: Այս մասին խօսած էի Արամայիս Մնացականեանին, ըսելով թէ նման անճիշդ վերագրումներ ակադեմիայի վար-

կին վնաս կը բերեն: Ան ալ, իր կարգին, խօսած էր Գէորգ Ղարիբջանեանին, որ Ակադեմիայի ընդհանուր քարտուղարն է, եւ պատմաբան Ծատուր Աղայեանին: Անոնց հետ խորհրդակցելէ ետք, թելադրած էր որ իբրեւ ՌԱԿ-ի պատասխանատու եւ ժառանգորդ արմենականներու՝ բողոքի գիր մը գրեմ Վիկտոր Համբարձումեանին:

Վաչէին հետ նամակը պատրաստեցինք: Ցակոբ քահանան մեքենագրել տուաւ ու բերաւ որ յանձնենք Համազասպեանին, որպէսզի Համբարձումեանին փոխանցէ, երբ վերջինս նամբորդութենէ վերադառնայ:

Օդը աննպաստ ըլլալուն, օդանաւը Մոսկուայէն ուշացաւ եւ մենք ժամանակ ունեցանք ամբողջացնելու այս աշխատանքը:

Կէսօրէ ետք, Համազասպեանին հետ գացի Կարլէն Դալլաքեանին: Երկու ժամ զրոյց ունեցանք: Բացատրեցի թէ Պէյրութի դեսպանատան մէջ աշխատելու համար ղրկուելիք երեք հայ գործիչները շատ են՝ եթէ միայն Լիբանանի տարածքին մէջ պիտի գործեն եւ չնամբորդեն միւս գաղութները:

– Դժուար է,– եղաւ պատասխանը:

– Կարելի չէ՞ որ Թելման Ցարութիւնեանին տրուի Համազասպեանին տեղակալի հանգամանք, որպէսզի Մշակութային Կապի Կոմիտէին հետ կապը բացայայտ ըլլայ:

– Օրինական դժուարութիւններ կան: Անհոգ եղէք, անոնք կապ կը պահեն Կոմիտէին հետ: Մնացեալին շուրջ խորհրդակցեցէք Լիբանանի դեսպանին հետ,– ըսաւ ու նետեց վրայէն:

Մօտէն հետաքրքրուեցաւ ՌԱԿ-ի կառոյցով եւ գործունէութեամբ: Այս ուղղութեամբ ըսի իրեն.

– 60 տարիներէ ի վեր մենք բնաւ չենք շեղած մեր հայրենասիրական ուղիէն եւ այսուհետեւ ալ չենք շեղիր: Երկար ատենէ ի վեր կը ճանչնամ զիս եւ մեր ղեկավարները, տակաւին այն շրջանէն՝ երբ Եկեղեցական Գործերու Վարչութեան նախագահ էիք: Եթէ կասկածելի դէպքեր գիտէք, ըսէք: Լաւ կ'ըլլայ որ մեր մասին լուրերը առնէք ուղղակի աղբիւրէն եւ ոչ թէ երկրորդական աղբիւրներու անհիմն տեղեկութիւններուն ականջ դնելով մտահոգուիք: Մենք ծածկելիք ոչինչ ունինք:

Տեղեկութիւններ ուզեց մեր ներկայ եւ հաւանական յառաջիկայ ղեկավարներուն մասին:

– Շուտով կը գումարենք մեր Ընդհանուր Պատգամա-

ւորական Ժողովը։ 35 տարի շարունակ ատենապետելէ ետք Կեդրոնական Վարչութեան, հրաժարականս պիտի ներկայացնեմ եւ իմ փոխարէն պիտի ընտրուի Հրաչեայ Սեդրակեանը, որ նոյն ուղիէն պիտի ընթանայ։ Գլխաւոր պատասխանատուութեան ճնշումէն ու տառապանքէն պիտի ձերբազատուիմ մասամբ, սակայն պիտի շարունակեմ մօտէն հետեւիլ մեր ընդհանուր գործունէութեան։

Ուզեց հասկնալ թէ ՌԱԿ-ի 60-ամեակի ի՞նչ հանդիսութիւններ ծրագրած ենք, եւ թէ Հայաստանէն հրաւիրեալներ պիտի ըլլա՞ն։

– Արեւելեան Պէյրութի մէջ դժուար է այս օրերուն յաջողցնել նման բան մը. սակայն արեւմտեան Պէյրութի մէջ կը մտածենք սարքել հանդիսութիւն մը, որուն հաւանական է որ Հայաստանէն հրաւիրեալներ ըլլան։ Ամէն պարագայի, հետագային կ'իմացնենք ձեզի, անհրաժեշտ խորհրդակցութիւններէ ետք։

Փափաք յայտնեց որ Պրեժնեւի 75-ամեակին առիթով հեռագիր մը յղենք։ Դիտել տուի թէ արեւմտեան բարբերուն մէջ այդպիսի սովորութիւն չկայ, եւ թէ քաղաքական սխալ մը կ'ըլլայ նման հեռագիր մը։ Համաձայնեցաւ։

Միջանկեալ, Դալլաքեանը խօսեցաւ Վազգէն Վեհափառին մասին։ Ըսաւ թէ եկեղեցական հարցերով զբաղած օրերուն, յաճախ խնդրած է Վեհափառէն որ խաղաղութեան մասին յայտարարութիւններ կատարէ։

– Միջամտութիւնս խնդրէիք,– ըսի կատակով։

– Երբ Վատիկան այցելեց եւ տեսաւ որ կաթոլիկ կրօնապետը խաղաղութեան ի նպաստ քարոզ արտասանեց, անկէ ի վեր ինք ալ ամէն առիթով կը խօսի խաղաղութեան մասին։

– Այո, բայց կար ժամանակ որ Խ. Միութիւնը խաղաղութեան քարոզչութեան շատ ուժ տուած ըլլալուն համար՝ խաղաղութեան որեւէ խօսք արեւմտեան պետութիւններու համար Խ. Միութեան ազդեցութեամբ կը մեկնաբանուէր։ Թէեւ աշխարհի վրայ խաղաղութիւնը չսիրող մարդ չկայ...։

Հինգշաբթի, 24 Դեկտեմբեր

Հասանք Պէյրութ։ Օդակայանը հանդիպեցանք Հրաչ Սեդրակեանին, Փանոս Թիթիզեանին, Սոնիկ Վայէնեանին (Ամերիկայէն նոր էր վերադարձեր), Ռոմէն Կոզմոյեանին (նոյն օդանաւով Երեւան կը մեկնէր), Վասիլի Ղազարեանին եւ Տիգրան Մելքոնեանին։

ԺԵ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

8 Հոկտեմբեր - (?) Նոյեմբեր 1982

Փրոֆ. եւ Տիկին Թովմասեաններրը հայրենիքի մէջ 1980-ին:

Ուրբաթ, 8 Հոկտեմբեր 1982

Պէյրութի կռիւներուն հետեւանքով օդանաւ չկար դէպի Հայաստան: Հրաչ եւ Մարլէն Սեդրակեաններուն, Համբարձում Գումբուեանին եւ Անժէլին հետ Թրիփոլիի վրայով անցանք Դամասկոս: Մեզմէ առաջ հոն հասած էր Զաւէն Կոստանեանը հանդերձ ընտանեօք:

Երեկոյեան, ԹՄՄ-ի սրահին մէջ ի պատիւ մեզի ճաշկերոյթ մը տրուեցաւ: Հակառակ անոր որ մեր Դամասկոս ժամանումը անակնկալ մըն էր, բանի մը ժամուան մէջ յաջող ձեռնարկ մը կրցած էին կազմակերպել: Հաճելի էր տեսնել

ՌԱԿ-ի ուղիէն ընթացող պատանիներն ու երիտասարդները:

Շաբաթ, 9 Հոկտեմբեր

Ժամանում Երեւան:

Կիրակի, 10 Հոկտեմբեր

Ալեք եւ Մարի Մանուկեան Գանձատան հանդիսութեանց ներկայ ըլլալու համար Միացեալ Նահանգներէն եկած էին Տէր եւ Տիկին Էտուըրտ Մարտիկեանները, Տէր եւ Տիկին Հրայր Յովնանեանները, Լուիզ Սիմոնը եւ իր դուստրը, Թորգոմ եւ Վաչէ սրբազանները, Հայր Փառէն Աւետիքեանը, եւլն.:

Վեհարանին մէջ, ճաշասեղանին շուրջ, Վեհափառը ինծի խօսք տուաւ:

Յիշեցի թէ 1957-ին, երբ առաջին անգամ Էջմիածին կ'այցելէի, այս շէնքին կմախքը միայն մնացած էր: Մանթաշէֆին կողմէ իբրեւ վեհարան ծառայելու համար կառուցուած այս շինութիւնը Ա. պատերազմին զօրանոցի վերածուած էր եւ հետզհետէ քայքայուած: Վեհափառին նախաձեռնութեան շնորհիւ այսօր ան վերածուած է շքեղ պալատի մը, ինչպէս կը տեսնէք:

Նշեցի նոյնպէս թէ ինչ կարգի աշխատանք տարած ենք Սուրէն Թովմասեանին շրջանէն սկսեալ, որ հայ եկեղեցին բարգաւաճի եւ Վազգէն Կաթողիկոսին հեղինակութիւնը ամրապնդուի:

Ելոյթս լաւ ընդունելութիւն գտաւ բոլորին կողմէ:

Հոս փակագիծ մը բանալով կ'ուզեմ յիշել Սուրէն Թովմասեանին հետ մէկ զրոյցս:

– Հանդիպա՞ծ էք Վեհափառին:

– Ոչ, բայց շատ գոհ ենք. խելօք մարդ է: Եթէ հանդիպիք, կրնա՞մ իրեն ընկեր Կաթողիկոս ըսել:

– Ո՛չ, իրեն պէտք է դիմել Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Առաջին Վեհափառ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց ըսելով:

– Շատ երկար եղաւ, միտքս չի մնար:

– Կրկին ու կրկին շեշտեմ թէ ազգապահպան մեր ճիգերուն համար թէեւ խիստ էական նպաստ կը բերէ Խ. Հայաստանի գոյութիւնն ինքնին, բայց շատ կարեւոր է որ Հայաստանի զարգացման մասին Վազգէն Կաթողիկոսը առիթը ունենայ խօսելու սփիւռքահայութեան, քանի որ անոր խօսքը տիրական դեր կը կատարէ...:

– Սիրելիս, կը հասկնամ միտքդ եւ համաձայն ենք:

Մեր բարեացակամութեան ապացոյցը տուինք Մանթաշէֆին շէնքը Վեհափառին վերադարձնելով։ Աշխարհի վրայ ո՛չ մէկ ուժ խորհրդային բանակը կրնայ դուրս հանել իր բնակավայրէն. այդ բանը ըրաւ Վազգէն Կաթողիկոսը։ Բայց հիմա ալ կ'ուզէ որ վանքին շրջանակը մեծցնէ. կը պահանջէ Ներսէսի անտառն ու լիճը եւ մանաւանդ կ'ուզէ ընդարձակել վանքին տարածքը՝ փլելով պարիսպները։ Զմոռնանք որ թրքական սահման կը հասնի այդպիսով։ Կը տեսնե՞ս, Կաթողիկոսը աշխարհակալական մտածումներ կը յայտնաբերէ...։

Երկուքս ալ սկսանք ծիծաղիլ։

– Վազգէն Վեհափառը արդէն աշխարհակալ է,– յարեցի,– գրաւած է ամբողջ հայութեան սիրտը։

Երկուշաբթի, 11 Հոկտեմբեր

Դարձեալ պատմական օր մը։ Պաշտօնական հանդիսութիւն Ալեք եւ Մարի Մանուկեան Գանձատան։ Հսկայ բազմութիւն։ Հոգեպարար արարողութիւն եւ ճառեր։ Շատ տպաւորիչ եւ յուզիչ էր ամէն բան։

Վեհարանին կողքին, նոյն ոճով կառուցուած, իտալական մարմարներով եւ բարձրորակ սարքաւորումով հայկական ճարտարապետութեան փայլուն գանձ մըն է ան։

Պաշտօնական բացումին յաջորդեց գեղարուեստական յայտագիր մը, հին հայկական երաժշտական գործիքներով։

Ընթրիքի ընթացքին, Ալեք Մանուկեանը մէկ կողմ քաշեց զիս՝ սրտիս մօտիկ Երուսաղէմի տագնապին մասին խօսելու։

– Խնդրեմ, համոզեցէք Վեհափառը, որ փիլոնազուրկ ընէ Եղիշէ Պատրիարքը,– ըսաւ։– Ես առաջարկեցի, բայց մերժեց։

– Եղիշէն ամբաստանութեան տակ է, բայց ամենամեծ ոճրագործներուն անգամ դատը կը տեսնուի եւ երկու կողմերը կը լսուին թղթածրարի պատրաստութենէն ետք։ Ես խօսած եմ Վեհափառին եւ դեռ պիտի խօսինք։ Իմ կարծիքով, պէտք է որ կազմուի քննիչ յանձնախումբ մը, լիազօրուած Վեհափառին կողմէ, որ երթայ վանք եւ մանրամասն ու առարկայական քննութիւն մը կատարէ եւ տեղեկագիրը յղէ կաթողիկոսին ու ի հարկին քեզի։ Այս է լաւագոյն ճամբան։ Բացի այդ, իբրեւ քեզ սիրող եւ բարեկամ, կը թելադրեմ որ բարձր վարկդ եւ ժողովրդական անունդ չխառնես այս վէճին։ Շահէին թէզին պէտք չէ պաշտպան կանգնիլ։ Տեղեկագիրը գալէն

ետ կը խորհրդակցինք։ Այդպիսով աւելի օգտակար կրնանք ըլլալ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, ինչպէս նաեւ անոր շահերուն։

Բոլորովին համամիտ գտնուեցաւ Ալեքը։ Իրեն վերյիշեցուցի թէ Շահէն ու Եղիշէն վարժ են կեղծ փաստաթուղթեր հայթայթելու մէջ եւ օրինակը բերի Շնորհք Պատրիարքին դէմ եղածին։ Բացատրեցի նաեւ թէ դրամ շահելու եւ իւրացնելու մասնագէտը Շահէն է, որ ճարպիկ է եւ մասնաւոր տաղանդ ունի դրամ շահելու։ Ան է բոլոր գործառնութիւնները կատարողը եւ եկամուտը Եղիշէին հետ կիսողը։ Հիմա Շահէն կ'ուզէ հաւատացնել թէ ինք դրամ չէ առած, այլ՝ պարզապէս վանքին կալուածները 99 տարուան համար վարձու տուած է եւ անոնց բանալիի դրամը յանձնած է Եղիշէին, որ իր հերթին Շահանիկին հաշուոյն զուիցերիական դրամատուն պաոկեցուցած է 800,000 տոլար։

Շահէն այս բացատրութիւնները տուած էր ինծի Հրաչին ներկայութեան, «Արմենիա»ի մեր սենեակին մէջ, եւ իրեն ըսած էի. «Շահէ, դուն եւ Եղիշէն բանի անգամ ըսած էք թէ միասին ըրած էք ամէն բան»...։

Երեքշաբթի, 12 Հոկտեմբեր

Երէկ առտու, Ս. Հռիփսիմէի մէջ տեղի ունեցաւ Հրաչ եւ Մարլէն Սեդրակեանների պսակադրութիւնը Յակոբ Քհնյ. Կէօքճեանին ձեռամբ։ Կնքահայրն էր Հայկաշէն Ուզունեանը։

Համազասպեանը ի պատիւ Ալեք Մանուկեանին եւ իրեն ընկերացողներուն ճաշկերոյթ մը սարքած էր Արարատեան Դաշտին մէջ, Խոր Վիրապին մօտ։ Զգացինք, յոգնած էինք։

Էջմիածնի վանքին մէջ բացումը կատարուեցաւ Խրիմեան Հայրիկի յուշարձանին։ Զկրցանք երթալ։

Երեքշաբթի, 19 Հոկտեմբեր

Ինչպէս յաճախ, Կոմիտէն չէր պատրաստած մեր ուղեգիրը, հակառակ անոր որ բժշկական քննութեան ենթարկուեր էինք անցեալ Ուրբաթ։ Միշտ թերի բան մը պէտք է ըլլայ։ Ինչեւէ։ Դիլիջանի առողջարանը ուղղուեցանք Հրաչը, Մարլէնը, Համբարձում Գումբուեանն ու ես։ Բժշկապետը, որ Թելման Յարութիւնեանին եղբայրն է, գրկաբաց ընդունեց մեզ։

Կիրակի, 24 Հոկտեմբեր

Սիրելի Այտա Կոզմոյեանը իր քրոջը եւ անոր ամու-

սինին հետ եկաւ այցի։ Միասին գացինք Կիրովական, ուր Գէորգ Խրլոբեանին կեանքը դժոխքի էր վերածուած։

Խրլոբեանին նախկին բնակարանը դեռ չէր պարպուած ամբողջապէս։ Իր տեղը պիտի առնէր Սերգէյ Մերգելեանը, որ հաւանաբար ինքզինք չէր արժեցուցած որ այս կարգի երկրորդական դիրք մը կը տրուէր իրեն։

Գէորգը մեզ տարաւ նշանաւոր բայց տերվիշ նկարիչի մը տունը, որ աշխատանոց էր նաեւ։

Շաբաթ, 30 Հոկտեմբեր

Երեւան ենք արդէն։ Զաւէն Կոստանեանը կարգադրեց վճարումով լիւքս սենեակ մը ունենալ մեր մօտ։ Իբրեւ հիւր եկած չըլլալուն՝ այդ միջոցին դիմած էր։ Առտու, Երեւան ուսանող եղբօրը տղան եկաւ մեզ մեթրոյի կայարանները պտտցնելու։ Ամէն կողմ մաքուր եւ հայկական ոճով ճարտարապետական կառոյցներ, զանազան արձաններ։ Ամէն ինչ նոր ու կառքերը՝ ճշդապահ։

Գիշերը «Գայանէ» պալէին գացինք։ Սքանչելի ներկայացում եւ տեսարաններ ու լոյսի խաղեր. ճոխ հագուստներ։

Կիրակի, 31 Հոկտեմբեր

Գլխաւոր բժիշկն ու կինը՝ Լաուրան, ըստ խոստումիս, Մարլէնին ու Հրաչին հետ տարի էջմիածին։ Ուշացումով հասանք։ Ժողովուրդը տաճարին դուրսն ու ներսը խճողած էր։ Միաբաններն ու հսկիչ ոստիկանները երբ զիս տեսան՝ ճամբան բացին ու գացինք ուղղակի դաս։ Վեհափառը ուրախացաւ մեզ տեսնելով, աթոռներ զետեղել տուաւ։ Լաուրան նստեցուցի Վեհին գահին մօտ։ Կ'արժէր տեսնել Լաուրային վերացումը։ Արցունքները կը հոսէին այտերէն վար։ Պատարագի աւարտին, հաղորդութիւն առաւ։

Կիրակի, 7 Նոյեմբեր

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 65-ամեակն է։ Մեծաշուք հանդիսաւոր տողանցքներ։ Լենինեան հրապարակը տօնական օրերու շքեղութեամբ կը բերէ լաւ տրամադրութիւն։

Առտու, ապահովութեան ուժերը եկան խնդրելու որ պատշգամ դուրս չելլենք։ Հասկնալի է իրենց զգուշաւորութիւնը։ Սենեակ մնացի։ Հրաչը, Մարլէնը, Զաւէնն ու Շաֆէն ալ միացան ինծի։ Լենինի արձանին մօտ պետական կազմին հետ կանգնելու հրաւէր ունէի, բայց ցուրտ էր օդը։ Մարլէնին

համար նորութիւն էր եղածը. մեծ խանդավառութեամբ հետեւեցաւ տօնակատարութեան...:[96]

Ձախէն աջ՝ Փրոֆեսորը, Վ. Համազասպեանը, Ռ. Կոզմոյեանը, Տկն. Թովմասեանը, Ս. Տեմիրճեանը, Մեթր Հ. Սեդրակեանը եւ Կ. Նազարեանը, Պէյրութ:

ԺԶ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

27 Յուլիս - 19 Հոկտեմբեր 1983

27 Յուլիս 1983

Սեւ ծովուն վրայ ենք: Պատմական յուշապատում: Էր երբեմն, մեր պապերը այս ծովու ափին, իրենց նախնիներու հողին վրայ կ'ապրէին: Սեւ ճակատագիրը աւելի եւս սեւցաւ 70 տարի առաջ, երբ Մեծ Եղեռնը արմատախիլ ըրաւ հայերը այս եւ այլ շրջաններէ, Արեւմտեան Հայաստանի հողերը պարպելով հայերէ: Մեր պատմութեան ամենասոսկալի դժբախտութիւնը:

Մէկ ժամէն կը հասնինք Երեւան, ուր ամէն ինչ լուսաւոր է, ճիշդ հակապատկերը: Անժէլը այս անգամ հետս

է, որուն համար պիտի ուրախանան մեր հայրենաբնակ ազգականներն ու բարեկամները:

Այս այցելութեանս նպատակը երկակի է:

Նա՛խ կայ հայրենիք-սփիւռք կապերու աւելի եւս ամրապնդման խնդիրը՝ իբրեւ ազգապահպանման հզօրագոյն ազդակ:

Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մէջ ներկայիս ունինք երեք հայ պաշտօնատարներ՝ Թելման Յարութիւնեան, Ռոմէն Կոզմոյեան եւ Տիգրան Մելքոնեան: Այս պատուական անձնաւորութիւններուն պարտականութիւնն է սփիւռքի մէջ Մշակութային Կապի Կոմիտէին գործը հիմնաւորել, ընդարձակել ու աւելի արդիւնաւոր դարձնել:

60-ականներէն սկսեալ ամէն այցելութեան կը հետապնդէի որ Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան կից Հայաստանէն անձ մը նշանակուի որեւէ անունի տակ, որ իր ամբողջ ժամանակը տայ հայ գաղութներու գործերուն, յարաբերի հայ քաղաքական, մշակութային եւ այլ կազմակերպութիւններու հետ, զբաղի հայրենասէր կազմակերպութիւններու միջեւ ծագած վէճերու հարթումով, եւլն., նկատի առնելով որ հայ երեք կուսակցութիւններու գերագոյն մարմիններու կեդրոնները կը գտնուին Պէյրութ եւ կերպով մը հայկական բոլոր կազմակերպութեանց ղեկը անոնց ազդեցութեան տակ է:

Մէկ անձի տեղ երեք հոգի ուղարկելը շռայլութիւն է, անոր համար որ մէկ կողմէ խորհրդային դեսպանատուններու մէջ աշխատելիք հայերու թիւը սահմանափակ ըլլալով՝ ուրիշ գաղութներու հայ աշխատող չէր մնար, միւս կողմէ Լիբանան երեք հոգիի բաւարար ընելիք չկար, հակառակ ամենէն կարեւոր գաղութային կեդրոնն ըլլալուն: Երրորդ, այս գործիչները պատկանելով Լիբանանի խորհրդային դեսպանատան անձնակազմին, օրինապէս ուրիշ երկիրներու մէջ հայ գաղութներով զբաղելու արտօնուած չէին: Չորրորդ, կը ցաւիմ հաստատելու որ անոնցմէ միայն մէկը՝ Ռոմէն Կոզմոյեանը գոհացում կու տայ մեր ակնկալութիւններուն: Կը գործէ նուիրումով, հաւատքով, գիշերը ցերեկին խառնելով անխոնջ, մանաւանդ մշակութային մարզի մէջ: Մելքոնեանը, թէեւ ճարպիկ երիտասարդ, կը զբաղի մուտքի արտօնագրի ձեւակերպումներ ընելով միայն: Բայց տարիներէ ի վեր արդէն կային այդ գործը ընող հայեր, ինչպէս, օրինակ, Սաֆարեան Էրիքը, ներկայիս ալ Գրիգոր Պաւլեանը: Գալով Թելման Յարութիւնեանին, պատրաստուած մարդ է, հարցերը ներկայա-

ցնելու եւ մեկնաբանելու կարողութիւն եւ դիւրութիւն ունի. բայց կը պարզուի որ յաճախ կը շեղի իր բարոզած սկզբունքներէն, ինչ որ ցաւալի անդրադարձ ունեցաւ:

Ուրեմն կ'երթամ այս նիւթերուն շուրջ մտերմիկ խորհրդակցութիւններ ունենալու Համազասպեանին հետ եւ Կենտկոմի մօտ հարց բարձրացնելու որ միջոց մը գտնեն որ այս անձերը կարենան գաղութէ գաղութ ճամբորդել, որքան ալ խորհրդային գործիչի մը համար դժուար է ատիկա միջազգային տիրող պայմաններուն բերումով: Հայրենիքէն երեք գործիչ Լիբանանի մէջ պահելու համար կատարուած նիւթական ու բարոյական զոհողութիւնները համապատասխան դրական արգասիք չեն տար, մէկ խօսքով:

Ամբան այս շատ տաք եղանակին հայրենիք այցելութեան երկրորդ դրդապատճառը ընտանեկան է: Համալսարան մուտքի ձեւակերպութիւններու եղանակն է: Անզուգական քրոջս՝ Ֆլորային մանկութեան ընկերուհի Մարիամ մեծ քրոջս աղջիկը՝ Էլիզ, շատ երիտասարդ տարիքին ուղեղի քաղցկեղով մահացած էր, ետին թողլով աղջիկ մը՝ Շաբէ, եւ մանչ մը՝ Պետրոս: Անոնք Հայաստան ներգաղթած էին իրենց հօրը եւ մեծ-հօրը հետ: Պետրոս Եաղճեանը ամուսնանալով ունեցեր էր աղջիկ մը՝ Էլիզ, եւ մանչ մը՝ Արթիւր: Հիմա Էլիզը շրջանաւարտ դարձած էր երկրորդական վարժարանէն եւ կ'ուզէր ատամնաբուժական հիմնարկ ընդունուիլ:

Ընդունուիլը չափազանց դժուար էր: Կա՛մ խոշոր գումար պիտի ունենաս եւ պատասխանատուները կաշառես, կա՛մ ալ բացառիկ ընդունակութեան տէր ըլլաս:

Պետրոսը պարզ աշխատաւոր մըն էր. նա՛խ իրեն համար անհնարին էր կաշառք տալ, ապա նաեւ սկզբունքի հարց էր ինծի համար: Պէտք էր որ վարկս գործածէի՝ Էլիզին ընդունելութիւնը յաջողցնելու համար: Պիտի տեսնէի Բարձրագոյն Կրթութեան Նախարար Լուքֆիկ Ղարիբջանեանը, զոր լաւ կը ճանչնայի եւ կը յուսայի որ կարենայ օգնել առանց ապօրինի միջոցներու դիմելու:

Ազգային հարցերով մտորումներուս մէջ, ատենէ մը ի վեր տեղ կը գրաւէ սփիւռքահայ հարուստներէն «բարեբարութիւն» ապահովելու հարցը: Երկու կարգի օգուտ կ'ըլլայ՝ Հայաստանի վարկը կը բարձրանայ Խորհրդային Միութեան ղեկավարներուն մօտ եւ Սփիւռքի Կոմիտէն ճակատաբաց կրնայ դիմել Մոսկուա իր կարիքներուն համար. սփիւռք-հայրենիք կապերը աւելի կը զօրանան:

Այս ուղղութեամբ Լիբանանէն ունեցանք երեք անձնաւորութիւններ, որ օժանդակեցին Հայաստանի՝

ա. Ընկեր Կարապետ Պապահէբեանը, որ Լիբանանէն խնձորենիներ տարատնկել տուաւ Հայաստան եւ հոլանտական ցուլերու սերմեր ապահովեց՝ բարձրացնելու Հայաստանի մէջ լաւ մսատու եւ կաթնատու կովերու քանակը.

բ. Հանգուցեալ Երուանդ Տեմիրճեանը, որ կտաւի վրայ գունաւոր տպագրութիւն ընելու փոքր գործարան մը նուիրեց.

գ. Գէորգ Մոմճեանը, որ մեծագոյն նուէրը ըրաւ՝ աւելի քան մէկ միլիոն տոլար արժողութեամբ բիւրեղապակիի արեւմտագերմանական սարքաւորումներով գործարան մը հաստատելու նպատակով:

Միւնիխէն ուրիշ հայ մը խոստացեր է ուրիշ գործարանի մը համար նոյնքան գումար:

Կ'ասեն բարերարներու թիւը: Կեանքի ընթացքն է: Մեր կուսակցութիւնը մամուլով, բեմով, հայրենասիրական քարոզչութեամբ եւ հայրենի ղեկավարութեան հետ օգտակար յարաբերութիւններու միջոցով օգնած է եւ դեռ շատ պիտի օգնէ որ ծաւալի հայրենաշէն գործը:

Ճամբայ ելլելէս առաջ, պատուական հայրենասէր Գէորգ Մոմճեանը եկեր էր մօտս՝ նուիրելու ներքին գոհունակութեամբ երջանկացած ու խանդավառ, հաղորդելու թէ ապսպրուած մեքենաներուն մէկ մասը հասած է Հայաստան Արեւմտեան Գերմանիայէն, եւ թէ որոշուած ժամանակին գործարանը պիտի սկսի արտադրութեան: Կը հաւատամ որ բարերարներու թիւը պիտի շատնայ, բայց կ'ակնկալենք ու կը պահանջենք որ հայրենի պետութիւնը իրեն բաժին ինկած պատասխանատուութիւնը գործադրէ բծախնդրօրէն, յարգելով ժամկէտները:

Առաջին ակնարկով թերեւս անտեղի թուի նման մտահոգութիւն մը, բայց ունինք դառն փորձառութիւն մը: Արդարեւ, տարիներ առաջ, Միացեալ Նահանգներու մէջ Այնթապի Հայրենակցական Միութիւնը մեր հանգուցեալ հաւատաւոր ղեկավար Կարապետ Սիլահեանին ատենապետութեամբ ու նախաձեռնութեամբ որոշում առած էր ժանեակի գործարան հիմնելու Նոր Այնթապի մէջ: Սարքաւորումը ամբողջութեամբ պիտի ապահովուէր դուրսէն: Ընկեր Սիլահեանը ձեռնարկեց հանգանակութեան Ամերիկայի, Եւրոպայի ու Միջին Արեւելքի այնթապցիներու շրջանակին մէջ: Փարիզէն Գէորգ Պաբըրճեանը, Հալէպէն ու Պէյրութէն Յարութիւնեան եղբայրները

կարեւոր մասնակցութիւն բերին անոր։ Հանգանակուած գումարներով մեքենաները գնուեցան եւ հասան Երեւան։ Բայց հակառակ գոյացած համաձայնութեան, գործարանին դուրսի պատերն անգամ տակաւին չէին շինուած...։ Մեքենաները անպատսպար վիճակի մէջ դուրսը մնացին ամրան ու ձմրան։

Հետեւաբար, Երեւան հասնելուս, պիտի տեսնուիմ Վարչապետ Ֆատէյ Սարգսեանին հետ եւ պարզեմ թէ որքան կարեւոր է խոստումներու ատենի՛ն գործադրութիւնը։ Այլապէս, բարոյական խոշոր հարուած մը կը տրուի հայրենաշէն գործին, կոտրելով անոր թափը։

Հինգշաբթի, 28 Յուլիս

Առտու, Համազասպեանին եւ Արմէն Ասլանեանին մօտ։ Սպարտակ Պաղտասարեանն ալ կար։ «Զարթօնք»ի համակրելի խմբագիր Յակոբ Աւետիքեանը նամակ մը գրած էր Կոմիտէ, խնդրելով որ թուղթ կտրելիք երկու մեքենայ տարամադրեն «Զարթօնք»ին։ Համազասպեանը դիմումը մակագրեց ու յանձնեց Պաղտասարեանին՝ առ ի գործադրութիւն։

Ղարիբջանեանին հեռաձայնեցի։ Բաւական ծանրաբեռնուած է ժողովներով։ Արմէնը խօսեցաւ բաժնի վարիչ Մարինէ Թովմասեանին հետ։ Աւելի ուշ, ես ալ հեռաձայնեցի Մարինէին եւ ժամադրուեցանք։

Կոմիտէ հանդիպեցանք Ուրուկուէյի ՀԲԸՄ-ի վարժարանի նախկին տնօրինուհի Նելլի Նալպանտեանին, որ այրին է ՌԱԿ-ի նուիրեալ գործիչ ընկեր Աւետիսին։

Ուրբաթ, 29 Յուլիս

Այսօր, Լիբանանէն կը հասնին օդափոխութեան համար նախակրթարաններէն ընտրուած աշակերտները, ինչպէս նաեւ ուսուցիչներու եւ տնօրէններու խումբը։ Ասիկա ալ ՌԱԿ-ի իրապաշտ եւ հեռատես երազներուն իրականացման մէկ ապացոյցն է։ Կարեւորութեամբ շեշտելու է այս պարագան ամէն անգամ։

Կէսօրէ ետք, հանդիպեցայ Նորա Յակոբեանին, որ ԱՕՔՍ-ի նախագահն է։ Իր աշխատանքին, դժուարութիւններուն եւ յաջողութիւններուն մասին խօսեցաւ երկար։ Իր գլխաւորած ընկերակցութիւնը կապուած է Մոսկուայի։ ԱՕՔՍ եւ Մշակութային Կապի Կոմիտէ սերտ գործակցութեան մէջ են։ Ըսի թէ իր գործունէութեան մասին սփիւռքի մամուլին մէջ հաղորդումներ չեն երեւիր, հարկ է ծանօթացնել։ Ուրա-

խութեամբ ընդունեց առաջարկս:

Պարզեցի սփիւռքի բարերարներուն միջոցով Հայաստանի արդիւնաբերութեան զարկ տալու ծրագիրս: Ոգեւորուեցաւ եւ թելադրեց որ անպայման Կարէն Դեմիրճեանը տեսնեմ: Ինք շատ մօտիկ է Դեմիրճեանին եւ տեղեակ է թէ ան համակրող մըն է ինծի: Նորային տուի անհրաժեշտ օրինակներ անցեալի փորձառութենէն եւ շեշտեցի զանոնք չկրկնելու կարեւորութիւնը:

Այս երկու հարցերը մթնոլորտ ստեղծելու համար առաջ բաշած էի: Բուն նպատակս Սփիւռքի Կոմիտէին աշխուժացման եւ Ռոմէն Կոզմոյեանին գործունէութեան մասին խօսիլ էր: Ինք լաւ գիտէր Ռոմէնին առաւելութիւնները: Իսկ ես լաւ գիտէի թէ ինչ որ ըսեմ Նորային՝ պիտի հասնի Կարէն Դեմիրճեանին:

Ըսի թէ մտահոգ եմ Սփիւռքի Կոմիտէին կատարած անգոհացուցիչ աշխատանքով: Պէտք եղած անձնակազմը չունին: 1964-էն ի վեր արդիւնաւէտ աշխատանք թէեւ կատարած է, բայց ժամանակի ընթացքին պայմանները փոխուած են, անհրաժեշտ է քայլ պահել ժամանակին հետ: Համազասպեանը տուած է իր բաժինը արդէն, հարկ է նոր աւիշ ներարկել:

Նորան բաժնեց տեսակէտս, խօսեցաւ Համազասպեանին առաւելութիւններուն մասին եւ նշեց թէ, հակառակ բաշուելու մասին արտայայտութիւններուն՝ կ'ուզէ շարունակել գործը: Թերութիւններէն մին այն է, որ բաջութիւնը չունի անգործօն պաշտօնեաները փոխելու:

Յետոյ խօսեցայ Ռոմէնին մասին: Ըսի թէ Կոմիտէն ներս միակ անձն է, որ մեր ըմբռնած կերպով անշահախնդիր աշխատող մըն է եւ Պէյրութ ալ նոյն նուիրումով կը շարունակէ իր գործը: Կրնամ անվարան ըսել թէ Ռոմէնը լաւագոյնն է իմ անցնող 40 տարիներու ընթացքին ճանչցած բոլոր պաշտօնատարներուն մէջ, որոնք աշխատած են Լիբանան: Անհրաժեշտ է որ Կոմիտէին մէջ մնայ գէթ տեղակալի պաշտօնով: Կատարելապէս համաձայնեցաւ ըսածներուս եւ ըսաւ թէ իր բոլոր միջոցներով պիտի օգնէ:

Ապա Նորան ՌԱԿ-ի նկատմամբ իր համակրանքը յայտնեց եւ ըսաւ թէ ԹՄՄ-ը ամենամեծ ժողովրդականութիւն վայելող կազմակերպութիւնն է, որովհետեւ կը կազմակերպէ ամենայաջող մշակութային ձեռնարկները:

Կրկին հանդիպելու մաղթանքով սիրալիր բաժնուեցանք իրարմէ:

Գիշերը, Անժէլին հետ Վեհափառին առանձնատունը գացի ընթրիքի։ Փարիզէն Սերովբէ Սրբազանն ալ հոն էր։

Սերովբէ Սրբազանը խոյս տուաւ ժամ մը ետք, երբ հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու ազդեցութեան եւ գործունէութեան շուրջ խօսակցութիւնը գրեթէ աւարտեր էինք։ Սրբազանը ըսած էր թէ ՌԱԿ-էն աւելին կը սպասուի։ Ի պատասխան, բացատրեցի թէ զարգացած նոր սերունդ մը կը հասնի շուտով։ Երեւանի մէջ աւելի քան 45 համոզուած երիտասարդներ ունինք համալսարաններու մէջ, նոյնքան ալ Եւրոպա եւ Ամերիկա։ Մեր չունեցածը դրամն է։ Շատ նեղ պայմաններու տակ կը գործենք։

Վեհափառը գեղեցիկ ժպիտով մը ըսաւ. «Եթէ դրամ չունիք, օգնենք ձեզի»։ Կը վախնայի թէ կատակ էր, որովհետեւ դժուար է իրմէ դրամ առնելը, ինչպէս ըսած էր հանգուցեալ ազնուական հայը՝ Երուանդ Հիւսիսեան։

Վեհափառին հետ զրուցելը շատ հաճելի է. սակայն երբ էջմիածնի վանքին մէջ տեղի ունեցած անախորժ բաներու ակնարկեմ, որուն պատասխանատուութեան ծայրը կը հասնի իրեն, չ'ախորժիր եւ նեղութիւն կու գայ վրան։

Կիրակի, 31 Յուլիս

Առտու, սենեակս եկաւ Սերովբէ Սրբազանը՝ Եւրոպայի Կաթողիկոսական Պատուիրակ, վանեցի Եղիշէ Պատրիարքին մտերիմը որբութեան օրերէն, նախագահ Երուսաղէմի տագնապին առնչութեամբ Վեհափառին նշանակած քննիչ յանձնախումբին։ Մինչեւ կէսօրէ ետք ընդվզումով պատմեց թէ ինչպէս Եղիշէն ու Շահէն անխղճօրէն, ոտնակոխելով բարոյական ամէն սկզբունք, մեր ազգային հեգեւոր գանձերու եւ մանաւանդ կալուածները շահագործելու ծրագիրներուն մէջ շահամոլ, ընչաքաղց եւ աւազակային վերաբերում ունեցած են։ Շատ մեծ գումարներ շորթած են։ Ս. Յակոբի վանքը իրենց սեփական ագարակին նման գործածած են։ Հակառակ մտերմութեանը, այս բոլորը Եղիշէին ըսած է ձեռքը խղճին վրայ դնելով եւ երկուքն ալ դատապարտելով։

Խոր տխրութեամբ լսեցի բոլորը։ Ահաւոր հիասթափութիւն մը ունեցայ, որովհետեւ միամտօրէն հաւատացեր էի որ իմ բարեկամ Եղիշէն կը հաւատար մեր ազգային-եկեղեցական սրբութիւններուն եւ չէր կրնար նման անմարդկային վարուելակերպ ունենալ անոնց հանդէպ։ Իմ կարծիքով, այս գործին մէջ Եղիշէն զոհն է Շահէին, բայց այս պարագան

երբեմ չ'արդարացներ Եղիշէին ընթացքը եւ երկուքն ալ պէտք է որ կրեն արժանի պատիժը: Մէկ աստուած կը պաշտէ Շահէն՝ դրամը: Եղիշէն ալ կը սիրէ ճոխ, զեղխ, ցոփ, շուայտ կեանք ապրիլ, առատ դրամ ծախսել: Ան ընդունակ չէ Շահէին նման դրամ գոյացնելու, բայց անկէ աւելի շռայլ ծախսող է: Մե՛ղք մեր պապերուն բրտինքով շահած վարկին, բարոյական ու նիւթական հարստութեան, որ ասանկ անարժան հրէշներու ձեռքը ինկած է:

Ժամանակին, երբ հին ձեռագիր մատեանները աճուրդի դրած էին Լոնտոն, եւ Շահէն գնելով բերած էր մեծ մասը, միամտօրէն կարծեր էի թէ Եղիշէն պիտի չընէր, պիտի չգործէր նման աններելի յանցանք մը: Հիմա սակայն համոզուած եմ որ ըրած են երկու ճիւաղները մէկտեղ:

Երեկոյեան, այցելեցի Վեհափառին, որ ուզած էր առանձին հանդիպում մը ունենալ հետս: Գլուխ գլխի նստանք առանձնատան պարտէզը, աղօտ լոյսի եւ հսկայ ծառերու տակ: Վեհափառին փառքի օրերն էին: Ինչո՞ւ Էջմիածինը պիտի բարգաւաճէր, իսկ անդին Երուսաղէմի հայոց վանքը պիտի մատնուէր ահաւոր տագնապի մը: Ինչո՞ւ երկու այլապէս կարող բարձրաստիճան եկեղեցականներ՝ Եղիշէ ու Շահէ, իրենց հրէշային գործունէութեամբ ծանր հարուած պիտի տային հայոց վարկին եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան: Անշուշտ կը հաւատանք թէ յաւիտենական են մեր սուրբ տեղերը, կ'անցնի տագնապը, բայց գործուած աւերը մեծ է ու խորունկ:

Վեհափառը այս կարգի խորհրդածութիւններով իր մաքուր մարդու, անբասիր եկեղեցականի տառապանքը կ'արտայայտէր: Ըսաւ թէ հայ մամուլը աւելի պէտք է որ զբաղի տագնապով: Գնահատեց «Զարթօնք»ի խմբագրականը[97], ուր կը պարզուէր ՌԱԿ-ի առողջ տեսակէտը: Պէտք է շարունակել:

Դժբախտութիւն էր հաստատել թէ Շահէն իր խորամանկութիւններով, հեռատեսութեամբ՝ գործադրուած բոլոր ապօրինութիւնները կատարած էր Պատրիարքին հրամանով, հինէն ի վեր փաստաթուղթերուն պատճէնները պահելով, եւ հիմա ալ գաղութները շրջագայելով աշխատանք կը տանէր համոզելու միամիտներ թէ ինք չէ պատասխանատուն:

Մոռցայ յիշելու թէ առտուան խորհրդակցութեան ընթացքին Սերովբէ Սրբազանը կ'արդարացնէր Շահանիկ Փանոսեանին Եղիշէ Պատրիարքին հետ բնակիլը, որովհետեւ քանի մը անգամ Եղիշէն թունաւորելու փորձ կատարուած է: Միւս կողմէ, սակայն, Շահէն կը պնդէր թէ Եղիշէին եւ Շահանիկին

անունով խոշոր գումար մը կար զուիցերիական դրամատան մը մէջ։

Վեհափառը կը սպասէր որ Սերովբէ Սրբազանին գըլխաւորած յանձնախումբը ամբողջացնէ տեղեկագիրը եւ ինքն ալ զայն ղրկէ Եղիշէին, որպէսզի իր պատասխանը տայ եւ անկէ ետքն մտածուի առնուելիք յաջորդ քայլերուն մասին։

Մինչ այդ, Երուսաղէմի վանքին վիճակը կը մնայ պղտոր։

Երկուշաբթի, 1 Օգոստոս

Հանդիպեցայ Լուքֆիկ Ղարիբջանեանին։ Նախ պարզեցի իրեն այցելութեանս բուն նպատակը եւ կրկնեցի ինչ որ ըսած էի Նորա Յակոբեանին՝ բարերարներու ծրագրիս կապակցութեամբ։ Խանդավառութեամբ ընդունեց միտքերս։

Երբ կարգը եկաւ Էլիզային հարցին, բաւական մը բացատրելէ ետքն պարագան, ըսաւ թէ Հայաստանի մէջ կը գործեն 13 բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններ, որոնցմէ ինքը անմիջականօրէն ենթակայ են իրեն։ Բժշկական Հիմնարկը կը մնայ անոնցմէ դուրս, հետեւաբար չի կրնար անմիջական կարգադրութիւն մը ընել, թէեւ կը խոստանայ զբաղիլ հարցով։ Թելադրեց դիմել Առողջապահութեան Նախարարին եւս։

Ուրբաթ, 5 Օգոստոս

Էլիզիկը իր առաջին 5-ը ստացեր է մուտքի քննութեան ժամանակ։ Բոլորս ալ ուրախացանք։ Բայց կարեւորը շարունակութիւնն է։

Կիրակի, 7 Օգոստոս

Վերա Յակոբեանին եւ Յասմիկ Աւետիքեանին հետ գացինք Հանքաւան, ուր «Նայիրի» ճամբարին մէջ Պէյրութէն 42 տղաք եւ աղջիկներ կը հանգստանան ընկերուհի Մայտա Քիւրէճեանին ղեկավարութեան տակ։

Երեքշաբթի, 9 Օգոստոս

Տեղաւորուեցանք Արզնիի առողջարանը։

Երեքշաբթի, 16 Օգոստոս

Ծաղկաձոր գացինք Գրողներու Միութեան նախագահ Վարդգէս Պետրոսեանը տեսնելու։ Երեւան մեկնած էր։ Վաղը, Հմայեակ Սիրասին թաղումը պիտի կատարուի։ Հեռաձայնով

պայմանաւորուեցանք որ ինքնաշարժը ղրկէ՝ Երեւան երթալով զինք տեսնելու համար:

Հինգշաբթի, 18 Օգոստոս

Վարդգէս Պետրոսեանը տեսնելու գացի իր գրասենեակը: Գիտեմ թէ Դեմիրճեանին մտերիմ է, ինչպէս՝ Նորա Յակոբեանը: Վերիվարոյ հետը ունեցայ այն զրոյցը, որ ունեցած էի Նորային հետ:

Ուրբաթ, 19 Օգոստոս

Նորապսակ Արտաւազդ եւ Սիլվա Մելքիսէթեանները իրենց ազգականներուն եւ Խրլոբեաններուն հետ այցի եկան մեզի: Զարենցաւանի մօտ, Երեւան-Սեւան մայրուղիին վրայ, ճաշի գացինք նշանաւոր Փայլակին ճաշարանը: Նշանաւոր ըսի, անոր համար որ մաֆիայի «կարող» ղեկավար մը եղած է Փայլակը, որուն ոճիրներուն եւ չարաշահումներուն շարքը երկար է: Իշխանութիւնները ի վերջոյ կարողացեր են զինք ձերբակալել ու բանտին մէջ մահացեր է: Ժողովուրդը «Փայլակ» անունը կու տայ ճաշարանին՝ իր զգուանքը արտայայտելու համար, քանի որ Փայլակը իր զոհերուն դիակները հոս կը թաղէ եղեր: Այս մաֆիական խումբին մասին ժամանակին յօդուած մը երեւցած էր «Զարթօնք»ի մէջ, «Խորհրդային Հայաստան»էն արտատպելով:

Շաբաթ, 20 Օգոստոս

Հաճելի անակնկալ եւ ուրախութիւն մեզի համար: Ռոմէնին հայրը՝ Կոզմօ Կոզմոյեան, իր տիկնոջ հետ այցելեց մեզի: Գիտութեան ուսուցիչ է: Մարդկայնական զգացումներով լիացած՝ պարկեշտութեան, համեստութեան, հայրենասիրութեան տիպար մըն է: Հօրը հարազատ պատկերն է Ռոմէնը:

Կոզմոյին մասին «Խորհրդային Հայաստան»ի մէջ յօդուած մը կար իր նոր հրատարակած գիրքին շուրջ: Առի որ արտատպենք «Զարթօնք»ի մէջ: Այդ առթիւ նկար մը ուզեցի Կոզմոյէն, մերժեց: Ահա՛ համեստութիւնը:

Երեքշաբթի, 23 Օգոստոս

Արզնիի առողջարանը յաճախ կը հանդիպինք Աբրահամ Աբրահամեանին եւ իր ռուս կնոջ, որ անգլերէն գիտէ: Մեծ գիտնական է, գիւտարարի միտքով օժտուած: Խարքով զինուորական հետախուզութեան բաժնին մէջ գիտաշխատող

եղած է: Լաւ գործ, կեանքի լաւ պայմաններ ձգեր Հայաստան եկեր է՝ հայրենասիրութենէ տարուած: Կը դասախօսէ Բազմարուեստից Հիմնարկը: Լենինի Հրապարակին երգեցիկ գունաւոր շատրուանները իր մտայղացման արդիւնքն են: Իր հնարած սարքերը խորհրդային հանրապետութիւններ կը գնեն. արտասահմանէն ալ ապսպրանքներ կ'ունենայ:

Տրուած ըլլալով որ մանաւանդ արաբական երկիրներէ շատ ապսպրանք կրնար ունենալ (սենեակի մէջ իսկ երգեցիկ շատրուան հաստատելու սարքեր հնարած էր), խորհեցայ որ Հայաստանի մէջ լաւ պիտի ըլլար արտադրամաս մը հիմնել եւ արտահանումներ կատարել: (Այս մասին աւելի ուշ շփումներ ունեցայ պատասխանատուներու հետ, բայց ապարդիւն:)

Ուրբաթ, 26 Օգոստոս

Սեւանի ափին, գողտրիկ ճաշարանի մը մէկ սենեակին մէջ Խրլոբեաններուն հետ նշեցինք Անժէլին եւ իմ ամուսնութեան 38-ամեակը:

Երկուշաբթի, 29 Օգոստոս

Ցաւալի երկու լուր ստացանք- Պէյրութ մահացած է Ռաֆֆի Կոստանեանը. կռիւներու պատճառով փակուած է Պէյրութի օդակայանը:

Կիրակի, 4 Սեպտեմբեր

Էջմիածին ենք: Վեհափառը յայտնած էր թէ Սիլվային մօրը եւ նոր մահացած Ասատուր Մնացականեանին հոգեհանգստեան արարողութիւնը պիտի կատարուի:

Պատարագէն ետք, շուրջ 35 հոգի հաւաքուեցանք Վեհափառին մօտ: Մնացականեանին հետ կապուած յուշ մը պատմեց մեզի Վեհը: Մնացականեանը եւ շուրջ հազար հայ զինուորներ գերի ինկած էին ու տարուած Ռումանիա, ուր Վազգէն Կաթողիկոսը Առաջնորդ էր այն ատեն: Ռումանահայութիւնը մասնաւոր աշխատանքով եւ Առաջնորդին դիմումներով յաջողած էր արտօնութիւն ձեռք բերել որ գաղութը սնունդով եւ այլապէս օգնէ գերիներուն: Այս գծով օգտակարութիւն ունեցած էր մեծ զօրավարի մը կինը, որ Ռումանիոյ մէջ կորսուած հայ գաղութի մը շառաւիղներէն էր:

Պատերազմի յաղթական աւարտէն ետք, Ասատուր Մնացականեանը, որ բանակային լրագրող էր, կու գայ Վազգէն Վեհափառին մասնաւոր շնորհակալութիւն յայտնելու եւ կը

յայտարարէ. «Եթէ չըլլար Վազգէն Առաջնորդը, հայ գերիներու ոսկորները հող պիտի դառնային Ռումանիոյ մէջ, մինչդեռ շնորհիւ ռումանահայ գաղութին՝ իրենք վերադարձան խորհրդային բանակ ու բաժին ունեցան յաղթանակի կերտման մէջ»:

Ճաշէն առաջ, այցելեցինք Ալեք եւ Մարի Մանուկեան Գանձատունը: Վեհը դարձեալ կրկնեց թէ ինք շատ աւելի դրամ ծախսած է շէնքը աւարտելու համար, քան ինչ որ տուած է Ալեք Մանուկեանը:

Շաբաթ, 10 Սեպտեմբեր

Գահիրէէն ՌԱԿ-ի գործունեայ ղեկավար ընկեր Նորայր Տէօվլէթեանը եկած ու դուստրը բերած էր համալսարան տեղաւորելու: Տեղեկութիւններ տուաւ Եգիպտոսի մեր կուսակցական գործերուն մասին: Յայտնեց թէ Գահիրէի խորհրդային դեսպանատան թիւ երկու մարդը՝ դիւանագէտ Նորիկ Շահնազարեան, կը վարէ դեսպանատան գործերը Սատաթի՝ հրեաներու հետ դաշինք կնքելուն հետեւանքով Խ. Միութիւն-Եգիպտոս պաշտօնական յարաբերութիւններու խզումէն ասդին:

Հնչակեանները Գահիրէի մէջ եւս, ինչպէս ամէն տեղ, մեզ դժուարութեան մատնող քայլեր կ'առնէին եւ կը բարդացնէին մեր ճակատի գործերուն բարւոք ընթացքը:

Նախկին եգիպտահայ եւ ներկայիս Լոս Անճելըս բնակող գեղանկարիչ Բիւզանդ Կոճամանեանը հրաւիրուած էր Երեւանի մէջ ցուցահանդէս սարքելու: Անոր համակրելի կինը՝ Շաբէ, ՌԱԿ-ի շարքերուն մէջ էր: Բիւզանդը եղած է գեղանկարիչ Յակոբ Յակոբեանին ուսուցիչն ու քաջալերողը, երբ ան դեռ Եգիպտոս կը բնակէր, Հայաստան ներգաղթելէ առաջ: Մոսկուայի մաքսատան մէջ շատ նեղութիւն էին տուած Բիւզանդին. նոյնիսկ նկարներու շրջանակները քանդած էին: Հոս զայրոյթս թափեցի Համազասպեանին վրայ, ըսելով թէ Մոսկուայի մէջ Կոմիտէն ներկայացուցիչներ ունի, որպէսզի իր հիւրերը դիմաւորեն եւ նման ընդվզեցուցիչ միջադէպեր չպատահին: Այս քանիերորդ անգամն է որ Կոմիտէին կողմէ հրաւիրուողներ կ'ենթարկուին անմարդկային վերաբերումի:

Յակոբ Յակոբեանը իր ձեռքերով զետեղած էր նկարները պատերուն վրայ: Կոճամանեանին գործերը արժանացան ընդհանուրի գնահատանքին:

Կոճամանեանները առաջին անգամ է որ կու գային

Հայաստան: Այս առթիւ Շաֆէն իր ճիգերով գտած էր Բիւզանդին բրոջ ընտանիքը, որուն պատմութիւնը հետաքրքրական էր ռուսացման առումով: Բիւզանդին բրոջ երեք զաւակները վերջին պատերազմի ընթացքին Ղրիմէն գաղթած են միչեւ Սիպերիա: Շատ նեղութիւններ կրած են: Յաջողած են բարձրագոյն կրթութիւն ստանալ եւ դառնալ որակաւոր ճարտարապետներ ու հասնիլ պատուաբեր դիրքերու: Փոքրերնին՝ Վարդան, մասնաւոր արձակուրդ առնելով եկած էր Երեւան: Ամէն ժամ Բիւզանդին ու Շաֆէին հետ էր: Հայու արիւնը կ'եռար մէջը: Թարգմանով կը խօսէր եւ գլուխն ու սիրտը ցոյց տալով «հայ, հայ» կ'ըսէր կարմրելով: Մեծը Երեւան փոխադրուած էր արդէն շինարարական գործերով:

Անցեալ տարի, երբ Դեմիրճեանին հետ կը հանդիպէինք ՌԱԿ-ի ներկայացուցիչներով, հարց բարձրացուցած էինք թէ Խորհրդային Միութեան տարածքին կան «ներքին գաղութներ», ուր հայեր կ'այլասերին, կը ձուլուին առանց հայկական վարժարանի: Դեմիրճեանը մերժեր էր որ «ներքին գաղութներ» գոյութիւն ունին: Անշուշտ զուտ օրինական մօտեցում էր իրը, բանի որ բոլորն ալ Խորհրդային Միութեան քաղաքացիներ էին, ազգային պատկանելութիւնը կարեւոր չէր. բայց այլ է իրական կեանքը...: Մանասէրեանն ալ այդ առթիւ անճոռնի պատասխան մը տուած էր. «Եթէ հայերէն կ'ուզեն սորվիլ, թող Հայաստան գան»:

Կիրակի, 11 Սեպտեմբեր

Վեհափառը փափաքած էր որ կէսօրուան ճաշը Էջմիածնի մէջ իր ու վանքի ուսանողութեան հետ միասին ընենք:

Ճաշէն ետք, Անժէլն ու ես մնացինք Վեհարանին մէջ սուրճի: Ներկայ էին նաեւ Սիրոն Մանուկեան եւ Ոսկան Գալֆաքեան սրբազանները: Ազգային-եկեղեցական հարցերու մասին ունեցանք ընդհանուր խօսակցութիւն:

Երեկոյեան, ընթրիքի էինք նոր «որդեգրած» աղջկանս՝ Մարինա Թովմասեանին տունը: Ամուսինը՝ Կոստի Մելքոնեան, պատուական գիտնական մըն է յաղթանդամ մարզիկի կազմուածքով: Հայաստանի մէջ երկու գիտական հաստատութիւններ կան ճշգրիտ սարքեր արտադրող: Անոնցմէ մին ուղղակի կապուած է Մոսկուայի եւ անոր տնօրէնն է Կոստին: Մտերմիկ զրոյց մը ունեցանք ազգային եւ հայրենասիրական հարցերու շուրջ:

Չորեքշաբթի, 14 Սեպտեմբեր

Օդանաւի օր է, բայց տակաւին փակ է Պէյրութի օդակայանը։ Մտահոգ եմ. կրնայ երկար տեւել այս վիճակը։

Լեռնային կուիւներուն մէջ Ուալիտ Ճումպլաթի գլխաւորած տիւրզիներուն դիրքը զօրաւոր է։ Անոնք օժանդակութիւն կը ստանան թէ՛ Սուրիայէն եւ թէ Իսրայէլէն։ Քրիստոնեաները չեն կրնար դիմանալ։ Շուրջ տասը օր առաջ Փաղանգաւորները մեծ կորուստներու ենթարկուած էին Պհամտունի եւ Ալէյի շրջաններուն մէջ ու հեռացած էին՝ լիբանանեան բանակին յանձնելով Սուք էլ Ղարպի իրենց դիրքերը։ Տիւրզիները իրենց յարձակումները կը շարունակէին բանակին վրայ. սակայն ամերիկեան նաւատորմիղի մեծագոյն մարտանաւերէն «Նիւ Ճըրզի»ն, որուն թնդանօթները մէկուկէս թոն կշռող ռումբեր կ'արձակեն ծովէն դէպի լեռները, պաշտպանութեան հասաւ քրիստոնեայ բանակի դիրքերուն։

Հինգշաբթի, 15 Սեպտեմբեր

Վազգէն Վեհափառը հետաքրքրուեցաւ թէ որեւէ բանի կարիք ունի՞նք։ Շնորհակալութիւն յայտնեցինք իր ուշադրութեան համար։

Յասմիկ Աւետիքեանը տուաւ Պէյրութէն լուրեր, որոնք յուսադրիչ չէին՝ շարունակուող սաստիկ բախումներու պատճառով։

Երեկոյեան, թատրոն գացինք։ Հոն հանդիպեցայ ՀԵԸ-ի նախկին ղեկավարներէն Եռնովք Պալիքեանին՝ մեր բնակարանը շինող երկրաչափը, որ Նայճէրիա կ'աշխատէր եւ կնոջ ու զաւակներուն հետ հայրենիք եկած էր այցի։ Մեծապէս գոհացում գտած էր եւ ուրախ էր ամէն բանի համար։ Հայրենիքի վերելքով խանդավառ էր։

Ուրբաթ, 16 Սեպտեմբեր

Գիշերը, Վեհափառին գացինք ճաշի։ Հոն էր նաեւ Ժընեւ բնակող յայտնի Շէլլէֆեանը, որ ժամանակին Պոլսոյ մէջ պետական երեսփոխան եղած էր։ Բարեկամ ըլլալով Մենտերէսին, անոր անկումէն ետք խոյս տուած էր Զուիցերիա։ Ժընեւ գործօն դեր վերցուցած էր ազգային-եկեղեցական իշխանութեան մէջ։ Մարդամօտ են թէ՛ իր ազնիւ տիկինը եւ թէ՛ ինք։ Դրկից ենք պանդոկը։

Շաբաթ, 17 Սեպտեմբեր

Աւետիքեաններուն կնքահայր Երուանդ Մելքոնեանը եկաւ գանգատելու եւ յայտնելու թէ մերժած է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը վերադառնալ ուսուցանելու, քանի որ չէին արտօնած որ կինն ու զաւակները հետը գտնուին: Համազասպեանը խոստացեր էր ինծի որ պիտի կարգադրէր հարցը...: Ճարպիկ ու գործնական երիտասարդ մըն է ան: Իր ինքնաշարժով Անժէլը տարաւ հանրախանութ, որ ինծի համար բուրդ գնէ եւ ձորձկոն մը հիւսէ: Ձմրան ցուրտերը պիտի սկսին. յոյս չկայ որ Պէյրութի օդակայանը շուտով բացուի:

Գիշերը դարձեալ թատրոն գացինք. այս անգամ Պարոնեանին հեղինակած մէկ ներկայացումն էր:

Կիրակի, 18 Սեպտեմբեր

Հակառակ Կիրակի ըլլալուն, սովորական աշխատանքային օր է: Երբեմն Կիրակի օրերն ալ կ'աշխատցնեն ժողովուրդը, որպէսզի տօնական օրերու առթիւ տրուած արձակուրդներուն բացը գոցուի: Անշուշտ վրան բաց գաղտնիք մըն է թէ շատ քիչ է թիւը աշխատաւորներու որ գործ կ'արտադրեն: Մեծագոյն մասը կը բացակայի. իսկ եթէ ներկայ են մարմնով՝ միտքով ուրիշ տեղ են...: Կը պատահի որ յաճախորդը խանութ մտնէ եւ վաճառորդուհին նստած տեղէն բնաւ չելլէ: Թող յաճախորդը սպասէ, որո՛ւ հոգը...:

Շաբաթ, 21 Սեպտեմբեր

Զաւէնն ու Շաբէն վերադարձան Դիլիջանէն: Զաւէնին ատամնաբոյժ եղբայրը Գանատա մահացեր էր եւ Կոմիտէն խնդրեր էին որ լուրը ես հաղորդեմ Զաւէնին: Մեծ յուզումով դիմաւորեց բոթը:

Գիշերը, Կոմիտասի համերգադահլիճը գացինք. ինքնատիպ ճարտարապետութեամբ կառուցուած գողտրիկ շէնք մը: Հայկական հին գործիքներով 12 երաժիշտներ հին եկեղեցական երաժշտութիւն հրամցուցին մեզի: Հետաքրքրական էր նշմարել թէ ներկաներուն մեծ մասը երիտասարդ սերունդէն էր:

Նուագահանդէսէն ետք, Յասմիկին հետ գացինք Վերային: Հոն էին Պէյրութէն եկած տնօրէններն ու դասատուները. մեր կողմէ՝ Հանրի Ուրֆալեան եւ Անժէլ Ճանճանեան, հնչակեաններէն՝ Մանուէլ Ադամեան, Պեպօ Սիմոնեան, Գնդունի, ապա նաեւ Թոչնոց Բոյնի տնօրէնն ու Փալանճեան Ճեմա-

բանէն ուսուցչուհիներ:

Ուրբաթ, 23 Սեպտեմբեր

Երուանդ Մելքոնեանը եկաւ յայտնելու թէ Համազասպեանը զինք համոզեր է եւ կը մեկնի Կիպրոս:

Ճաշի ենք Վեհափառին մօտ: Հոն են Շէլլէֆեանները եւ բարերար Յակոբ Թօփալեանը, որ Ժընեւի հայոց եկեղեցին կառուցել տուած է: Տիկին Զաքրին եղբայրն է: Թօփալեանը ծերացած էր, գաւազանով կը քալէր. օտար կին մը բերած էր հետը իբրեւ հոգածու: Երբ կ'ըսէի թէ ան համեստ է եւ երկար ատեն չէր բացայայտած թէ իր ծախսով կառուցուած է եկեղեցին, օտար կինը ըսաւ թէ ան տակաւին կարեւոր գումարով հիմնադրամ մը հաստատած է, որպէսզի անոր եկամուտով հայ երիտասարդներ ուսում ստանան եւրոպական համալսարաններու մէջ[98]:

Միւոնիոքհնէքի տարի էր: Հրաւիրուած հիւրերուն մէջ կային ՀՅԴ-ի անդամներ, երկու հոգի Պուենոս Այրէսէն, մէկ հոգի Միլանոյէն, երեք հոգի Պաղեստինէն, երկու հոգի Յունաստանէն՝ ընկերներ Յովսէփ Իզմիրլեան եւ Ստեփան Եագուպեան: Ամերիկայէն ու Գանատայէն ծանօթ դէմքեր չկային: Ֆրանսայէն եկած էին ձախ թեւումով մարդիկ, բացի մեր ընկեր Ներսէս Պետրոսեանէն, որ Սերովբէ Սրբազանին դիւանապետն է:

Ասոնցմէ զատ, եկած էին՝ Գահիրէէն Փոլ Քիլիճեանը, որ կը կարծէ թէ կրնայ Վազգէն ու Խորէն Կաթողիկոսները հաշտեցնել, եւ Զինչինեան Սրբազանը. Ամերիկայէն Թորգոմ եւ Վաչէ սրբազանները, Գանատայէն Վազգէն Վրդ. Քեշիշեանը եւ ընկերներ Վահէ Քեթլին ու Հրաչ Պոյաճեանը. Աւստրալիայէն Աղան Եպս. Պալիոզեանը:

Կիրակի, 25 Սեպտեմբեր

Միւոնիոքհնէք: Հսկայ բազմութիւն մը ողողած է էջմիածնի վանքը՝ պարիսպներէն ներս ու դուրս: 75,000-ի կը հասնի ամբոխը: Մեծ շուքով կը կատարուի հոգեպարար արարողութիւնը:

Մայր Տաճարին առջեւ, մասնաւոր շինուած բեմի մը վրայ, զետեղուած է պատմական թանկագին կաթսան, որուն մէջ Վազգէն Վեհափառը կ'օրհնէ միւոնը՝ եկեղեցականներով շրջապատուած:

Օտար բարձրաստիճան եկեղեցականներ առաջին շար-

ֆին բազմած՝ մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին։

Երեկոյեան, Զեֆիճեանին ղեկավարութեամբ «Ալմաստ» օփերան վայելեցինք։ Ճոխ զգեստաւորում. խիստ տպաւորիչ բեմայարդարում. խաղարկութիւնն ալ առաջնակարգ։

Երկուշաբթի, 26 Սեպտեմբեր

Առտու, Վեհափառին առաջնորդութեամբ բոլոր պաշտօնական հիւրերով մեկնեցանք Մեծ Եղեռնի յուշարձանը։ Հոգեպարար արարողութիւն. աղօթք ու շարական։

Ապա բարձրաստիճան եկեղեցականներու խումբն ու փոքրաթիւ աշխարհականներ գացինք համակրելի գիտնական Վարչապետ Ֆատէյ Սարգսեանին այցի։ Ան օրուան պատշաճ գեղեցիկ ճառ մը խօսեցաւ։ Ֆրանսայէն աշխարհական մը շնորհակալութեան խօսք արտասանեց այս պատիւին համար։

Հրաժեշտի պահուն, դիտմամբ վերջին մօտեցողը եղայ Վարչապետին, որպէսզի կարենանք խօսիլ։ Երբ յայտնեցի թէ տակաւին երկու օր առաջ խօսած էի իր կորովի տեղակալ Եուրի Խոճամիրեանին հետ սփիւռքահայ նորանոր բարեբարքներ գտնելու մասին, որպէսզի զարկ տրուի մայր հայրենիքի արդիւնաբերութեան եւ նորատեսակ ապրանքներ արտադրուին, եւլն., շնորհակալութիւն յայտնեց եւ ըսաւ թէ Խոճամիրեանին հետ զրոյցիս արձանագրութիւնը արդէն հասած է իրեն եւ մեծ հետաքրքրութեամբ ու գոհունակութեամբ հաղորդ դարձած է նշումներուս։ Վստահեցուց թէ ամէն բան ժամանակին կը կատարուի։

Այնուհետեւ, գացինք «Հրազդան» պանդոկ, որուն շքեղ սրահին մէջ ի պատիւ Վեհափառին եւ իր հիւրերուն ճաշկերոյթ մը սարքած էր Եկեղեցական Գործերու Պետական Խորհուրդի նախագահ Ռուբէն Պարսամեանը։ Հոն էին Զոն Կիրակոսեանը, Համազասպեանը, Նորա Յակոբեանը, Լեւոն Մանասէրեանը, Շնորհք Պատրիարքը, այլ բարձրաստիճան եկեղեցականներ եւ Անթիլիասի ներկայացուցիչը։ Աշխարհա-կաններէն միայն ինծի խօսք տրուեցաւ։ Շեշտեցի թէ սփիւռքահայրենիք կապերու ամրապնդման եւ սփիւռքահայութեան գոյապահպանման մէջ շատ մեծ տարողութիւն ունի Վազգէն Վեհափառին կատարած գործը։ Մաղթեցի որ խաղաղութիւն տիրէ աշխարհի վրայ, որ հայութիւնը իր շինարար եւ օգտակար գործը կարենայ շարունակել. համերաշխութիւնը դառնայ տիրապետող եւ թուրքերու աշխարհագրական դիրքը չօգտագործուի այլեւս։

Իր փակման խօսքին մէջ, Պարսամեանը իր լրիւ համակարծիք ըլլալը յայտնեց տեսակէտներուս:

Երեքշաբթի, 27 Սեպտեմբեր

Այսօր վերջին օրն է պաշտօնական հանդիսութիւններուն, որոնք տեղի կ'ունենան միւռոնօրհնէքի, ինչպէս նաեւ Վեհափառին ծննդեան 75, քահանայագործման 40 եւ կաթողիկոսացման 28 ամեակներուն առթիւ:

Էջմիածին կը հասնինք դժուարութեամբ: Ամբոխը կը ստիպուի ինքնաշարժները թողուլ Ս. Հռիփսիմէի մօտ եւ քալել դէպի վանք: Մեր ինքնաշարժը Վեհարանին կը մօտենայ ետեւի դուռնէն:

Տեղ գրաւած ենք Վեհափառին գահին ճիշդ ետեւը, Համազասպեանին ու ֆրանսացի հայագէտ Ժան Փիէր Մահէին միջեւ: Վերջինը վայելուչ երիտասարդ մըն է, որ լաւ հայերէն կը խօսի ու կը դասաւանդէ Ֆրանսայի մէջ:

Հանդիսութիւնը կը սկսի Ներսէս Սրբազանին կողմէ ընդարձակ տեղեկագրի մը ընթերցումով՝ Վեհափառին օրով կատարուած հոգեւոր ու շինարարական աշխատանքներուն շուրջ: Կային տնտեսական ծանօթութիւններ եւս եւ կը նշուէր թէ ցարդ ձեռնադրուած են 43 եպիսկոպոսներ:

Օտար եկեղեցականները այս առթիւ շնորհաւորեցին եւ խիստ արժէքաւոր նուէրներ տուին Վեհափառին:

Ընդմիջումէ մը ետք, որու ընթացքին ճոխ սեղանի շուրջ կերուխում կատարուեցաւ, սկսաւ գեղարուեստական յայտագիր մը, որուն չկրցանք մնալ: Շէլլէֆեաններն ալ մեր հետ առնելով Թելման Յարութիւնեանենց պէտք էր երթալ:

Շէլլէֆեանը կարգադրած էր որ Զուիցերիոյ պատկերասփիւռի թեքնիք խումբը գար նկարահանելու արարողութիւնները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի տեսարժան վայրերը՝ ժապաւէնը տարածելու համար Եւրոպայի մէջ: Սակայն մեր անբախտ ժողովուրդը անգամ մը եւս պիտի տուժէր միջազգային միջադէպէ մը: Խորհրդային երկինքի մէջ թռիչք կատարող քոռէական օդանաւ մը լրտեսութեան մէջ կասկածուելով վար առնուած էր եւ անոր 269 ուղեւորները մահացեր էին: Միացեալ Նահանգները շարժման անցնելով շիկացուցեր էր միջազգային մթնոլորտը եւ եւրոպական օդանաւերուն արգիլուեր էր Խորհրդային Միութիւն թռիչք կատարել: Այս պայմաններուն տակ, պատկերասփիւռի խումբը չէր յաջողած գալ Երեւան:

Չորեքշաբթի, 28 Սեպտեմբեր

Գէորգ Խրլոբեանը զիս տարաւ Նոր Այնթապ, Այնթապի ինքնապաշտպանութեան յուշարձանի բացումին: Սփիւռքահայութեան նիւթական միջոցներով կառուցուած ժանեակի գործարանին կողքին զետեղուած էր յուշարձանը: Հոն հանդիպեցայ երիտասարդ դիւանագէտ Ռուբէն Սահակեանին, որ ժամանակին Մանասէրեանին տեղակալն էր եւ յետոյ շրջան մը Փարիզի խորհրդային դեսպանատան մէջ առաջին քարտուղարի պաշտօն վարած էր: Ներկայիս գիտաշխատող է Ակադեմիայի Պատմութեան Հիմնարկին մէջ:

Հինգշաբթի, 29 Սեպտեմբեր

Առտու, Յունաստանի մեր երկու ներկայացուցիչ ընկերները՝ Իզմիրլեան եւ Եագուպեան, եկան խնդրելու որ բարեխօսեմ Համազասպեանին մօտ, որպէսզի Յունաստանէն ալ ուսանողներ ընդունուին եւ գեղարուեստական խումբեր ղրկուին Աթէնք: Ձայնեցի Համազասպեանին, որ ընդունի զիրենք եւ ընդառաջէ իրենց: Ուրախ տրամադրութեամբ վերադարձան Կոմիտէէն, ըսելով թէ լաւ ընդունուած էին եւ Համազասպեանը խոստացեր էր ընթացք տալ խնդրանքներուն: Զգուշացուցի որ խոստումով չգոհանան եւ միշտ հետապնդեն:

Շաբաթ, 1 Հոկտեմբեր

Ընկերներ Քեթլին եւ Պօյաճեանը լայն տեղեկութիւններ տուին Գանատայի մէջ ՌԱԿ-ի եւ ԹՄՄ-ի գործունէութեան շուրջ:

Կէսօրին, ճաշի հրաւիրուած էինք Հայաստանի Նախագահի տեղակալ «Փոխարքայ» Յովհաննէս Պաղտասարեանին կողմէ:

Կիրակի, 2 Հոկտեմբեր

Այցի եկաւ մեր երիտասարդ ընկերներէն Վահագն Քիրիշճեանը, որ Պէյրութ հագուստեղէնի արհեստանոց մը ունի եւ ամուսնացած է Հայաստան ներգաղթած Եղիա Նաճարեանին դստեր հետ: Կը փափաքէր որ արտօնութիւն ձեռք բերէ իր զաւկին կնունքը Էջմիածնի մէջ կատարելու, մանաւանդ որ վանքի 80 ճեմարանականներուն հագուստ ուղարկած էր անցեալ տարի եւ կը խոստանար դարձեալ ուղարկել:

Եղիա Նաճարեանը բաւական արկածալի կեանք մը

ունեցած էր երբ դեռ Պէյրութ էր։ ՀՅԴ-ի դէմ գրքոյկ մը գրած էր[99] եւ կեղծած կարգ մը փաստաթուղթեր՝ ցոյց տալու համար թէ այդ կուսակցութիւնը միշտ դաւաճանած է հայրենիքին։ Հայաստան հաստատուելէ ետք, Ակադեմիա կ'աշխատէր եւ գիրք գրած էր Սուրիոյ եւ Լիբանանի մասին, ծանրանալով հայ գաղութին վրայ։

Կէսօրէ ետք, փոքրիկն Թանիա Քիրիշճեանը մը-կրտուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ, Մոմիկ Վարդապետին ձեռամբ։

Չորեքշաբթի, 5 Հոկտեմբեր

Վեհափառը մեզ հրաւիրեց մասնակցելու եկեղեցականներու ողջերթի ճաշկերոյթին։ Աշխարհական ըլլալով Պաղտատէն Հասրաթ Միքայէլեանն ու մենք էինք։

Հալէպէն ՀԲԸՄ-ի Շրջանակային Յանձնաժողովի ատենադպիր, իրաւաբան Դոկտ. Ռուբէն Պօղոսեանը եկած էր։ Կը հետաքրքրուէր Վահրամ Մավեանին թափուր մնացած պաշտօնով։ Բացատրեցի թէ իրեն յարմար պաշտօն մը չէր բարոյական ու նիւթական առումներով։ Վահրամը իր անձին համայքով արժեցուցած էր պաշտօնը։ Ամէն պարագայի, թելադրեցի որ նամակ մը գրէ Ռոպէր Կիւլպէնկեանին եւ տեղեկութիւն ուզէ վճարման մասին։

Զօրի Բալայեանին հեռաձայնեցի։ Շատ է թիւը մարդոց, որ կը նային բայց չեն տեսներ։ Զօրին հակառակն է։ Հազիւ նստած, կէս աչքով ամէն բան կը տեսնէ ու կը դատէ։ Շատ արագ կ'աշխատի միտքը։ «Ղարդ կեաւուր», հայ ողնուծուծով։

Զօրիին տան մէջ մտերմիկ ու համարձակ զրոյց մը ունեցանք։ Ղարաբաղն է իր մտածումներուն կեդրոնը։ Կը հաւատայ որ պիտի իրականանայ իր, այսինքն հայոց երազը՝ Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու։

Դէպի պանդոկ վերադարձի ճամբուն վրայ, ընդարձակ պուրակ մը կար։ Զօրին կանգնեցուց ինքնաշարժը եւ իջանք ու քալեցինք դէպի խումբ մը, որոնց մէջ էր Զոն Կիրակոսեանը։ Խումբի անդամները գիշերային պտոյտ եւ զրոյց ընելու սովորութիւն ունին եղեր։ Թէ՛ մարզանք կ'ըլլայ եւ թէ՛ խորհրդածութիւն ազգային հարցերու շուրջ։

Կիրակոսեանը զիս ներկայացուց իբրեւ ղեկավարը ՌԱԿ-ի, որ իր ծննդեան օրէն առանց շեղումի կը շարունակէ իր հայրենասիրական գործը։ Բոլորով շրջապատեցին զիս եւ հարցումներու տեղատարափ մը սկսաւ Լիբանանի հայ գա-

ղութիւն մասին։ Զինուորական բարձրաստիճան սպաներ ու պետական գործիչներ էին։ Մեղմ որ անունները չպահեցի միտս։

Ուրբաթ, 7 Հոկտեմբեր

Բացառիկ օր մը, որ միշտ պիտի մնայ յիշողութեանս մէջ։ Ցաճախ յիշած եմ պատմական իմաստալից աւանդավէպը՝ թէ Արագածի բարձունքին, փոքր լիճի մը վրայ, առանց պարանի կախուած է Լուսաւորչի կանթեղը, որ լոյս կը սփռէ աշխարհով մէկ ցրուած հայութեան։ Մեծ փափաքս էր տեսնել լիճը։ Եւ ահա, առիթը կը ներկայանար։

Փոխ-Նախագահ Պաղտասարեանին տրամադրած ինքնաշարժով բարձրացանք Արագածի կատարը։ Ճամբան ոստիկաններ բարեւի կը կենային մեզի՝ տեսնելով ինքնաշարժին թիւը։

Գագաթին մօտ, ճամբան կը դառնար օձապտոյտ, կարենալ բարձրանալու համար աւելի քան 3300 մեթր։ Երկնագոյն փոքր լիճը մաքուր հայելիի նման կը փայլէր։ Կարելի էր տեսնել անոր յատակը։ Ջուրի երկու նեղ շերտեր բաւական երկար ուղղանկիւն մը կը կազմեն, կարծես երկրաչափի մը կողմէ շինուած ըլլայ լիճը։ Շուրջը, ամէն կողմ ձիւն։ Ձիւնին ներքեւէն ու լիճին կապոյտը իւրայատուկ ցոլքով կը թափանցէին աչքերէս ներս՝ հասնելու համար ուղեղիս մտածողութեան սահմանին։ Խոկումներու մէջ մխրճուելու վրայ էի, երբ վարորդը մատնացոյց ընելով մօտակայ ընդարձակ շէնքը, յայտնեց թէ Ալիխանեան եղբայրներու կողմէ հիմնուած տիեզերական ճառագայթներու ուսումնասիրութեան կեդրոնն է։

Երիտասարդ գիտնականներ սիրով ընդունեցին մեզ եւ իրենց աշխատանքին մասին բացատրութիւններ տուին։ Տեսայ լոյսը տարրալուծող գործիքները։ *Ֆոթոն* մասնիկները կը զատէին ճառագայթներէն եւ կ'ուսումնասիրէին անոնց ուժականութիւնը։ Տիեզերական ճառագայթներու ուսումնասիրութիւնը արդի գիտութիւն մըն է, որուն ռահվիրաները եղած են Ալիխանեան եղբայրները ո՛չ միայն Հայաստանի, այլեւ ամբողջ աշխարհի մէջ։

Շեղեցայ։ Գիտական կնճիռներու մէջ ինկայ։ Կը նախընտրէի մնալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կանթեղի լոյսին խորհուրդին մէջ։ Հաւատքի եւ յոյսի ներշնչող ճառագայթներ՝ որ մնանք հաւատարիմ մեր նախնիներուն, պահենք մեր

աւանդավէպերը, որ տարօրինակ կերպով միշտ լոյսի, լուսաւորութեան շրջագիծի մէջ կը պահեն մեզ։ Երկու հազար տարիներէ ի վեր նման լոյսերով կը սնանին մեր հոգիները։

Երբ Ամերիկեան Համալսարան կը դասախօսէի եւ տիեզերական ճառագայթի մասին կը խօսէի, հպարտութեամբ կը հաղորդէի թէ Արագածի գագաթին Ալիխանեան գիտնականները մեծ ներդրում կատարած էին։

Մեզի բացատրութիւններ տուող երիտասարդ գիտնականներուն, որոնց սփիւռքի նկատմամբ հետաքրքրութիւնը յատկանշական էր, ըսի.

– Մեր մեծ բանաստեղծ Վահան Թէքէեանը ըսած է. «Օդի, ջուրի, հացի նման՝ մենք պէտք ունինք հպարտութեան»։ Դուք, երիտասարդ գիտնականներդ, պէտք է որ հասնիք կատարին, դառնաք գիտարարներ, որպէսզի մեզի տաք միշտ հայ ըլլալու հպարտութիւնն ու դիւրացնէք հայապահպանումի մեր դժուարին գործը։

Կը մտածեմ, արդեօք մարգարէութի՞ւն էր երբ մեր նախահայրերը յղացեր էին Լուսաւորչի կանթեղին աւանդավէպը, գուշակելով որ Արագածի գագաթը պիտի վերածուէր արդիական գիտութեան լոյսի կեդրոնի մը...։

Վերադարձին, անցանք Վեհափառին ամարանոցին մօտէն, որ Հայկ Գավուքճեանին նուիրատուութեամբ՝ Վազգէն Ա.ի շինարարական իրագործումներէն մէկն է։

Արձակուրդ ըլլալուն, Բիւրականի աստղադիտարանը չգացինք։ Գլխաւոր ճամբէն մօտ հինգ քմ. հեռու, բարձունքի մը վրայ բազմած էր Ամբերդի գողտրիկ եկեղեցին, երկու խորունկ ձորերու մէջտեղ բարձրացող լերան մը վրայ։ Միշտ նոյնն է եղած մեր նախնիներուն տառապալից կեանքը։ Ապաստանած են լեռներու կատարը, անհասանելի մնալու համար թշնամիներուն, եւ հոն ճգնելով իրենց աչքերուն եւ միտքին լոյսը դրոշմած են մագաղաթներու վրայ՝ մեր մշակոյթը զարգացնելու համար։

«Արմենիա» հանդիպեցանք Ալեք Մանուկեանին աղջկան՝ Լուիզին, որ իր երիտասարդ մանչին հետ եկած էր։ Գարեգին Վարդապետը կ'առաջնորդէր զիրենք։ Տպաւորութիւնը հարցուցի։

– Marvellous! Much, much more than I could imagine,– ըսաւ։

Շաբաթ, 8 Հոկտեմբեր

Կիպրոսէն եկած էր Վարուժան Պետիկեանը։ Ինք ու

կինը՝ Սօսին, Ամերիկեան Համալսարանին մէջ աշակերտած են ինծի։

Երեկոյեան տեսանք «Անուշ» օպերան։

Երկուշաբթի, 10 Հոկտեմբեր

Եդուարդ Յովհաննիսեան կոչուած դաւաճան հայրենադաւը յօդուած մը գրած է ՀՅԴ-ի մամուլին մէջ, զրպարտելով ի միջի այլոց Վեհափառն ու Ալեք Մանուկեանը։ Կաթողիկոսը շատ էր վիրաւորուած։ Ան ըսած էր, թէ իբր Մանուկեանին նուիրած կէս միլիոն տոլարը գրաւած է Հայաստանի պետութիւնը եւ Գանձատունը չէ կառուցուած վանքին մէջ։ Ոնրային նպատակներ կը հետապնդէ դաւաճանը.- սարսափեցնել Ալեք Մանուկեանը. հաւանական բարերարները զգուշացնել որ Էջմիածնի կամ Հայաստանի նուիրատուութիւն չընեն. խանգարել սփիւռք-հայրենիք յարաբերութիւնները։

Վեհափառը պաշտօնական հերքում տուած էր։ Մեր թերթերը զայն հրատարակեցին լայն մեկնաբանութիւններով ու մտրակելով Յովհաննիսեանը։ Վեհափառին ընդվզումը հասած էր այն աստիճանի, որ ինք անձամբ յօդուած մը գրած էր անոր դէմ։ «Մէկ շունչով գրած եմ», ըսաւ։ Միասին կարդացինք ու բանի մը կէտեր բարեփոխեցինք։ Կ'ուզէր որ շուտով մեր մամուլին մէջ հրատարակենք։ Դժբախտաբար Պէյրութի օդակայանը փակ կը մնար։ Կրցայ զայն ղրկել Գահիրէի «Արեւ»ին եւ Լոս Անճելըսի «Նոր Օր»ին, հրահանգելով անոր անմիջական հրատարակումը։

Այս նիւթը, ինչպէս նաեւ սփիւռքի մեր բոլոր թեմերուն վիճակը խորհրդակցութեան նիւթ եղաւ մեր հանդիպման ընթացքին։

Չորեքշաբթի, 12 Հոկտեմբեր

Փոխ-Նախագահ Պաղտասարեանը դարձեալ պետական ինքնաշարժը ղրկած էր որ Լենինական երթանք այս անգամ։ Հեռաձայնած էր որ Քաղխորհուրդի նախագահը լաւ ընդունելութիւն ցոյց տայ մեզի։

Երկու ժամէն հասանք հոն։ Քաղխորհուրդի նախագահ Էմիլ Կիրակոսեանը, յաղթանդամ մարդ մը, սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ։

Կարեւոր է յիշել որ Լենինական հասնելու համար, ճամբան անցանք Թալինէն։ Ճամբուն երկու կողմերը լրիւ խոպան. խոշոր հրաբխային քարերով ծածկուած դաշտեր աչ-

բրդ կտրածին չափ, եւ մեծ ու փոքր գիւղեր: Ցիշեցի երբ Սիլվան Պէյրութ եկաւ իբրեւ մեր հիւրը: Երուանդ Տեմիրճեանենց գացեր էինք ճաշի: Սիլվան հոն տեսաւ Սարգիսին աղջնակը՝ Թալինը, թաղուած փափուկ օրրանին մէջ: «Գիտէ՞ք որ Թալին կոչուած շրջանը ամենէն բարբարուտ, խոպան շրջանն է: Ի՞նչպէս Թալին դրած էք անունը աղջկան», ըսաւ Սիլվան: Ցիշեցի այս միջադէպն ու մտածեցի թէ հայրենասիրութեան հետեւանք է որ շատ ծնողներ Թալին դրած են իրենց դուստրերուն անունը, առանց գիտնալու թէ ի՞նչ տեսակ շրջան է ան: Կարեւորը հայկական հող ըլլալն է...:

1957-ին եղեր էի Լենինական: Լենինականը հիմնապէս փոխուած էր. ճամբաները, շէնքերը, ամէն ինչ նոր: Արդիական ճարտարարուեստի քաղաքի է վերածուած: Քաղխորհուրդի շէնքին առջեւ, քաղաքին կեդրոնը, կը տարածուի ընդարձակ հրապարակ մը, լաւ շէնքերով շրջապատուած: Ակնառու երեւոյթը այն է, որ գեղեցիկ, կոկիկ եկեղեցին հրապարակին համարեա մէջտեղը սիրուն ծաղիկի մը նման խունկի բոյր կը սփռէ: Հանդիպակաց կողմը, աւելի մեծ եկեղեցիի մը գմբէթը կը ցցուի վեր շուրջի շէնքերէն: Որոշում առնուած է քանդելու այդ շինութիւնները՝ եկեղեցին ալ բաց հրապարակին տիրապետութեան մասնակից ընելու: Սփիւռքէն եկողի մը համար շատ մխիթարական է պարզուող այս երեւոյթը:

Լենինականցին միշտ հպարտ է իր քաղաքով, որուն նմանը չկայ ամբողջ Արեւելքի մէջ: Լենինականցին այդ հպարտութեան կը միացնէ անխախտ հայասիրութիւն մը, յարգանք՝ մեր անցեալին, մշակոյթին, հոգիի փրկութեան տուներուն նկատմամբ:

Այցելեցինք Աւետիք Իսահակեանին բնակարանը՝ թանգարանի վերածուած:

Հետաքրքրական էր տեսնել Լենինականը, Հայաստանի երկրորդ քաղաքը: Բայց ես աւելի տարուած էի Թուրքիոյ սահմանին մօտիկ ըլլալու իրողութեամբ. կ'ուզէի դիտել կործանելի Թուրքիոյ գիւղերը: Շատ կը փափաքէի հասնիլ եզերքը Արփաչայ գետին, որ Հայաստանը կը բաժնէ Թուրքիայէն: 1957-ին գացած էի հոն. բայց այս անգամ հնարաւոր չէր մօտենալ զինուորական գօտիներուն, քաղաքական ծանր օրեր էին: Անոր փոխարէն՝ տեսայ տաղանդաւոր քանդակագործ Արա Սարգսեանին կերտած հսկայ, փառաւոր Մայր Հայաստան արձանը, որ շատ աւելի յաջող է Երեւանի արձանէն, եւ բլուրի մը վրայ բազմած՝ Թուրքիոյ կը նայի: Կը պատմուէր

թէ արձանին շինութեան օրերուն թուրքերը միշտ իրարանցումի մէջ եղած են՝ թէ ի՞նչ կը կատարուի հոն։

Մտանիք մանկապարտէզ մը։ Խիստ ճաշակաւոր փառաւոր կահոյքը եւ առողջապահական միջոցառումները մէջդ փափաք կ'արթնցնեն կրկին սկսելու մանկապարտէզէն...։ Բայց ո՛չ իմ մանկապարտէզս, որ անցաւ անձրեւներու տակ, բոպիկ քալելով աքսորի ճամբաներուն վրայ, այլ՝ սա՛ մանկապարտէզն։

Երեկոյեան, «Զարթօնք»ի արժանաւոր խմբագիր Յակոբ Աւետիքեանն ու իր մտերիմ ընկեր Պարոյր Աղպաշեանը Պէյրութէն օդանաւով հասան Երեւան ու եկան «Արմենիա»ի մեր սենեակը։ Մինչեւ կէս գիշեր ընտանեկան, կուսակցական, ազգային ու քաղաքական լուրեր։ Ցնցիչ ո՛չ մէկ նորութիւն։

Ուրբաթ, 14 Հոկտեմբեր

Եղանակը ցուրտ է. ձմրան հագուստ չենք առած հետերնիս։ Արսէն Եպս. Պէրպէրեանը մեզ տարաւ դերձակի մը մօտ։ Տնօրէնը հոն չէր։ Գացինք ուրիշ աւելի մեծ խանութ մը, ուր ապսպրեց որ երեք օրէն հագուստը պատրաստ ըլլայ։ «17 խանութներու տնօրէն եմ. բոլոր գործաւորներս քու տրամադրութեանդ տակ են», ըսաւ տնօրէնը։ Յետոյ պիտի իմանայի որ զինք «Մաֆիա» կը կոչեն։ Մինչ հոն էի, ընդհանուր ոստիկանապետը եկաւ այցելելու անոր։ Յիշեցի թէ Բալայեանին հետ Կիրակոսեանին խումբին հանդիպած ատենս ա՛ն ալ մաս կը կազմէր խումբին։

Սրբազանը զիս տարաւ «Արմենիա»ի մօտի դերձակատունը եւս։ Հոն էր տնօրէն Յարութիւն Ղազարեանը։ 1933-ին Մելգոնեանի մէջ աշակերտ եղած է։ Թէեւ ինձմէ դաս չէ առած, բայց լաւ կը ճանչնար զիս։ Առիթով մը սենեակս եկած ու պատմած էր թէ ինչպէս բոլոր աշակերտները կը սիրէին զիս։

Կիրակի, 16 Հոկտեմբեր

Մարինա Թովմասեանը՝ Բարձրագոյն Կրթութեան Նախարարութեան սփիւռքահայ ուսանողներու բաժնի վարիչ, ամուսինին հետ Դիլիջան, երաժիշտներու համալիրին մէջ հանգստանալու գացած էր։ ՌԱԿ-ի երեք ուսանող ձեւակերպումներու դժուարութիւն ունէին եւ հարկ էր տեսնել զինք։

Ընկերներ Գրիգոր Ատանալեանը եւ Սեդրակ Դաւիթեանը եկան որ միասին երթանք։ Գրիգորը կը վարէր ինք-

նաշարժը: Սեւանը անցնելէ ետք, մշուշ մը սկսաւ:

Դիլիջանի մէջ բաւական դժուարութեամբ կրցանք գտնել հետքը Մարինայի եւ ամուսինին: Մարինան գրկաբաց դիմաւորեց զիս: Անմիջապէս սեղան շտկուեցաւ: Այսպէս են հայաստանցիները՝ չափազանց հիւրասէր:

Մարինան խոստացաւ կարգադրել հարցերը եւ յարգեց խոստումը:

Չորեքշաբթի, 19 Հոկտեմբեր

Վերադարձ Պէյրութ:

Երբ հանրագումարի կը բերեմ Անժէլին եւ իմ այս այցելութիւնը, կը տեսնեմ թէ ան նախորդներէն կը տարբերի անով, որ այս անգամ ակամայ շուրջ երեք ամիս մնացինք հայրենիք, քանի որ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով փակ էր Պէյրութի օդակայանը:

Այսպիսով, առիթ ունեցանք այցելելու Արագածի գագաթն ու տեսնելու Լենինականը. վերանորոգելու բարեկամական կապերը Փոխ-Նախագահ Յովհաննէս Պաղտասարեանին հետ. մտերմանալու Մարինա Թովմասեանին եւ իր ընտանիքին հետ. վերահաստատելու հին ծանօթութիւնը զարմիկիս տղուն՝ Լեւոն Թովմասեանին աղջկան՝ Սոնիկին հետ. աւելի մօտէն գիտնալու թէ ի՞նչ կերպերով մարդիկ գործի կամ համալսարան կրնան ընդունուիլ. Վեհափառին եւ Թորգոմ Մանուկեան Սրբազանին հետ կարգադրելու Գանատայի նոր թեմին կազմութեան հարցը՝ անոր Առաջնորդ նշանակելով Վազգէն Վրդ. Քեշիշեանը. դասաւորելու Արսէն Եպս. Պէրպէրեանին արտասահման պաշտօնի կոչուելու պարագան Մեսրոպ Վրդ. Գրիգորեանին հետ:

ԺԷ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

25 Սեպտեմբեր - 26 Հոկտեմբեր 1985

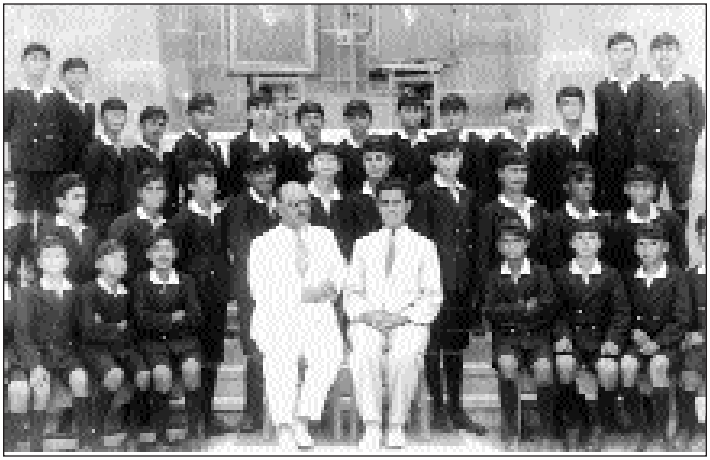

Փրոֆեսորը Մելգոնեան Կրթական Հաստատութենէն աշակերտներու եւ տնօրէն Գրիգոր Կիրակոսեանին հետ, Նիկոսիա, 1933:

Չորեքշաբթի, 25 Սեպտեմբեր

«Աէրոֆլոթ»ը դադրեցուցած էր դէպի Պէյրութ իր թռիչքը: Հալէպ պէտք էր երթալ Երեւան մեկնելու համար:

Վեհափառը Սեդրակեանններուն եւ մեզի հրաւէր տրուած էր ներկայ գտնուելու իր գահակալութեան 30-ամեակի հանդիսութեանց:

Զորսով ճամբայ ելանք ինքնաշարժով մը դէպի Շթորա եւ Պաալպէք: Զահլէէն դէպի Պաալպէք, գօտին ամբողջ սուրիական բանակին հսկողութեան տակ էր: Կային նաեւ Խոմէյնիին[100] համակիր զինեալներու գօտիներ: Մինչեւ սուրիական սահմանը, ո՛չ մէկ լիբանանեան հետք. ո՛չ զինուոր, ո՛չ դրօշակ, ո՛չ նկար: Հըզպալլահի[101] զինեալները կը ձգտէին Լիբանանը իսլամական հանրապետութեան վերածել եւ ամէն

կողմ Խոմէյնիին նկարներով լեցուցած էին: Անշուշտ կային նաեւ Սուրիոյ Նախագահ Հաֆէզ Ասատին նկարները:

Սահմանային խուզարկութենէն ետք, ամէն տաս քիլոմեթրը անգամ մը մաքսատան պաշտօնեաներ ինքնաշարժները կը կեցնէին ու վարորդներէն դրամ կամ ապրանք կ'առնէին իբրեւ կաշառք: Ոստիկաններուն աշխատավարձերը անբաւարար ըլլալուն՝ այսպիսով կ'օգտուէին...:

«Պարոն» պանդոկին մէջ անոր երկարամեայ պատասխանատու ընկեր Ալիշան Գարասարգիսեանը, որ Հալէպի ԹՄՄ-ի ղեկավարն է, սենեակներ վերապահած էր մեզի:

Գիշերը, ճաշի գացինք Տքթ. Ռոպէր Ճեպեճեանին: Ան մեծ թիւով հայաստանեան ժապաւէններ ունի: Ցուցադրեց Հայաստանի կարգ մը թերի կողմերը մատնանշող «Տեղում չի» ժապաւէնը:

Հինգշաբթի, 26 Սեպտեմբեր

Բարի, հայրենասէր ու էջմիածնասէր հայ մըն է Գոգօ Մազլումեանը՝ պանդոկատէր Արմէն Մազլումեանին զաւակը, որ մօտ 50 տարի առաջ հայկականութենէ շատ հեռու, անգլիական շրջանակի մէջ կ'ապրէր եւ անգլուհիի մը հետ ամուսնացեր էր: Կինն ալ հայախօս դարձուցեր էր: Պանդոկը ծանր պարտքերու տակ էր: Հեշտ գործ չէ տուեալ պայմաններուն տակ զայն կառավարելը: Լքուած գոյքի տպաւորութիւն կը թողուր փառաւոր շէնքը, որ Հալէպի կեդրոնը, հոյակապ հրապարակի մը վրայ, ամենէն նշանաւոր պանդոկն էր ժամանակին:

Գիշերը, ճաշի հիւրը եղանք Յարութիւն Յարութիւնեանին: Նահապետական, յարգուած այնթապցի ընտանիք մը, գաղափարականով մեզի շատ մօտ: Եղբայրներէն Արմէնը Պէյրութ ՀԲԸՄ-ի շրջանակին մէջ կը գործէ. իսկ Կարօն եռանդուն կերպով կ'աշխատի ԹՄՄ-ի մէջ: Կը ծրագրեն բարերարութեամբ ԹՄՄ-ի թատերասրահ մը շինել Պէյրութ:

Ուրբաթ, 27 Սեպտեմբեր

Աննախընթաց, տգեղ եւ ընդվզեցնող պատահար: ՌԱԿ-ի ղեկավար Հրաչ Սեդրակեանին եւ տիկնոջը մուտքի արտօնութիւնները ետ առնելու հրահանգ եկած էր Մոսկուայէն: Գացինք խորհրդային հիւպատոսարան: Տեսանք փոխ-հիւպատոսն ու ապա նաեւ գլխաւոր հիւպատոսը եւ յայտնեցինք մեր ընդվզումը. սակայն անոնք ո՛չ մէկ պատասխանատու-

ութիւն ունէին եւ ոչինչ կրնային ընել երբ հրահանգը Մոսկուայէն էր...:

Հրաչն ու ես շատ ազդուած էինք: Խորհեցանք որ Հրաչը շաբաթ մը սպասէ, որպէսզի Հայաստան հասնելուս կարգադրեմ իր մուտքի արտօնութեան հարցը եւ յաջորդ օդանաւով ժամանէ Երեւան:

Շաբաթ, 28 Սեպտեմբեր

Մազլումեանը մեզի տուած էր ուղեկից մը, որ դիւրացնէր մաքսատունէն մեր անցքը: Սուրիա թէ՛ մուտքի եւ թէ՛ ելքի ժամանակ շատ խիստ մաքսատնային քննութիւն կը կատարեն:

Երեք ժամէն հանգիստ հասանք Երեւանի օդակայանը, ուր մեզ դիմաւորելու եկած էին Յունաստանի Թեմի Առաջնորդ Ոսկան Եպս. Գալփաքեանն ու Կոմիտէի աշխատակիցները:

Կիրակի, 29 Սեպտեմբեր

«Հրազդան» պանդոկի շքեղ սրահին մէջ կը նշուէր Վեհափառին գահակալութեան 30-ամեակը: Ներկայ էին բազմաթիւ հիւրեր: Խօսք տրուեցաւ ինծի ալ: Զկրցայ լաւ խօսիլ, հակառակ անոր որ ըսելիք շատ ունէի: Միտքս կլանուած էր Հրաչին պատահածով եւ կ'ուզէի Երկուշաբթիէն առաջ հարցը արծարծած ըլլալ:

Ճաշկերոյթէն ետք, բռնեցի Անդրանիկ Հասրաթեանը՝ Եկեղեցական Գործերու Պետական Խորհուրդի նախագահին տեղակալը (Ռուբէն Պարսամեանը թողած էր պաշտօնը), բացատրելու թէ պատահարը շատ վատ ազդեցութիւն պիտի թողու, մեր բոլոր շարքերը պիտի ընդվզին եւ հարկ է անմիջապէս դարմանել զայն:

Համազասպեանին ալ խօսեցայ որ վաղն իսկ աշխատանքի լծուի:

Երկուշաբթի, 30 Սեպտեմբեր

Առտու, հեռաձայնեցի Համազասպեանին: Ըսաւ թէ արդէն խօսած է Կենտկոմ, որ կարգադրեն հարցը: Գացի Հասրաթեանին գրասենեակը. Վեհափառին նամակը դեռ եկած չէր, բայց ինք խօսած էր Կենտկոմ, Դալլաքեանին, եւ գործերը ընթացքի մէջ էին:

Ըստ իմ բարի սովորութեան, անհրաժեշտ կը նկատէի

անընդհատ հետապնդել։ Համոզուած էի թէ անպայման պիտի կարգադրուէր, բայց հարցը ժամանակի շուրջ էր. հարկ էր բանի մը օրէն Հրաչին հասցնել նոր մուտքի արտօնագիրը։

Երեքշաբթի, 1 Հոկտեմբեր

Վեհափառին գլխաւորութեամբ եւ բոլոր հիւրերով ուխտագնացութիւն դէպի Ծիծեռնակաբերդ։ Ապա ընդունելութիւն Վարչապետ Սարգսեանին կողմէ։ Վարչապետը ողջագուրուեցաւ հետս։

Ընդունելութենէն ետք, մնացի որ խօսիմ հետը։ Պարզեցի Հրաչին հարցին լրջութիւնը եւ խնդրեցի որ տնօրինէ անհրաժեշտը։ Խոստացաւ նոյն օրն իսկ զբաղիլ հարցով եւ հրաւիրագիրը ղրկել, մանաւանդ որ Կենտկոմը համաձայն էր արդէն։

Կէսօրին, երբ «Արմենիա» գացի, իմացայ թէ վարչապետարանէն զիս փնտռած են։ Կապ հաստատեցի։ Հրաչ Վարդանեանը հաղորդեց թէ Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը համապատասխան հեռագիրը ուղարկեր է արդէն։

Արմէն Ասլանեանէն ալ ստուգեցի նոյնը։ Ուրեմն Հրաչը կու գայ յաջորդ օդանաւով։

Հինգշաբթի, 3 Հոկտեմբեր

Մատենադարանին մէջ փոքր ընդունելութիւն մը ի պատիւ ազգային բարերար եւ Լոս Անճելըսի ԹՄՄ-ի վարժարանի բարերար Արշի (Արշակ) Տիգրանեանին։ Հինէն ծանօթներ ենք։ Մեր բարեկամութիւնը ատեն մը մշուշոտեր էր, երբ հայրը՝ Տրդատ, որուն խորհրդականն ու մտերիմն էի, Խորէն Կաթողիկոսին շուկայիկ սուտերէն խաբուելով իմ դէմ լեցուած էր, իբրեւ թէ ես ըլլայի Էջմիածնի եւ Անթիլիասի կապերը խանգարողը...։ Տրդատը ամէն անգամ որ Պէյրութ գար իբրեւ բարերար համալսարանական սաներ որդեգրելու, ուղղակի Ամերիկեան Համալսարանի գրասենեակս կը հանդիպէր եւ միասին ճաշի կ'երթայինք մեր տունը։ Այդ շրջանին, Արշին արդէն հայրենասիրական յօդուածներ կը գրէր «Նոր Օր»ին մէջ։

Քսաներկու արժէքաւոր հնատիպ գիրքեր ու ձեռագրեր բերած էր Մատենադարանին յանձնելու։ Փոխ-տնօրէն Բարկէն Զուքասզեանը լաւ խօսքերով գնահատեց հայ մարդը, բարերարը, հայրենասէրը Արշիին մէջ։ Արշին հոյակապ ճառ մը խօսեցաւ հայրենի գործիչներու ձեռք բերած իրագոր-

ծումներուն մասին, արժեւորեց Մատենադարանին կատարած դերը եւ ըսաւ. «Այս մատեանները բերի որ իրենց տան մէջ հանգիստ ընեն ու ծառայեն հայ մշակոյթին, որ մէկ մասնիկն է, բաղկացուցիչը՝ համամարդկային մշակոյթին»:

Ուրբաթ, 4 Հոկտեմբեր

Ամմանի մեր հաւատաւոր ընկերներէն Սարգիս Լեփեճեանին հետ զրոյց մը ունեցայ:

Երեկոյեան, ընթրիքի հրաւիրուած էինք Համազասպեաններուն: Հոն էին Արչի Տիգրանեանը, ընտանեօք, եւ Ամերիկայէն ոսկրագէտ Տքթ. եւ Տիկին Վարդգէս Նաճարեանները: Տքթ. Նաճարեանը հետը բերած էր արդիական գործիքներ եւ Երեւանի հիւանդանոցին մէջ օրական 8-10 ոսկորի վիրահատութիւն կը կատարէր ու կը դասախօսէր միաժամանակ: Հայրենասիրական օգտակար գործ: Հրաւէրով չէ որ եկած էր, այլ՝ իբրեւ զբօսաշրջիկ: Լաւ վարկ կը վայելէ: Ինք ու տիկինը աշակերտած են ինծի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ:

Շաբաթ, 5 Հոկտեմբեր

Էջմիածին գացի Հրաչին խնդիրը պարզաբանելու եւ հասկնալու թէ ի՞նչպէս եղած էր որ իր արտօնագիրը ետ առնուած էր: Պոզապալեան Սրբազանը Լոնտոն էքիւմենիք ժողովի մեկնած ըլլալուն՝ կարելի չեղաւ յստակացնել:

Վերադարձին, օդակայան հանդիպեցայ Հրաչը դիմաւորելու: Ժիրայր Նայիրին ալ կը ժամանէր տիկնոջը հետ, մասնակցելու համար լրագրողներու ժողովին, որ յառաջիկայ օրերուն տեղի պիտի ունենար: Նայիրիին կատակախառն դիտողութիւն ըրի «Արարատ»ին մէջ ՌԱԿ-ի հասցէին կատարուած անշնորհք վերագրումին համար: Հրանդ Գանգրունի չպատմաբանը սիոնիստ կոչած էր մեզ:[102]

Երեքշաբթի, 8 Հոկտեմբեր

Հրաչին հետ առտու գացի Վեհափառին զրուցելու եւ ապա ալ ճաշի մասնակցելու: Հրաւիրած էր նաեւ Նայիրին՝ մեր հաւանութեամբ: Հոն էին նաեւ Գալփաքեան, Բունիաթեան եւ Քեշիշեան սրբազանները:

Վեհափառը Հրաչը տեսնելուն՝ անմիջապէս ներողութիւն խնդրեց պատահած անախորժութեան համար: Հրաչը շուտով բաւարարուեցաւ. բայց ես տակաւին կ'ուզէի պրպտել ու գիտնալ թէ ինչո՞ւ պատահած էր այդ բանը:

Կիրակի, 13 Հոկտեմբեր

Արժանթինէն եկած էր մեր պատուական բարեկամ Գէորգ Սարաֆեանին կրտսեր որդին՝ Միհրանը, թէ՛ մեղրալուսնի եւ թէ լրագրողներու ժողովին մասնակցելու համար: Ան կանոնաւոր կերպով կ'աշխատակցէր «Սարտարապատ» թերթին:

«Արմենիա»ի մեր ընդարձակ սենեակին մէջ ժողով մը գումարեցինք ՌԱԿ-ի խմբագիրներուն եւ լրագրողներուն հետ: Օննիկ Սարգիսեանը չէր կրցած գալ, բայց հոս էին Յակոբ Աւետիքեանն ու Պարոյր Աղպաշեանը Պէյրութէն, Նուպար Ակիշեանը «Նոր Օր»ի կողմէ, Աւետիս Եափուճեանը Գահիրէէն, Սարաֆեանը Պուենոս Այրէսէն:

Դիտել տուի թէ մեր մամուլին մէջ երբեմն ցաւալի շեղումներ կը կատարուին ՌԱԿ-ի հիմնական տեսակէտներէն. մանաւանդ վերջերս՝ Երուսաղէմի տագնապին խնդրով եւ Մայիս 28-ի շուրջ, Միացեալ Նահանգներու մէջ: Դատապարտելի են անանխընթաց այս շեղումները, որոնք այլեւս պատահելու չեն:

Հրաչն ալ խօսեցաւ կարգ մը հարցերու շուրջ եւ որոշեցինք յաջորդ առիթով մը այլ հարցեր եւս արծարծել:

Քանի որ Անժէլն ու ես Դիլիջան պիտի մեկնէինք հանգստանալու, պանդոկի սենեակս դրի Հրաչին տրամադրութեան տակ, որ իրենք ժողովները հոն շարունակեն կատարել:

Երկուշաբթի, 14 Հոկտեմբեր

Վեհափառին ուղարկած ինքնաշարժով գացինք Դիլիջան: Պայծառ եղանակ: Սեւանը միշտ խաղաղ, կապոյտ ու գեղեցիկ: Նախընտրեցինք մնալ «Դիլիջան» առողջարանը, հակառակ անոր որ պաշտօնական անձնաւորութիւններ առաջարկեր էին որ մնանք «Հայաստան» աւելի համբաւաւոր առողջարանը: Կ'ուզէինք մօտ ըլլալ ծանօթներու:

Պատշգամը կը նայէր լերան: Զմայլելի գեղեցկութիւն: Անտառները զարդարուած աշնան գոյներով: Ծառերը մասնաւոր հրապոյր մը ունին. կարծես հարսի հագուստ հագած ըլլան:

Չորեքշաբթի, 23 Հոկտեմբեր

Առողջարան մեկնելէ առաջ, Համազասպեանին պատուիրեր էի որ ժամադրութիւն ապահովէ Դալլաֆեանին ու Դեմիրճեանին հետ: Ըսած էր թէ առաջինը դիւրին կը կարգադրուի, երկրորդը դժուար է: Ատով հանդերձ պնդած էի որ

հետապնդէ։

Երեկոյեան ժամը 5-ին, գացի Դալլաբեանին մօտ եւ մէկուկէս ժամ զրոյց ունեցանք։

Նախ ըսի թէ մեզ կը մտահոգէ կարգ մը թափուր մնացած աթոռներու հարցը՝ Եկեղեցական Գործերու Պետական Խորհուրդի նախագահի պաշտօնը. Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան երեք հայ կցորդներու պաշտօնները. Կենտկոմի բաժնի վարիչ Մանասէրեանին աթոռը։ Զուզեցի Համազասպեանին մասին ալ խօսիլ, բանի որ ինք ներկայ էր։

– Ընկեր Դալլաբեան,– աւելցուցի,– դուք նախապէս վարած էք Եկեղեցական Խորհուրդի նախագահութիւնը. լաւ գիտէք թէ եկեղեցական երկփեղկումի հարց մը կայ, որ խորքին մէջ քաղաքական հարց է եւ հետեւաբար այդ Խորհուրդին միջոցով Մոսկուայի իրական, առարկայական պատկեր կը տրուի։ Վեհափառը իր բաժինը կը կատարէ, բայց բաւարար չէ, իր ուժէն վեր են Մոսկուայի հետ կապուած հարցերը։ Յետոյ, տասը տարիէ ի վեր կը խօսուէր Մանասէրեանը փոխելու մասին։ Տարի մըն է որ անոր աթոռը պարապ է։ Սփիւռքը կապ կը հաստատէ Համազասպեանի Կոմիտէին հետ, ան ալ պէտք է որ Մանասէրեանին բաժնին միջոցով կապ պահէ Կենտկոմին հետ...։ Բայց ամենէն այժմէականն ու անմիջականը մեզի համար Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մէջ աշխատանքի կոչուած երեք հայ պաշտօնեաներու տեղը լեցընելն է։ Մեր ազգային կուսակցական գործերով եւ միջկուսակցական հարցերով զբաղող ու համերաշխութիւն ապահովող Յարութիւնեանին եւ Կոզմոյեանին բացակայութիւնը արդէն զգալի է։ «Արարատ»ին մէջ, օրինակ, հնչակեանները մեզ սիոնիստ որակեցին, ինչ որ խիստ վտանգաւոր մտագարութիւն է։ Ուրիշ ցաւալի բան մըն էր ՌԱԿ-ի ղեկավար Հրաչ Սեդրակեանին մուտքի արտօնագրին հետ կապուած հարցը, որ չէր պատահեր եթէ Յարութիւնեանը կամ Կոզմոյեանը հոն ըլլային։

«Դուք լաւ կը յիշէք, ընկեր Դալլաբեան, աւելի քան տասը տարիէ ի վեր կը հետապնդէինք Պէյրութի խորհրդային դեսպանատան մէջ հայ գործիչ մը ունենալու հարցը, որուն պարտականութիւնն ըլլար զբաղիլ միայն հայկական հարցերով եւ գաղութներով։ Նոյնիսկ երբ դեռ Եկեղեցական Խորհուրդի նախագահ էիք եւ ընկեր Քոչինեանին հետ ժամադրուած էի, ըսեր էիք. 'Գիտեմ որ օրակարգի վրայ դարձեալ այդ հարցը ունիք. եթէ Քոչինեանը համաձայնի եւ թեկնածուի

մասին խօսի, կրնաք անունս տալ, պատրաստ եմ՝: Իրաւ ալ այդպէս եղաւ եւ Քոչինեանը պատասխանեց թէ յարմար անձ չկայ: Անմիջապէս ըսի թէ անընդունելի է ատիկա. յարմար մարդ շատ կայ հայրենիքի մէջ, որ սիրով պիտի ուզեն սփիւռք-հայրենիք կապերը ամրապնդելու համար Պէյրութ գալ, օրինակ՝ Դալլաբեանը: Անոր հոս պէտք ունիք՝, պատասխանած էր: Շնորհակալ ենք որ մեր ուզած մէկին տեղ երեք հոգի ղրկեցիք եւ անոնք լաւ գործ կատարեցին. սակայն հիմա կը խնդրենք որ անոնց տեղ գէթ երկու հոգի ղրկէք, առանց յապաղելու»:

ՌԱԿ-ի եւ հայրենիքի վերաբերեալ այլ խորհրդածութիւններէ ետք, խօսքը տուի Հրաչին, որ մեր գալիք Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, Կեդրոնի վայրին, հաւանական ղեկավարներու եւ այլ հարցերու մասին խօսի:

Դալլաբեանը նշեց որ ՀՅԴ-ն իր Պիւրօն ցրած է Փարիզ, Աթէնք, եւլն. եւ առաջարկեց որ մենք ալ այդ մասին մտածենք, աւելցնելով որ բացարձակ անհրաժեշտ է որ Կեդրոնը Պէյրութ պահուի: Ապա հեռաձայնեց Կարէն Դեմիրճեանին, որ կարճ ժամանակով ուզեց ընդունիլ մեզ:

Շուրջ մէկ ժամ մնացինք Դեմիրճեանին մօտ: Տրամադրութիւնը շատ բարձր էր: Հաճելի կատակներով լաւ զրոյց մը ունեցանք: Որոշ էր որ պաշտօնի վրայ մնալու կապակցութեամբ երաշխիք ստացած էր:

Դեմիրճեանին պարզեցի ՌԱԿ-ի անցնող 60 տարիներու անշեղ ուղղութիւնը՝ վերյիշումներ կատարելով հնչակեաններու եւ համայնավարներու տատանողական ընթացքին մասին:

Դեմիրճեանը պատասխանեց.

– Երբ կը մտածեմ թէ հայրենիքը ամբողջական կործանումի մը անդունդին հասած էր դաշնակ ղեկավարներու արկածախնդիր, պատեհապաշտ ու դաւաճանական գործունէութեան հետեւանքով, եւ հիմա որ մեր դուռները բաց են եւ անոնք ամէն օր կու գան ու կը տեսնեն մեր իրականութիւնը, ա՛լ ի՞նչպէս կրնան մնալ դաշնակցական, ի՞նչպէս հայ խելացի երիտասարդ մը կրնայ երթալ ու միանալ անոնց շարքերուն: Ամէն հայ ազատ է տեսնելու, ականատես դառնալու արագօրէն աճող, ուռճացող, շէնցող, զարգացող հայրենիքին: Փոխանակ իմացական եւ հոգեկան հրճուանք ապրելու, ի՞նչպէս կրնան անոնք տակաւին դաշնակ թմբուկը զարնել: ՌԱԿ-ի դիրքը յստակ է: Դուք վարդապետական սկզբունքով ընդդիմադիր էք, բայց հայրենասէ՛ր էք: Պարզ ու յստակ է ձեր

դիրքը եւ անշեղ՝ ձեր գիծը։ Հայրենիքի կողքին կանգնած՝ միշտ պատրաստ էք օգտակար ըլլալու. բայց ըսէք, ի՞նչպէս հայ մը կրնայ դաշնակցական ըլլալ...։

Խոստացաւ մեր արծարծած հարցերուն շուտով գոհացում տալ։

Յաջորդաբար զրոյցներ ունեցայ Աւետիս Եափունեանին եւ Յակոբ Աւետիքեանին ու Յովիկ Էօրտէքեանին հետ։ Յովիկը կը պատրաստուի Արժանթին մեկնիլ իբրեւ խմբագիր եւ գործիչ։

Շաբաթ, 26 Հոկտեմբեր

Վերադարձ Հալէպ։ Նոյն օդանաւին մէջ էին նաեւ Աւետիքեանն ու Աղպաշեանը։

Հալէպ մեզ դիմաւորելու եկած էր Մազլումեանին կողմէ ղրկուած Ուալիտը, որուն շնորհիւ շուտով դուրս եկանք մաքսատունէն եւ ուղղուեցանք «Պարոն» պանդոկ։ Գոգօն եւ խորհրդային դեսպանատան աշխատակից Շահնազարեանը պանդոկն էին։ Վերջինը Աւետիքեանին եւ Աղպաշեանին դասընկեր եղած է Երեւան, համակրելի երիտասարդ մըն է։ Անժէլը «Աղթամար» ֆոնեակի շիշ մը հանեց եւ բոլորով հաճելի զրոյցի բռնուեցանք։

Կիրակի, 27 Հոկտեմբեր

Հալէպ հանդիպեցանք Երեւանէն Ակադեմիայի Արաբական Բաժնի Վարիչ Փրոֆ. Նիքոլայ Յովհաննիսեանին, որ համակրելի, դիւրահաղորդ մտաւորական մըն է եւ օգտակար եղած է արաբական երկիրներ այցելելով բարեկամական կապեր հաստատելու շնորհակալ աշխատանքին։ Անոր Պէյրութ այցելութիւնները օգտակար եղած էին մեր գաղութին՝ շիթ համայնքի ղեկավարներուն մօտ տարուած աշխատանքով։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՅԱՊԱՒՈՒՄՆԵՐ

ԱՄՄ- Ամմանահայ Մարզական-Մշակութային Միութիւն
ԹԱՍՍ- Խորհրդային Միութեան Լրատու Գործակալութիւն
ԹՄՄ- Թէֆէեան Մշակութային Միութիւն
ԺԱՖ- Ֆրանսայի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն (Ժէօն Արմէնիէն տէ Ֆրանս - ձախ թեքումով կազմակերպութիւն)
ՀԲԸՄ- Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն
ՀԵԸ- Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն
ՀՄՄ- Հայ Մարմնամարզական Միութիւն
ՀՅԴ- Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն
ՆԱԹՕ- Հիւսիս-ատլանտեան Ուխտ
ՊԱԿ- Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէ (KGB)
ՌԱԿ- Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն
ՍԴՀԿ- Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն
B.B.C.- Բրիտանական Ձայնասփռային Ընկերութիւն

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1- Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը սկիզբ առաւ 1975-ի Ապրիլ 13ին, երբ Քաղանգաւոր Ուժերը կրակ բանալով փոխադրակառքի մը վրայ՝ սպաննեցին 27 պաղեստինցիներ:
2- Քաղանգաւոր Ուժերը 1973-ին կազմակերպուած մարտական թեւն են Լիբանանի Քաղանգաւոր Կուսակցութեան, որ հիմնուած է 1936-ին իբրեւ ազգայնական կուսակցութիւն: Հիմնադիրը՝ Փիէր Ժեմայէլ, ներշնչուած էր նացիզմէն, նոյն թուականին Գերմանիա այցելած ըլլալով:
3- Ուալիտ Ճումպլաթը իր հօր՝ Քեմալ Ճումպլաթի ահաբեկումէն ետք դարձաւ պետը Լիբանանի տիւրզի համայնքին եւ Լիբանանի Ազգային Շարժումին: Զանազան շրջաններու վարած է նախարարական պաշտօններ:
4- Տիւրզիները Միջին Արեւելքի մէջ փոքր տարածում ունեցող (հիմնականին մէջ Լիբանան, Սուրիա եւ Պաղեստին) կրօնական աղանդ մըն են: Անոնք կը հաւատան թէ Ֆաթիմեան Հարստութեան 6-րդ Խալիֆա Ալ-Հաքիմ պի-Ամր Ալլահը (996-1021) աներեւութացած է եւ ո՛չ թէ մահացած. հետեւաբար կը սպասեն անոր վերայայտնութեան: Տիւրզիներու մօտ արգիլուած է հաւատափոխութիւնն ու խառնամուսնութիւնը: Աղանդը ձեւաւորուած է Գահիրէ, 1017-ին, Համզա իպն-Ալիին կողմէ, որուն գրութիւնները կը կազմեն գլխաւոր ուսմունքը տիւրզիներու:
5- Շիիները իսլամական երկրորդ ամենատարածուն յարանուանութիւնը կը ներկայացնեն, բնակելով հիմնականին մէջ Իրան, Իրաք, Սուրիա, Լիբանան, Արեւելեան Ափրիկէ եւ Հնդկաստան: Անոնք հետեւորդներն են Մուհամմէտ Մարգարէի աներձագ Ալիին: 656-ին,

երկրորդ Խալիֆա Օսմանին մահով, Ալին կ'անցնի իշխանութեան գլուխ, բայց չյաջողելով ընդունելութիւն գտնել բոլոր մահմետականներուն կողմէ, կը սպաննուի 661-ին: Խալիֆա կը դառնայ Մուավիան: Ալիին հետեւորդները անոր զաւակ Հիւսէյնը կը հոչակեն Խալիֆա, բայց Քերպալայի մօտ (հետագային ուխտատեղի) կը ջախջախուին եւ այդպիսով սիւննիզմը (ուղղափառութիւն) կը մնայ Արաբական Խալիֆայութեան պաշտօնական կրօնը: Շիիականութիւնը նոր զարկ կը ստանայ 16-րդ դարուն, երբ Իրանի Սավաֆեան Հարբստութիւնը զայն կը հոչակէ պաշտօնական կրօն ու կը պարտադրէ Ատրպէյճանի թուրքերուն եւ Իրաքի արաբներուն:
6- Նեպիհ Պըրրին 1938-ին ծնած եւ նախարարական զանազան պաշտօններ վարած իրաւաբան մըն է, որ Լիբանանի չափաւորական շիիներու եւ անոնց Ամալ Շարժումին պետը դարձաւ 1980-ին. իսկ 1992-ին ընտրուեցաւ Լիբանանի խորհրդարանի նախագահ:
7- Հիւսէյն Հիւսէյնին, շիի համայնքէն, Լիբանանի խորհրդարանին նախագահն էր 1988-1992:
8- Պաապտայի մէջ կը գտնուի Լիբանանի նախագահական ապարանքը: Այս անունը կը գործածուի իբրեւ հոմանիշ Լիբանանի նախագահութեան:
9- Ամալ (Յոյս) Շարժումը, բացառապէս բաղկացած չափաւորական շիիներէ, ստեղծուած է 1974-ին՝ Լիբանանի հողային ամբողջականութիւնը պահպանելու եւ մեծամասնական շիի համայնքին աւելի լայն իրաւունքներ ապահովելու նպատակով:
10- Սիւննի (ուղղափառ) յարանուանութեան կը հետեւի մահմետականներու մեծամասնութիւնը: Անոնք շիիներուն կը վերաբերին իբրեւ աղանդի՝ իրենք զիրենք նկատելով աւանդական հոսանք: Սիւննիները առաջին չորս խալիֆաները կը նկատեն Մուհամմէտ Մարգարէին օրինաւոր յաջորդները իբրեւ կրօնապետ. մինչ շիիները Ալին կ'ընդունին իբրեւ Մուհամմէտի օրինական յաջորդ ու կրօնապետ: Սիւննիները իսլամ բոլոր երկիրներուն մէջ մեծամասնութիւն են՝ բացի Իրանէն, Իրաքէն ու Եմէնէն:
11- L'orient le Jour-ը լիբանանեան գլխաւոր ֆրանսալեզու օրաթերթն է: Ան կը հրատարակուի 1971-էն սկսեալ:
12- Ռանըլտ Ուիլիըմ Ռեկընը Միացեալ Նահանգներու 40-րդ Նախագահն է, պաշտօնավարած՝ 1980-1988: 1911-ին ծնած, ան մինչեւ Գալիֆոռնիոյ կառավարիչ դառնալը (1967-1975) ծանօթ եղած է իբրեւ դերասան, որ 1937-ին ունեցած է հալիվուտեան իր առաջին ելոյթը. այնուհետեւ դեր վերցուցած է հինգ տասնեակ ժապաւէններու մէջ:
13- Ամին Ժեմայէլը՝ երէց որդին ու յաջորդը Փաղանգաւոր կուսակցապետ Փիէր Ժեմայէլին, Լիբանանի Նախագահն էր 1982-1988:
14- Ամերիկեան մըրինները (նաւազներ) Լիբանանէն հեռացան՝ 23 Հոկտեմբեր 1983-ին ականուած ինքնաշարժի պայթիւնի հետեւանքով 241 զոհ տալէ ետք:
15- Հաֆէզ ալ-Ասատը, ծնած 1928-ին, 1970-ի անարիւն յեղաշրջումով դարձաւ Սուրիոյ նախագահ եւ այդ պաշտօնին կը մնայ ցայսօր:

16- Ստալինը (1879-1953), բուն անունով Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ Ճուղաշվիլի, 1922-էն մինչեւ իր մահը՝ 1953, Խորհրդային Միութեան բոնատէրն էր իշխող Համայնավար Կուսակցութեան Գլխաւոր Քարտուղարի հանգամանքով: Իր տխրահռչակ կարգադրութիւններէն էին Լեռնային Ղարաբաղի մարզին կցումը Ատրպէյճանին եւ հայ մտաւորականներու, ազգայնական քաղաքական գործիչներու թէ պարզ քաղաքացիներու սպանդը եւ աքսորումը 1936-37 թուականներուն թէ հետագային:
17- Նիքիթա Սերգէյեւիչ Խրուշչովը (1894-1971) Խորհրդային Միութեան Համայնավար Կուսակցութեան Գլխաւոր Քարտուղարն էր 1953-1964, ինչպէս նաեւ Վարչապետը՝ 1958-1964:
18- Լավրենտի Փաւլովիչ Բերիան (1899-1953) գլխաւոր գործիքն էր, որուն միջոցով Ստալինը իր ճնշումի քաղաքականութիւնը կիրարկեց Խորհրդային Միութեան մէջ: 1938-էն մինչեւ Ստալինին մահը վարած է Խորհրդային Միութեան Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը: Այս «Հայակեր»ը մահապատիժի ենթարկուած է 1953-ին:
19- Նիքոլայ Ալեքսանտրովիչ Պուլկանինը (1895-1975) եղած է Ռուսաստանի եւ ապա Խորհրդային Միութեան Վարչապետ, յաջորդաբար 1937-1938 եւ 1955-1958 թուականներուն:
20- 20 Փետրուար 1956-ին, այն օրը ուր Դաշնակցութիւնը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնը բոնութեամբ կատարել կու տար՝ ի հեռուկս Վազգէն Ա.ի իրաւախոհական ճիգերուն (Վեհափառին կողմէ յառաջ տարուող բանակցութիւնները Փետրուար 16-ին ականահարելով եւ զինք իբրեւ «համայնավար գործակալ» ներկայացնելով «Ազդակ» օրաթերթին մէջ), Ամենայն Հայոց Հայրապետը կը մեկնէր Գահիրէ, ուր 5-8 Մարտին կը հրաւիրէր Եպիսկոպոսական Ժողով: Ժողովը բննելով հարցը՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնը կը հռչակէր «թերի ու անվաւեր»:
21- 1956-ին պատրիարքական ընտրութեան խնդրով Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներէն Տիրան Ներսոյեանի եւ Եղիշէ Տէրտէրեանի միջեւ սկսած պայքարը իր աւարտին պիտի հասնէր վերջինին յաղթանակով 1960-ին, երկուստեք ամօթալի կաշառատուութիւններէ, մախումներէ, օտար ազդեցութիւններու միջամտութեան դիմելէ ետք:
22- Խօսքը Վահէ-Վահեանին «Ոսկի Կամուրջ» ժողովածուին մասին է, հրատարակուած Երեւան, 1958-ին:
23- Միր-Ճաֆար Պաղիրովը, Լավրենտի Բերիային այս սերտ գործակիցը, Արցախի հայաթափման քաղաքականութիւնը յառաջ տանող եւ մինչեւ իսկ Հայաստանը Ատրպէյճանին կցելու ծրագիր մշակող՝ Ատրպէյճանի Համայնավար Կուսակցութեան Ա. Քարտուղարն էր, որ իր ոճիրներուն համար Ստալինին մահէն ետք դատի ենթարկուեցաւ: Դատավարութեան ժամանակ Պաղիրովը բացայայտեր էր թէ 1953-ին ծրագրուած էր Հայաստանէն հայերու մեծ բռնագաղթ կազմակերպել եւ բնակչութիւնը մէկ միլիոնէն նուազ դարձնելով՝ Հայաստանը զբրկել հանրապետութիւն նկատուելու իրաւունքէն ու այդպիսով ենթա-

կայ դարձնել Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի տիրապետութեան:

Հոս յստակացման համար պէտք է նշել թէ Հայաստանէն ատրպէյճանցիներու վերաբնակեցումը կատարուած է 1948-ին, ո՛չ թէ 1946-ին, ինչպէս նշուած է ուղեգրութեան մէջ: 1947-ի Դեկտեմբեր 3-ին Պաղիրովն ու Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Ա. Քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեանը միացեալ դիմում կը կատարեն Ստալինին, խնդրելով որ Հայաստան բնակող 130,000 ատրպէյճանցիներ վերաբնակեցուին Ատրպէյճան: Իրրեւ արդարացուցիչ պատրուակ Ատրպէյճանի համար կը նշուէր աշխատող ձեռքի կարիքը, մինչ Հայաստանի համար կը նշուէր հայրենադարձութեան կազմակերպումը: Հարկ է դիտել տալ թէ ատրպէյճանցիներու կարեւոր մէկ մասը վերաբնակեցուեցաւ Արցախ՝ փոխելու համար Արցախի ժողովրդագրական նկարագիրը:

24- Էրնէսթ Պեւինը (1881-1951) Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար եղած է 1945-1951: Գլխաւոր մասնակիցներէն էր ՆԱԹՕ-ի ստեղծման: Փրոֆ. Թովմասեանին սխալ տեղեկութիւն տրուած է: Իրեն ներկայացուած անձը պէտք է որ ըլլայ Սելուին Լոյտը (1904-1978), որ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարն էր 1955-1960:

25- «Երկաթեայ վարագոյր» իջած ըլլալով Խորհրդային Միութեան մէջ կատարուող անցուդարձերուն վրայ, մինչեւ 1957 ՌԱԿ-ի ղեկավարութիւնը, իրեն հասած անհիմն տեղեկութիւններէն տարուած, այն տպաւորութեան տակ էր թէ Նախիջեւանի բնակչութեան կէսէն աւելին հայերէ կը բաղկանայ (Տես՝ «Պայքար» ամսագիր, Պոսթոն, Սեպտեմբեր 1993, Ա. տարի, թիւ 6, էջ 32):

26- Պենիթօ Մուսոլինին (1883-1945) իտալական Ֆաշիստ Կուսակցութեան հիմնադիրն ու Իտալիոյ Նախագահն էր 1922-1943:

27- ՌԱԿ-ի արխիւային նիւթերէն ի յայտ կու գայ թէ Փրոֆեսորը 1960-էն 1969-ի շրջանին Հայաստան չէ այցելած:

28- Լիբանանեան Ուժերը Լիբանանեան Ճակատ անունով յայտնի համախմբումին ռազմական թեւն է: Զայն հիմնած է Պեշիր Ժեմայէլը, 1979-ին:

29- 1983-ի Մայիս 17-ի լիբանանեւիսրայէլեան համաձայնագրով կը նախատեսուէր որ՝ ա.) Իսրայէլեան ուժերը յաջորդ ութ շաբաթներու ընթացքին հեռանան Լիբանանէն, բ.) Միացեալ Նահանգներ, Իսրայէլ եւ Լիբանան միացեալ վերահսկիչ մարմին մը ունենան հարաւային Լիբանանի մէջ՝ երաշխաւորելու իսրայէլեան սահմանին ապահովութիւնը, գ.) օրինականացուի Սաատ Հատտատին բանակը հարաւային Լիբանանի մէջ, դ.) Իսրայէլեան սահմանին վրայ ստեղծուի երեք քիլոմեթր երկարութեամբ ապահովութեան գօտի մը դէպի Լիբանան՝ Հատտատի բանակին հակակշռին տակ, ե.) Վերջ գտնէ պատերազմական վիճակը ընդմէջ Լիբանանի եւ Իսրայէլի, զ.) Սայտայի մէջ պաղեստինցիներու պաշտպանութիւնը վստահիլ ՄԱԿ-ի ուժերուն, է.) Բազմազգեան ուժերու վստահուի անդորրութեան երաշխաւորումը Լիբանանի միւս շրջաններուն մէջ: Այս համաձայնագրով, փաստօրէն, Իսրայէլ իր բանակայիններուն փոխարէն իր շա-

հերուն ծառայող բրիստոնեայ բանակի մը կը վստահէր հակակշիռը լիբանանեան սահմանամերձ գոտիին, ինչ որ իրողապէս բռնաբարումն էր Լիբանանի հողային ամբողջականութեան իրաւունքին եւ նոր մարտահրաւէր մը՝ Սուրիոյ:
30- Քամիլ Շամունը (1900-1987) Լիբանանի Նախագահն էր 1952-1958: 1958-ին ան հիմնած էր Լիբանանի Ազգային Ազատական Կուսակցութիւնը եւ քաղաքացիական պատերազմի շրջանին կը գլխաւորէր Լիբանանեան Ճակատ կոչուած համախմբումը, որուն մաս կը կազմէին Քաղանգաւորները, Ազատականները եւ Լիբանանեան Մայրիի Կուսակցութիւնը:
31- Փիէր Ժեմայէլը (1905-1984) հիմնադիրն է Լիբանանի Քաղանգաւոր Կուսակցութեան:
32- Սաէպ Սալամը (ծն. 1905-ին) Լիբանանի սիւննի համայնքին ամենազդեցիկ դէմքերէն մին է: Տասնեակ անգամներ վարած է Վարչապետի պաշտօնը:
33- Ատէլ Օսէյրանը Լիբանանի Պաշտպանութեան Նախարարն էր բանակցութեանց օրերուն:
34- Սուլէյման Ֆրանժիէն (1910-1992) Լիբանանի Նախագահն էր 1970-1976: Իր ոճիրներով ծանօթ այս աւատապետին օրով սկսաւ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը:
35- Ռաշիտ Ապտիլհամիտ Քարամէն (1921-1987) 1955-էն մինչեւ իր ահաբեկումը տասը անգամ վարած է Լիբանանի Վարչապետի պաշտօնը:
36- Կ'ակնարկուի 24 Յուլիս 1923-ին կնքուած Լոզանի դաշնագիրը, ուր հայկական բռնագրաւեալ հողերու վերադարձի կամ անոնց մէկ մասին վրայ ազգային տան մը կազմութեան հարցերը բոլորովին անտեսուեցան եւ դաշնակիցներու կողմէ Թուրքիոյ պարտադրուեցաւ ընդամէնը իր սահմաններուն մէջ ազգային փոքրամասնութիւններու իրաւունքներուն յարգումը:
37- Իսմէթ Ինէօնիւն (1884-1973) Թուրքիոյ Նախագահն էր 1938-1950 եւ ապա Վարչապետը՝ 1961-1965: Ան գլխաւորած է թուրք պատուիրակութիւնը Լոզանի հայավնաս Խաղաղութեան Խորհրդաժողովի ընթացքին եւ ինք է հեղինակը 1942-ի «Վարլըք Վերկիսի» (ստացուածքային հարկ) օրէնքին, որով Թուրքիա բնակող հայերը նիւթական մեծ կորուստներ արձանագրեցին: Մինչեւ 1972 ան նաեւ նախագահը եղած է Թուրքիոյ Ժողովրդա-հանրապետական Կուսակցութեան:
38- Պեշիր Ժեմայէլը (1949-1982) Լիբանանեան Ուժերու հիմնադիրն ու ղեկավարն էր մինչեւ իր Լիբանանի Նախագահ ընտրուիլը իսրայէլեան ճնշումներու հետեւանքով: Սակայն նախագահական աթոռը պաշտօնապէս գրաւելէ առաջ, 1882-ի Սեպտեմբեր 14-ին ան զոհ գընաց ականուած ինքնաշարժի պայթիւնի: Իրեն փոխարինեց իր երէց եղբայր Ամինը, չափաւորական մը, իբրեւ Լիբանանի Նախագահ:
39- Ռաֆիք Հարիրին 1944-ին ծնած միլիառատէր մըն է, որ իր բարեսիրութեամբ եւ հաշտարար միջնորդի աշխատանքներով յայտնի դառնալէ ետք, 1992-ին դարձաւ Լիբանանի Վարչապետ:

40- «Արեւ»ը ՌԱԿ-ի Եգիպտոսի շրջանակի օրաթերթն է: Հրատարակուիլ սկսած է 1915-ին իբրեւ երկօրեայ եւ օրաթերթի վերածուած է 1923-ին:
41- «Զարթօնք»ը՝ Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեանին արտօնատիրութեամբ 1937-ին իբրեւ օրաթերթ հրատարակուիլ սկսած, պաշտօնաթերթն է ՌԱԿ-ի Լիբանանի շրջանակին:
42- «Արարատ»ը 1937-էն լոյս կը տեսնէ իբրեւ ՍԴՀԿ-ի Լիբանանի շրջանակի օրաթերթ:
43- «Կանչ»ը Լիբանանի Համայնավար Կուսակցութեան հայալեզու շաբաթաթերթն էր, հրատարակուիլ սկսած 1971-ին: Ներկայիս լոյս կը տեսնէ «Ազգային Մշակոյթ» անունով:
44- Փրոֆեսորն ու Հրաչեայ Սեդրակեանը Վեհափառին հրաւէրով եւ ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան որոշումով Հայաստան կը մեկնին հետեւեալ առաքելութեամբ.-

ա.- Վեհափառին հետ խորհրդակցելի հարցեր՝

- Գաղութահայ մարմնի մը կազմութիւնը՝ ի պաշտպանութիւն Ս. Էջմիածնի եւ Հայց. Եկեղեցւոյ շահերուն.
- Պատրաստութիւն շնորհալի եկեղեցականներու, համալսարանական զարգացումով.
- Փարիզի մէջ թերթի մը հրատարակումը.
- Եգիպտոսի առաջնորդական հարցը.
- Եղիշէ Պատրիարքին եւ Հալէպի ծախսերը:

բ.- Պետական ղեկավարութեան հետ արծարծելի նիւթեր՝

- Ներգաղթի կազմակերպում, ի հարկին որոշ պետութիւններու վրայ ճնշում բանեցնելով.
- Հայկական Դատի հետապնդում.
- Ներքին հողեր. Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի հարց.
- Արտասահմանի ազգային կարեւոր հարցերու առնչութեամբ նախապէս ՌԱԿ-ի տեսակէտին ապահովումը.
- Հայաստանէն արտագաղթողները վերընդունիլ.
- Ի հարկին Մոսկուա մեկնելով հայրենի ղեկավարներու կողմէ գաղթահայութիւնը շահագրգռող հարցերու ներկայացումը.
- Յայտնել թէ Գրիգոր Բէքմէզեանը լոյեալ ընթացք ունեցած է Լիբանանի մէջ:

գ.- Վարդգէս Համազասպեանին հետ քննարկելի հարցեր՝

- Զբօսաշրջային դիւրութիւններ ստեղծել օդակայան հասնողներուն եւ առաջքը առնել այդ ուղղութեամբ իրաւացի դժգոհութիւններու.
- Մշակութային կապերը առաւել եւս զօրացնել գաղութներուն հետ՝ մտաւորականներու եւ արուեստագէտներու աւելի յաճախակի առաքումով արտասահման:

դ.- Հանդիպում ռամկավար ուսանողներու հետ՝ զանոնք հայրենիքի մէջ աւելի կազմակերպ ուժի վերածելու նպատակով:

Այցելուները իրենց առաքելութեան մասին կը տեղեկագրեն Կեդրոնական Վարչութեան 16 Հոկտեմբեր 1969-ի նիստին:

45- Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը Վատիկան իր պատմական այցելութիւնը կատարեց 8 Մայիս 1970-ին եւ 9 Մայիսին Պողոս Զ. Պապին հետ պատարագեց Սիքստեան Տաճարին մէջ: Պատմութեան մէջ առաջին անգամ է որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս մը կ'այցելէր Վատիկան ու կը պատարագէր հոն:
46- Փարիզի մէջ օրաթերթ մը հրատարակելու ծրագիրը, որուն մասին բանի մը առիթներով ակնարկութիւն կ'ըլլայ այս հատորին մէջ, մնացած է անկատար, որովհետեւ կարելի չէ եղած անհրաժեշտ նիւթական միջոցները գոյացնել:
47- Նկատի ունենալով որ 1954-ին Միացեալ Նահանգներու մէջ որդեգրուած նոր օրէնք մը նիւթական ծանր տուրքերու ենթակայ կը դարձնէր 1940-էն ի վեր իր կեդրոնատեղին Նիւ Եորքի մէջ ունեցող բայց տակաւին օտարահպատակ Բարեգործականը, համաձայն ՀԲԸՄ-ի Ընդհանուր Ժողովի որոշումին, 21 Փետրուար 1955-ին, Միութեան իրաւական անձնաւորութիւնը զուիցերիականէ կը վերածուէր ամերիկեանի: Այս փոփոխութեան դէմ կը դիրքորոշուէր Միութեան Եւրոպայի Կեդրոնական Յանձնաժողովը, կեդրոն ունենալով Փարիզն ու ի ձեռին ունենալով «Շինարար» պաշտօնաթերթը, եւ կը ծաւալէր հրապարակային վէճ մը, որ տարիներով պիտի շարունակուէր, եւ որու ընթացքին թէ՛ ընդդիմադիրները եւ թէ Միութեան Կեդրոնական Վարչական Ժողովը գրքոյկներ հրատարակելով իրենց թէզերը պիտի պաշտպանէին: Ընդդիմադիրները մինչեւ իսկ դատ կը բանային զուիցերիական իշխանութիւններուն մօտ՝ ընդդէմ Կեդրոնական Վարչական Ժողովին: Հակառակ անոր որ «Փարիզի խմբակ»ը կը կորսնցնէր դատը եւ Կեդրոնական վարչական Ժողովին որոշումով կը դադրէր օրինական հանգամանք ունենալէ Միութեան կառոյցին մէջ, անոր գործունէութեան արձագանգները կ'երկարէին մինչեւ 1969-ին Փարիզի մէջ գումարուած ՀԲԸՄ-ի Ընդհանուր Ժողովը:
48- Լէոնիտ Իլյիչ Պրեժնեւը (1906-1982) Խորհրդային Միութեան Նախագահն էր 1960-1982 եւ Համայնավար Կուսակցութեան Գլխաւոր Քարտուղարը 1966-էն մինչեւ իր մահը:
49- Խօսքը Տքթ. Մովսէս Յովսէփեանի (1876-1952) մասին է: Ռամկավար ազատական այս գործիչը Ա. պատերազմի շրջանին Միացեալ Նահանգներէն իբրեւ կամաւոր մեկնած էր Հայաստան եւ անձնուիրաբար վարակիչ հիւանդութիւններու դէմ պայքարելով, ստոյգ մահէ փրկած էր կեանքը հազարաւոր հայերու: Իր այդ արարքով ան արժանացած էր «Փրկութեան հրեշտակ» պատուանունին:
50- Մուհամմէտ Ռիզա Փահլաւի Շահը Խորհրդային Միութիւն այցելեց 1972-ին:
51- «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի», հրատարակութիւն «Զարթօնք» օրաթերթի, խմբագիր՝ Գերսամ Ահարոնեան, օգնական խմբագիր՝ Նազարէթ Թօփալեան: Պէյրութ, 1965, 1140 էջ: Յուշամատեանին մէջ լոյս տեսած է Ա. Մնացականեանին «Հայ Ժողովրդի Մեծ Եղեռնը եւ Ազգային Վերածնունդը» աշխատութեան վերջին մասը:
52- Այս ծրագիրը չէ իրագործուած մեզի անծանօթ պատճառով:

53- Տես՝ Յաւելուած 1:
54- Տես՝ Յաւելուած 2:
55- Տես՝ Յաւելուած 4:
56- Ռիչըրտ Նիքսընին հրաժարումով, 1974-1976 Միացեալ Նահանգներու 38-րդ նախագահ դարձած Ճերըլտ Ֆորտը Մեծ Եղեռնի 50-ամեակին առիթով, 29 Ապրիլ 1965-ին, Միացեալ Նահանգներու Ներկայացուցչական Տան մէջ ունեցած էր ելոյթ մը, ըսելով. «...Խառն զգացումներով կը նշենք 50-ամեակը թրքական ցեղասպանութեան՝ հայոց դէմ: 1915-ի ցնցիչ դէպքերը նկատի ունենալով, մենք այս տարեդարձը կը նշենք տխրութեամբ՝ յիշելով հայերու կոտորումը, ինչպէս նաեւ հպարտութեամբ՝ ողջունելով այն խիզախ հայրենասէրները, որ վերապրեցան յարձակումներէն՝ կռուելու համար յանուն ազատութեան, Առաջին Պատերազմի ընթացքին...»:
57- Էֆ. Պի. Այ.ը (Ֆետերրըլ Պիւրօ աւ Ինվեսթիկէյշընն) Միացեալ Նահանգներու Հետախուզութեան Դաշնակցային Գործակալութիւնն է:
58- Թհամըս (Թիփ) Օ'Նիլ (1912-1994) Հայկական իրաւունքներու նկատմամբ իր համակրական կեցուածքով ծանօթ այս քաղաքական գործիչը Ներկայացուցչական Տան մեծամասնական ղեկավար եղած է 1971-1977, ապա նաեւ Ներկայացուցչական Տան Խօսնակ՝ 1977-էն մինչեւ 1986՝ քաղաքական ասպարէզէ հանգստեան կոչուիլը:
59- 8 Ապրիլ 1975-ին, Նիւ Ճըրզիէն Ներկայացուցիչ Հելսթոսքիին նախաձեռնութեամբ եւ Օ'Նիլին նեցուկով կը քուէարկուի Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտի եւ Ներկայացուցչական Տան թիւ 148 միացեալ բանաձեւը, ուր կ'ըսուի. «...24 Ապրիլ 1975-ը այսու նշանակուած է Մարդու տմարդութիւնը մարդու դէմ յիշելու ազգային օր՝» եւ թէ «Միացեալ Նահանգներու Նախագահը լիազօրուած է եւ իրմէ կը խնդրուի հրապարակել յայտարարութիւն մը, որով Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդը հրաւիրէ այդ օրը նկատելու յիշատակումի օր մը բոլոր զոհերուն համար ցեղասպանութեան, մասնաւորապէս անոնցմէ հայկական ծագում ունեցողներուն, որոնք ենթարկուեցան 1915-ին գործադրուած ցեղասպանութեան, եւ որոնց յիշատակին այս թուականը կ'ոգեկոչուի բոլոր հայերուն եւ իրենց բարեկամներուն կողմէ՝ ամբողջ աշխարհի տարածքին»:

Կ'արժէ նշել թէ այս բանաձեւը սկզբնապէս առաջարկուած էր ընդհանրապէս Ապրիլ 24-ի համար, բայց ան քուէարկուեցաւ միայն 1975-ի Ապրիլ 24-ի համար, 1915 թուականէն առաջ նշուած «Թուրքիոյ մէջ» բառերը զեղչելով սկզբնական տարբերակէն:
60- Մեծն Պետրոս կամ Պետրոս Ա. (1672-1725) Ռուսաստանի Ցարն էր 1682-էն մինչեւ իր մահը: Իր օրով մայրաքաղաքի վերածուեցաւ Ս. Փեթերսպուրկը եւ իրմով ծնունդ առաւ Ռուսաստանի սահմանները մինչեւ Պալթիկ եւ Սեւ ծովերը ընդարձակելու երազը:
61- Կատարինէ Բ. (Սոֆիա Ֆրեդերիքա Օկիւսթա Անհալթ-Ցերպթըսթայա) Ցարուհին (1729-1796) Ռուսաստանի գահին տիրացաւ 1762-ին եւ Ռուսական Կայսրութեան սահմանները ընդարձակելով իրագործեց Մեծն Պետրոսի Սեւ ծով հասնելու երազը՝ Ղրիմի կցումով:

62- Ալեքսէյ Բ. Ցարը (1818-1881) Ռուսաստանի գահակալը դարձաւ 1855-ին: Անոր օրով ճորտատիրութիւնը վերացաւ Ռուսաստանէն եւ Կարսն ու Արտահանը միացուեցան Ռուսական Կայսրութեան:
63- Ալեքսանտր Ֆէոտորովիչ Քերենսքին (1881-1970) 1917-ին ռուսական ժամանակաւոր կառավարութեան պետն ու գլխաւոր հրամանատարն էր: Նոյն տարին, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան յաղթանակով՝ ան տապալեցաւ ու հետագային դարձաւ վտարանդի:
64- Լենինը (1870-1924), բուն անունով Վլատիմիր Իլյիչ Ուլիանով, ճարտարապետն է ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան:
65- Լէոն Թրոցքին (1879-1940), բուն անունով Լեւ Տավիտովիչ Պրոնշթայն), Լենինին գլխաւոր գործակիցներէն եւ Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին ու Ռազմական Նախարարն էր 1917-1924, ինչպէս նաեւ Ստալինին գլխաւոր մրցակիցը: Ստալինին յաղթանակով՝ ան աքսորուեցաւ եւ ահաբեկուեցաւ Մեքսիքոյի մէջ:
66- Ստացկի գաւառապետին նախաձեռնութեամբ, Մանուչար-Բէկ Մելիք-Հիւսէինեանին խորհուրդով եւ գերմանացի ճարտարապետին նախագիծով հին Գորիսի մօտ Գորիս քաղաքը կառուցելու աշխատանքները կը սկսին 1876-ին:
67- «Տի Արմինիըն Ռիփորթըր»ը անգլիալեզու շաբաթաթերթ մըն է, որ լոյս կը տեսնէ Նիւ Եորք 1967-էն:
68- Լիբանանահայ Օգնութեան Յանձնախումբը կազմուած է Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին նախաձեռնութեամբ: Իր 4 Նոյեմբեր 1975 թուակիր նամակով Վեհափառը պաշտօնապէս հրաւիրած է Փրոֆ. Թովմասեանը, Յարութիւն Ճէրէճեանը (ՍԴՀԿ), Տքթ. Եղիա Գօնիալեանը (ՀՅԴ), Տքթ. Յարութիւն Լաչինեանը, Բարգէն Մկրտիչեանն ու Մեթր Նուպար Թուրսարգիսեանը Յովհաննէս Գասարճեանին (ՀԲԸՄ) գլխաւորութեամբ մաս կազմելու յանձնախումբին, այն կանխահոգութեամբ որ յիշեալ անձերով ներկայացուած կ'ըլլան լիբանանահայ գաղութին բոլոր յարանուանութիւններն ու գլխաւոր կազմակերպութիւնները:
69- Ակնարկուած պարբերականն է «Հերկ» ամսագիրը, լոյս տեսած 1937-1938, իբրեւ վարիչ ունենալով Ժ. Գարագաշեանը. իսկ խմբագիր՝ Կ. Պալճեանը (Վազգէն Ա. Հայրապետը):
70- Սամսոն Յարութիւնեանը կը ներկայացուի իբրեւ ՌԱԿ-ի գաղափարակից, անոր համար որ ան անդամ էր Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան, որ 1921-ին եղաւ ՌԱԿ-ը բաղկացնող կազմակերպութիւններէն մին:
71- Պաթումի պայմանագիրը Օսմանեան կայսերական կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ կնքուած է 4 Յունիս 1918-ին: Այդ պայմանագրով Հայաստանի տարածքը կը վերածուէր 10,000 քառ. քմ.ի եւ Հայաստանը կախման մէջ կ'իյնար Թուրքիայէն: Հայկական կողմէն պայմանագրին տակ կան ստորագրութիւնները Ալեքսանտր Խատիսեանին, Յովհաննէս Քաջազնունիին եւ Միքայէլ Պապաջանեանին, որ անդամ էր Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան եւ պիտի դառնար հիմնադիրներէն Ռամկավար

Ազատական Կուսակցութեան: Սամսոն Յարութիւնեանին անունը թիւրիմացաբար կը յիշատակուի այս յուշագրութեան մէջ:
72- Էլիաս Սարգիսը (1924-1985) Լիբանանի Նախագահն էր 1976-1982:
73- 1977-ի Մարտին ահաբեկուած Քեմալ Ճումպլաթը (ծն. 1917) հիմնադիրն էր Լիբանանի Յառաջադիմական Ընկերվարական Կուսակցութեան եւ նախագահը Ազգային Շարժումին, որ իր մէջ կը ներառէր իսլամական եւ ձախակողմեան ուժերը: Ճումպլաթը վարած է Ներքին Գործոց Նախարարի պաշտօնը 1961-1962 եւ 1969-1970:
74- «Նոր Օր»ը ՌԱԿ-ի Միացեալ Նահանգներու եռօրեայ պաշտօնաթերթն է: Սկսած է հրատարակուիլ 1914-ին, Հայկակ Էկինեանին կողմէ, «Նոր Կեանք» անունով. 1922-ին վերածուած է եռօրեայի եւ 1933-էն մինչեւ 1993 եղած է ՌԱԿ Արեւմտեան Միացեալ Նահանգներու շրջանակին պաշտօնաթերթը:
75- «Սարտարապատ»ը ՌԱԿ-ի Հարաւային Ամերիկայի պաշտօնաթերթն է: Սկսած է հրատարակուիլ իբրեւ երկշաբաթաթերթ 1975-ին. 1981-ին վերածուած է շաբաթաթերթի:
76- «Պայքար»ը 1899-ին հիմնուած է իբրեւ «Ձայն Հայրենեաց»., Նիւ Եորքի մէջ, կարճ պահ մը ետք անցնելու համար Ուստր եւ ապա Պոսթոն: 1922-էն մինչեւ 1993 ան եղած է ՌԱԿ Արեւելեան Միացեալ Նահանգներու շրջանակին պաշտօնաթերթը (մինչեւ 1982 իբրեւ օրաթերթ եւ ապա իբրեւ շաբաթաթերթ): 1993-ին ան վերածուած է ՌԱԿ-ի Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնաթերթին՝ իբրեւ ամսագիր:
77- «Երկիր»ը ՌԱԿ-ի Յունաստանի շրջանակին շաբաթաթերթը եղած է 1957-1968:
78- Տես՝ Յաւելուած 5:
79- Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց Նախարար Իհսան Ալի Զաղլայանկիլին եւ անոր օգնական Օքթայ Աքսոյին հետ Թովմասեանին (ՌԱԿ), Շաւարշ Թորիկեանին (ՀՅԴ), Աւետիս Տեմիրճեանին (ՍԴՀԿ) եւ կողմերը ներկայացնող Տքթ. Հրաչ Աբրահամեանին հանդիպումը տեղի ունեցած է Կիրակի, 27 Նոյեմբեր 1977-ին, Ցիւրիխի, Զուիցերիա, Տոլտըր Կրենտ պանդոկի «Կանաչ» սենեակին մէջ: Թուրք Նախարարը արծարծած է թուրք դիւանագէտներու ահաբեկման եւ մասնաւորաբար Միացեալ Նահանգներու մէջ Թուրքիոյ դէմ մղուող քարոզչութեան հարցերը՝ լռելեայն հասկցնել ուզելով թէ Թուրքիան ի հարկին կրնայ հակադարձութեան դիմել: Հայ ներկայացուցիչները հիմնականին մէջ խօսած են Ցեղասպանութեան ճանաչման, հայոց հողային ու նիւթական հատուցում կատարելու եւ պոլսահայութեան դէմ գործադրուող հալածանքին մասին:
Դեսպանը՝ պաշտօնի վրայ մնալու պարագային, փափաք յայտնած է բանի մը ամիս ետք կրկին հանդիպելու մասին. սակայն նման հանդիպում տեղի չէ ունեցած:
80- Զօր. Մուամմար ալ-Քատտաֆին Լիպիոյ Նախագահ դարձաւ 1970-ին, բանակի բռնահարուածով:
81- «Ազդակ»ը ՀՅԴ-ի Լիբանանի շրջանակի օրաթերթն է 1927-էն:

82- Ծիրանաւոր (Կարտինալ) Եան Վիլիպրանտզը յիշեալ շրջանին վարած է Վատիկանի մէջ Քրիստոնէական Միութեան Զատագովման Քարտուղարութեան (էքիւմենիք հարցեր) նախագահութիւնը:
83- Նիկոլ Թորոսովիչը (Նիկողոս Թորոսեան, որդին լվովցի վաճառականի մը), որ 1626-ին, 22 տարեկանին, Մելիքսեդեկ Հարկահան Կաթողիկոսին կողմէ օծուած էր եպիսկոպոս եւ ինքզինք պարտադրած իբրեւ Առաջնորդ Լեհաստանի, 1630-ին կը դառնայ դաւանափոխ եւ Հռոմի Պապին ու լեհ արքունիքին միջոցով հալածանք շղթայազերծելով՝ բռնութեամբ լատինադաւան կը դարձնէ Լեհաստանի հայերը (Տես՝ Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի «Ազգապատում»ը, Բ. հատոր, Բ. մաս, հատուած 1638 եւ 1661):
84- Թուղլաճեանին նախաձեռնութեամբ սփիւռքի մէջ հայկական հանրագիտարան հրատարակելու ծրագիրը չէ իրագործուած:
85- Արաբական Ուժեր անուան տակ պէտք է հասկնալ 1976-էն սկսեալ Լիբանան մտած եւ խաղաղապահպան դեր վերցուցած արաբական զանազան երկիրներու զօրքերը, որոնց մէջ ամենամեծ կշիռը վերապահուած էր Սուրիոյ բանակին:
86- Քուրդ Վալտհայմը, ծնած 1918-ին, եղած է ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Քարտուղարը (1972-1981): 1986-էն Նախագահն է Աւստրիոյ:
87- Տքթ. Երուանդ Խաթանասեանը եղած է ՀՅԴ-ի Բիւրոյի գլխաւոր դէմքը ակնարկուած շրջանին:
88- Այս մասին կարելի չեղաւ գտնել յաւելեալ ծանօթութիւն:
89- «Յառաջ»ը 1925-ին Շաւարշ Միսաքեանին կողմէ Փարիզի մէջ հիմնուած օրաթերթ մըն է, որուն խմբագրութիւնը կը վարէ Արփիկ Միսաքեանը 1957-էն ի վեր: Թերթին նկատմամբ Դաշնակցութիւնը իր դիրքը փոխեց 1977-ի Ապրիլին:
90- «Ծիածան»ը 1939-1949 Պէյրութ լոյս տեսած գրականութեան եւ արուեստի պարբերաթերթն էր ՀԲԸՄ-ի հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան:
91- «Նոր Աշխարհ»ը ՌԱԿ-ի Յունաստանի շրջանակի շաբաթաթերթն է, որ փոխարինելով «Երկիր»ը՝ կը հրատարակուի 1968-էն:
92- Էտուըրտ Քենըտի (ծն. 1932) Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտի անդամ դարձաւ 1962-ին, իր եղբօր՝ ահաբեկեալ նախագահ Ճոն Քենըտիի շրջանը ամբողջացնելու համար, եւ այնուհետեւ անընդմիջաբար վերընտրուեցաւ իբրեւ ծերակուտական Մեսաչուսէց նահանգի. պաշտօն՝ զոր կը վարէ ցայսօր:
93- «Աշխարհ» համայնավարական թեմումով շաբաթաթերթը, որ լոյս կը տեսնէ մինչեւ օրս, Փարիզի մէջ սկսած է հրատարակուիլ 1960-ին, Աւետիս Ալեքսանեանին նախաձեռնութեամբ եւ խմբագրութեամբ:
94- Փրոֆեսորին ճառը լոյս տեսած է (բազմաթիւ սխալներով) «Վերածնուած Հայրենիքը Եւ Սփիւռքը» (նիւթեր սփիւռքահայութեան ներկայացուցիչներու համաժողովի, 24-26 Նոյեմբեր 1980) հատորին մէջ, Երեւան, 1982, էջ90-93:
95- Տես՝ «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն», հտ. 6, հրատարակութիւն

Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի, Երեւան, 1981, էջ 514:
96- Այս այցելութիւնը կատարուած է ՌԱԿ ԺԶ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին (1982) որոշումով: Պատուիրակութիւնը Նոյեմբեր 23-ին իր առաքելութեան մասին զեկուցած է Կեդրոնական Վարչութեան նիստի ընթացքին: Ան երեք ժամնոց տեսակցութիւն ունեցած է Կարլէն Դալլաբեանին եւ մէկուկէս ժամնոց այլ տեսակցութիւն մը Կարէն Դեմիրճեանին հետ:

Պատուիրակութիւնը արծարծած է հետեւեալ հարցերը.-

-Հայրենադարձ եւ արտագաղթ.- շօշափելի ընթացքի մէջ դնել որոշ գաղթօճախներէ ներգաղթի կազմակերպումը եւ աշխատիլ վերացնել արտագաղթի պատճառները:

- Արտագաղթածներու մասնաւոր պարագաներ.- բոլոր արտագաղթած հայերը կորուստ չնկատել Հայաստանի եւ հայութեան համար: Անոնցմէ վերադառնալ փափաքողներու դիւրութիւն տալ. իսկ արտասահման մնացողներուն նկատմամբ անտարբեր չըլլալ:

- Ապաստան վտանգուած գաղութներու հայութեան:

- Հայ բնակչութեան ազգապահպանում Խ. Միութեան մէջ.- Միջոցներ ձեռք առնել Կովկասի, Խ. Միութեան զանազան երկիրներու եւ Արեւելեան Եւրոպայի գաղութներուն մէջ հայերու ազգային դիմագիծի պահպանութեան համար:

- Հայ Եկեղեցւոյ տագնապ.- Էջմիածին-Անթիլիաս յարաբերութիւններու հարցին մէջ ապահովել ՌԱԿ-ով ներկայացուող ճակատին ուղղակի մասնակցութիւնը:

- ՍԴՀԿ-ի նկատմամբ ՌԱԿ-ի դիրքը.- ՍԴՀԿ ատենէ մը ի վեր կը հակադրուի ՌԱԿ-ի եւ մինչեւ իսկ կը գործակցի ՀՅԴ-ի հետ. ի՞նչպէս կրնայ հայրենիքը դարմանել այս կացութիւնը:

- ՀՅԴ եւ ՌԱԿ.- ՀՅԴ-ի հակահայրենական քաղաքականութիւնը վնասազերծելու մեր ճիգին նկատմամբ ի՞նչ է հայրենի իշխանութիւններու դիրքը: Մեղմացումի նշաններ կը տեսնուին:

- Հայոց Հողային Դատ Թուրքիոյ նկատմամբ.- Հայրենի իշխանութիւնները ի՞նչ կ'ընեն Հայ Դատի եւ Թուրքիոյ հայ բնակչութեան շահերուն պաշտպանութեան գծով:

- Ներքին Հողերու հարց.- Թէեւ ՌԱԿ-ը ներկայ հանգրուանին հրապարակաւ չ'ուզեր արծարծել ներքին հողերու հարցը (Ղարաբաղ, Ախալքալաք եւ Նախիջեւան). սակայն ի՞նչ կարգի աշխատանք կը տարուի այս ուղղութեամբ:

- Գաղտնի կազմակերպութեանց զինեալ պայքար.- Ի՞նչ պաշտօնական եւ անպաշտօն տեսակէտներ կան նման կազմակերպութեանց հանդէպ եւ ի՞նչ հակակշռումի միջոցներ կը գործադրուին:

- Սփիւռքահայ ուսանողներու դիւրութիւններ ընծայել:

- Դասագիրքեր սփիւռքի հայկական վարժարաններուն:

- Ռատիոհաղորդումներ սփիւռքի համար:

- Հայրենի հիւրեր սփիւռքէն անտեղեակ են յաճախ. դարմանել այս կացութիւնը:

– Ընդլայնել Լիբանանի հայ ներկայացուցչութեան իրաւասութեանց սահմանները:

– Արտասահմանի համար նախատեսուած հայրենական պարբերական հրատարակութիւններու մէջ զգուշանալ խնդրայարոյց տեսութիւններ պարզելէ:

– Հսկողութիւն եւ արգիլում չարաշահութեանց հայրենիքի մէջ:

97– Ակնարկուածը «Զարթօնք»ի 22 Մայիս 1983-ի թիւով հրատարակուած «Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Տագնապը» խմբագրականն է, որ կը ներկայացնէր ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնական կեցուածքը: Հոն Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներուն կոչ կ'ուղղուէր իրենց պատասխանատուութեան գիտակցութեամբ շարժելու, ինչպէս նաեւ հարց կը տրուէր թէ ինչո՞ւ կ'ուշանար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ կազմուած Հաշուեքննիչ Յանձնախումբին տեղեկագիրը Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ տիրող իրավիճակին վերաբերեալ:

98– Յակոբ Թօփալեանը իրապէս տասը միլիոն տոլարը անցնող կտակ մը ըրած է հետագային ՀԲԸՄ-ի:

99– Տես՝ Եղիա Նաճարեան, «Դաշնակ Ղեկավարութիւնը Օտարի Ծառայութեան Մէջ», Հալէպ, 1957:

100– Այաթոլլահ Ռուհալլահ Խոմէյնիին (1900?-1989) շիի յարանուանութեան կրօնապետն էր եւ ղեկավարը իրանեան յեղափոխութեան, որ 1979-ին յանգեցաւ Ռիզա Շահին տապալումին:

101– Հըզպալլահը (Աստուծոյ Կուսակցութիւն) Լիբանանի մէջ 1982-ին Խոմէյնիին շունչով կազմուած շիի արմատական կազմակերպութիւն մըն է:

102– 1985-ին, հայ բաղաքական առաջին կուսակցութեան՝ Արմենական Կազմակերպութեան 100-ամեակի նշումէն ջղագրգիռ դարձած Հրանդ Գանգրունին «Արարատ» օրաթերթին մէջ ՌԱԿ-ը որակած էր սիոնիստ եւ իմպերիալիստ կազմակերպութիւն:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Յաւելուած 1

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Վաթսուն տարի առաջ, թրքական իշխանութիւնները կը կազմակերպէին քսաներորդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը՝ հայ ժողովուրդի զանգուածային ջարդն ու տեղահանութիւնը իր երեք հազարամեայ հայրենիքէն, հայութեան բնաջնջումով Հայկական Հարցը վերջնականապէս թաղելու ծրագրեալ առաջադրանքով:

Աշխարհացրիւ դարձած հայութիւնը տասնամեակներ շարունակ յուսաց եւ սպասեց՝ որ աշխարհի խիղճը արթննար եւ թոյլ չտար ցեղասպանութեան ճամբով բռնագրաւումը հայ ազգի պապենական հողերուն:

Քաղաքական աշխարհի խիղճը մնաց սակայն, եւ կը մնայ տակաւին՝ քարացած ու անտարբեր: Ան կը փորձէ լռութեամբ անցնիլ հայութեան սրբազան իրաւունքներուն վրայէն եւ մոռացութեան տալ Ապրիլեան Եղեռնը: Ան կ'ուզէ նաեւ, որ հայութիւնը ի՛նքը մոռնայ իր նահատակները, իր արդար պահանջները, եւ համակերպի 1915-ի ցեղասպանութեամբ ստեղծուած նոր կացութեան:

Հայկական հողերը բռնագրաւուած պահող թուրքը կը յուսայ որ ժամանակի ընթացքին հայութեան եւ համայն աշխարհի կողմէ մոռացութեան պիտի տրուին ցեղասպանութեան արարքն ու հայութեան տեղահանումը: Եւ այս ուղղութեամբ, միջազգային ատեաններու եւ պետութեանց պահած մեղսակից լռութիւնը քաջալերանք մը կը կազմէ Հայկական Հարցի ամբողջական վերացումը ծրագրած թուրքին համար:

Արդ, Եղեռնի Վաթսունամեակը առիթ է գործելու այնպէս՝ որ աշխարհ անդրադառնայ թէ հայ ազգը, իր ամբողջութեան մէջ, համակերպած չէ եւ պիտի չհամակերպի՛ իրեն պարտադրուած կացութեան: Հազարամեակներու պատմութիւն մը եւ ազգային առողջ գիտակցութիւն մը կարելի չէ վերցնել ժողովուրդի մը հաւաքական ներաշխարհէն՝ ջարդի ու տեղահանութեան ենթարկելով զայն:

Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը ժամանակը եկած կը համարեն միացեալ կեցուածք յայտնաբերելու աշխարհին դիմաց, հայ ազգին դէմ գործուած Ցեղասպանութեան Վաթսունամեակին առթիւ:

Այս առիթով, մէկ կողմ դնելով այլ մարզերու մէջ զի-

բենք տարբերող քաղաքական եւ ընկերային ըմբռնումները, հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները անհրաժեշտ կը գտնեն Եղեռնի Վաթսունամեակի ոգեկոչումները կատարել միակամ եւ միատեղ՝ բոլոր այն գաղութներուն մէջ, ուր հայութիւնը կ'ապրի, կը յիշէ, եւ արդարութիւն կը պահանջէ:

Վաթսունամեակը յարմարագոյն առիթն է՝ հաւաքական ոգեկոչումներով եւ միակամ ձեւով աշխարհին ներկայացնելու մեր բոլորին պահանջը.- Արեւմտահայաստանի բռնագրաւուած հողերը վերադարձնել իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին:

Եւ որպէսզի ոչ մէկ պետութիւն առիթ ունենայ խուսափելու հայութեան ձայնը լսելէ՝ հիմնուելով անոր ներքին տարակարծութեանց վրայ, անհրաժեշտ է ներկայանալ աշխարհին ամբօրէն միակամ, պահանջելու համար մեր Ազգային Դատի հիմնական մէկ մասին իրագործումը,- հայապատկան հողերուն ազատագրումը թրքական լուծէն:

Երեք կուսակցութիւնները, լաւագոյն ձեւով կազմակերպելու համար ոգեկոչումի եւ ազգային պահանջներու բանաձեւման աշխատանքները, ի սփիւռս աշխարհի, պիտի յառաջացնեն Ոգեկոչումի Համազգային Կեդրոնական Մարմին մը, որպէսզի ան կարենայ արտաքին աշխարհին առջեւ ներկայացնել համայն հայութիւնը, եւ անոր անունով հրապարակ գայ՝ ուր որ անհրաժեշտ է:

Արդ, հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները կոչ կ'ուղղեն համայն հայութեան, - բոլոր հոսանքներուն, կազմակերպութիւններուն եւ միութիւններուն՝ բոլոր գաղութներուն մէջ նոյն վճռակամութեամբ եւ միակամութեամբ գործի լծուելու Վաթսունամեակի ոգեկոչումներուն տալու համար իրապէս բացառիկ տարողութիւն, եւ հայութեան պահանջներուն՝ ամբողջականօրէն միասնական արտայայտութիւն:

Իրաւունքը անժամանցելի է. եւ իրաւունքը՝ մեր կողմն է: Երեք կուսակցութիւնները կը հաւատան՝ որ հայ ազգը համակերպած չէ իրեն պարտադրուած կացութեան, որ ան այսօր, աւելի քան երբեք, գօտեպնդուած է իր անցեալի դասերով եւ իր արդար իրաւունքներուն ամբողջական տէր կանգնելու վճռակամութեամբ:

Ապրիլեան նահատակները կը մեռնին միայն այն ատեն, երբ հայութիւնը կը դադրի ոգեկոչելէ անոնց յիշատակը, եւ հետապնդելէ անոնց նահատակութեամբ իսկ նուիրականացած հայ ժողովուրդին իրաւունքները: Մեր նահա-

տակները մեր մէջ կ'ապրին ու կը դառնան անընկնելի ոյժ՝ երբ մենք կը գիտակցինք անոնց նահատակութեան իմաստին եւ վճռական կը բալենք ազգային իրաւունքներու ճամբայէն:

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը եւ կեցցէ՛ իր արդար դատը:

Պէյրութ, Լիբանան, Սեպտեմբեր 2, 1974

ՌԱԿ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
ՀՅԴ ԲԻՒՐՕ
ՍՀԴՀԿ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յաւելուած 2

ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐ ՀԱՅ ԵՐԵՔ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՋԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 60-ԱՄԵԱԿԻՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒ ԱՌԹԻՒ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պատասխանատու մարմիններու ներկայացուցիչներուն միջեւ, բանի մը երկկողմանի տեսակցութիւններէ եւ կարծիքներու փոխանակումներէ ետք, 1974 Մայիս 15-էն սկսեալ, տեղի ունեցան շարք մը հանդիպումներ երեք կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներուն միջեւ մասնակցութեամբ Տոքթ. Մելգոն Էպլիղաթեանի եւ Երուանդ Փամպուքեանի (Հ.Յ.Դ.-ի կողմէ), Տոքթ. Արշակ Գազանճեանի եւ Վահրիճ Ճերեճեանի (Ա.Դ.Հ.Կ.-ի կողմէ), ու Գերսամ Ահարոնեանի եւ Զաւէն Կոստանեանի (Ռ.Ա.Կ.-ի կողմէ): Ներկաները կը խօսէին յանուն իրենց կուսակցութեանց վերին մարմիններուն:

Խօսակցութեանց աւարտին՝ կողմերը եկան հետեւեալ համաձայնութեան.-

1.- Մեծ Եղեռնի 60-ամեակին առթիւ, կազմակերպել ոգեկոչումի եւ Հայկական Դատի հետապնդումի համազգային աշխատանքներ, նախաձեռնութեամբ եւ համագործակցութեամբ երեք կուսակցութիւններուն:

2.- Այն գաղութներուն մէջ, ուր հնարաւորութիւն եւ յարմարութիւն կայ, այս աշխատանքներուն կրնան մասնակցիլ նաեւ անկուսակցական հայեր, ինչպէս նաեւ այլ հոսանքներու պատկանող հայկական միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ:

3.- Ոգեկոչումի աշխատանքներուն կը նախաձեռնեն վերոյիշեալ երեք կուսակցութիւնները, երկուքական ներկայացուցիչներով՝ իրենց մէջէն նշանակելով Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմին մը:

4.- Այս Մարմինը, իր կարգին, կը կազմէ Ոգեկոչումի Համազգային Կեդրոնական Մարմին մը, որ յաչս արտաքին աշխարհին հայութեան ներկայացուցիչ մարմինը պիտի ըլլայ խորհրդանշաբար, միշտ Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնի հակակշռին տակ:

5.- Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմինը կը պատ-

բաստէ գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր մը։ Զանազան շրջաններու գործունէութեան վերաբերեալ հրահանգները այդ շրջաններուն կը փոխանցուին համապատասխան կուսակցութեանց կեդրոններուն կողմէ։

6.– Ոգեկոչումի ձեռնարկներուն եւ շարժումներուն ամենէն կարեւոր ու հիմնական նպատակներէն մէկը պիտի հանդիսանայ մեր Ազգային Դատին հետապնդումը, որ այս առթիւ բացառաբար պէտք է կեդրոնանայ Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած արեւմտահայ հողերու ազատագրումի ըսկզբունքին վրայ, զանց առնելով քաղաքական այլ կարգի հարցերու արծարծումը։ Պէտք է Թուրքիայէն պահանջել մեր հողերու վերադարձը իրենց միակ իրաւատիրոջ՝ հայ ժողովուրդին։

7.– Իւրաքանչիւր կողմ բնականաբար իր սեփական ազգային ու քաղաքական վարքագիծը պահելով հանդերձ՝ յանձն կ'առնէ գործակցութեան այս շրջանին, Մեծ Եղեռնի 60-ամեակին առթիւ, խուսափիլ գրգռիչ քարոզչութիւններէ եւ հակամարտութիւններէ։ Կողմերը նպատակայարմար կը գտնեն համագործակցութեան նպաստաւոր մթնոլորտի մը յառաջացումը։

8.– Կողմերը համաձայն են 60-ամեակի ոգեկոչման ընթացքին չդիմելու ծայրայեղ եւ բիրտ միջոցառումներու։

9.– Կողմերը համաձայն են թրքական իշխանութիւններու նախաձեռնութիւններուն հակազդելու ծրագրեալ կերպով եւ փութաջանութեամբ՝ ամէն տեղ ուր հնարաւոր է եւ անհրաժեշտ։

10.– Կողմերը համաձայն են Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնին եւ 60-ամեակի Ոգեկոչման Համազգային Կեդրոնական Մարմնին համար ստեղծել յարմարաւէտ կեդրոնատեղի, ունենալ քարտուղարութիւն եւայլն, որուն համար կը գոյացուի անհրաժեշտ պիւտճէն, երեք կուսակցութեանց հաւասար մասնակցութեամբ։

11.– Կեդրոնական Համակարգիչ Մարմնի բոլոր որոշումները կը տրուին միաձայնութեամբ։

12.– Այս համաձայնութիւնը կը վերաբերի բացառաբար Մեծ Եղեռնի 60-ամեակի ոգեկոչման աշխատանքներուն։

Պէյրութ, 2 Սեպտեմբեր 1974

ՀՐԱՆԴ ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ Գ. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Ե.ՔԱՄՊՈՒՔԵԱՆ
Պ. ՍԻՄՈՆԵԱՆ Զ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ

Յաւելուած 3

Ս. Էջմիածին, 26 Ապրիլ 1977թ.

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ Տ.Տ. ԽՈՐԷՆ Ա.
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ

Սիրեցեալ Եղբայր Մեր ի Քրիստոս,

Յուզումով կարդացինք Ձեր 23 Յունուար 1977 թուակիր նամակը, որով կը յայտնէք թէ առողջական պատճառներով անհրաժեշտ կը նկատէք Ձեր կողմին ունենալ գործակից եղբայր մը իբրեւ Աթոռակից-Կաթողիկոս, եւ առ այդ հրաւէր կ'ուղղէք Մեզի որ երկու ներկայացուցիչներ ուղարկենք Անթիլիաս, մասնակցելու Մայիսի 22-ի ընտրութեան եւ Մայիսի 29-ի օծման սրբազան արարողութեանց:

Վստահ եղէք, շնորհազարդ Եղբայր, որ այս պահուն Մեր առաջին մտածումն ու իղձն է Ձեզի բերել Մեր ջերմագին մաղթանքը քաջառողջութեան, որպէսզի նաեւ յետ այսու շարունակէք մասնակից մնալ պատմական Աթոռիդ հետագայ շինարար գործունէութեան հոգեւոր, կրթական ու ազգային-մշակութային զարգացման ուղիներով:

Մենք սրտանց կ'ողջունենք Ձեր հրաւէրը, անոր մէջ տեսնելով վերյառնումը այն բարի ոգիին որ սկիզբ առած էր մեր միջեւ Երուսաղէմ, մեր ողջագուրումի օրերուն 1963-ի Հոկտեմբերին:

Մենք կը հաւատանք նաեւ թէ Ձերդ Սրբութիւնը եւ Ձեր ազգային-եկեղեցական մարմինները խորհած էք արդէն դիմել այն միջոցառումներուն, որոնք օրինաւոր հնարաւորութիւնը պէտք է ստեղծեն ճանապարհը բանալու Մեր ներկայացուցիչներու Աթոռակից-Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցութեան, իբրեւ հրապարակային արտայայտութիւնը մեր երկու Աթոռներու միջեւ քսան տարիներէ ի վեր եղած անհասկացողութեանց վերացման: Կը խորհինք թէ, այս պահուն Մեզ եւ Ձեզ մտահոգողը եւ հետեւաբար՝ կարեւորը, հրամայականը ոչ թէ պարզապէս ձեւական մասնակցութիւնն է Մայր Աթոռիս ներկայացուցիչներու Ձեր Աթոռի Ազգային ընդհանուր ժողովին, այլ կարեւորն ու հրամայականն է՝ վերացնել այն առարկայական պատճառները, որոնց հետեւանքը հանդիսացաւ այն տագնապալի վիճակը, որ ահա կը գոյատեւէ քսան եւ աւելի տարիներէ ի վեր ի ցաւ մեր բոլորիս

սրտերուն եւ ի վնաս մեր սուրբ Եկեղեցիին ու մեր ժողովուրդի հիմնական ու տեւական շահերուն:

Մայր Աթոռս շատոնց ի վեր համբերութեամբ եւ լաւատեսութեամբ կը սպասէ վերացած տեսնել սփիւռքի մեր եկեղեցական տագնապին ծնունդ տուող պատճառները: Աթոռիդ կանոնագրութեան մէջ օրէնքի ուժ ստացած 32-րդ եւ 33-րդ յօդուածներու տրամադրութիւնները օրինակ, բոլորովին անհամատեղելի են մեր Աթոռներու միջեւ համերաշխ գործակցութեան գաղափարին հետ:

Հետեւաբար կը խորհինք թէ, Մայր Աթոռիս ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը հնարաւոր դարձնելու համար, անհրաժեշտ է որ Աթոռիդ Ազգային ընդհանուր ժողովը նախ բան ընտրութեան անցնիլը, իր իշխանութեամբ չեղեալ հռչակէ 32-րդ եւ 33-րդ յօդուածները ու նաեւ տրամադրութիւն յայտնէ պատշաճ բանաձեւումով մը, որ Աթոռակիցներու Կաթողիկոսի ընտրութենէն եւ օծումէն յետոյ, շուրջ մէկ տարուան ընթացքին՝ մեր Աթոռներու միջեւ բանակցութիւններու եւ փոխադարձ հասկացողութեանց ճանապարհով, օրինաւոր եւ բարւոք լուծում գտնեն նաեւ միւս հարցերը, որոնք Ձեզ ուղարկած էինք 1971-ի Նոյեմբերին, Ձեր պաշտօնական ներկայացուցիչներու ձեռամբ, եւ զոր կրկին Ձեր ուշադրութեան յանձնած էինք մեր 14 Փետրուար 1972 նամակով, հարցեր, որոնք կը կարօտին օրինական կարգաւորման, համաձայն մեր եկեղեցւոյ կարգ ու կանոնին:

Յիշեցման կարգով ներփակ Ձեզի վերստին կը ներկայացնենք այդ հինգ հարցերը, բանաձեւուած Մեր կողմէ 12 Նոյեմբեր 1971-ին:

Մեր ցանկութիւնն է եւ ակնկալութիւնը, որ ամէն ինչ առաջուց յստակուի, որպէսզի յետոյ անախորժ կացութիւններ չստեղծուին ոչ Մեզի եւ ոչ ալ Ձեզի համար: Որով լաւատեսութեամբ պիտի սպասենք Ձեր շուտափոյթ պատասխանին, որ Մայիսի 22-ին գումարուելիք Աթոռիդ Ազգային ընդհանուր ժողովի օրակարգին վրայ պիտի դրուին Մեր առաջարկած վերոյիշեալ հարցերը, կարենալ սիրով նշանակելու համար Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի ներկայացուցիչները, որոնք պիտի բերեն պատկառելի Ազգային ընդհանուր ժողովիդ Մեր օրհնութիւնը եւ ողջոյնը մեր հայրենի աշխարհին ու ժողովուրդին:

Ուրախ ենք որ Մեր այս գիրը սիրով յանձն առաւ Ձեզի բերել Արեւմտեան Եւրոպայի Հայրապետական Պատուիրակ եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդիս անդամ Գերաշնորհ Տ.

Սերովբէ արքեպիսկոպոս Մանուկեան, որ այս առաքելութեամբ կը ժամանէ Պէյրութ սոյն թուի 27 Ապրիլին օդային ճանապարհով:

Լիայոյս ենք որ Տ. Սերովբէ արքեպիսկոպոս իր վերադարձին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, իր հետ կը բերէ Ձեր գրաւոր յստակ պատասխանը վերոյիշեալ Մեր առաջադրած բոլոր հարցերուն վերաբերեալ:

Մնամք սիրով եւ ամենաբարի մաղթանքներով աղօթակից Եղբայր՝

ՎԱԶԳԷՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Կնիք
Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԱՌԱՋԱԴՐԱԾ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱԹՈՌԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆԵՐՔԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա. Անթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Աթոռը ընդունի կանոնական եւ պատմութեամբ նուիրագործուած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ միութեան սկզբունքը հոգեւոր վերին իշխանութեանը ներքեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքի, որ եղած է միշտ եւ կը մնայ միակ գերագոյն պետը եւ գլուխը ամբողջ հայ Եկեղեցւոյ եւ անոր նուիրապետութեան, որուն հաւասարազօր այլ եկեղեցական իշխանութիւն ընդունելի չէ Հայ Եկեղեցւոյ կառոյցին մէջ:

Բ. Անթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Աթոռը յարգէ Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետական Աթոռներու իրաւասութեանց սահմանները եւ առանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի համաձայնութեան եւ կարգադրութեան եպիսկոպոս կամ այլ հոգեւոր պաշտօնեայ չղրկէ՝ Սիրիոյ, Լիբանանի եւ Կիպրոսի Թեմերէն դուրս, Թեմեր, որոնցմէ Լիբանանի եւ Դամասկոսի Թեմերը Անթիլիասին յանձնուեցան 1929-ին Երուսաղէմի պատրիարքութեան կողմէ, որով չեղեալ համարուին Անթիլիասի Կիլիկեան Աթոռի նոր կանոնագրութեան 32-րդ եւ 33-րդ յօդուածները:

Գ. Անթիլիասի Կիլիկեան Աթոռը յանձն առնէ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան վերադարձնել Իրանի,

Յունաստանի եւ Միացեալ Նահանգաց Թեմերը եւ Գարաբասի համայնքը:

Դ. Անթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Աթոռը ընդունի սկզբունքը որով միջեկեղեցական եւ միջազգային մակարդակի կազմակերպութիւններուն եւ համաժողովներուն Հայաստանեայց Եկեղեցին ներկայացուի ամենայն Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքի կողմէ նշանակուած անձերով կամ պատուիրակութիւններով, մասնակցութեամբը նաեւ Կիլիկեան Աթոռի ներկայացուցիչներուն:

Ե. Անթիլիասի Կիլիկեան Աթոռը յարգէ սկզբունքը որ ամենայն Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքի պատժական կամ կարգալուծման վճիռները վերջնական են եւ պարտադիր Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետական բոլոր Աթոռներուն եւ Թեմերուն համար:

Ս. Էջմիածին
12 Նոյեմբեր 1971թ.

Յաւելուած 4

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԼԷՈՆԻՏ Ի. ՊՐԵԺՆԵՒԻՆ

Թանկագին լէոնիտ Իլեիչ,

Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի մարտեան պլենումում (նստաշրջանում) (1975 թ.) ամէն ինչ արուեց, որպէսզի ցեխին հաւասարեցուեն ընկերվարական Հայաստանի յաջողութիւններն եւ նուաճումները: Բանը հասաւ այնպիսի սրբապղծութեան, որ երիտասարդ Խորհրդային Ռուսաստանի կատաղի թշնամուն, միլիոնաւոր հայերի, ռուսների, յոյների, պուլկարացիների, ասորացիների ոչնչացնողին՝ Թալէաթ փաշային մեր խորհրդային մամուլում («Սովետական Ղարաբաղ», 23 Մարտի 1975 թ.) անուանեցին ընդամէնը «տհաճ անձնաւորութիւն»: Այդպիսի գնահատական տըրուեց բազմաթիւ ժողովուրդների թշնամուն, Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի ցեղասպանութեան կազմակերպողին ու ոգեւորողին:

Այդ նոյն ժամանակ վրդովուած, իրենց մարդկային ու ազգային զգացումները վիրաւորուած Խորհրդային Հայաստանի բազմաթիւ ներկայացուցիչներ դիմեցին անձամբ Ձեզ եւ այլ ինստանցիաներ (պատասխանատու կենտրոններ), յամառօրէն խնդրելով դատապարտել Լեռնային Ղարաբաղի աւտոնոմ (ինքնավար) մարզի ղեկավարութեան գործողութիւններն ու պատժել մեղաւորին: Եւ ինչպէս յայտնի դարձաւ մեզ, Խորհրդային Միութեան Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն ցուցում էր տուել աւտոնոմ մարզի կուսակցական կազմակերպութեան թոյլ տուած սխալների համար:

Կրքերը մեղմացան յատկապէս այն բանից յետոյ, երբ Հայաստանի Կոմունիստական Կառավարութեան Կենտրոնական Կոմիտէն բացատրական աշխատանք տարաւ կուսակցական սկզբնական կազմակերպութիւններում, դրանով իսկ կանխելով ամէն տիպի միջադէպերը:

Անձամբ ինքս պլենումից յետոյ հանդիպում եմ ունեցել Ադրբեջանական Հանրապետութեան եւ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարութեան հետ, իմ առաքելութեան գլխաւոր

նպատակը համարելով կանխել ամէն տիպի անցանկալի ռէակցիաները (հակազդեցութիւնները), որ հնարաւոր էին այդ ծայրայեղ շիկացած մթնոլորտում: Ու մենք բոլորս համոզուած էինք, որ Լեռնային Ղարաբաղում եւ Լեռնային Ղարաբաղի մասին այլեւս նման բան չի կրկնուի:

Սակայն, որքան մեծ եղաւ համընդհանուր զարմանքը, երբ նորից, այսօր «Խաղաղութեան եւ սոցիալիզմի պրոբլեմները» աշխարհիս ամենամասսայական (ամենազանգուածային) ամսագրում (Թիւ 6, 1977 թ.), որը համարւում է մոլորակի համայնավար եւ բանւորական կուսակցութիւնների տեսական ու ինֆորմացիոն (լրատուական) հրատարակութիւնը, լոյս է տեսնում 32 լեզուներով եւ տարածւում է աշխարհիս 145 երկրներում, խօսւում է Ղարաբաղի տեղի մասին եւ կրկին մարզի ղեկավարութեան անունից վիրաւորանքներ են թափւում Խորհրդային Հայաստանի հասցէին: Միանգամայն բնական հարցի՝ «Ինչո՞ւ Լեռնային Ղարաբաղը գտնւում է Ադրբեջանի կազմի մէջ եւ ոչ թէ Խորհրդային Հայաստանի, որից այն բաժանուած է միայն հողի նեղ շերտով», պատասխանում են, որ թէեւ հայկական աւտոնոմ մարզը մօտիկ է Հայկական միութենական Հանրապետութեանը, սակայն նրանք, իբր, բաժանուած են բարձր սարերով: Նման, թոյլ տուէք ասել փաստարկը, ոչ միայն անհեթեթ է տեխնիկայի մեր դարում, այլեւ անհիշդ:

Դարերի ընթացքում երբեք Ղարաբաղի հայկական պատմական մարզը մայր Հայաստանից բաժանուած չի եղել ինչ-որ սարերով: Կովկասում սարերն ամէն տեղ կան: Բայց դա չի կարեւորը: Այն հարցին, թէ արդեո՞ք բոլորն են գիտակցաբար ընդունել այն փաստը, որ պատմական հայկական մարզը կտրուած է մայր Հայաստանից եւ մտցուած նոր գոյացող Ադրբեջանական Հանրապետութեան կազմի մէջ, պատասխանում են հետեւեալ կերպ. «Եղան մարդիկ, որոնք յայտարարեցին. «Թող ես վատ ապրեմ, բայց կապուած լինեմ Հայաստանի հետ»:

Ինչ կայ որ, եթէ այդ արտայայտութեան մէջ «Հայաստան» բառը փոխարինենք «Հայրենիք» բառով, ապա, կարծում եմ, որ դա կ'ասէր իւրաքանչիւր հպարտութիւն ունեցող մարդ. ամէն մի ռուս, չեխ, սլովակ, ֆրանսիացի, ամէն մարդ, որ սիրում է իր հայրենիքը: Ամէն մարդ հպարտութեամբ կարող է յայտարարել, որ նա իր հայրենիքը չի ընտրել եւ որ նա համաձայն է ամէն բանի, միայն թէ կապուած լինի իր հայրենիքին: Սակայն նման մարդկանց

Լեռնային Ղարաբաղի աւտոնոմ մարզի ղեկավարութիւնը համարում է «յետամնացներ» ու «անհասկացողներ»: Բայց դա էլ դեռ ոչինչ: Վերջին հաշուով ամէն մարդ իւրովի է հասկանում եւ ըմբռնում հայրենիքի հանդէպ ունեցած սէրը: Զէ՞ որ այն արտայայտութիւնը թէ «թող ես վատ ապրեմ, բայց կապուած լինեմ Հայաստանի հետ» վերաբերւում է Խորհրդային Հայաստանին: Դուրս է գալիս, որ հայի համար լաւ է Ադրբեջանում եւ վատ կը լինի Խորհրդային Հայաստանում: Եւ դա ասւում է է այն բանից յետոյ, երբ դուք, թանկագին Լէոնիտ Իլեիչ, նշելով Խորհրդային Հայաստանի իսկապէս ծաղկումն ու վերածնունդը, ասացիք. «Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը, կոմունիստներն ու անկուսակցականները, բանուորներն ու գիւղացիները եւ ինտելիգենցիան (մտաւորականութիւնը) հրաշալի զուգակցում են պատրիոտիզմի (հայրենասիրութեան) ոգին խորհրդային մարդուն իւրայատուկ մէկ այլ, ոչ պակաս արժէքաւոր յատկութեան՝ ինտերնացիոնալիզմի (միջազգայնականութեան) հետ»:

Ես խորապէս համոզուած եմ, որ «Խաղաղութեան եւ սոցիալիզմի պրոբլեմները» ամսագրի խմբագրական կոլեգիային (կազմին), որի մէջ մտնում են 53 երկրների համայնավարական ու բանուորական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներ, մոլորութեան մէջ են գցել, ինչպէս մոլորութեան մէջ են գցել նաեւ «Մենք տեսանք ազգերի եղբայրութիւնը» հրապարակուած յօդուածի յարգելի հեղինակներին: Մի բան է միայն անհասկանալի. ո՞ւմ է ձեռնտու այդպէս բացէ ի բաց պրոպագանդել մեր երկրին եւ մեր հասարակարգին խորթ պանիսլամական գաղափարները: Անհասկանալի է, թէ ի՞նչպէս կարելի է Խորհրդային իշխանութեան 60-ամեակի տօնակատարութեան նախօրէին ի լուր ամբողջ աշխարհի ասել, «Թող ես վատ ապրեմ, բայց կապուած լինեմ Խորհրդային Հայաստանի հետ»: Մի՞թէ հարցի այդպիսի դրումը համապատասխանում է յարգելի ամսագրում հրապարակուած «Մենք տեսանք ազգերի եղբայրութիւնը» յօդուածի վերնագրին:

Ի՞նչպէս կարելի է այն օրերին, երբ բնաարկւում է Խորհրդային Միութեան Սահմանադրութեան նախագիծը, գրել եւ 32 լեզուներով ու աշխարհի 145 երկրներում տարածել, թէ «Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը պետականութիւն է ձեռք բերել Ադրբեջանում ու այդ բախտը ընդունել է կամովին»: Դա պատմական փաստերի կոպիտ աղաւաղում է եւ կրկնակի աղաւաղում:

Նախ չի կարելի ասել, առաւել եւս մարքսիստական ամսագրում, «Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը»: Գոյութիւն ունի Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչութիւն, որտեղ դեռեւս 280 տարի առաջ, առաջին անգամ սկիզբ դրուեց հայերի ռուսական օրիենտացիային (կողմնորոշումին): «Հայ ժողովուրդ» հասկացողութիւնը միասնական է, ամբողջական ինչպէս ռուս ժողովուրդ, ինչպէս ուկրաինական ժողովուրդ:

Երկրորդ էլ, Լեռնային Ղարաբաղի հայկական բնակչութիւնը երբեք կամովին չի ընդունել այսօրուայ «բախտը», համաձայն որի իրականում կտրուած է հայրենիքից: Ու նման «բախտը» ինքնին անարդարացիութիւն է, որը պէտք է լիկվիդացուի (լուծարքի ենթարկուի), որովհետեւ, ինչպէս մեծ Լենինն է ասել. «Ոչինչ այնպէս չի խաթարում պրոլետարական դասակարգային համերաշխութեան զարգացմանն ու ամրապնդմանը ինչպէս ազգային անարդարութիւնը»:

Թանկագին Լէոնիտ Իլեիչ, սա առաջին անգամը չէ, որ Ղարաբաղի չլուծուած պրոբլեմը (հարցը) խանգարում է երկու ժողովուրդների միջեւ գոյութիւն ունեցող բարեկամութեանը: Ամբողջ յոյսը Ձեզ վրայ է, որ Դուք կը վճռէք վերջապէս մի հարց որը աւելի քան կէս դար է մարմնաւորում է անարդարութիւնը:

Մեր միասնական հզօր պետութեան սահմաններում գտնուող զուտ հայկական մարզը աւելի քան ութսուն տոկոս հայկական դպրոցներով, պետական հայերէն լեզուով պէտք է գտնուի Խորհրդային Ընկերվարական Հայաստանի կազմում:

Այս հարցի արդարացի լուծումը ժողովուրդների կողմից կը գնահատուի որպէս Լենինեան ազգային քաղաքականութեան նոր յաղթանակ:

Անկեղծ յարգանքներով,

ՍԵՐՕ ԽԱՆԶԱԴԵԱՆ
ՍՄԿԿ անդամ 1943 թ., գրող,
ՍՍՀՄ Գրողների Միութեան Վարչութեան անդամ

ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍԵՐՕ ԽԱՆԶԱԴԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Հայ նշանաւոր գրող, «Մխիթար Սպարապետ» հանրածանօթ վէպի հեղինակ Սերօ Խանզադեանը նամակով դիմել

է ՍՄԿԿ ԿԿ-ի գլխաւոր քարտուղար Ի. Պրեժնեւին, «Պրոբլեմի միրա ի սոցիալիզմա» ամսագրում Սովետական Հայաստանի եւ նրա հինաւուրց մարզի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հասցէին ուղղուած պրովակացիոն (գրգռիչ) յօդուածի կապակցութեամբ: Գրողը նամակ է ուղարկել նաեւ սոյն յօդուածի հեղինակներին՝ հնդիկ կոմունիստ Սարադա Սիտրին եւ իրաքցի կոմունիստ Ադել Խառային:

Սերօ Խանզադեանը կատարուածը համարում է թիւրիմացութիւն եւ ենթադրում է, որ, ինչպէս յօդուածի հեղինակներին, այնպէս եւ յարգելի ամսագրին մոլորութեան մէջ են գցել: Կարելի է համաձայնել գրողի, 1943 թուականից ՍՄԿԿ անդամի այդ ազնիւ կարծիքի հետ: Բայց մի բան մնում է զարմանալի՝ ինչո՞ւ նա ոչ մի տեղ չի յիշատակում, թէ ո՞վ է մեղաւորը այդ շփոթութեան համար, կոնկրէտ (որոշապէս) ո՞վ է մոլորութեան մէջ գցել յարգելի հեղինակներին եւ «Պրոբլեմի միրա ի սոցիալիզմա» ամսագրի խմբագրական կոլեգիայի յարգելի անդամներին:

Սակայն, նախ եկէք մի ոչ մեծ պատմական էքսկուրս (պտոյտ) կատարենք: Այսօրուայ սոցիալիստական Հայաստանի տերիտորիայում (տարածքում) Սովետական իշխանութիւնը հաստատուեց 1920 թ. Նոյեմբերի 29-ին:

1920 թ. Դեկտեմբերի 1-ին Բաքուի սովետի հանդիսաւոր նիստում հրապարակուեց մի դեկլարացիա (յայտարարութիւն), որի տեքստը (բնագիրը) տպագրուեց «Կոմունիստ» թերթի 1920 թ. Դեկտեմբերի համարում. «Բոլորին, բոլորին, բոլորին»:

«Այսօրուանից լիկվիդացուում են ամէն տիպի սահմանային վէճերը՝ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ. Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Նախիջեւանը համարւում են Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան մի մասը:

«Կեցցէ Հայկական եւ Ադրբեջանական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների եղբայրութիւնն ու միութիւնը:

«Յեղկոմի Նախագահ Նարիմանով, Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Հուսէյնով»:

Այդ նոյն նիստում Մոսկուայի ներկայացուցիչը, Լենինի հաւատարիմ զինակից Սերգօ Օրջոնիկիձէն դեկլարացիայի մասին ասաց. «Սա մի պատմական գործողութիւն է, որն իր հաւասարը չունի մարդկութեան պատմութեան մէջ»: Դեկտեմբերի 2-ին Օրջոնիկիձէն հեռագրեց Լենինին. «Երէկ

Ադրբեջանը արդէն յայտարարեց Նախիջեւանը, Զանգեզուրը եւ Լեռնային Ղարաբաղը Սովետական Հայաստանին յանձնելու մասին»: Իսկ Դեկտեմբերի 12-ին Լենինը Մռաւեանի եւ Տէր-Գաբրիէլեանի հետ զրուցելիս գոհութեամբ նշեց Ադրբեջանի եւ Հայաստանի միջեւ տերիտորիալ վէճերի բարեյաջող լուծման մասին: Սակայն այդ սկզբունքային հարցում, ինչպէս կեանքն է ցոյց տալիս, բոլշեւիկները հետեւողական չգտնուեցին: Մինչեւ հիմա էլ Նախիջեւանը եւ Լեռնային Ղարաբաղը գտնուում են Ադրբեջանի կազմում, իսկ Սովետական Հայաստանի տրամադրուեց մի փոքրիկ տարածութիւն (ամենափոքր տարածութիւնը միութենական հանրապետութիւնների շարքում) լեռնային, քարքարոտ, գիւղատնտեսութեան համար ոչ պիտանի մի հողատարածութիւն: Այսպիսով, ինչպէս պատմութիւնն է վկայում, ե՛ւ Նախիջեւանը, ե՛ւ Ղարաբաղը Ադրբեջանի ղեկավարութեան կողմից յայտարարուեցին հայկական մարզեր, որովհետեւ նրանք իրենք ընդունեցին անվիճելի փաստը՝ այդ հողերի վրայ դարերից ի վեր հայ բնակչութեան գոյութիւնը:

Ինչպիսի՞ պատկեր է այսօր: Նախիջեւանի աւտոնոմ մարզում գրեթէ հայեր չկան: Այնտեղ կէս հարիւրամեակի ընթացքում հայերի համար սրտեղծուել են այնպիսի պայմաններ, որ նրանք ստիպուած են եղել հեռանալ հարազատ վայրերից: Նման նախադէպը իրականում աննկատելի է մնացել աշխարհին: Զնայած ՄԱԿ-ի գլխաւոր ասամբլէայի (ժողովի) ընդունած կոնվենցիայում (ուխտում) «Գենոցիդի (ցեղասպանութեան) կանխման եւ դրա իրագործումը պատժելու մասին» ասւում է, որ «Գենոցիդը ոչ միայն որեւէ ազգի կամ նրա մի մասի ֆիզիքական բնաջնջումն է, այլեւ այնպիսի անտանելի պայմանների ստեղծումը, որոնց դէպքում բնակչութեան արմատական մասը ստիպուած է լինում լքել հարազատ վայրերը»: Յիշեցնենք, որ 1954 թուականի Մարտի 18-ին ՍՍՀՄ Գերագոյն Սովետի Նախագահութիւնը վաւերացրեց ՄԱԿ-ի կոնվենցիան եւ օրէնք ընդունեց «ընդդէմ խաղաղութեան եւ մարդկութեան գործող յանցագործներին պատժելու մասին...»:

Ցանկալի է իմանալ թէ, հիմնուելով այդ օրէնքի վրայ, ի՞նչ միջոցներ են նախաձեռնուել այն անձանց դէմ, ովքեր իրականում գենոցիդ են կատարել Նախիջեւանում: Աւելի՛ն՝ ընդդէմ մարդկութեան իրենց յանցագործութիւնները թաքցնելու նպատակով Նախիջեւանում սիստեմատիկաբար (հետեւողականօրէն) ոչնչացնում են հայկական կուլտուրայի

(մշակոյթի) բոլոր յուշարձանները, իսկ գերեզմանաքարերը օգտագործում են նոր տների շինարարութեան վրայ:

Սովետական Ադրբեջանում վաղուց արդէն գտնում են, որ Նախիջեւանի հարցը լուծուած է: Այնտեղ, երեւում է, կարծում են, որ եթէ գենոցիդի մեթոտով նրանք ազատուեցին անդրեանածին հայերից, ապա նոյն մեթոտը կարելի է գործադրել նաեւ Ղարաբաղում: Ու այդպէս էլ կատարւում է: Ահա միայն մէկ օրինակ, թէ Սովետական Ղարաբաղում կուսակցութեան մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ. Կեվորկովը ինչպէս է ազատւում ինտելիգենցիայից: Լեռնային Ղարաբաղի Հադրութեան շրջանում կոմերիտմիութեան շրջկոմի քարտուղար էր աշխատում պատմաբան Եաշա Բաբալեանը: Երբ պարզուեց, որ նա ընդունակ լրագրող է, նրան դարձրին «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի Հադրութի շրջանի սեփական թղթակից: Ու մի անգամ Եաշա Բաբալեանը ընկերների շրջանում, ինչպէս մարզային պլենումում կարդացած իր զեկուցման մէջ նշեց Բ. Կեվորկովը, («Սովետական Ղարաբաղ», 23 Մարտի 1975 թուական) բանաստեղծութիւն է կարդում, որի մէջ կոմունիստ բանաստեղծ, Լենինեան կոմերիտմիութեան դափնեկիր Արամայիս Սահակեանը գրում է թէ մենք արդէն տեսանք լուսնի միւս երեսը, հապա Արարատի միւս երե՞սը երբ կը տեսնենք: Ու միմիայն դրա համար Եաշա Բաբալեանը հեռացուում է աշխատանքից: Իսկ Հադրութի կուսակցութեան մարզկոմի բիւրոյում նրա առաջ պայման դրուում. «Կա՛մ կը հեռանաս մարզից, կամ քեզ կը վտարենք կոմունիստական կուսակցութիւնից եւ դու կը մեռնես քաղցից»: Եաշա Բաբալեանը երկու երեխայ ունէր: Նա հեռացաւ մարզից:

Լեռնային Ղարաբաղի յիշեալ պլենումում, ինչպէս երեւում է «Սովետական Ղարաբաղ» թերթից, հայ ինտելիգենցիայի իսկական ջարդ էր կազմակերպուած միայն այն բանի համար, որ նա մի քանի տարի առաջ հանրաքուէ է անցկացրել մարզում, որից պարզուել է, թէ Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ հասուն հասարակութիւնը երազում է միայն հայկական մարզը միացուած տեսնել Հայկական միութենական Հանրապետութեանը:

Դժուար է պատկերացնել, որ մի երկրի սահմաններում, որտեղ ղեկավարող եւ ուղղութիւն տուող ուժը կոմունիստական կուսակցութիւնն է, կարող են նման յանցագործութիւններ կատարուել մի փոքրիկ ժողովրդի նկատմամբ, որն անցեալում անպատմելի ողբերգութիւն է ապրել: Դժուար է պատկերացնել յատկապէս այն պատճառով, թէ այդ

պետութեան ու կուսակցութեան ղեկավարն է ամբողջ աշխարհում յարգուած իր հումանիզմով (մարդկայնութեամբ) յայտնի առաջնորդ Լեոնիդ Բրեժնեւը:

Դժուար է հաւատալ, սակայն, դժբախտաբար, փաստերն այլ բան են ասում: Ու երբ կարդում ես մի այնպիսի փաստաթուղթ, ինչպիսին վերոյիշեալ Եաշա Բաբալեանի աշխատանքային գրքոյկի էջն է, ապա ստիպուած ես լինում աւելի վատին հաւատալ: Ահա թէ ինչ է գրուած հայ լրագրողի աշխատանքային գրքոյկում:

«Հրապարակայնօրէն նացիոնալիստական (ազգայնական) բովանդակութեան ոտանաւորներ ընթերցելու եւ տարածելու համար «Սովետական Ղարաբաղ» թերթի սեփական թղթակից Եաշա Բաբալեանին այսօրուանից ազատել աշխատանքից: Ա. Արզումանեան. հրաման թիւ 37, 3 Մարտի, 1975 թուական»:

Արդեօք տեղեա՞կ են այս փաստաթղթին Սովետական Միութեան ղեկավարները, որոնք իսկական փարոս են հանդիսանում աշխարհի բազմաթիւ երկրների համար: Նրանց նոյնիսկ չեն տեղեկացրել, թէ ինչ է կատարւում Նախիջեւանում, եւ դեռ այսօր էլ շարունակւում է կատարուել Լեռնային Ղարաբաղում: Հակառակ դէպքում նման յօդուած չէր տպագրուի «Պրոբլեմի միրա ի սոցիալիզմա» ամսագրում, որի մասին այնպէս անկեղծօրէն գրում է Սերօ Խանզադեանը:

Ուզում ենք յուսալ, որ Սովետական Միութեան լիդերները (ղեկավարները) կը կանխեն Նախիջեւանեան ողբերգութեան կրկնութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ազգային մարզում:

ՓՐՈՖ. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆԻՆ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐԸ

Ծնած է 1910-ին, Պրուսայի նահանգի Կէօլտաղ գիւղին մէջ:

Մեծ Եղեռնէն ետք, քեմալական կուիւներուն հետեւանքով աքսորուած է Կեսարիոյ մօտ Ս. Կարապետ վանքը: Ապա փոխադրուած է Անթիլիասի ամերիկեան որբանոցը: Հոն, ծովեզերքի աւազուտքին վրայ, իրեն նման որբացած ընկերներու հետ, աղօթելու համար եկեղեցիի խորան շինած է քարով: Այնուհետեւ, տարիներու հոլովոյթին հետ իր մէջ աճած ու զօրացած է սէրը հանդէպ հայ եկեղեցւոյ: Երկրորդական ուսումը ստացած է Անթիլիասի որբանոցին մէջ, ապա ընդունուած է Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը, ուրկէ 1932-ին շրջանաւարտ եղած է Պսակաւոր Գիտութեան տիտղոսով:

1932-34 տարիներուն որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարած է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան, իսկ 1934-37 տարիներուն Պրումմանայի Անգլիական վարժարանին մէջ: Ապա անընդմիջաբար, 20 տարի, 1937-57 Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ պաշտօնավարած է որպէս ուսողութեան եւ բնագիտութեան դասախօս: 1946-48 վարած է Համալսարանին Ինթըրմիտիէյթ (երկրորդական վարժարան, քրանսական բաժին եւ Ֆրէշմէն Սոֆոմոր) բաժնի տնօրէնութիւնը:

Հ.Բ.Ը. Միութեան անդամագրուած է 1932ին, Կիպրոս: 1945էն սկսեալ զգալով ու նախատեսելով կարեւորութիւնը հետզհետէ ստուարացող լիբանանահայ գաղութին, տեւապէս կապ պահելով Գահիրէի Կեդրոնին հետ, ջանացած է Լիբանանը օժտել Հ.Բ.Ը.Մ.ի առանձին Շրջանակային Յանձնաժողովով, որուն ձեռնհասօրէն ատենադպրութիւնը վարած է 1948-1972, ամբողջ 24 տարի: Վեթերանի վկայական ստացած է 1956ին: Հիմնադիրներէն է Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան, որուն կեդրոնական վարչութեան ատենադպրութիւնը վարած է 1940-1953: Հիմնադիր-արտօնատէրն է եղած «Զարթօնք» օրաթերթին եւ «Շիրակ» ամսագրին: Հիմնադիրներէն եղած է նաեւ «Անի» ամսագրին: Խումբ մը իրեն նման նուիրեալներու հետ 1947ին հիմնած է Թէքէեան Մշակութային Միութիւնը, որուն գերագոյն մարմնին՝ Հիմնադիրներու Մարմնին ատենապետութիւնը վարած է մինչեւ մահ:

Ունեցած է ազգային, կուսակցական եւ ընկերային բե-

ղուն գործունէութիւն: 1947ին, Հ.Բ.Ը.Մ.ի Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանի հիմնուած տարին, սիրայօժար կերպով ուսողութիւն եւ գիտութիւն դասաւանդած է առանց ոեւէ ակնկալութեան, առաջին օրէն վարժարանը ամուր հիմերու վրայ դնելու նախանձախնդրութեամբ, Ամերիկեան Համալսարանի իր պաշտօնին առընթեր: Նոյն վարժարանի շէնքի շինութեան կտակին կարգադրութեան մէջ կարեւոր դեր ունեցած է Գէորգ Զաքալպաշեանին հետ: Հետագային կարեւոր դեր ունեցած է նաեւ Լիբանանի Հ.Բ.Ը. Միութեան միւս վարժարաններու եւ Վահան Թէքէեան վարժարանի շինութեան աշխատանքներուն մէջ մասնաւորաբար:

Անդամակցած է Կիլիկեան Թեմերու Ազգային Ընդհանուր Ժողովին եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան՝ 1944էն մինչեւ 1954: Ժամանակ մը վարած է Ամերիկեան Համալսարանի «Ներսէս Կիւլպէնկեան» կրթաթոշակի յանձնախումբին ատենադպիրի պաշտօնը: 1945ին ամուսնացած է Պաղեստինի մեծահամբաւ Թադէոսեան ընտանիքէն՝ Անժէլ Թադէոսեանի հետ:

Մամուլով, բեմով եւ անխոնջ աշխատանքով շուրջ յիսուն տարի ան ղեկավար դիրքերէ կորովի կերպով պաշտպանած է ՌԱԿ-ի հայրենասիրական ուղղութիւնը, միշտ հաւատարիմ՝ հիմնադիրներու սրբազան կտակին, եւ գլխաւորելով ՌԱԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը 1948-1982:

Հակառակ իրեն դէմ եղած մատնութիւններուն, սպառնալիքներուն եւ հալածանքներուն՝ անշեղօրէն եւ աննահանջ կերպով շարունակած է ան իր պայքարը յանուն հայրենասիրական սկզբունքներու պաշտպանութեան: Բովանդակ իր կեանքը եղած է ամբողջական նուիրում մը հայ ժողովուրդին: Ամենադժնդակ օրերուն իսկ ան երբեք չէ ընկրկած: Արիաբար միշտ կողքին կեցած է Մայր Հայրենիքին եւ Ս. Էջմիածնին, համոզուած ըլլալով թէ անոնք են միակ երաշխիքը սփիւռքահայութեան գոյատեւումին:

Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներու շրջանին ան մնացած է պատնէշի վրայ, առանց տկարանալու, եւ ջանք չէ խնայած պահպանելու համար լիբանանահայ գաղութը, ազդու կերպով պայքարելով արտագաղթի մտայնութեան եւ հոգեբանութեան դէմ:

1941ին, պետական հրամանագրով, ստորագրուած՝ Նախագահ Ալֆրէտ Նագգաշի կողմէ, պատուակալ քննիչ նշանակուած է ճարտարարուեստի մէջ անչափահասներու եւ իգական սեռի աշխատանքի պայմաններուն:

Լիբանանի մէջ իր 25 տարուան ուսուցչական-կրթական աշխատանքին եւ ընկերային ծառայութիւններուն որպէս գնահատանք, Լիբանանի կառավարութիւնը 1957ին զինք պարգեւատրած է Արժանեաց Առաջին Կարգի ոսկի շքանշանով: Իսկ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա., գնահատելով իր ազգային-հասարակական արդիւնաշատ գործունէութիւնը, իրեն շնորհած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի շքանշանը հայրապետական յատուկ կոնդակով:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	ԷՋ
ԱՅՍ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	5
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ	9
Ա. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	13
Բ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	45
Գ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	66
Դ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	78
Ե. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	84
Զ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	90
Է. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	115
Ը. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	143
Թ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	175
Ժ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	189
ԺԱ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	206
ԺԲ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	230
ԺԳ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	270
ԺԴ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	312
ԺԵ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	324
ԺԶ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	329
ԺԷ. ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ	355
ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	365
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ	381
1- Կոչ Հայ ժողովուրդին	383
2- Համաձայնագիր Հայ Երեք Կուսակցութեանց Միջեւ	386
3- Վազգէն Ա.ին նամակը Խորէն Ա.ին	388
4- Սերօ Խանզադեանին նամակը Պրեժնեւին	392
Փրոֆ. Բարունակ Թովմասեանին Կենսագրական Գիծերը	400